

निर्णय नं.८६४२

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
रिट नं. ०६६-WS-००४३
आदेश मिति: २०६८।६।१५
विषय : संविधानसँग बाभिएका कानून अमान्य
घोषित गरिपाउँ ।

निवेदक: का.जि.,का.म.न.पा.वडा नं.३ स्थित
एड्भोकेसी फोरमको तर्फबाट र आफ्ना
हकमा समेत ऐ मा कार्यरत् अधिवक्ता
अम्बरबहादुर राउत
विरुद्ध

प्रत्यर्थी: नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय समेत

- न्यायिक प्रक्रियाको मेरुदण्ड स्वतन्त्रता, सक्षमता र निष्पक्षता नै हो । नागरिकहरूको न्यायमा सहज पहुँच तथा स्वच्छ र शीघ्र सुनुवाइले न्याय प्रणालीप्रति उनीहरूको विश्वास पलाउँदछ । कुनै पनि निकाय वा अधिकारीले स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्नको लागि अन्य निकायको हस्तक्षेप वा दवाव विद्यमान रहनु हुँदैन । यसको लागि संस्थागत र कार्यात्मक दुवै स्वतन्त्रता आवश्यक पर्दछ । सक्षमतापूर्वक न्याय सम्पादनको लागि सम्बन्धित विषयवस्तु तथा सारभूत कानूनको ज्ञान, न्यायिक कार्यविधि सञ्चालनका लागि पर्याप्त अनुभव, तालीम आदिको जरुरत पर्ने ।

(प्रकरण नं.२६)

- अदालत वा न्यायाधीशमाथि कसैको दवाव र हस्तक्षेपलाई स्वीकार गर्ने हो भने न्याय दुर्लभ बन्न पुग्दछ । कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा नभई पहुँच र प्रभावका आधारमा न्यायिक निर्णय आउने अवस्थामा अन्तत्वोगत्वा न्याय प्राप्त गर्ने नागरिक हक नै कृण्ठित हुने स्थिति सिर्जना

हुन्छ । नागरिकको जीवन, स्वतन्त्रता र हक अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयमा निर्णय गर्ने क्षेत्राधिकार भएको यस्तो निकाय वा अधिकारीलाई अरुको हस्तक्षेप, दवाव वा प्रभावमा राख्दा न्यायिक कार्यमा विचलन आउन सक्दछ । त्यसैले न्यायिक निकाय वा अधिकारीको हित रक्षार्थ नभई नागरिकहरूको न्याय प्राप्त गर्ने हकको सम्मान र सुनिश्चितताको लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको अपरिहार्यता रहने ।

(प्रकरण नं.३७)

- न्यायिक स्वतन्त्रताको अवधारणाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध विधिको शासन र लोकतन्त्रसँग जोडिएको छ । जीवन्त र व्यवहारिक लोकतान्त्रिक पद्धतिको अस्तित्व कायम राखिराख्नको लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अपरिहार्य तत्व हो । विधिको शासन कायम राख्नको लागि न्यायिक निकायलाई कार्यपालिकालगायतका राज्यका अन्य निकाय वा पदाधिकारीबाट स्वतन्त्र राख्ने पर्ने ।

(प्रकरण नं.३८)

- प्रमुख जिल्ला अधिकारी कार्यपालिकाको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा काम गर्ने प्रशासनिक अधिकारी हो । कार्यपालिकीय संरचनाको महत्वपूर्ण अवयव वा पद्धतिभित्र रहेको जिल्ला प्रशासन कार्यालय र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सरकारभन्दा पृथक र स्वतन्त्र अस्तित्वको खोजी गर्न तथा सोभन्दा अलग भूमिकाको अपेक्षा गर्न सकिँदैन । जिल्लाको प्रशासनिक प्रमुखका रूपमा सरकारको उपस्थितिको प्रतीकका रूपमा रहेको प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सरकारको नीति निर्देशनभन्दा बाहिर गई काम गर्नसक्ने अवस्थाको परिकल्पना हुन नसक्ने ।
- व्यक्तिलाई असीमित कैद गर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकार सरकारको प्रशासनिक अधिकारीलाई दिइएको स्थितिबाट अल्पमतमा रहेका नागरिकहरूको हक अधिकार राज्य संयन्त्रबाटै दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावनालाई उजागर गरिरहेको हुँदा

यस्तो अभ्यासलाई स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल्य र मान्यताअनुरूप मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं. ३९)

- एक प्रकृतिको ज्ञान, अनुभव, जिम्मेवारी र वातावरणमा रहेको अधिकारीबाट अर्को प्रकृतिको नतिजाको अपेक्षा गर्नु स्वाभाविक र विवेकसम्मत हुन नसक्ने ।
- नियुक्तिका लागि कानूनी शिक्षा तथा कानून वा न्यायिक कार्यविधिसम्बन्धी आधारभूत तालीमको अनिवार्यता नहुने प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायतका प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा सुनुवाइ गरी कैद सजाय गर्ने क्षेत्राधिकार दिइएबाट निजहरूले सक्षमतापूर्वक न्यायिक कार्य सम्पादन गर्नसक्ने अवस्था देखिन नआउने ।
(प्रकरण नं. ४०)
- कार्यपालिकाको सम्पूर्ण नियन्त्रण र निर्देशनमा रहने तथा न्यायिक चरित्रको अंश न्यून रहेको हुँदा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत प्रशासनिक अधिकारीबाट प्रयोग हुने न्यायिक अधिकारक्षेत्रलाई स्वतन्त्र र सक्षम मान्न सकिने विवेकसम्मत आधार नदेखिने ।
(प्रकरण नं. ४६)
- सुरक्षा प्रशासनसम्बन्धी विषयमा कुनै न कुनै रूपमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको विभागीय पूर्वाग्रह रहने हुँदा निजलाई सुम्पिएका न्यायिक अधिकारक्षेत्र निष्पक्ष रूपमा सम्पादन हुन नसक्ने ।
(प्रकरण नं. ४७)
- कार्यपालिका अर्थात् सरकारको प्रशासकीय अधिकारीलाई न्यायिक स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र नियन्त्रणका न्यूनतम मापदण्ड बेगर सरकार वादी भै चलाइने त्यस प्रकृतिका गम्भीर फौजदारी मुद्दा हेर्न पाउने गरी कानूनमार्फत् अधिकारक्षेत्र सुम्पिएबाट स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्राप्त गर्ने नागरिकको मौलिक मानव अधिकारको प्रत्याभूति हुने अवस्था नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ५०)

- न्यायिक निर्णय गर्ने क्षमता, उपयुक्त कार्यविधि, भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति, निर्णय कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र, न्यायिक अनुशासन, जिम्मेवारी र मूल्याङ्कनको आधारभूत व्यवस्था बेगर राज्यले विभिन्न विभागहरूमार्फत् कामगर्दा विभागीय सुगमता र सहजतालाई ध्यानमा राखी न्यायलाई नै हतियारको रूपमा प्रयोग गर्ने हिसाबबाट कुनै पनि अधिकारीलाई फौजदारी अधिकारक्षेत्र सुम्पनु उचित देखिँदैन । न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मर्म र भावनाको प्रयोग र पालनाबेगर न्याय गरेको अनुभूति हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ५५)

- कार्य प्रकृति, विशेषज्ञता र विभागीय उत्तरदायित्वसँग असम्बन्धित विषयमा पनि नियमित अदालत वा न्यायाधिकरणकै प्रतिस्थापन गर्ने गरी वा सो सरह व्यवहार गरी नितान्त प्रशासकीय प्रकृतिको काम गर्ने अधिकारीलाई असीमित वा व्यापक प्रकृतिको न्यायिक अधिकार सुम्पनु न्यायको मान्य सिद्धान्त एवं संवैधानिक व्यवस्था, अन्तराष्ट्रिय मान्यता र व्यावहारिकताको हिसावले पनि नमिल्ने ।
- प्रशासकीय अधिकारीलाई छोटो अवधिको कैद वा जरीवाना हुने सामान्य किसिमको विभागीय कामकारवाहीसँग सम्बन्धित विषयका न्यायिक जवाफदेहीमा सीमित गर्नेतर्फ मुख्य विचार गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ५९)

- प्रशासनिक अधिकारीले प्रयोग गर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा स्वतन्त्रता, सक्षमता र निष्पक्षताका आधारहरूलाई सुनिश्चित गरिनुका साथै कानूनको उचित प्रक्रिया र न्यायिक पुनरावलोकनको प्रत्याभूति पनि सँगसँगै गरिनु पर्ने ।

(प्रकरण नं. ६९)

- कुनै पनि प्रशासनिक अधिकारीलाई न्यायिक क्षेत्राधिकार तोक्नुपूर्व सो विषयलाई न्यायिक

क्षेत्राधिकारबाट पृथक राख्न पर्ने हो होइन भन्ने कुरामा ध्यान दिनुका साथै त्यस्तो अधिकारको दुरुपयोग हुन नपाउने अर्थात् स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्षतापूर्वक कार्य हुन सक्ने आधारभूत तथा न्यूनतम मापदण्डहरूको सुनिश्चिततातर्फ समेत विधायिकाले गम्भीर ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने ।

(प्रकरण नं.६३)

- कानूनी रिक्तताको पूर्ति वा प्रवन्ध न्यायिक निर्णय वा आदेशबाट हुन नसक्ने र व्यवस्थापिकाबाट सम्बन्धित कानूनमा आवश्यक सुधार र परिमार्जन भै कार्यपालिकाबाट उचित प्रवन्ध गर्न केही समय लाग्ने भएको हुँदा वर्तमान संक्रमणकालीन अवस्थामा थप जटिलता र अन्यौलता आउने गरी कानूनहरू अमान्य घोषित गरिहाल्नु उचित र विवेकसम्मत हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.६५)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री अम्बरबहादुर राउत, गोविन्द शर्मा बन्दी, हरि फुँयाल, हरिकृष्ण कार्की र सीताशरण मण्डल

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेल

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप.२०१७, नि.नं.१०८, पृष्ठ १००
- नेकाप.२०२७, नि.नं.५४७, पृष्ठ १५७

सम्बद्ध कानून:

- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- नेपालको संविधान, २०१९
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४, २४(९), १००, १००(१), १०१
- स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ५(५), ८(१), (२)
- केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७

- आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२
- कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२
- सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३
- हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९
- जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३
- जलचर संरक्षण ऐन, २०१७
- नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७
- पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५
- सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९
- आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७
- खाद्य ऐन, २०२३
- छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४
- तथ्याङ्क ऐन, २०१५
- दाना पदार्थ ऐन, २०३३
- शिक्षा ऐन, २०२८
- रेल्वे ऐन, २०२०
- चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६
- स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८
- वन ऐन, २०४९
- सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३
- प्रधान न्यायालय ऐन, २००८
- निजामती सेवा ऐन, २०४९
- निजामती सेवा नियमावली, २०५०
- न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा २०
- सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ को दफा १०
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७(१) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार रहेको छ ।

निवेदक एडभोकेसी फोरम नेपाल संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा विधिवत दर्ता भै सञ्चालनमा आएको गैरसरकारी संस्था हो। मानव अधिकार र कानूनको शासनको क्षेत्रमा क्रियाशील रहने उद्देश्यको साथ स्थापित यो संस्थाले फौजदारी न्याय प्रशासनको सुदृढीकरणको लागि गैरसरकारी संस्थाको तर्फबाट खेल्नु पर्ने भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। असहायहरूलाई कानूनी सहायताको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा उपस्थित हुने क्रममा प्राप्त व्यावहारिक अनुभव समेतको आधारमा सो निकायलाई फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्न पाउने गरी कानूनद्वारा दिइएको क्षेत्राधिकारले स्वच्छ र निष्पक्ष सुनुवाइ तथा सक्षम निकायबाट मुद्दाको सुनुवाइको हक तथा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मान्यतालाई उपहास गरेको कारण जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट हुने फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ न्यायको मान्य सिद्धान्त, परम्परा र संविधानसम्मत नभएकोले यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू बदर गरी पाउनको लागि अन्य उपचारको अभावमा प्रस्तुत निवेदन लिएर उपस्थित भएको छ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई विभिन्न कानूनद्वारा प्रत्यायोजित फौजदारी मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा १३, २४(९), १००, १०१ समेतसँग प्रत्यक्ष बाभिएकोले संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा अमान्य घोषित गरिपाउँ भनी देहायबमोजिम निवेदन गर्दछु:

स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ५ मा जिल्लाको सामान्य प्रशासन सञ्चालन गर्नको लागि प्रत्येक जिल्लामा एउटा जिल्ला प्रशासन कार्यालय रहने, नेपाल सरकारले सो कार्यालयको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा एक जना प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्ति गर्ने र निजले नेपाल सरकारको नीति, नियम र निर्देशनबमोजिम काम गर्नेछ भन्ने समेत उल्लेख भएको छ। सो दफा ५ (५) बमोजिम निजको मुख्य कार्यहरू जिल्लामा शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने, जिल्लाभित्र नेपाल सरकार, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिले सञ्चालन गरेको विकास कार्यहरूमा

सहयोग पुऱ्याउने, जिल्लाभित्र रहेको नेपाल सरकारको सबै सम्पत्तिको रेखदेख, सम्भार र मर्मत गर्ने र नेपाल सरकारले समय समयमा दिएको आदेश वा निर्देशनअनुसार काम गर्ने आदि रहेका छन्। सो ऐनको दफा ९ ले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई अन्य विविध प्रकारको अधिकार पनि प्रदान गरेको छ।

यसका अतिरिक्त बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५४, स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८, कारागार ऐन, २०१९, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, नेपाल नागरिकता ऐन, २०२०, वन ऐन, २०४९, सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९, विवाह दर्ता ऐन, २०२८, संस्था दर्ता ऐन, २०३४, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८, सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ र शिक्षा ऐन, २०१२ लगायतका ऐन कानूनहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई जिल्लाको प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा राख्नुको साथै विभिन्न समितिको पदेन अध्यक्ष र सदस्यको रूपमा राखेको छ। सो व्यवस्थाहरूको अध्ययनले पनि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको प्राथमिक काम दैनिक सामान्य प्रशासनको रेखदेख र सञ्चालन गर्नु र जिल्लामा शान्ति सुरक्षा कायम गर्नु रहेको छ। उल्लिखित प्रशासनिक कामको अतिरिक्त प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई विभिन्न कानूनहरूले न्यायिक कामको पनि जिम्मेवारी तोकिदिएको छ, जो निम्न प्रकार रहेको छ:-

- क. केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को दफा ५ र ६,
- ख. आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ को दफा ९,
- ग. कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १५
- घ. सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ को दफा १९,
- ङ. हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९ को दफा २४,
- च. जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ को दफा १५,
- छ. जलचर संरक्षण ऐन, २०१७ को दफा ११,

- ज. नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७ को दफा १५,
भ. पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ को दफा २२

अन्तरिम संविधानको धारा १००(१) अनुसार नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान र अन्य कानून तथा न्यायको मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने व्यवस्था भै धारा १०१ अनुसार तीन तहको अदालत रहने व्यवस्था छ। खास किसिमको मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था समेत गरेको छ। यो व्यवस्थाले राज्यका अङ्गहरूका आ-आफ्नै कार्यहरू हुने र ती कार्यहरू मध्ये न्यायसम्बन्धी अधिकारको प्रयोग न्यायपालिका बाहेकका अन्य अङ्गहरूले गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ। यो संवैधानिक व्यवस्थालाई संविधानको प्रस्तावना तथा धारा ३३(ग) मा उल्लिखित स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणासँग जोडेर व्याख्या गरिनु पर्छ।

कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने कुरा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(९) मा उल्लेख भै नेपालले अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४(१) मा समेत निस्पक्ष न्यायाधिकरणबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने नागरिक हकको प्रत्याभूति गरिएको छ। सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार महासन्धिको व्यवस्था र नेपाल कानूनको व्यवस्था बाभिएको अवस्थामा महासन्धिको व्यवस्थाले मान्यता प्राप्त गर्दछ।

स्वतन्त्र र सक्षम अदालत, न्यायिक निकाय तथा न्यायाधिकरणबाट स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय कानूनले प्रष्ट पारेका यी व्यवस्थाहरू व्यक्तिको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको रूपमा परिभाषित भएका छन्। कसैका विरुद्धमा लागेको अभियोगको सुनुवाइ सक्षम र स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाट हुनुपर्ने कुरालाई मानव अधिकारको अङ्गका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्लाको प्रमुख प्रशासनिक अधिकारी भएको कुरा स्थानीय प्रशासन

ऐन, २०२८ को दफा ५ ले निर्विवाद पुष्टि गरेको छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालय कार्यपालिकाको अङ्ग भएको कुरामा विवाद रहन सक्दैन। न्यायसम्बन्धी काम अदालत, न्यायिक निकायबाट हुने छ भनी प्रष्ट संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। खास किसिमका मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने भए तापनि जिल्ला प्रशासन कार्यालय खास किसिमको मुद्दाहरू हेर्नको लागि गठित खास प्रकारको न्यायाधिकरण हैन। प्रमुख जिल्ला अधिकारी सरकारको जिल्ला प्रतिनिधि रहेको कारण दैनिक शासन सञ्चालनमा सरकारलाई सहयोग पुर्याउने प्रयोजनार्थ सरकार परिवर्तन सँगै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको परिवर्तन गरिने अभ्यास सामान्य रहेको छ। मुद्दा हेर्ने प्रयोजनको लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारी स्वतन्त्र र सक्षम निकाय नभई सरकारको नीति निर्देशन कार्यन्वयन गर्ने प्रशासनिक कामको जिम्मेवारीको साथ नियुक्ति हुने प्रशासनिक अधिकारी हुन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कामको प्रकृतिले नै दैनिक रूपमा जिल्लाका आम नागरिकसँग विभिन्न कामकारवाहीमा संलग्न रहनु पर्ने हुन्छ। यस्तो स्थितिमा निजबाट स्वच्छ न्याय सम्पादन हुन नसक्ने भएकोले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने अधिकार दिइनु न्यायसंगत छैन।

सरकारका अङ्गहरूको अधिकारको बाँडफाड शक्तिपृथक्कीकरणको मुख्य मान्यता हो। नागरिक हक अधिकार रक्षाको लागि पनि यो सिद्धान्तलाई हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकमा अंगीकार गरिएको छ। यसैले न्यायिक काम अदालतलाई तोकिएको हो। न्यायिक काममा संलग्न रहँदा पालना गरिनु पर्ने न्यायिक मान्यता परम्परा र न्यायको मान्य सिद्धान्तको सम्बन्धमा न्यायाधीशहरू जानकार हुन्छन् र सोही अनुभवका आधारमा नै न्यायाधीशको नियुक्ति गरिन्छ। हाम्रो संविधानले पनि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको परिकल्पना गरेको छ। न्यायमूर्तिको योग्यता र अदालतको स्वतन्त्रताको बारेमा संविधानमा नै किटान छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी सोभै नियुक्त हुने अधिकारी हुन्। कार्यपालिकालाई न्यायिक कामको जिम्मेवारी दिइनु विवेकसंगत हुन सक्दैन।

प्राविधिक कारणले पनि निज मुद्दा हेर्ने सक्षम अधिकारी नहुने कुरा प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुनको

लागि कानूनको विद्यार्थी हुन आवश्यक नहुने र न्यायको मान्य सिद्धान्तको ज्ञान, सीप र अनुभव अनिवार्य शर्त नहुनुले पनि प्रष्ट पारेको छ । कार्यपालकीय अङ्गको निकायबाट नै अनुसन्धान गर्ने र सोही अङ्गको निकायबाट ७ वर्षसम्म कैद हुन सक्ने मुद्दाको क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी फैसला गर्ने अधिकार दिइनु न्याय, कानून र विवेकसंगत छैन । प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिइएको मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार शक्तिपृथक्कीकरणको मान्यता समेतको विपरीत हुँदा बदरभागी छ ।

शुरु कारवाही र किनारा गर्ने स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका हुँदाहुँदै प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई यो अधिकार दिनुपर्ने तात्त्विक आधार र कारण सम्बन्धित कानूनमा खुलेको छैन । प्रमुख जिल्ला अधिकारी सो सम्बन्धमा कुनै विषेज्ञता हासिल गरेको अधिकारी पनि हैनन् भने सो क्षेत्राधिकार प्रत्यायोजन गरिनुको उचित आधार र कारण देखिँदैन । समान कैद हुन सक्ने अवस्थाको अभियुक्तको मुद्दाको सुनुवाइ स्वतन्त्र र सक्षम अदालतबाट हुने तर सोही अवस्था रहेको अभियुक्तको मुद्दाको सुनुवाइ कार्यपालिकाको अङ्गबाट हुनुले समान अवस्थाका अभियुक्तहरू बीचमा असमान व्यवहार गरेको छ । यस्तो विभेदजन्य कार्य संविधानको धारा १३ प्रदत्त समानताको हक समेतको विपरीत रहेको छ ।

कार्यपालकीय निकायबाट अभियोजन तथा सुनुवाइ गरी स्वेच्छाचारिताका साथ भएको कार्यको औचित्य पुष्टि गर्ने आधारको रूपमा संविधानको धारा १०१(२) मा भएको कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिनेछ, भन्ने व्यवस्थालाई लिन सकिन्न ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई ७ वर्षसम्म कैद गर्ने क्षेत्राधिकार तोकिदिएको छ तर इजलास छैन, मुद्दा सुनुवाइको उचित व्यवस्था छैन, पक्षको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिनिधित्वको उचित व्यवस्था छैन, मुद्दा भन्दा अन्य प्रशासनिक तथा जिल्लामा शान्ति सुरक्षाको काममा नै बढी समय व्यतीत गर्नुपर्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थाको कारण समयमा मुद्दाको फैसला हुन नसक्दा कतिपय व्यक्तिहरू अनावश्यक रूपमा लामो समयसम्म जेल जीवन व्यतीत गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका छन् । यसर्थ प्राविधिक तथा सैद्धान्तिक

दुवै कारणबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिइनु उचित र न्यायसंगत तथा व्यावहारिक हुन सक्दैन । जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई दिइएको यो अधिकारले मुद्दाको पक्षको संवैधानिक तथा मौलिक हक अधिकारको समेत हनन् हुन पुगेको छ ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कतिपय जिल्लामा जिल्ला अदालतमाभन्दा बढी मुद्दाको दायित्व बहन गर्नु परेको छ । महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन २०६४।०६५ अनुसार फौजदारी मुद्दा हेर्नका लागि मात्र कार्यरत ६ जना न्यायाधीश रहने काठमाडौं जिल्लामा ८९२ सरकार वादी मुद्दामा १९६० प्रतिवादी विरुद्ध मुद्दा दायर भएको देखिन्छ, भने १ जना प्रमुख जिल्ला अधिकारी रहने जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा सोही वर्षमा १०९८ सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा २२९५ जना प्रतिवादी विरुद्ध फौजदारी मुद्दा दायर भएको अवस्था छ । अन्य जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पनि यस्तै अवस्था रहेको छ ।

अतः केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को दफा ५, हात हतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९ को दफा २४, कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १५, नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७ को दफा १५, सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ को दफा १९ समेतका कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानको प्रस्तावना, धारा १३, २४(९), १००, १०१ र नेपालले अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४(१), मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १० समेतका व्यवस्थासँग बाभिएको कारण सो व्यवस्थाहरू संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ । यसअघि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएका त्यस्ता मुद्दाहरू सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा सारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्न र अब आइन्दा कैदको सजाय हुने प्रकारको क्षेत्राधिकार जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई दिने कानून निर्माण नगर्नको लागि विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाउँ ।

यसमा के कसो भएको हो विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाई आएपछि नियमबमोजिम पेश

गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश ।

लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाको शुरुवातसँगै प्रशासकीय एवं अर्द्धन्यायिक निकायहरूको स्थापना भएको र यस्ता निकायले कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारको मात्र प्रयोग गर्ने भएकोले यसलाई अन्यथा भन्न मिल्ने हुँदैन । यसका साथै यस्ता निकायले न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा न्यायिक मनको प्रयोग गरी प्रचलित कानूनबमोजिम कार्य गर्ने र सो निर्णय पुनरावेदनमार्फत् सक्षम अदालतबाट न्यायिक परीक्षण हुने मार्ग समेत खुल्ला नै रहेको छ । जहाँसम्म केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को दफा ५ समेतका कानूनी प्रावधान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ सँग बाझिएको भन्ने निवेदन जिकीर छ सो सम्बन्धमा कानून वा नियममा भएको व्यवस्था अमान्य हुनको लागि केवल संविधानसँग बाझिएको भन्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन । बाझिएको आधार र कारण समेत प्रष्ट रूपमा रिट निवेदकले देखाउन सक्नुपर्नेमा सो देखाउन नसकेको समेत कारणबाट रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद् एवं प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेतको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

व्यवस्थापिका संसदलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्ने स्पष्ट आधार र कारण निवेदकले खुलाउन सक्नु भएको छैन । उक्त आदेश कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको सम्बन्धित शाखाको त्रुटिको कारणले व्यवस्थापिका संसदको हकमा समेत सूचना जारी भएको अवस्था रहेछ । अतः सम्मानीत अदालतबाट लिखित जवाफ मगाउने आदेश नै नभएको प्रस्तुत रिटको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट अरु विस्तृत टिप्पणी गरिरहनु आवश्यक नभएको व्यहोरा सादर निवेदन गर्दछु भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

कानूनमा व्यवस्था गरी न्यायिक निर्णय गर्नसक्ने गरी प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्रदान भएको न्यायिक अधिकार संविधानसँग बाझिएको भन्ने विपक्षीको जिकीर तर्कसंगत छैन । सामान्यतः कार्यपालकीय अङ्का कुनै निकाय वा अधिकारीलाई

प्रदान भएको न्यायिक अधिकार शक्तिपृथकीकरणको सामान्य अपवादको सिद्धान्त हो । प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार प्रदान गर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था भएमा उक्त व्यवस्थाबमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट न्यायिक निर्णय हुन सक्ने र निजले गरेको न्यायिक निर्णयउपर सक्षम अदालतमा पुनरावेदन गर्ने पुनरावेदकीय अधिकार र न्यायिक पुनरावलोकन अदालतमा नै निहित रहेको एवं सो विषयमा अदालतले न्यायिक परीक्षण गर्नसक्ने नै देखिँदा विपक्षीको जिकीर निरर्थक छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम फौजदारी मुद्दालगायत कुनै पनि विवाद अदालत र अन्य अर्द्धन्यायिक निकायबाट सुनुवाइ गरी निरूपण गर्न सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (३) मा प्रयुक्त “मुद्दा हेर्न अधिकार” र उपधारा (९) तथा धारा १०० को उपधारा (१) मा प्रयुक्त “न्यायिक निकाय” भन्ने शब्दावलीहरूले यस कथनलाई पुष्टि गरेका छन् । वस्तुतः कुनै पनि मुलुकमा सम्पूर्ण विवाद र कसूरहरूको नियमित अदालत (Court of Law) बाट सुनुवाइ हुँदैन र त्यो सम्भव र व्यावहारिक पनि हुन सक्दैन । त्यस प्रयोजनका लागि कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम अर्द्धन्यायिक निकाय र विशिष्टीकृत अदालत तथा न्यायाधिकरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ र यो विधिशास्त्रको मान्य सिद्धान्त पनि हो । मुलुकको संविधानमा नै अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै पनि व्यक्तिले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि व्यवस्थाको प्रयोग (Invoke) गरी अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने हुँदा सो प्रतिकूल हुने गरी दायर भएको निवेदन खारेजभागी छ, भन्ने समेत व्यहोराको कानून तथा न्याय मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले निवेदन माग गरेबमोजिम संविधानसँग बाझिएका कानूनहरू बदरभागी हुनुपर्छ भन्ने कुरामा दुई मत नरहेको व्यहोरा अनुरोध छ । तर न्यायिक प्रक्रियाबाट मात्र सम्पूर्ण विवादको समाधान गर्न नसकिने र व्यावहारिक समेत हुन नसक्ने परिस्थितिलाई मनन गरी विधायिकाले कानूनमार्फत् अर्द्धन्यायिक निकायको गठन गर्ने तथा प्रशासनिक अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार

प्रत्यायोजन गर्ने विश्वव्यापी अवधारणालाई आत्मसात गरेको देखिन्छ। कानूनद्वारा व्यवस्थित र सर्वस्वीकार्य उक्त अवधारणालाई अन्यथा भन्न मिल्ने देखिदैन। जहाँसम्म सुनुवाइको क्रममा प्रक्रिया पुऱ्याउने कुरा हो त्यसलाई सुधार गर्न सकिन्छ। अतः कानूनी राज्यको अवधारणालाई मूर्तरूप दिन अवलम्बन गरेको उक्त कानूनी व्यवस्थालाई अन्यथा अर्थ लगाउन उपयुक्त हुने देखिदैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक र प्रत्यर्थीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नु भएको बहस जिकीरको सारसंक्षेप देहायबमोजिम रहेको छः

निवेदक तर्फबाट

निवेदक अधिवक्ता श्री अम्बरबहादुर राउत

प्रशासकीय र न्यायिक कार्य एउटै होइन। न्यायिक क्षेत्राधिकार अदालत वा न्यायिक निकायबाट मात्र प्रयोग हुन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भएकोमा विभिन्न ऐनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई पनि फौजदारी मुद्दा हेर्न सक्ने अधिकार दिएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकाय नभएकोले निजले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने कार्य स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तविपरीत भएबाट अभियुक्तको अधिकार हनन् भएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिने ऐनका व्यवस्थाहरू संविधानको धारा २४ र ICCPR को धारा १४ प्रतिकूल रहेको छ। ICCPR अन्तर्गतको मानव अधिकार समितिको ३२ औं टिप्पणीले पनि प्रशासकीय अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिनु स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणाविपरीत हुने भनेको छ। २०४७ सालको संविधान अन्तर्गत पनि यस विषयमा रिट परेको थियो। अर्द्धन्यायिक निकायको गठन संविधानविपरीत नहुने भनी त्यस बखत निवेदन खारेज भएको थियो। तर उक्त संविधानले अन्तरिम संविधानको धारा २४(९) ले जस्तो स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिएको नहुँदा सो नजीर प्रस्तुत विवादमा सान्दर्भिक हुन सक्दैन।

एक महिना कैद हुने सामान्य चोरी मुद्दा अदालतले हेर्ने तर सात वर्षसम्म कैद हुने हातहतियार खरखजना मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेर्नुपर्ने कुनै विवेकसम्मत कारण छैन। प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सुनुवाइ गर्ने मुद्दाहरूमा कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्व हुँदैन। नियमित इजलास बस्ने अभ्यासको विकास भएको पनि पाइदैन। त्यसैले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिने यस प्रकारका संविधानसँग बाभिएका कानूनी व्यवस्था अमान्य गरी उपरोक्त मुद्दाहरू सामान्य अदालतबाट हेर्ने गरी आदेश जारी हुनु पर्दछ।

अधिवक्ता गोविन्द शर्मा बन्दी

अर्द्धन्यायिक निकायलाई दिइएको न्यायिक अधिकार संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुकूल रहेको छैन। संविधानको धारा १०० बमोजिम न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट मात्रै प्रयोग हुन सक्दछ। सक्षम अदालतबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हकलाई धारा २४(९) ले मौलिक हकको रूपमा राखेको छ। सर्वोच्च अदालतले यज्ञमूर्ति बञ्जाडे र बेन्जामिन पिटरको मुद्दादेखि नै स्वच्छ सुनुवाइ मान्यता दिइदै आएको छ। ICCPR को धारा १४ ले Competent, Independent र Impartial अदालतबाट स्वच्छ सुनुवाइ प्राप्त गर्ने नागरिकको हक हो भनिएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी नत सक्षम अदालत हो न उसको इजलासमा सुनुवाइ नै हुने गर्दछ। संयोगवश कुनै प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कानूनको शिक्षा लिएको हुन सक्दछ तर अनिवार्य छैन। नियुक्ति, सरुवा र बहुवा नेपाल सरकारबाट हुने हुँदा निजलाई कार्यगत र संस्थागत कुनै प्रकारको स्वतन्त्रता छैन। ICJ को अनुसन्धानले पनि न्यायिक अधिकार अदालतलाई मात्र हुनु पर्दछ भनेको छ। Competent न्यायिक निकायको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा समेत मापदण्ड निर्धारण भएको छ। मुद्दामामिलाका विषय प्रमुख जिल्ला अधिकारीको लागि प्राथमिकता र रुचीको विषय होइन। उसको मुख्य समय दैनिक प्रशासन सञ्चालनमा नै बित्ने अवस्था छ। त्यसैले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्न पाउने गरी अधिकार दिनु संविधानप्रतिकूल हुन्छ।

अधिवक्ता हरि फुयाँल:

संविधानमा उल्लेख भएको न्यायिक निकायको परिभाषाअन्तर्गत प्रमुख जिल्ला अधिकारी पर्दैन। प्रमुख जिल्ला अधिकारी मुख्यतः कार्यपालिकाको कार्यक्षेत्रअन्तर्गत पर्ने दैनिक प्रशासनिक कार्यको लागि खडा गरिएको पद हो। मन्टेस्क्यूले न्यायाधीश निस्पक्ष तेस्रो पक्ष हुनुपर्छ भनेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणालीले तेस्रो पक्षका अतिरिक्त सक्षमताको मान्यता अधिसारेको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी तेस्रो पक्ष र सक्षम दुवै होइन। उदार प्रजातन्त्रमा न्यायपालिकाले आफ्नो क्षेत्राधिकार विस्तार गर्दछ। राजीव पराजुलीको मुद्दामा यसै मान्यताका आधारमा शाही आयोगलाई खारेज गरिएको हो। फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ अदालतबाटै हुनुपर्ने मान्यताका पछाडि केही आधारभूत सिद्धान्तहरूले काम गरेको हुन्छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरूको अवज्ञा हुन जाने हुँदा यसलाई न्यायोचित मान्न सकिँदैन। २०२८ सालदेखि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कानूनी व्यवस्था भएको हो। तत्कालीन शासन व्यवस्था र संवैधानिक प्रावधानअनुरूपको यो व्यवस्था हालको संविधानको परिप्रेक्ष्यमा सान्दर्भिक छैन। हाल विकास भएको संवैधानिक अवधारणा र मानव अधिकारप्रतिको जागरुकताले यस्तो प्रावधानलाई कदापि स्वीकार गर्न सक्दैन। तत्कालै बदर गर्दा कानूनी शून्यता आउँछ भन्ने हो भने प्रक्रियामा सुधार गर्ने अवसर प्रदान गर्न सकिन्छ। भैरहेको प्रणालीभित्र सुधार सम्भव छैन भने अर्को प्रणालीमा जान नसकिने कुनै कारण छैन। न्यायिक टिप्पणी मात्र हुँदा पनि कानूनहरूमा सुधार भएका दृष्टान्त रहेको हुँदा यसतर्फ इजलासको गम्भीर ध्यानाकर्षण हुनु पर्दछ। निवेदनमा केही सीमित कानूनलाई बदर माग गरिएको भए पनि प्रशासकीय अधिकारीलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएको यो विषय व्यापक सार्वजनिक सरोकारको विषय हो। त्यसैले यसलाई कुनै एउटा ऐन वा अधिकारी विशेषका रूपमा मात्र नहेरी उस्तै प्रकृतिका अन्य विषयहरूमा समेत सुधार हुन सक्ने गरी बृहत् प्रकृतिको आदेश जारी हुनु पर्दछ।

अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्की:

प्रमुख जिल्ला अधिकारी सरकारको स्थानीय प्रतिनिधि भएको हुँदा फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने अधिकार दिने कानूनी व्यवस्थाहरू शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तअनुकूल छैनन्। प्रशासनिक अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिनु संविधानविपरीत भएकोले उक्त कानूनी व्यवस्थाहरू अमान्य हुनु पर्दछ।

अधिवक्ता सीताशरण मण्डल:

प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई कैद सजाय गर्ने अधिकार दिइएका कानूनी व्यवस्थाबाट अभियुक्तको संविधान प्रदत्त मौलिक हक हनन भएको अवस्था छ। कुनै पनि दृष्टिकोणबाट उचित नदेखिएका यस्ता प्रावधानहरू बदर घोषित गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नु भएको थियो।

विद्वान अधिवक्ताहरू श्री हरिकृष्ण कार्की, श्री गोविन्द शर्मा बन्दी, श्री हरि फुयाँल, श्री भोजराज आचार्य, श्री अम्बरबहादुर राउत र श्री सीताशरण मण्डलले लिखित बहसनोट समेत पेश गर्नु भएको रहेछ।

प्रत्यर्थिका तर्फबाट उपन्यायाधिवक्ता श्री धर्मराज पौडेल

प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई विभिन्न ऐनले न्यायिक अधिकार दिएको छ। यसलाई Administrative Adjudication भन्नु पर्ने हुन्छ। संविधानको एउटा प्रावधानलाई मात्र हेरेर मात्र कुनै पनि कानूनी व्यवस्थालाई असंवैधानिक मान्न मिल्दैन। अदालत बाहेकका न्यायिक निकाय र अर्द्धन्यायिक निकाय गठन गर्न संविधानले रोक लगाएको छैन। ICCPR लाई नेपालले अनुमोदन गरेको धेरै समयपछि आएको अन्तरिम संविधानले गरेको यो व्यवस्थालाई संविधानभन्दा बाहिर गएर हेर्न मिल्दैन। अर्द्धन्यायिक निकायले न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने कुरालाई विश्वभर स्वीकार गरिएको छ। अदालतबाट मात्र न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताले आजको लोककल्याणकारी राज्य सञ्चालन हुनै सक्दैन। नेकाप २०२७, पृष्ठ १५७ मा न्यायिक, अर्द्धन्यायिक र प्रशासनिक निर्णय र कार्यका सम्बन्धमा राम्रो व्याख्या गरिएको छ। उक्त सिद्धान्तका आधारमा समेत प्रशासनिक अधिकारीले गरेको न्यायिक कामसँग सम्बन्धित निर्णय अर्द्धन्यायिक निर्णय हो भन्ने प्रष्ट

भएको छ। साथै प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएकै कानूनहरूका सम्बन्धमा यसअघि दुई दुई पटक दायर गरिएका रिट निवेदनहरूबाट सम्मानित अदालतले उक्त कानूनहरू संविधानसँग नबाभिएको भनी संवैधानिकता परीक्षण गरिसकेको छ। एउटै विषयमा पटकपटक न्यायिक पुनरावलोकन गरिरहन आवश्यक नै छैन। प्रमुख जिल्ला अधिकारीले गरेको न्यायिक निर्णयउपर पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने तथा पुनरावेदन अदालतबाट निजको न्यायिक कार्यका सम्बन्धमा सुपरिवेक्षण हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। यस स्थितिमा निवेदन दावीका कानूनहरू बदर हुनु पर्ने स्थिति छैन भन्ने समेत बहस गर्नुभयो।

विद्वान उपन्यायाधिवक्ताले आफ्नो बहस जिकीरको समर्थनमा लिखित बहस नोट समेत पेश गर्नु भएको रहेछ।

आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक र प्रत्यर्थीका तर्फबाट रहनु भएका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको उपरोक्त बहस जिकीर मननु गरी पेश हुन आएको लिखित बहस नोट, रिट निवेदन र लिखित जवाफ लगायतका सम्बद्ध संवैधानिक र कानूनी प्रावधानहरूको अध्ययन गरी हेर्दा देहायका प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको छ :-

१. प्रचलित नेपाल कानूनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई मुख्य रूपमा के कस्तो काम, कर्तव्य र अधिकार दिएको देखिन्छ ? निजलाई फौजदारी मुद्दा हेर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएको देखिन्छ वा देखिँदैन ?
२. न्यायिक, अर्द्धन्यायिक र प्रशासनिक क्षेत्राधिकारको प्रकृति र प्रक्रियाका बीच कुनै भिन्नता वा सीमा रहेको हुन्छ वा हुँदैन एवं प्रशासकीय अधिकारीलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने गरी न्यायिक क्षेत्राधिकार दिइनु संविधानले अंगीकार गरेको शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तानुरूप हुन सक्छ वा सक्दैन ?
३. प्रशासकीय अधिकारीले गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने कानूनी व्यवस्थाबाट अभियुक्तको सक्षम र स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने

फौजदारी न्यायको हकमा असर पर्ने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन ?

४. प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्न पाउने गरी क्षेत्राधिकार तोक्ने कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानसम्मत रहेको देखिन्छ वा देखिँदैन र निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होइन ?

निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारी जिल्लाको प्रमुख प्रशासनिक अधिकारी भएको कुरा स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ५ ले निर्विवाद पुष्टि गरेको छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालय कार्यपालिकाको अङ्ग भएको कुरामा विवाद रहन सक्दैन। सरकारको जिल्ला प्रतिनिधि रहेको कारण दैनिक शासन सञ्चालनमा सरकारलाई सहयोग पुऱ्याउने प्रयोजनार्थ सरकार परिवर्तनसँगै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको परिवर्तन गरिने अभ्यास सामान्य रहेको छ। सरकारको नीति निर्देशन कार्यन्वयन गर्ने प्रशासनिक कामको जिम्मेवारीको साथ नियुक्ति हुने प्रशासनिक अधिकारी हुन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कामको प्रकृतिले नै दैनिक रूपमा जिल्लाका आम नागरिकसँग विभिन्न कामकारवाहीमा संलग्न रहनु पर्ने हुन्छ। यस्तो स्थितिमा निजबाट स्वच्छ न्याय सम्पादन हुन नसक्ने भएकोले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने अधिकार दिइनु न्यायसंगत छैन भन्ने समेत जिकीर लिएको देखिन्छ। प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा आजको लोक कल्याणकारी राज्यमा औपचारिक न्याय प्रणालीबाट मात्र सम्पूर्ण विवादहरूको निरुपण गर्न सम्भव नभएकोले अर्द्धन्यायिक निकायको आवश्यकतालाई इन्कार गर्न सकिँदैन। अन्तरिम संविधानले पनि नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत र अन्य न्यायिक निकाय समेतबाट प्रयोग हुने व्यवस्था गरेकै छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी प्रशासनिक पदाधिकारी भए तापनि विभिन्न नेपाल कानूनले निजलाई प्रशासनिक कामकारवाहीसँग सम्बन्धित न्यायिक अधिकार समेत दिएको हुँदा त्यसलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन भन्ने समेत उल्लेख भएको पाइन्छ। निवेदक र प्रत्यर्थीका तर्फबाट बहस गर्नु हुने तथा लिखित बहस नोट पेश गर्नु हुने विद्वान कानून व्यवसायीहरूले पनि निवेदन

र लिखित जवाफमा उल्लेख भएको उपरोक्त विषयलाई उठाएको देखिएको छ ।

२. यस परिप्रेक्ष्यमा प्रथमतः प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्रचलित नेपाल कानूनले के कस्तो काम, कर्तव्य र न्यायिक क्षेत्राधिकार दिएको रहेछ भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा प्रष्ट हुन वाञ्छनीय देखिएको छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीको व्यवस्था स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ ले गरेको सन्दर्भमा सर्वप्रथम सोही ऐनको कानूनी व्यवस्था दृष्टिगत गर्नु प्रासंगिक हुने देखिन्छ । स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को प्रस्तावनामा स्थानीय प्रशासन सम्बन्धी कानूनलाई विकेन्द्रित प्रशासन व्यवस्था अनुरूप संशोधन र एकिकरण गर्न तथा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्न वाञ्छनीय भएकोले उक्त ऐन तर्जुमा गरिएको भन्ने देखिन आउँछ । ऐनको प्रस्तावनामा अभिव्यक्त भएको सो व्यहोराबाटै स्थानीय प्रशासन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्न र शान्ति र व्यवस्था (Law and Order) कायम राख्ने उद्देश्यबाट उक्त ऐन जारी भएको प्रष्ट हुन्छ । ऐनको दफा ३ मा विकास क्षेत्र, अञ्चल तथा जिल्ला विभाजन सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख भएको देखिन्छ, भने दफा ४ मा क्षेत्रीय प्रशासन सम्बन्धी प्रवन्धहरू समेटिएको पाइन्छ । सोही क्रममा दफा ५ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सम्बन्धी व्यवस्था रही उपदफा (१) मा जिल्लाको सामान्य प्रशासन सञ्चालन गर्नको लागि प्रत्येक जिल्लामा एउटा जिल्ला प्रशासन कार्यालय रहनेछ । नेपाल सरकारले सो कार्यालयको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा काम समेत गर्ने गरी प्रत्येक जिल्लामा एक जना प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्ति गर्नेछ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले प्रचलित कानून, नेपाल सरकारको नीति, नियम र निर्देशन तथा क्षेत्रीय प्रशासकको रेखदेखमा रही नेपाल सरकारको प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्नेछ, भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन आउँछ ।

३. ऐनमा उल्लेख भएको उपरोक्त व्यवस्थाबाट सरकारको स्थानीय प्रतिनिधिको रूपमा जिल्लाको सामान्य प्रशासन सञ्चालन गर्ने मुख्य उद्देश्यसहित प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्ति हुने देखिन्छ । अन्य कुराका अतिरिक्त निजले नेपाल सरकारको नीति, नियम र निर्देशनको अधीनमा रही

आफ्नो पदीय जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने भन्ने ऐनको व्यवस्था रहेकोले प्रमुख जिल्ला अधिकारी सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रही कार्य गर्ने स्थानीय प्रशासक हो भन्ने स्पष्ट हुन आएको छ । दफा ५ को उपदफा (५) मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम तोकिएको देखिन्छ :-

१. जिल्लामा शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने,
२. जिल्लाभित्र नेपाल सरकार, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिले सञ्चालन गरेको विकास कार्यहरूमा सहयोग पुऱ्याउने,
३. जिल्लाभित्र रहेको नेपाल सरकारको सबै सम्पत्तिको रेखदेख, सम्भार र मर्मत गर्ने, गराउने, र
४. नेपाल सरकारले समय समयमा दिएको आदेश वा निर्देशनअनुसार अन्य कामकारवाही गर्ने ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीका लागि तोकिएका उपरोक्त मुख्य काम, कर्तव्य र अधिकारहरू शान्ति सुरक्षा र दैनिक प्रशासन सञ्चालन सम्बन्धमानै केन्द्रित रहेको देखिन आउँछ । उपरोक्त अधिकारहरूको प्रयोग गर्ने थप आधार र अवस्थाहरू क्रमशः दफा ६, ७, ९ र १० मा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

४. स्थानीय प्रशासन ऐनको दफा ८ को उपदफा (१) ले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई पाँच सय रुपैयाँसम्म विगो भएको साधारण चोरी मुद्दा, बगलीमारा मुद्दा, नपुग नापतौल प्रयोग गरी ठगोको मुद्दा र चली आएको देवी देवताको स्थानमा बाहेक स्त्रीजाति चौपाया मारेको सम्बन्धी मुद्दामा शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार दिएको देखिन्छ । उपदफा (१) बमोजिमका पटके नजनिने मुद्दामा पाँचसय रुपैयाँसम्म जरीवाना हुने गरी प्रमुख जिल्ला अधिकारीले छिनेका मुद्दामा पुनरावेदन नलाग्ने भई निजको निर्णय अन्तिम हुने र पाँचसय रुपैयाँभन्दा बढी जरीवाना हुने गरी छिनेको वा पटके जनिने मुद्दामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको निर्णयउपर सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था उपदफा (२) मा भएको देखिन आएकोले निजलाई सामान्यतः उपरोक्त मुद्दाहरूमा

पाँचसय रुपैयाँसम्म जरीवाना हुने गरी मुद्दा हेर्ने न्यायिक अधिकार दिने विधायिकी मनशाय रहेको देखिन आउँछ। त्यसै गरी सोही उपदफा (६) मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले यो ऐन वा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम मुद्दा मामिलाको कारवाही र किनारा गर्दा जुन ऐनअन्तर्गत मुद्दा मामिलाको कारवाही र किनारा गर्ने हो सो ऐन समेत उल्लेख गरी प्रचलित कानूनबमोजिमको म्यादाभिन्न कारवाही र किनारा गर्नु पर्दछ भन्ने उल्लेख भएको देखिएबाट निजलाई अन्य प्रचलित नेपाल कानूनले पनि मुद्दा मामिला हेर्ने न्यायिक अधिकार दिएको भन्ने ज्ञात हुन आउँछ। निजलाई दिइएको न्यायिक अधिकारअन्तर्गत मुद्दाको कामकारवाही गर्दा ऐनमा तोकिएबमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने भन्ने पनि उक्त उपदफा (६) को प्रावधानबाट देखिएको भए तापनि कार्यविधि सम्बन्धी पृथक व्यवस्था भएको देखिँदैन।

५. स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाहरूको अध्ययनबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मुख्य कार्य जिल्लामा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने तथा सरकारको दैनिक प्रशासन सम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्ने नै देखिन आएको छ। दैनिक प्रशासनसँग सम्बन्धित तथा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने क्रममा ६ महिनासम्म कैद र जरीवाना गर्न सक्नेसम्मको न्यायिक क्षेत्राधिकार पनि स्थानीय प्रशासन ऐनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई तोकेको पाइन्छ। शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने निजको मुख्य कार्य प्रकृतिसँग सम्बन्धित न्यूनतम कैद गर्ने उपरोक्त क्षेत्राधिकार स्वाभाविक नै देखिन्छ।

६. यसका अतिरिक्त बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५४, कारागार ऐन, २०१९, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, नेपाल नागरिकता ऐन, २०२०, वन ऐन, २०४९, सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९, विवाह दर्ता ऐन, २०२८, संस्था दर्ता ऐन, २०३४, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८, सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ शिक्षा ऐन, २०१२, लगायतका अन्य प्रचलित नेपाल कानूनहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई तत्तत् ऐनअन्तर्गत गठन हुने समितिको पदेन अध्यक्ष तथा सदस्यको रूपमा राखेको देखिन्छ। प्रशासनिक कामको अतिरिक्त प्रमुख जिल्ला

अधिकारीलाई केही कानूनहरूले न्यायिक क्षेत्राधिकार पनि प्रदान गरेका छन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई अन्य नेपाल कानूनका अतिरिक्त मुख्यतः देहायका ऐनहरूले न्यायिक अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ :-

१. केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ (रु.दश हजारसम्म जरीवाना ३५ दिनसम्म कैद पुनरावेदन अदालतमा साधक जाहेर गरी दुई वर्षसम्म कैद गर्नसक्ने)
२. आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ (एक वर्षसम्म कैद र विगोबमोजिम जरीवाना, पटके कसूरदारलाई दोब्बर सजाय गर्नसक्ने)
३. कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक (अपराध तथा सजाय) ऐन, २०३२ (जन्मकैद सम्म कैद र विगोबमोजिम जरीवाना)
४. सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ (रु.३०,०००। सम्म जरीवाना र तीस दिनसम्म कैद)
५. हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९ (सात वर्षसम्म कैद वा रु.१,४०,०००। सम्म जरीवाना वा दुवै)
६. जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ (रु.६००। सम्म जरीवाना वा तीन महिनासम्म कैद)
७. जलचर संरक्षण ऐन, २०१७ (रु.५,०००। सम्म जरीवाना)
८. नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७ (रु.५,०००। सम्म जरीवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै)
९. पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ (रु.२५,०००। सम्म जरीवाना)
१०. सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ (मृतकको किरिया खर्च र क्षतिपूर्तिबापत पीडितलाई मनासिव रकम भराई दिने)
११. आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७ (रु.१५,०००। सम्म जरीवाना वा पाँच वर्षसम्म कैद)
१२. खाद्य ऐन, २०२३ (तीन वर्षसम्म कैद, रु.२५,०००। सम्म जरीवाना र क्षतिपूर्ति भराउने)

१३. छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८ (रु.१०,०००। सम्म जरीवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै)
१४. जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ (रु.१,०००। सम्म जरीवाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै)
१५. तथ्याङ्क ऐन, २०१५ (रु.५००। सम्म जरीवाना वा पाँच महिनासम्म कैद वा दुवै)
१६. दाना पदार्थ ऐन, २०३३ (पहिलो पटकको लागि रु.१,०००। सम्म जरीवाना वा छ महिनासम्म कैद र पटककेका हकमा प्रत्येक पटक रु.२,०००। सम्म जरीवाना वा दुई वर्षसम्म कैद)
१७. शिक्षा ऐन, २०२८ (विगो असूल गरी रु.२५,०००। सम्म जरीवाना)
१८. रेल्वे ऐन, २०२० (रेल दुर्घटना भई हानि नोक्सानी भएमा प्रथम पटक रु.१,०००। सम्म जरीवाना वा एक वर्षसम्म कैद, दोस्रो पटकका लागि रु.३,०००। सम्म जरीवाना वा तीन वर्षसम्म कैद, तेस्रो पटकदेखि प्रत्येक पटकका लागि अधिल्लो पटक भएको सजायमा तीन वर्षका दरले बढाई बढीमा २० वर्षसम्म कैद)
१९. चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६ (रु.५,०००। सम्म जरीवाना र इजाजत खारेज)
२०. स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ (रु.१०,०००। हजार रुपैयाँसम्म जरीवाना र ६ महिनासम्म कैद वा दुवै)।

७. निवेदकले निवेदनको माग दावी खण्डमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई फौजदारी मुद्दामा न्यायिक अधिकार सुम्पने केही सीमित कानूनहरूलाई मात्रै बदर माग गरेको देखिए पनि निवेदनमा प्रशासकीय अधिकारीलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा अधिकतम् कैद गर्ने न्यायिक अधिकारक्षेत्र दिइएको विषय संविधानको मर्म, भावना र व्यवस्थाविपरीत भएको भन्ने सार्वजनिक हकहित र सरोकारको प्रश्न उठाएको देखिन्छ। बहसको क्रममा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत अन्य प्रशासकीय अधिकारीहरूलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने गरी कानूनले तोकेको न्यायिक अधिकारक्षेत्र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको

अवधारणाअनुकूल नभई संविधानप्रतिकूल भएको भन्ने विषय उठेको छ। यस विषयमा अन्य ऐनहरूमा भएका व्यवस्थाहरू हेर्दा वन ऐन, २०४९ ले जिल्ला वन अधिकृतलाई रु.१०,०००। सम्म जरीवाना र एक वर्षसम्म कैद गर्ने अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ। त्यस्तै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले सम्बन्धित संरक्षण अधिकारीलाई रु.१,००,०००। सम्म जरीवानाका साथै १५ वर्षसम्म कैद गर्ने न्यायिक अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ। वन अधिकृत र संरक्षण अधिकृत निजहरूको पदीय जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित विषयको ज्ञाता हुनसक्ने निजहरूको मुख्य कार्य नै वन तथा वन्यजन्तुको संरक्षण भए तापनि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मुख्य कार्य सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रही जिल्लामा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने तथा दैनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने देखिएको छ।

८. अब न्यायिक र अर्द्धन्यायिक अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा रहन जाने भिन्नताको परिप्रेक्ष्यमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने गरी क्षेत्राधिकार दिने कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानवाद र शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तको अवधारणानुरूप हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको अर्को विषयमा विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन आएको छ। राज्यका प्रमुख तीन कार्यहरूमध्ये कार्यकारी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक कार्य क्रमशः सरकारका तीन मुख्य अङ्ग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाबाट सम्पादन हुने गर्दछन्। राज्य शक्तिको निक्षेपण र क्षेत्राधिकार विभाजन सम्बन्धी यस अवधारणा मूलतः शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तमा आधारित छ। हरेक संविधानहरूले कुनै न कुनै रूपमा नियन्त्रण र सन्तुलनसहित शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेकै हुन्छन्। निरपेक्ष रूपमा शक्तिपृथक्कीकरण सम्भव नहुने र कतिपय विषयमा एक अर्का निकायको कार्यमा केही दोहोरोपन रहन जाने तथ्यलाई यस सिद्धान्तको अपवादको रूपमा लिइनु पर्ने हुन्छ। तर त्यस्तो स्थिति रहँदाहँदै पनि न्यायिक कार्यलाई सरकारका अन्य दुई निकायको हस्तक्षेप वा प्रभावबाट स्वतन्त्र राख्नु पर्दछ भन्ने यस सिद्धान्तको मुख्य अन्तरवस्तु हेक्का राख्ने पर्ने हुन्छ।

राज्यको शक्तिलाई सरकारका अङ्गहरू बीच विभाजन गरी अधिकारको दुरुपयोगलाई रोक्ने मुख्य उद्देश्यसहित प्रजातान्त्रिक संविधानवादको महत्वपूर्ण अवयवका रूपमा रहँदै आएको यस सिद्धान्तका सम्बन्धमा कुनै द्विविधा हुनु पर्ने अवस्था नभएकोले थप व्याख्या र विश्लेषण गरिरहनु आवश्यक छैन ।

९. संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिम व्यक्ति-व्यक्ति तथा सरकार र व्यक्तिबीच उत्पन्न हुने विवादको निरोपण गर्ने कार्य न्यायिक कार्यअन्तर्गत पर्दछ । राज्यको न्यायिक क्षेत्राधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायमा निहित रहने मान्यता छ । अदालतबाट सञ्चालन गरिने औपचारिक प्रक्रिया नै न्यायिक प्रक्रिया हो । न्यायिक प्रक्रियाका प्रकृति र विशेषताहरूमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको उच्च सम्मान, विवादको तथ्य र त्यसमा आकर्षित हुने कानूनको वस्तुगत विश्लेषण, न्यायिक मनको प्रयोग, आधार कारण सहितको निर्णय, खुला सुनुवाइ, निर्णयको बाध्यात्मक शक्ति, निर्णयको अभिलेखीकरण र कार्यान्वयनको सुनिश्चितता आदि मुख्य तत्व रहेका हुन्छन् । स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट निष्पक्ष रूपमा स्वच्छ र शीघ्र न्याय प्राप्त गर्ने हकलाई मानव अधिकार र मौलिक अधिकारकै रूपमा आज विश्वभरी स्वीकारिएको छ ।

१०. सामान्यतः राज्यको दैनिक शासन व्यवस्था सञ्चालनका सम्बन्धमा कार्यपालिका र यस अन्तर्गतका अधिकारीहरूबाट सम्पादन हुने कामकारवाही र गरिने निर्णयहरू प्रशासकीय कामकारवाही वा निर्णय हुन् । खासगरी कार्यपालिकाले नीति निर्माण गर्ने हुँदा सरकारको नीति कार्यान्वयन यसको प्रशासनिक प्रणालीबाट हुने गर्दछ । यसै क्रममा सरकारी अधिकारीहरूबाट हुने निर्णयहरूलाई प्रशासकीय निर्णयको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । प्रशासकीय निर्णयहरूमा न्यायिक मनभन्दा पनि तजविजको मात्रा बढी हुने गर्दछ । यस प्रक्रियामा तहगत रूपमा टिप्पणी पेश गर्दै निर्णयमा पुगिने पद्धति विकास गरिएको हुन्छ । प्रशासकीय अधिकारीहरूले आफ्नो कार्य प्रकृतिसँग सम्बन्धित विषयहरूमा केही न्यायिक अधिकार पनि प्रयोग गर्दछन् । तर प्रशासकीय अधिकारीले अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारलाई

परिभाषित, सीमित र नियन्त्रित गर्ने काम प्रशासकीय कानूनले गर्दछ ।

११. के कस्तो कामकारवाही वा निर्णयलाई न्यायिक, अर्द्धन्यायिक र प्रशासकीय भनिन्छ भन्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट यसअघि नै पटक-पटक स्पष्ट व्याख्या भैसकेको देखिन्छ । निवेदक ना.सु.मुक्ति शर्मा विरुद्ध एस.पी. टेकबहादुर रायमाभी भएको उत्प्रेषणको निवेदनमा यस अदालतबाट भएको निर्णयमा पनि न्यायिक, अर्द्धन्यायिक र प्रशासकीय निर्णयहरूका सम्बन्धमा बोलिएको देखिन्छ (नेकाप २०१७, नि.नं.१०८, पृष्ठ १००) । त्यसैगरी यज्ञमूर्ति बज्जाडेको हकमा परशुराम बज्जाडे विरुद्ध दुर्गादास श्रेष्ठ, वागमती विशेष अदालत समेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा यस विषयमा थप व्याख्या गर्दै “न्यायिक मन लगाई कुनै मामिला हेरिन्छ भने त्यो निर्णय न्यायिक हुन्छ । प्रशासकीय अधिकारीहरूले न्यायिक मन लगाई न्यायिक तरिकाबाट गरेको निर्णयलाई अर्द्धन्यायिक निर्णय भनिन्छ । अर्थात् न्यायाधीशले गरेको निर्णयलाई न्यायिक निर्णय, प्रशासकीय अधिकारीको न्यायिक निर्णयलाई अर्द्धन्यायिक र प्रशासकीय अधिकारीले प्रशासन सम्बन्धी गरेको निर्णय (जसमा तजविजको मात्रा बढी हुन्छ) लाई प्रशासकीय निर्णय भनिन्छ” भन्ने समेत सिद्धान्त (नेकाप २०२७, नि.नं.५४७, पृष्ठ १५७) कायम भएको देखिन्छ ।

१२. अर्द्धन्यायिक कामकारवाहीको परिभाषा गर्दै Black's law dictionary ले "A term applied to the action discretion etc. of public administrative officer or bodies, who are required to investigate facts or ascertain the existence of facts, hold hearing weigh evidence and draw conclusions from them as a basis for their official action, and to exercise discretion of a judicial nature" भनेको छ । उपरोक्त परिभाषाबाट प्रशासकीय अधिकारी वा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य निकायहरूले आफ्नो कार्य प्रकृतिका सम्बन्धमा तजविजी अधिकार समेतको प्रयोग गरी गर्ने न्यायिक प्रकृतिको निर्णय अर्द्धन्यायिक निर्णय हो भन्ने देखिन आउँछ । संविधानविद् Wade ले अर्द्धन्यायिक कार्यलाई कानूनबमोजिम सञ्चालन गरिने प्रशासकीय कार्यको

संज्ञा दिएका छन् । (A Quasi judicial function is an administrative function which the law requires to be exercised in some respect as if it were judicial.) त्यसैले अर्द्धन्यायिक निर्णयलाई प्रशासकीय अधिकारीले गर्ने न्यायिक निर्णयका (Administrative Adjudication) रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ ।

१३. आजको विकसित र प्रजातान्त्रिक युगमा राज्यको लोककल्याणकारी कार्यमा भएको बढोत्तरी र नियमनकारी भूमिकामा अभिवृद्धि भएको कारणले दैनिक प्रशासनिक कार्यसँग सम्बन्धित केही न्यायिक विषयहरू पनि प्रशासकीय अधिकारीहरूलाई सुम्पने प्रचलन बढेको छ । खास गरी महाद्विपिय कानून प्रणालीमा प्रशासकीय कानून छुट्टै कानूनी विधाको रूपमा धेरै अधिवाट विकसित भएको हो । यस अवधारणाले पछिल्लो समयमा Common Law प्रणाली समेतमा महत्वपूर्ण स्थान हासिल गरेको छ ।

१४. त्यसैले न्याय निरोपणका सबै विषयमा अदालतको मात्र एकाधिकार रहने परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन आई औपचारिक अदालती प्रणाली बाहिर पनि धेरै त्यस्ता संरचना, निकाय र प्रवन्धहरू खडा हुँदै गएका छन् जसले दिनानुदिन विभिन्न विषयका विवाद निरुपणको कार्य गरिरहेका छन् । अदालत बाहिरका निकायहरूबाट सम्पादन हुने न्यायिक कार्यलाई प्रशासकीय न्याय सम्पादन, अर्द्धन्यायिक निर्णय वा न्यायाधिकरणको निर्णय आदि विभिन्न नामले चिन्ने गरिन्छ । औपचारिक न्याय प्रणालीबाट निरोपण हुने विवादको प्रकृति र संख्यात्मक अवस्थाभन्दा अदालत बाहिरबाट निरुपण हुने विवादहरूको संख्यात्मक स्थिति बढी हुने गरेको कुरा तथ्याङ्कहरूबाट पुष्टि भएको देखिन्छ ।

१५. प्रशासकीय न्याय सम्पादन सम्बन्धी अवधारणाको शुरुवात फ्रान्सबाट भएको देखिन्छ । फ्रान्समा प्रशासकीय कानून (Droit Administrative) र प्रशासकीय अदालतहरू (Council de Etat) नियमित अदालतहरू (Regular court) को समानान्तर रूपमा धेरै अधिदेखि नै अस्तित्वमा आएको दृष्टान्त छ । बेलायतमा साधारण अदालतमा सबैको समान पहुँच रहनु पर्ने मान्यता रहेकोले फ्रान्सको प्रशासकीय

अदालत सम्बन्धी अभ्यासलाई सुरुसुरुमा कानूनको शासन (Rule of Law) विपरीतको अभ्यास हो भन्ने दृष्टिकोण लिइने गरिन्थ्यो । अंग्रेज कानूनवेत्ताहरूको लागि प्रशासकीय कानूनको विषय रुचिकर बन्न सकेको थिएन ।

१६. बेलायतमा पहिलो विश्वयुद्ध अधिदेखि नै छिटपुट रूपमा अधिकरणहरू गठन गर्ने प्रचलन शुरु भएको देखिए तापनि दोस्रो विश्वयुद्ध पछि पूरै यूरोप र अमेरिकामा यस अवधारणाले फैलिने अवसर प्राप्त गर्‍यो । तिव्र औद्योगिकीकरणले गर्दा श्रमिक र व्यवस्थापकहरू बीचको विवाद समाधानको लागि विशेष प्रकृतिको संरचनाको आवश्यकता महसूस भयो । त्यसै गरी मजदुरहरूको बीमा र क्षतिपूर्तिको प्रश्न पनि उत्तिकै छिटो संवोधन गरिनु पर्ने विषय थियो । औद्योगिक वातावरण कायम गर्नको लागि कर प्रशासनका सम्बन्धमा उठ्ने विवादहरूलाई पनि शीघ्र र सही ढंगबाट समाधान गर्नुपर्ने अवस्था भयो । दूरसञ्चार, यातायात, बीमा, बैकिङ्ग, करार, कम्पनी कर्पोरेशनसम्बन्धी विवादहरूको निपटाराको लागि पनि विशेष ज्ञानको आवश्यकता पर्ने र समयको महत्व पनि उत्तिकै हुने भएकोले विशेष प्रक्रिया अवलम्बन हुनु वाञ्छनीय थियो । विज्ञान र प्रविधिको विकासले ल्याएका हरेक नवीन कुराको सम्बन्धमा परम्परागत अदालती प्रणालीभित्र उचित समाधान थिएन । राज्यको लोक कल्याणकारी भूमिकामा हुन गएको वृद्धि जस्ता विविध कारणहरूले गर्दा न्यायाधिकरण र अर्द्धन्यायिक निकायको उपस्थिति र भूमिकालाई स्वयम् बेलायत लगायतका कमन ल प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूले समेत उपेक्षा गर्न सक्ने कुरा थिएन ।

१७. बीमा ऐनमार्फत् सन् १९११ मा गठित राष्ट्रिय बीमा अधिकरण (Tribunals) लाई बेलायतमा अर्द्ध न्यायिक निकायको आरम्भ विन्दूका रूपमा लिइन्छ । प्रथम विश्वयुद्धको समाप्ति सँगसँगै निवृत्तीभरणसम्बन्धी विवाद हेर्न सन् १९१९ मा निवृत्तीभरण अधिकरणको स्थापना गरिएको देखिन्छ । न्यायाधिकरण गठन गर्दै जाने क्रम अत्याधिक बढ्दै गएकोले बेलायतमा यस विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिइयो । यसबाट कानूनको शासनलाई चुनौती उत्पन्न भएको भन्ने विषय उठ्न थालेकोले सन् १९२९ मा

यस विषयमा अध्ययन गर्न Committee on ministers power भन्ने समिति गठन गरिएको थियो। यस समितिले सन् १९३२ मा प्रतिवेदन दिएपछि न्यायाधिकरणको अवधारणाले ठोस आकार लियो। यस विषयमा थप अध्ययन गर्न सन् १९५५ मा Sir [Oliver Franks](#) को अध्यक्षतामा समिति गठन गरिएको थियो। July 1957 मा प्रकाशित उक्त समितिको प्रतिवेदनमा मुख्यतः न्यायाधिकरणहरूलाई न्यायिक पद्धतिमा आवद्ध गर्दै लैजानु पर्ने विषयमा जोड दिइएको पाइन्छ। यस समितिले न्यायाधिकरण सञ्चालनको सम्बन्धमा खुलापन, स्वच्छता र निस्पक्षता (Openness, Fairness and Impartiality) समेत मुख्य तीन सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता अधि सारेको पाइन्छ। त्यसै गरी सन् १९६८ मा गठन भएको Fulton Committee ले पनि प्रशासकीय कानूनको विकासमा योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ। उपरोक्त सुधारहरूको कडीको रूपमा पछिल्लो पटक बेलायतमा गरिएको कानूनी सुधारअन्तर्गत Tribunal, Courts and Enforcement Act, 2007 नामक छाता कानून आएको देखिन्छ। यस ऐनमा शुरु र पुनरावेदन दुवै तहमा न्यायाधिकरणको गठन, सञ्चालन र त्यसले अवलम्बन गर्ने कार्यविधि सम्बन्धमा ठोस कानूनी व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ। यस्तो अवस्था भए तापनि कैद सजाय हुने प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने अधिकार कुनै पनि प्रशासकीय अधिकारी वा न्यायाधिकरणलाई दिइएको देखिँदैन। सानातिना प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने अधिकार न्यायपालिकाको तल्लो तहको रूपमा रहेको काउण्टी कोर्ट, मजिस्ट्रेट कोर्ट आदिलाई हुने व्यवस्था देखिन्छ।

१८. संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानको धारा ३ ले न्यायसम्बन्धी अधिकार अमेरिकी सर्वोच्च अदालत र संघीय अदालतहरूमा मात्र निहित रहने संवैधानिक प्रत्याभूति सहितको शक्तिपृथक्कीकरणको व्यावहारिक पद्धतिलाई आत्मसात गरेको छ। त्यसैगरी उचित कानूनी प्रक्रिया (Due process of Law) र स्वच्छ सुनुवाइ (Fair trail) लाई न्यायिक प्रक्रियाको मेरुदण्डको रूपमा अंगीकार गरिएको छ। यद्यपि उक्त मुलुकमा प्रशासकीय कानूनको विकसित प्रणाली रहेको छ। खासगरी सन् १९३० को विश्व

आर्थिक मन्दीबाट परेको असरलाई कम गर्ने प्रयास स्वरूप तत्कालीन राष्ट्रपतिले कार्यकारी अधिकार बृद्धिको निकै ठूलो प्रयास गरेको पाइन्छ। यसै क्रममा श्रम, वीमा, कर, निवृत्तिभरण, औद्योगिक सम्बन्ध, करार, कम्पनी, राजश्व, सामाजिक सुरक्षा, लागू औषध, आप्रवासीहरूको नियमन आदि विषयहरूका विवादहरू हेर्ने अधिकार प्रशासकीय अधिकारी, निकाय, बोर्ड आदिलाई दिने प्रचलन बढेको देखिन्छ।

१९. संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रशासकीय न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई व्यवस्थित पार्ने उद्देश्यबाट सन् १९४६ मा प्रशासकीय कार्यविधि ऐन, १९४६ (Administrative Procedure Act, 1946) पनि लागू भएको देखिन्छ। उक्त ऐनले प्रशासकीय न्याय सम्पादनको क्रममा शुरुदेखि अन्तिमसम्म अवलम्बन गरिनुपर्ने कार्यविधि व्यवस्थित गरेको देखिन्छ। खास गरी दर्ता दायरी, सुनुवाइ, निर्णय प्रक्रिया तथा निर्णय कार्यान्वयनका विषयहरूमा सो ऐनमा प्रष्ट कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। साथै प्रशासकीय विवाद हेर्नको लागि छुट्टै प्रशासकीय न्यायाधीश (Administrative Law Judge) को नियुक्ति, निजको सेवाका शर्त, अनुशासनसम्बन्धी कारवाही, पुनरावेदन लगायतका व्यवस्था पनि सो कानूनले गरेको छ। यसका साथै प्रशासकीय न्यायाधीशले न्यायिक प्रक्रियामा त्रुटि गरेको (Miscarriage of Justice) कारण त्यसबाट मर्का पर्ने पक्षले क्षतिपूर्ति पाउने आधार र अवस्थाहरू पनि उक्त ऐनमा समेटिएका छन्। राज्यगत रूपमा विभिन्न राज्यहरूमा समेत यस प्रकृतिका ऐनहरू निर्माण भएको देखिन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रशासकीय अधिकारीहरूलाई न्यायिक क्षेत्राधिकार दिनुका साथै त्यसको नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी न्यायिक पुनरावलोकन हुने प्रणालीको पनि सँगसँगै विकास भएको छ। न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमद्वारा प्रशासकीय अधिकारीले गरेको कामकारवाहीमा कानूनको उचित प्रक्रिया अवलम्बन भए नभएको कुरा हेरिन्छ। तर बेलायतमा जस्तै कैद सजाय हुने गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा प्रशासकीय अधिकारीलाई हेर्ने अधिकार अमेरिकामा पनि दिइएको छैन। कैद सजाय हुने गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा जुरी सहितको

स्वच्छ न्यायिक सुनुवाइ बिना कसैलाई पनि दण्डित गर्न सकिदैन ।

२०. भारतीय गणतन्त्रको संविधानको धारा ३२३A. र B. ले न्यायाधिकरण र अर्द्धन्यायिक निकायको अवधारणालाई संविधानतः स्वीकार गरेको अवस्था छ । भारतमा कर, राजश्व, बीमा, श्रम, ऋण असूली, बैंकिङ, रेलवे, संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा आदि विषयहरूमा न्यायाधिकरण, बोर्ड आदि गठन गर्ने प्रचलन रहेको छ । कार्यकारी (Executive Magistrate) र न्यायिक (Judicial Magistrate) मध्ये न्यायिक मजिस्ट्रेटलाई न्यायिक विषय हेर्ने अधिकार दिइएको पाइन्छ । न्यायिक मजिस्ट्रेट कानूनको शिक्षा हासिल गरेको र कानून तथा न्याय विषयको सारभूत तालीमप्राप्त व्यक्ति हुने र उच्च अदालतको सुपरिवेक्षण र नियन्त्रणमा रहने भएको हुँदा निजबाट सम्पादन हुने कामकारवाहीमा न्यायिक मूल्य मान्यता अनुशरण हुनसक्ने अवस्था देखिन्छ ।

२१. अन्य मुलुकको कानूनी अभ्यासका सम्बन्धमा गरिएको उपरोक्त विश्लेषणबाट छिटो छरितो कारवाही र किनारा गर्नुपर्ने र विषयगत विज्ञताको आवश्यकता हुने बैंकिङ, बीमा, कम्पनी कर्पोरेशन, श्रम, कर, राजश्व, वन, वातावरण, संरक्षण, ऋण असूली, उपभोक्ता हक हितका सामाजिक, प्राविधिक, प्रशासनिक वा अन्य विवाद हेर्ने गरी नियमित अदालत बाहेक न्यायाधिकरण, बोर्ड एवं विशेष प्रकृतिका अदालतहरू गठन गर्ने प्रवृत्ति बढिरहेको देखिए तापनि प्रशासकीय अधिकारी एकलैलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा अधिकतम कैद सजाय गर्ने अधिकारसहितको न्यायिक क्षेत्राधिकार दिएको देखिदैन ।

२२. जहाँसम्म नेपालको सन्दर्भ छ, राणा शासनकालको उत्तरार्द्धसम्म पनि नेपालमा कार्यकारी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक क्षेत्राधिकारका सम्बन्धको भिन्नतालाई राज्यले स्वीकार गरेको देखिन आउँदैन । लिच्छविकालमा पाञ्चालीलगायतका निकायहरूले स्थानीय तवरमा सानातिना विषयमा निर्णय गर्न पाउने अधिकार राख्ने गरेको भन्ने भए तापनि न्यायिक अधिकार राजामा नै निहित रहेको हुन्थ्यो । मल्लकालमा पूर्वाधिकरण, पश्चिमाधिकरण, सर्वदण्डनायक लगायतका निकायले प्रशासनिक एवं

न्यायिक दुवै प्रकृतिका कार्य गर्दथे । शाहकाल र राणाकालमा पनि बडा हाकिम जस्ता पदाधिकारीहरूले प्रशासकीय र न्यायिक कार्य गर्ने गरेको दृष्टान्त पाइन्छ । साथै पञ्च कचहरी, गुठी, गुठियार, अमालकोट, जागिरदार, विर्तावाल, माल, बजार अड्डा, वन जाँचकी, रकम बन्दोबस्त अड्डा, कुमारी चोक जस्ता निकायहरूलाई केही न्यायिक अधिकार समेत दिइएको थियो । डिट्टा, विचारी जस्ता केही न्यायिक पदाधिकारीहरूको व्यवस्था भए पनि तिनीहरू पनि कार्यकारिणीबाट स्वतन्त्र थिएनन् । वि.सं.१९९७ साल असार १२ गतेको सनदले प्रधान न्यायलयको स्थापनाको व्यवस्था गरेको हुँदा त्यस समयदेखि मात्र नेपालमा न्यायिक र प्रशासनिक कार्यबीच रहेको अन्तरलाई स्वीकार गर्न खोजिएको देखिन्छ ।

२३. वि.सं.२००७ सालको परिवर्तनपश्चात् पनि ठोस लोकतान्त्रिक प्रणाली संस्थागत हुन नसकेकोले राणाकालीन पुरानो पद्धति र त्यसका अवशेषहरूले नै धेरै हदसम्म काम गरेको देखिन आउँछ । प्रधान न्यायलय ऐन, २००८ ले प्रधान न्यायलयको स्वतन्त्र अस्तित्व स्थापना गर्न खोजेको भए पनि यो व्यवस्था लामो समयसम्म कायम रहन सकेन । सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ मा आइपुग्दा नपुग्दै न्यायपालिका माथिको कार्यपालकीय नियन्त्रण वा हस्तक्षेपको पटाक्षेप भएको पाइन्छ । यसैक्रममा प्रशासन सञ्चालन र कानून निर्माणमा भारतीय अनुभवहरूको प्रभाव परेको र जिल्लाको प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा मजिस्ट्रेटको व्यवस्थासम्म पनि भएको देखिन्छ । २००७ सालको संक्रमणको उचित व्यवस्थापन गर्न नसकिएको, राजनीतिक अस्थिरताको सुइखला लामो समयसम्म जारी रहेको र २०१५ सालको संविधान तथा सो अन्तर्गतको निर्वाचित सरकारले राम्रोसँगै काम गर्न नपाउँदै २०१७ सालको कदम चालिएको कारणले गर्दा राज्य व्यवस्था सञ्चालनको क्रममा अन्य दुई अङ्गको भूमिका नरहेको, न्यून रहेको वा प्रभावहीन रहेको कारण कार्यकारिणीले सम्पूर्ण अधिकारहरू आफैले प्रयोग गर्ने अभ्यासको विकास भएको देखिन्छ ।

२४. २००७ सालको परिवर्तनलाई विधिवत उल्ट्याई सम्पूर्ण शक्ति केन्द्रकृत गरिएको २०१७

सालको घटनापछि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म कार्यपालिकाको अधिकार विस्तार गरी जिल्लाको प्रशासन प्रमुखलाई बढी अधिकार दिइएको थियो । वि.सं.२०१८ सालमा नेपाललाई १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो । वि.सं.२०२८ सालदेखि स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लागू भै प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई जिल्लाको प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था भएको हो ।

२५. २००७ सालपछि बनेका ऐनहरूमध्ये आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२, तथ्याङ्क ऐन, २०१५, जलचर संरक्षण ऐन, २०१७, आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७, हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१९, रेल्वे ऐन, २०२०, खाद्य ऐन, २०२३, चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६, केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७, कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२, सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३, जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३, नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७, सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ लगायतका नेपाल कानूनहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई कैद सजाय गर्न पाउने गरी फौजदारी मुद्दामा न्यायिक अधिकार दिएको देखिन्छ ।

२६. न्यायिक प्रक्रियाको मेरुदण्ड स्वतन्त्रता, सक्षमता र निष्पक्षता नै हो । नागरिकहरूको न्यायमा सहज पहुँच तथा स्वच्छ र शीघ्र सुनुवाइले न्याय प्रणाली प्रति उनीहरूको विश्वास पलाउँदछ । कुनै पनि निकाय वा अधिकारीले स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्नको लागि अन्य निकायको हस्तक्षेप वा दवाव विद्यमान रहनु हुँदैन । यसको लागि संस्थागत र कार्यात्मक दुवै स्वतन्त्रता आवश्यक पर्दछ । सक्षमतापूर्वक न्याय सम्पादनको लागि सम्बन्धित विषयवस्तु तथा सारभूत कानूनको ज्ञान, न्यायिक कार्यविधि सञ्चालनका लागि पर्याप्त अनुभव, तालीम आदिको जरुरत हुन्छ । स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लगायत प्रशासनिक अधिकारीलाई न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रदान गरेका अन्य विषयगत नेपाल कानूनमा यस सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख भएको देखिँदैन । निजामती सेवा ऐन, २०४९, निजामती सेवा

नियमावली, २०५० र सम्बन्धित सेवा समूहसम्बन्धी नियमहरूमा अन्य निजामती कर्मचारी सरह नै प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायत मुद्दा हेर्ने अन्य अधिकारीको नियुक्ति र सेवाका शर्तहरू निर्धारण भएको पाइन्छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुनकै लागि सम्बन्धित सारवान कानून तथा न्यायिक कार्यविधिका सम्बन्धमा औपचारिक शिक्षा तथा सो विषयको कुनै सारभूत तालीम अनिवार्य गरेको देखिँदैन । प्रमुख जिल्ला अधिकारीको पदस्थापन, सरुवा, बढुवा र विभागीय कारवाहीमा नेपाल सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण रहने देखिन्छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सम्पादन गर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकारको छुट्टै मूल्याङ्कन हुने तथा त्यसको आधारमा वृत्ति विकास लगायतका विषयहरू निर्धारण हुने पद्धति रहेको भन्ने पनि प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा उल्लेख हुन सकेको पाइँदैन । त्यसैले प्रमुख जिल्ला अधिकारीका लागि तोकिएका अन्य प्रशासनिक कार्य सरह नै निजले न्यायिक क्षेत्राधिकारको पनि प्रयोग गर्ने अवस्था देखिन आउँछ ।

२७. आफ्नो कार्य प्रकृतिसँग मिल्दाजुल्दा, प्राविधिक ज्ञान वा अनुभव आवश्यक हुने, छिटो छरितो टुंग्याउनु पर्ने केही विषयमा गैरन्यायिक निकायलाई न्यायिक अधिकार दिइनु शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्तको अपवाद हुन सक्ला । तर मुद्दाको प्रकृतिको दृष्टिकोणबाटै आधारभूत न्यायिक चरित्रान्तर्गत पर्ने तथा स्वतन्त्र रूपमा स्वच्छ सुनुवाइ अवलम्बन गरिनु पर्ने एवम् न्यायिक क्षेत्राधिकार कटौती वा बाहेक गर्ने कुरा स्वीकार्य हुनै नसक्ने आधारभूत विषयहरूको न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रशासनिक अधिकारीलाई दिनु शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्त अनुरूप हुन सक्दैन ।

२८. अब प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई कैद सजाय हुने गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरूको क्षेत्राधिकार दिइएवाट स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ गर्न पाउने व्यक्तिको हक अधिकारमा असर पर्छ वा पर्दैन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको तेस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । निवेदनमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिइएवाट स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने नागरिकको संविधानको धारा १००, १०१ र २४(९)

प्रदत्त मौलिक हक हनन् भएको छ। नेपालले अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १४ ले पनि यस सिद्धान्तलाई मान्यता दिएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रहने भएकोले स्वतन्त्र न्यायिक निकाय मान्न सकिँदैन। फौजदारी मुद्दामा स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई संविधानले नै मान्यता दिएको छ। तर प्रमुख जिल्ला अधिकारीले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा यो हक उल्लंघन हुन गएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मुद्दा हेर्दा कुनै न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरिँदैन। पेसी सूची प्रकाशन गर्ने, इजलास बस्नेलगायतका कुनै प्रचलन छैन। कानून व्यवसायीहरू प्रमुख जिल्ला अधिकारीसमक्ष बहस गर्न जान हिचकिचाउने अवस्था रहेको छ। सामान्य सजाय हुने चोरी मुद्दा अदालतबाट हेर्ने तर २० वर्षसम्म कैद हुने गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेर्नु पर्ने कुनै विवेकसम्मत आधार छैन। त्यसैले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई फौजदारी मुद्दा हेर्ने न्यायिक अधिकार दिइनु हुँदैन भन्ने समेत दावी लिएको देखिन्छ। विपक्षीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा, प्रमुख जिल्ला अधिकारीको प्रशासनिक कार्यसँग सम्बन्धित विषयहरूमा मुद्दा हेर्ने पाउने गरी कानूनद्वारा दिइएको अधिकारले स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हक हनन् भएको मान्न मिल्दैन। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको निर्णयउपर सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था छ। न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा २० बमोजिम पुनरावेदन अदालतले निरीक्षण सुपरिवेक्षण गर्ने कानूनी व्यवस्था भएको हुँदा न्यायिक नियन्त्रण कायम रहने अवस्था छ। सम्पूर्ण मुद्दाहरू अदालतबाट मात्र हेर्ने सम्भव हुँदैन। अदालतमा रहेको अत्यधिक कार्यबोझ कम गर्न यसले मद्दत पुऱ्याई रहेको छ भन्ने समेत जिकीर लिएको पाइन्छ।

२९. यस परिप्रेक्ष्यमा न्यायिक कार्य सम्पादनको प्रकृति र यसको लागि आवश्यक पर्ने स्वतन्त्रता सम्बन्धमा केही चर्चा गर्नु प्रासंगिक हुन्छ। नेपालमा न्यायिक स्वतन्त्रताको इतिहास खासै लामो छैन। वि.सं.१९९७ साल असार १२ गतेको प्रधान

न्यायालयसम्बन्धी सनदले पहिलो पटक न्यायपालिकाको पृथक अस्तित्वसम्म स्वीकारेको भए तापनि यसले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई पूर्णरूपमा आत्मसात गर्न सकेको थिएन। पछि २००८ सालमा जारी भएको प्रधान न्यायालय ऐनले तत्कालीन प्रधान न्यायालयलाई केही अधिकार प्रदान गरेको थियो। तर यो अधिकार पनि केही समयपछि कटौतीमा पऱ्यो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ र नेपालको संविधान २०१९ मा न्यायिक अधिकार राजाबाटै निसृत हुने उल्लेख भएको र न्यायाधीशको नियुक्ति, बर्खासी आदिमा कार्यपालिकाको प्रत्यक्ष नियन्त्रण रहेकोले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सही अभ्यास हुन सकेको थिएन। प्रतिकूल अवस्थाका बीच केही साहसिक निर्णयहरू आएको अवस्था भए पनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पहिलो पटक न्यायिक स्वतन्त्रताको संवैधानिक प्रत्याभूति गरेको थियो। स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकालाई उक्त संविधानको आधारभूत संरचनाकै रूपमा स्वीकार गरी असंशोधनीय बनाइएको थियो।

३०. उक्त २०४७ सालको संविधान खारेज गर्दै जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई इन्कार गरेको छैन। संविधानको प्रस्तावनादेखि नै स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई स्वीकार गरिएको देखिन्छ। संविधानको भाग १० मा न्यायपालिका सम्बन्धी प्रबन्ध समावेश भएको छ। धारा १०० को मूल शीर्षक “न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। धारा १०० को उपधारा (१) मा नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, प्रचलित कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिनेछ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। संविधानको धारा १०१ (१) ले सर्वोच्च, पुनरावेदन र जिल्ला समेत गरी तीन तहका नियमित अदालत रहने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। सोही उपधारा (२) मा खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाही किनारा गर्नको लागि कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

३१. यसका अतिरिक्त संविधानको धारा २४ मा न्याय सम्बन्धी हकको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। उक्त धारा २४ मा फौजदारी न्यायका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई न्याय सम्बन्धी हकको रूपमा समावेश गरिएको छ। अन्य व्यवस्थाको अलावा उपधारा (९) मा “कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनेछ” भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ।

३२. संविधानको धारा १०० को उपधारा (२) मा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणाका सम्बन्धमा मात्र उल्लेख गरिएको देखिए तापनि स्वच्छ न्याय प्राप्त गर्ने हकको संरक्षणको लागि फौजदारी मुद्दा हेर्ने अदालत वा न्यायिक निकाय सक्षम पनि हुनु पर्ने भन्ने कुरा धारा २४ को उपधारा (९) मा प्रष्ट रूपमा अभिव्यक्त भएकोले त्यस सम्बन्धमा समेत थप प्रष्ट हुनु पर्ने अवस्था छ। साथै स्वच्छ सुनुवाइको हकअन्तर्गत के कस्ता हक अधिकार समेटिएका हुन्छन् भन्ने विषयमा समेत विश्लेषण हुनु बाञ्छनीय देखिन्छ।

३३. यसका लागि केही अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजको व्यवस्था र तिनमा गरिएका व्याख्या वा टिप्पणीको सहारा लिनु सान्दर्भिक नै हुन्छ। खास गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापश्चात् सार्वभौम राष्ट्रहरूको विश्व संगठनका रूपमा रहेको यस अन्तराष्ट्रिय संस्थाको नेतृत्व, पहल, समर्थन र सहयोगमा स्वच्छ सुनुवाइको लागि स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका सम्बन्धी मानकहरू तयार पार्ने कार्य भैरहेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसंघमा राष्ट्रहरूको आवद्धता र हरेक विषयमा विश्वव्यापीकरणको प्रभावले गर्दा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका पहल कदमीहरूलाई सम्पूर्ण विश्वले उच्च महत्व दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट पारित गरिएको Universal Declaration of Human Rights, 1948 को धारा १० मा कुनै पनि व्यक्ति उपर लगाइएको फौजदारी अभियोग तथा निजको अधिकार र दायित्वको निर्धारणको लागि स्वतन्त्र र निष्पक्ष ट्राइबुनलबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हक हुने (Everyone is entitled in full equality to fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and

obligations and of any criminal charge against him.) कुरालाई सुनिश्चित गरिएको देखिन्छ।

३४. नेपालले १४ मे १९९१ मा सम्मिलन गरिसकेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुवन्ध, १९६६ (ICCPR) को धारा १४(१) मा सबै व्यक्तिहरू अदालत तथा न्यायाधिकरणको अगाडि समान हुनेछन्। आफ्ना विरुद्धको कुनै फौजदारी आरोप वा आफ्ना अधिकार तथा दायित्वको कानूनी उजुरी निर्धारण गर्दा प्रत्येक व्यक्तिलाई कानूनद्वारा स्थापित, सक्षम, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्यायाधिकरणद्वारा सार्वजनिक सुनुवाइ गराई पाउने अधिकार हुनेछ (All persons shall be equal before the courts and tribunals. In the determinations of any criminal charge against him, or of his rights and obligations in a suit at law, everyone shall be entitled to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal established by law.) भन्ने समेत उल्लेख भएको पाइन्छ।

३५. यसै गरी European Convention for the protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950 को धारा ६(१), American Convention on Human Rights, 1969 को धारा ८ (१) र African Charter on Human and People's Rights, 1981 को धारा ७(१) मा पनि ICCPR को धारा १४(१) मा गरिएअनुरूपकै समान प्रकृतिको व्यवस्थाहरू समावेश गरिएको देखिन्छ, भने उपरोक्त क्षेत्रीय प्रवन्धअन्तर्गत गठन भएका क्षेत्रीय अदालतहरूबाट स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हकलाई अनुलंघनीय नागरिक हकको रूपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ। यसबाट क्षेत्रीयस्तरमा पनि यस विषयलाई मान्यता दिइएको प्रष्ट देखिन आउँछ।

३६. संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारीत स्वतन्त्र न्यायपालिकासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू, १९८५ (United Nations Basic Principles on the Independence of the Judiciary, 1985) ले अदालतको संरचनात्मक स्वतन्त्रताका साथै न्यायाधीशको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता (नियुक्ति, योग्यता, तालिम, सेवाको सुरक्षा) लगायतका विषयहरूलाई

पनि न्यायिक स्वतन्त्रताको अन्तर्वस्तुका रूपमा राखेको देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय संगठनहरूको पहलमा भएका न्यायकर्मीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा पनि विधिको शासन र नागरिक हक अधिकारको संरक्षणका लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अपरिहार्य हुने भनी महत्वपूर्ण उद्घोष र प्रतिवद्धता व्यक्त हुँदै आएको अवस्था छ।

३७. अदालत वा न्यायाधीशमाथि अन्य कसैको दवाव र हस्तक्षेपलाई स्वीकार गर्ने हो भने न्याय दुर्लभ बन्न पुग्दछ। कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा नभई पहुँच र प्रभावका आधारमा न्यायिक निर्णय आउने अवस्थामा अन्तर्वोगत्वा न्याय प्राप्त गर्ने नागरिक हक नै कृण्ठित हुने स्थिति सिर्जना हुन्छ। नागरिकको जीवन, स्वतन्त्रता र हक अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयमा निर्णय गर्ने क्षेत्राधिकार भएको यस्तो निकाय वा अधिकारीलाई अरुको हस्तक्षेप, दवाव वा प्रभावमा राख्दा न्यायिक कार्यमा विचलन आउन सक्दछ। त्यसैले न्यायिक निकाय वा अधिकारीको हित रक्षार्थ नभई नागरिकहरूको न्याय प्राप्त गर्ने हकको सम्मान र सुनिश्चितताको लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको अपरिहार्यता रहन्छ। त्यसैले न्यायिक निकायहरूलाई अन्य निकाय वा पदाधिकारीको प्रत्यक्ष वा परोक्ष हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्नु पर्ने मान्यतालाई अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतादेखि राज्यको संविधान समेतबाट स्वीकार गर्ने गरिएको पाइन्छ।

३८. न्यायिक स्वतन्त्रताको अवधारणाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध विधिको शासन र लोकतन्त्रसँग जोडिएको छ। जीवन्त र व्यवहारिक लोकतान्त्रिक पद्धतिको अस्तित्व कायम राखिराख्नको लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अपरिहार्य तत्व हो। विधिको शासन कायम राख्नको लागि न्यायिक निकायलाई कार्यपालिका लगायतका राज्यका अन्य निकाय वा पदाधिकारीबाट स्वतन्त्र राख्नु पर्ने हुन्छ। लोकतन्त्रले निरंकुश व्यवस्थाले जस्तो कुनै व्यक्ति विशेषको सर्वोच्चता स्वीकार गर्दैन। शासनसत्तामा जनताको प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व र कानूनको सर्वोच्चता लोकतन्त्रका मुख्य आधार हुन्। लोकतन्त्र बहुमतले शासन गर्ने पद्धतिमा आधारित व्यवस्था भएकोले कार्यपालिका र व्यवस्थापिका लगायतका राज्यको शासन संयन्त्रमा

बहुमतको नियन्त्रण रहन्छ। बहुमतको आडमा शासनसत्तामा रहनेहरूले राज्य संयन्त्रको प्रयोग गरी अल्पमतमा रहेका नागरिकहरूको हक अधिकार कृण्ठित पार्ने सम्भावना पनि उत्तिकै प्रबल रहेको हुन्छ। त्यसैले यस्तो अवस्था आउन नदिन तथा आएको स्थितिमा प्रभावकारी रूपमा सामना गर्न राज्यको न्यायिक निकायलाई स्वतन्त्र राख्नु पर्ने सवैधानिक मान्यता विकास भएको हो।

३९. प्रमुख जिल्ला अधिकारी कार्यपालिकाको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा काम गर्ने प्रशासनिक अधिकारी हो। कार्यपालिकीय संरचनाको महत्वपूर्ण अवयव वा पद्धतिभिन्न रहेको जिल्ला प्रशासन कार्यालय र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सरकार भन्दा पृथक र स्वतन्त्र अस्तित्वको खोजी गर्न तथा सो भन्दा अलग भूमिकाको अपेक्षा गर्न सकिँदैन। जिल्लाको प्रशासनिक प्रमुखका रूपमा सरकारको उपस्थितिको प्रतीकका रूपमा रहेको प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सरकारको नीति निर्देशनभन्दा बाहिर गई काम गर्न सक्ने अवस्थाको परिकल्पना हुनै सक्दैन। न्यायिक स्वतन्त्रताको मान्यतालाई स्वीकार नगरिएको विगतको निरंकुश शासन व्यवस्थामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार दिइनुको प्रयोजन र त्यसका पछाडि निहित रहेको उद्देश्यका सम्बन्धमा कोही अनभिज्ञ नरहेकोले यस इजलासबाट टिप्पणी गरिरहनु आवश्यक छैन। तर विगतको यस्तो अभ्यासलाई वर्तमान लोकतान्त्रिक भनिने पद्धतिअन्तर्गत समेत निरन्तरता दिइनु स्वयंमा आश्चर्यजनक छ। व्यक्तिलाई असीमित कैद गर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकार सरकारको प्रशासनिक अधिकारीलाई दिइएको यस स्थितिबाट अल्पमतमा रहेका नागरिकहरूको हक अधिकार राज्य संयन्त्रबाटै दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावनालाई उजागर गरिरहेको हुँदा यस्तो अभ्यासलाई स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल्य र मान्यताअनुरूप मान्न सकिँदैन।

४०. त्यसमा पनि स्वतन्त्र हुन साथ न्यायिक निकायले सक्षमताका साथ न्याय सम्पादन गर्न सक्दछन् भन्ने तर्क पनि सबै अवस्थामा सत्य हुन सक्दैन। यसको लागि न्यायिक अधिकारीहरूमा न्याय र कानूनको समसामयिक ज्ञान तथा न्यायिक प्रक्रियाका सम्बन्धमा पर्याप्त व्यावहारिक अनुभव

पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ। ज्ञान र अनुभव जन्मसिद्ध रूपमा प्राप्त हुने असीमित वस्तु नभई मानवीय प्रयास अर्थात् अध्ययन र अनुभवबाट हासिल हुनसक्ने सीमित विषय हो। त्यसैले जुनसुकै कार्य निपूर्ण र प्रभावकारी ढंगबाट सम्पादन गर्नको लागि खास प्रकृतिको शिक्षा र अनुभव आवश्यक हुनु सामान्य र स्वाभाविक हो। शिक्षा, अनुभव, तालीम र सोबाट आर्जित ज्ञानको अनुशासित र मर्यादित प्रयोगबाट नै कुनै पनि कार्य व्यावसायिक ढंगबाट सक्षमतापूर्वक गर्न सम्भव हुन्छ। न्यायिक कार्य पनि प्राविधिक र व्यावसायिक हुनुका साथै नागरिकको हक अधिकारसँग जोडिएको हुँदा अन्य कार्यभन्दा विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ। यस्तो कार्यमा संलग्न हुने जनशक्तिको लागि कानूनी शिक्षा र व्यावहारिक अनुभव तथा त्यसको मर्यादित रूपमा प्रयोग हुन सक्ने पूर्वाधार वा संयन्त्रको उत्तिकै आवश्यकता रहन्छ। न्याय सम्पादनको कार्य गर्ने व्यक्तिमा न्याय वा कानूनको विषयमा पर्याप्त ज्ञान वा अनुभव भएन भने प्राविधिक रूपमा न्यायिक निकाय स्वतन्त्र हुँदा सक्षमतापूर्वक न्याय सम्पादन हुन्छ भन्न सकिन्न। त्यसमा पनि वस्तुगत र उपयुक्त छनौट पद्धतिबाट योग्यतम व्यक्तिहरूलाई नियुक्त गरिएन भने कार्यसम्पादनमा व्यावसायिकता वा सक्षमता नपाउन सकिन्छ। कानूनको शिक्षाबाट सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त हुनसक्नेसम्मको अपेक्षा गर्न सकिने भए पनि न्यायिक कार्यको प्रकृति बुझ्नको लागि पर्याप्त तालीम वा अनुभव आदानप्रदान हुने वातावरणको आवश्यकता पर्दछ। जानेको कुरालाई जिम्मेवारी बोधका साथ अनुशासित रूपमा प्रयोग गर्नको लागि कामको मूल्याङ्कन हुने संयन्त्र र परिपाटी, सेवाको सुरक्षा, अनुशासन सम्बन्धी कारवाही आदि पद्धतिगत अवयवहरूको विद्यमानता पनि अपेक्षित हुन्छ। त्यसैले एक प्रकृतिको ज्ञान, अनुभव, जिम्मेवारी र वातावरणमा रहेको अधिकारीबाट अर्को प्रकृतिको नतिजाको अपेक्षा गर्नु स्वाभाविक र विवेकसम्मत हुन सक्दैन। नियुक्तिका लागि कानूनी शिक्षा तथा कानून वा न्यायिक कार्यविधि सम्बन्धी आधारभूत तालीमको अनिवार्यता नहुने प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायतका प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा सुनुवाइ गरी कैद सजाय गर्ने क्षेत्राधिकार दिइएबाट निजहरूले सक्षमतापूर्वक

न्यायिक कार्य सम्पादन गर्न सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन।

४१. ICCPR को धारा १४(१) को प्रावधानको परिप्रेक्ष्यमा यस अन्तर्गतको मानव अधिकार समितिले स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको सैद्धान्तिक अवधारणाको पृष्ठभूमिमा विश्वभर देखिएका व्यावहारिक अभ्यासका पक्षहरू माथि समसामयिक टिप्पणी गर्दै विभिन्न सिफारिश गर्ने गरेको छ। ICCPR को धारा १४(१) को प्रावधान, त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न पक्ष राष्ट्रहरूमा गरिएका संवैधानिक र कानूनी प्रवन्ध तथा त्यसको व्यावहारिक कार्यान्वयनको स्थितिका सम्बन्धमा विश्वभरको अनुभवका आधारमा गरिएका त्यस्ता टिप्पणीहरूलाई यस सन्दर्भमा दृष्टान्तको रूपमा लिनु अन्यथा हुँदैन।

४२. समितिले यस विषयमा पहिलो पटक सन् १९८४ मा सामान्य टिप्पणी नं.१३ मार्फत आफ्नो धारणा अभिव्यक्त गरेको थियो। उक्त १३ औं टिप्पणीलाई प्रतिस्थापन गर्दै २३ अगष्ट २००७ मा ३२ औं सामान्य टिप्पणी सार्वजनिक गरेको छ। यस समितिको प्रारम्भिक टिप्पणीमा धारा १४ लाई धारा ४ ले अहरणीय (Non-Derogable) नमानेको भए तापनि स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हकलाई संकटकालको नाममा निलम्बित गर्ने हो भने अभिसन्धिको धारा ६, ७ लगायतका अहरणीय नागरिक अधिकारहरू कुण्ठित हुन पुग्ने हुँदा जस्तोसुकै प्रतिकूल अवस्थामा पनि स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकार कुण्ठित गरिनु हुँदैन भन्ने महत्वपूर्ण उद्घोष भएको देखिन्छ।

४३. त्यस्तै टिप्पणीको दोस्रो परिच्छेदमा अदालत र न्यायाधिकरण समक्ष समानताको विषयमा चर्चा गरिएको छ। यस अन्तर्गत मुद्दाका पक्षहरू बीच न्यायको सहज पहुँचमा विभेद गर्न नहुने कुराका अतिरिक्त समान प्रकृतिका विवादहरू समान प्रकृतिका न्यायिक निकायबाट हेरिनु पर्ने र समान कार्यविधि अवलम्बन हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको (Equality before courts and tribunals also require that similar cases are dealt with in similar proceedings. If, for example, exceptional

criminal procedures or specially constituted courts or tribunals apply in the determination of certain categories of cases, objective and reasonable grounds must be provided to justify the distinction.) पाइन्छ ।

४४. उक्त टिप्पणीको तेस्रो खण्डमा सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट हुने स्वच्छ सुनुवाइका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । धारा १४ मा प्रयुक्त न्यायाधिकरण (Tribunals) भन्ने शब्दले कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबाट स्वतन्त्र रहेको तथा न्यायिक प्रकृतिका विवादहरूको निरूपणको लागि आवश्यक पर्ने न्यायिक स्वतन्त्रता सहितको निकायलाई जनाउँछ, भन्दै हरेक फौजदारी कसूरका आरोपितहरूलाई यस्ता निकायमा सहज पहुँच तथा स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हक हुने र यसलाई सीमित गर्न पाइने छैन (The notion of a "tribunal" in article 14, paragraph 1, designates a body, regardless of its denomination, that is established by law, is independent of the executive and legislative branches of government or enjoys in specific cases judicial independence in deciding legal matters in proceedings that are judicial in nature. Article 14, paragraph 1, second sentence, guarantees access to such tribunals to all who have criminal charges brought against them. This right cannot be limited, and any criminal conviction by a body not constituting a tribunal is incompatible with this provision.) भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ ।

४५. सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट स्वच्छ न्याय पाउने विषय नागरिकको निरपेक्ष अधिकार भएकोले यसको कुनै अपवाद स्वीकार्य हुँदैन भन्दै समितिले सक्षमताको लागि न्यायाधीशको नियुक्ति, योग्यता र सेवाको सुरक्षा तथा स्वतन्त्रताका लागि राजनीतिक लगायत कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको हस्तक्षेप हुन हुँदैन (The requirement of competence, independence and impartiality of a tribunal in the sense of article 14, paragraph 1, is an

absolute right that is not subject to any exception. The requirement of independence refers, in particular, to the procedure and qualifications for the appointment of judges, and guarantees relating to their security of tenure until a mandatory retirement age or the expiry of their term of office, where such exist, the conditions governing promotion, transfer, suspension and cessation of their functions, and the actual independence of the judiciary from political interference by the executive branch and legislature.) भन्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ ।

४६. न्यायिक निकाय स्वतन्त्र र सक्षम छन् वा छैनन् भन्ने कुराको मापदण्ड पनि समितिले विकास गरेको छ । खास गरी जब न्यायिक र कार्यकारी कार्यहरूमा कुनै भिन्नता हुँदैन वा पछिल्लोले पहिलो निकायलाई नियन्त्रण गर्न सफल हुन्छ वा निर्देशित गर्छ भने (A situation where the functions and competencies of the judiciary and the executive are not clearly distinguishable or where the latter is able to control or direct the former is incompatible with the notion of an independent tribunal.) स्वतन्त्र न्यायिक निकायको चरित्र गुम्दछ भनिएको देखिन्छ । कार्यपालिकाको सम्पूर्ण नियन्त्रण र निर्देशनमा रहने तथा न्यायिक चरित्रको अंश न्यून रहेको हुँदा प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायत प्रशासनिक अधिकारीबाट प्रयोग हुने उपरोक्त न्यायिक अधिकारक्षेत्रलाई स्वतन्त्र र सक्षम मान्न सकिने विवेकसम्मत आधार देखिन आउँदैन ।

४७. निष्पक्षताका सम्बन्धमा पनि उक्त टिप्पणीमा दुई आधारहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ । न्यायिक अधिकारी पूर्वाग्रही हुनु हुँदैन र निष्पक्ष हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले विवादको विषयवस्तु प्रति न्यायकर्ताको पूर्वाग्रह हुन हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यस्तो पूर्वाग्रह आर्थिक, व्यक्तिगत र विभागीय जुनसुकै प्रकृतिको हुन सक्दछ । सुरक्षा प्रशासन सम्बन्धी विषयमा कुनै न कुनै रूपमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको विभागीय पूर्वाग्रह रहने हुँदा निजलाई सुम्पिएका न्यायिक अधिकारक्षेत्र निष्पक्ष रूपमा सम्पादन हुनसक्ने अवस्था रहँदैन । अर्कोतर्फ

न्यायको प्रशासन गर्न सक्ने गरी एउटा न्यायिक अधिकारीमा हुनुपर्ने योग्यताको अभाव रहेको अवस्थालाई पनि निष्पक्ष रहन नसक्ने स्थिति मान्नु पर्ने देखिन्छ। एउटा विवेकसम्मत पर्यवेक्षकका लागि न्यायाधिकरण निष्पक्ष छ भन्ने जस्तो देखिनु पर्दछ भन्दै यदि कुनै न्यायाधीशको अयोग्यता समेतको कारणबाट सुनुवाइ प्रभावित हुन सक्छ भने निष्पक्षता कायम रहेको (The requirement of impartiality has two aspects. First, judges must not allow their judgement to be not influenced by personal bias or prejudice, nor harbour preconceptions about the particular case before them, nor act in ways that improperly promote the interest of one of the parties to the detriment of the other. Second, the tribunal must also appear to a reasonable observer to be impartial. For instance, a trial substantially affected by the participation of judge who, under domestic statute, should have been disqualified cannot normally be considered to be impartial.) मान्न सकिँदैन भन्ने उल्लेख भएको देखिन आउँछ।

४८. त्यसै गरी विवादको छिटो छरितो सुनुवाइ गरिनु पर्ने कुरालाई स्वच्छ सुनुवाइको महत्वपूर्ण अवयवका रूपमा (An important aspect of the fairness of a hearing is its expeditiousness. While the issue of undue delays in criminal proceedings is explicitly addressed in paragraph 3 (c) of article 14, delays in civil proceedings that cannot be justified by the complexity of the case or the behavior of the parties from the principle of a fair hearing enshrined in paragraph 1 of this provision.) लिइएको छ। जिल्ला अदालतमा पर्ने फौजदारी मुद्दा र सो प्रयोजनका लागि तोकिएका जिल्ला न्यायाधीशको संख्याको तुलनामा एक जना प्रमुख जिल्ला अधिकारी मात्र रहने कतिपय जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा फौजदारी मुद्दाको संख्या अत्याधिक हुने गरेको तथ्याङ्क निवेदनमा उल्लेख भएकोमा विपक्षीहरूको लिखित जवाफमा सोको खण्डन भएको देखिँदैन। यस्तो स्थितिमा शीघ्र र

स्वच्छ सुनुवाइ हुनसक्ने कुराको परिकल्पना गर्न सकिँदैन।

४९. स्वच्छ सुनुवाइको अर्को महत्वपूर्ण तत्व आफ्नो कुरा भन्न पाउनु हो। आरोप लागेको व्यक्तिले निजमाथि लगाइएको आरोपका सम्बन्धमा आफ्नो कुरा भन्ने सफाइको पर्याप्त अवसर पाउनु पर्दछ। यसको लागि सुनुवाइका केही आधारभूत नियमहरू निर्धारण भएका छन्। आफ्नो जिकीरको समर्थनमा प्रमाण पेश गर्ने वा दावी खण्डित गर्न पर्याप्त अवसर पाउने कुराहरू स्वच्छ सुनुवाइअन्तर्गत पर्ने कुरा हुन्। सार्वजनिक रूपमा सञ्चालन हुने सुनुवाइ प्रक्रियामा पारदर्शिता हुने भै व्यक्ति र समाजको बृहत्तर हितको प्रतिनिधित्व हुने अपेक्षा लिइन्छ। त्यसैले सुनुवाइसम्बन्धी सूचनाको सम्प्रेषण, उपयुक्त व्यवस्थापन आदि कुरामा पनि समितिको टिप्पणीमा (All trials in criminal matters or related to a suit at law must in principle be conducted orally and publicly. The publicity of hearings insures the transparency of proceedings and thus provides an important safeguard for the interest of the individual and of society at large. Courts must make information regarding the time and venue of the oral hearings available to the public and provide for adequate facilities for the attendance of interested members of the public, within reasonable limits, taking into account, inter alia, the potential interest in the cases and the duration of the oral hearing.) औल्याइएको देखिन्छ। तर प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत प्रशासनिक अधिकारीबाट न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्दा सुनुवाइसम्बन्धी उपरोक्त मान्यतामा ध्यान नदिइएको भन्ने निवेदनमा उल्लेख भएको छ। खासगरी सुनुवाइको मितिसहित साप्ताहिक र दैनिक पेसी सूची प्रकाशन गर्ने नगरिएको, थुनामा रहेको प्रतिवादीलाई सोको जानकारी दिने प्रचलन नरहेको, आवश्यक पूर्वाधार सहितको सुनुवाइ कक्ष वा इजलासको व्यवस्था नभएको, कार्यकक्षमै सुनुवाइ गरिने गरिएको हुँदा सरोकारवाला समेत सहभागी हुनसक्ने अवस्था नरहेको, कानूनव्यवसायीहरू बहस गर्न जान हिँच्किचाउने अवस्था रहेको आदि अवस्था

र आधार दर्शाइएको पाइन्छ। प्रत्यर्थाहरूको लिखित जवाफमा निवेदनमा उल्लेख गरिएका उपरोक्त कुराहरूको खण्डन सहितको आधार उल्लेख हुन सकेको नदेखिएको हुँदा सोतर्फ समेत इजलासको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ।

५०. उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था, अन्तराष्ट्रिय र क्षेत्रीय दस्तावेजहरूमा समावेश गरिएका प्रावधान एवम् विकसित घटनाक्रमहरूको विश्लेषणबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत अन्य प्रशासनिक अधिकारीलाई विभिन्न ऐनद्वारा गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा २० वर्षसम्म कैद गर्न पाउने गरी प्रदान गरेको न्यायिक अधिकारक्षेत्रको औचित्यता सिद्ध हुन सकेको देखिँदैन। कार्यपालिका अर्थात् सरकारको प्रशासकीय अधिकारीलाई न्यायिक स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र नियन्त्रणका न्यूनतम मापदण्ड बेगर नेपाल सरकार वादी भै चलाइने त्यस प्रकृतिका गम्भीर फौजदारी मुद्दा हेर्न पाउने गरी कानून मार्फत अधिकारक्षेत्र सुम्पिएबाट स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्राप्त गर्ने नागरिकको मौलिक मानव अधिकारको प्रत्याभूति हुने अवस्था देखिएन।

५१. यसका अतिरिक्त निवेदकले समानताको हकको विषय पनि उठाएको देखिन्छ। सामान्य सजाय हुने चोरी मुद्दा अदालतबाट हेर्ने व्यवस्था भएकोमा हातहतियार खरखजाना जस्तो गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेर्नुपर्ने कुनै वस्तुनिष्ठ आधार नभएको हुँदा यसले नागरिकहरू बीच फौजदारी न्याय प्राप्तिका सम्बन्धमा विभेद गरेको भन्ने दावी लिएको देखिन्छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीको पदीय कर्तव्यसँग सम्बन्धित विषयका मुद्दाहरू हेर्ने गरी निजलाई अधिकार दिइएको हुँदा अर्द्धन्यायिक निकायको अवधारणाअन्तर्गत पर्ने यस विषयबाट समानताको हक हनन् नहुने भन्ने विपक्षीहरूको तर्क छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई निजको कार्य प्रकृतिसँग सम्बन्धित र न्यूनतम छ महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने मुद्दाहरूमा न्यायिक अधिकार दिइनु एउटा अवस्था हुन सक्दछ। निवेदकले दृष्टान्त दिएका कतिपय ऐनको व्यवस्थासँग प्रमुख जिल्ला अधिकारीको पदीय जिम्मेवारीको कुनै सम्बन्ध रहेको नदेखिँदा समान प्रकृतिका विवादमा समान हैसियतका अदालत वा न्यायिक निकायबाट

न्याय प्राप्त गर्ने अभियुक्तको संविधानको धारा १३ प्रदत्त समानताको हक उल्लंघन नहुने भन्न मिल्ने स्थिति देखिँदैन।

५२. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको अन्तिम प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ। अन्य प्रश्नहरूको सम्बन्धमा माथि प्रकरण प्रकरणमा विश्लेषण भैसकेको छ। निवेदकले मूलतः प्रमुख जिल्ला अधिकारी सरकारको प्रशासनिक अधिकारी भएको र निजको प्रमुख कार्य दैनिक प्रशासन सञ्चालनसँग सम्बन्धित भएको हुँदा गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दा हेर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकार दिन नहुनेमा हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ लगायतका प्रचलित नेपाल कानूनहरूले त्यस्तो अधिकार दिएबाट संविधानको धारा २४, १००, १०१ तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा १४ समेत अन्तर्गत स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष न्यायिक निकायबाट स्वच्छ न्याय प्राप्त गर्न पाउने नागरिकको मौलिक र मानव अधिकार कुण्ठित भएको भन्ने समेत जिकीर लिएको देखियो। प्रत्यर्थाहरूको लिखित जवाफ हेर्दा आजको लोक कल्याणकारी राज्यमा औपचारिक न्याय प्रणालीबाट मात्र सम्पूर्ण विवादहरूको निरूपण गर्न सम्भव नभएकोले अर्द्धन्यायिक निकायको आवश्यकतालाई इन्कार गर्न सकिँदैन। अन्तरिम संविधानले पनि नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत र अन्य न्यायिक निकाय समेतबाट प्रयोग हुने व्यवस्था गरेको हुँदा निवेदन खारेज हुनु पर्दछ भन्ने समेत उल्लेख भएको पाइयो।

५३. राज्यको सुरक्षा, वन तथा बन्यजन्तु संरक्षण, अनुगमन, नियन्त्रण, संरक्षण र अनुमति (Licensing) सम्बन्धी दैनिक प्रशासनिक कार्यहरूसँग सम्बन्धित केही विषयहरूमा नेपाल कानूनहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायतका प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई फौजदारी मुद्दा हेर्न पाउने गरी क्षेत्राधिकार तोकेको पाइयो। यस्ता ऐनहरूले प्रशासनिक अधिकारीहरू एकलैलाई जरीवानाका अतिरिक्त अधिकतम २० वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने अधिकार दिएकोले यो विषय गम्भीर प्रकृतिको देखिन आएको छ।

५४. दण्डहीनतासँग निपटन र समाजमा सुरक्षाको भावना जगाई व्यक्तिले स्वतन्त्रतापूर्वक जीवन यापन गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले अपराध शास्त्र र फौजदारी कानून एवं तिनको प्रशासन गर्न सक्ने योग्यता, क्षमता र अनुभवको आधारमा उपयुक्त ढंगले न्याय सम्पादन गर्न फौजदारी कानूनको क्षेत्राधिकार तोकी फौजदारी अदालतहरू गठन गरिएको हुन्छ। निवेदनमा उल्लिखित प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा अर्द्धन्यायिक क्षेत्राधिकार तोकिएका अन्य प्रशासकीय अधिकारीहरूको स्थिति हेर्दा निजहरूको न्यूनतम शैक्षिक योग्यता, तालीम, अनुभव र न्याय गर्ने उपयुक्त पद्धति, परिस्थिति र वातावरण समेतको न्यूनतम प्रत्याभूति बेगर नै यो अधिकारक्षेत्र सुम्पिएको देखिन्छ।

५५. न्यायिक निर्णय गर्ने क्षमता, उपयुक्त कार्यविधि, भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति, निर्णय कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र, न्यायिक अनुशासन, जिम्मेवारी र मूल्याङ्कनको आधारभूत व्यवस्था बेगर राज्यले विभिन्न विभागहरू मार्फत काम गर्दा विभागीय सुगमता र सहजतालाई ध्यानमा राखी न्यायलाई नै हतियारको रूपमा प्रयोग गर्ने हिसाबबाट कुनै पनि अधिकारीलाई फौजदारी अधिकारक्षेत्र सुम्पनु उचित देखिँदैन। न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मर्म र भावनाको प्रयोग र पालना बेगर न्याय गरेको अनुभूति हुनै नसक्ने हुनाले यो विषय न्यायिक पद्धतिको हिसाबले गम्भीर देखिन आउँछ।

५६. फौजदारी विवादहरू समाधान गर्न कस्तो किसिमको विवाद समाधान निकाय खडा गर्ने भन्ने नीतिगत प्रश्न हो, तर फौजदारी कानून र कार्यविधि एवं न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत ज्ञान र अनुभव नभएका जो कोहीलाई पनि फौजदारी न्यायको गम्भीर जिम्मेवारी सुम्पन सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण स्वीकार्य हुन सक्दैन। कुनै खास फौजदारी कानून वा कानूनहरू अन्तर्गत उत्पन्न विवादहरू समाधानको लागि सामान्यतया नियमित फौजदारी अदालतहरूलाई नै जिम्मा लगाउने विश्वव्यापी प्रचलन भए पनि कतिपय प्रशासनिक, सुरक्षात्मक, सार्वजनिक हित सरोकार र विशेषज्ञता जरुरी पर्ने भै विशेष रूपले छिटो छरितो समाधान गर्नुपर्ने विषयमा नियमित फौजदारी अदालतको विकल्पको रूपमा

सम्बन्धित विषयसँग सम्बन्धित व्यक्ति, विशेषज्ञ एवं कानूनका ज्ञाता समेत संलग्न हुने न्यायाधिकरणको गठन गर्ने प्रवृत्ति आधुनिक प्रवृत्तिकै रूपमा विकास भएको पाइन्छ।

५७. विषयगत विशेषज्ञता आवश्यक पर्ने र कार्य प्रकृति समेतको दृष्टिकोणबाट छिटो छरितो ढंगबाट किनारा लगाउनु पर्ने राज्यको अनुगमन, नियन्त्रण, अनुमति (Licensing) लगायतका दैनिक प्रशासनिक कार्यहरूसँग सम्बन्धित बैकिङ्ग, बीमा, कर, राजश्व, कम्पनी कर्पोरेशन, औद्योगिक विवाद, श्रम, सामाजिक सुरक्षा आदि विषयहरूमा सम्बन्धित प्रशासनिक अधिकारीहरू तथा कानूनविद् समेत रहेको न्यायाधिकरणबाट विवादको निपटारा गर्ने प्रचलन आज संसारभर बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा यस्तो निकायले न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्न पाउने कुरालाई आजको लोककल्याणकारी राज्यमा स्वाभाविक नै मानिन्छ।

५८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०१ बमोजिम स्थापित अदालतहरूको अतिरिक्त खास विषयमा खास किसिमका अदालत वा न्यायाधिकरण गठन गर्न सकिने व्यवस्था भएको पनि छ। नियमित अदालतबाट व्यवहारिक र सम्भव नहुने स्थितिमा विभिन्न न्यायाधिकरण वा अदालतहरू जस्तै श्रम अदालत, बाल अदालत, ऋणअसूली न्यायाधिकरण, राजश्व न्यायाधिकरण आदि खडा गर्ने गरिएको पाइन्छ। विभिन्न सेवा समूह वा क्षेत्रको आवश्यकता सम्बोधन गर्न आवश्यकताअनुसार उपभोक्ता अदालत, प्रशासकीय अदालत वा वातावरण वा सुरक्षा सम्बन्धी विवादमा छुट्टै न्यायाधिकरणको गठन गरी यस्तो जिम्मेवारी सुम्पन नसक्ने देखिँदैन। उपरोक्त क्षेत्रहरूमा पनि खास अपराधसँग सम्बन्धित तथ्य नै सबूद प्रमाणको रोहमा ठहर गर्नुपर्ने विषय भएमा सम्बन्धित विषयकै अपराध वा कानूनलाई लक्ष्य गरेर विशेषज्ञ अदालत नै स्थापना गर्ने गरेको पाइन्छ।

५९. विशुद्ध रूपमा प्रशासनिक जिम्मेवारी पाएका अधिकारीहरूलाई नै खास अपराध वा विषयको न्याय निरोपण गर्न लगाउने कुरा भने न्यायिक सक्षमता, निस्पक्षता र स्वतन्त्रताको हिसाबले आलोचनात्मक दृष्टिले हेरिन्छ। प्रशासकीय

अधिकारीहरूले आफ्नो विभागीय कार्य सम्पादन गर्ने सिलसिलामा अत्यन्त निकट रूपमा सम्बन्धित रहेको कुनै अपराधसम्बन्धी कार्यको निरोपण गर्न नपाउँदा प्रशासनिक जवाफदेही पूरा हुनमा बाधा हुने र त्यसबाट सर्वसाधारणले पनि छिटो छरितो प्रशासकीय एवं न्यायिक सेवा प्राप्त गर्न बाधा हुने अवस्थामा कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयको सम्म न्याय निरोपणको जवाफदेही सुम्पनु आवश्यकतानुसार स्वीकार्य हुन सक्दछ । तर कार्य प्रकृति, विशेषज्ञता र विभागीय उत्तरदायित्वसँग असम्बन्धित विषयमा पनि नियमित अदालत वा न्यायाधिकरणकै प्रतिस्थापन गर्ने गरी वा सो सरह व्यवहार गरी नितान्त प्रशासकीय प्रकृतिको काम गर्ने अधिकारीलाई असीमित वा व्यापक प्रकृतिको न्यायिक अधिकार सुम्पनु न्यायको मान्य सिद्धान्त एवं संवैधानिक व्यवस्था, अन्तराष्ट्रिय मान्यता र व्यवहारिकताको हिसावले पनि मिल्दैन । त्यसैले त्यस्ता प्रशासकीय अधिकारीलाई छोटो अवधिको कैद वा जरीवाना हुने सामान्य किसिमको विभागीय कामकारवाहीसँग सम्बन्धित विषयका न्यायिक जवाफदेहीमा सीमित गर्नेतर्फ मुख्य विचार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६०. यस्तो दृष्टिकोण पछिल्लो समयमा बनेको कानूनमा राखिएको पनि देखिन्छ । सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ को दफा १० मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई छ महिनासम्म कैद गर्नसक्ने अधिकारक्षेत्र दिएको देखिन्छ भने केही सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०२७ को दफा ६ मा अनुसन्धानको क्रममा बहीमा ३५ दिनसम्म थुनामा राख्न सक्नेसम्मको अधिकार दिई २ वर्षसम्म कैद सजाय गर्नुपर्ने अवस्था भएमा पुनरावेदन अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेकोबाट शुरु निर्णय स्वतः क्रियाशील नभई माथिल्लो अदालतबाट अनुमोदन हुनुपर्ने शर्त तोकेको पाइन्छ । यसबाट प्रशासकीय अधिकारीलाई असीमित फौजदारी अधिकारक्षेत्र सुम्पन नमिल्ने भई सतर्कतापूर्वक सीमित रूपमा अर्थात् ६ महिना वा १ वर्ष जतिको सजायको हदसम्म न्यायिक पुनरावेदन वा पुनरावलोकनको अधीनमा रहने गरी सुम्पने दृष्टिकोण बनेको आभास हुन्छ । तथापि प्रशासकीय अधिकारीलाई न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रदान गर्ने गरेका कतिपय कानूनहरूमा

यस्तो मापदण्डलाई एकरूपतापूर्वक पालना नगरी कुनै कानूनमा व्यापक सजाय गर्ने अधिकारसहितको र कुनैमा अत्यन्त सीमित सजायको अधिकार प्रदान गर्ने गरेकोबाट निश्चित मापदण्डकै अभाव देखिन आएको छ । यथार्थमा, प्रशासकीय अधिकारीलाई न्यायिक अधिकार सुम्पनु परेको अवस्थामा पनि एक वर्षभन्दा बढी कैद सजाय गर्ने अधिकार सुम्पन उपरोक्त उल्लिखित आधारबाट मिल्दो देखिन आउँदैन ।

६१. यस प्रकार प्रशासनिक अधिकारीलाई केही सीमित विषयमा न्यायिक क्षेत्राधिकार तोक्ने पर्ने अवस्थामा पनि अनुत्तरदायी ढंगबाट असीमित अधिकार दिन मिल्ने नभई न्यायिक नियन्त्रण र सन्तुलनको संवैधानिक प्रबन्धको उल्लंघन नहुनेतर्फ ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । खास गरी यसरी दिएको अधिकारको दुरुपयोग हुन नदिनका लागि प्रशासनिक अधिकारीले प्रयोग गर्ने न्यायिक क्षेत्राधिकारको प्रयोगमा स्वतन्त्रता, सक्षमता र निष्पक्षताका आधारहरूलाई सुनिश्चित गरिनुका साथै कानूनको उचित प्रक्रिया र न्यायिक पुनरावलोकनको प्रत्याभूति पनि सँगसँगै गरिनु पर्दछ । प्रशासकीय न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त र अवधारणा पनि यही नै हो ।

६२. स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लगायतको कानूनी व्यवस्था हेर्दा सरकारको स्थानीय प्रतिनिधिको रूपमा जिल्लाको दैनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने मुख्य उद्देश्यसहित प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्ति हुने भई निजले नेपाल सरकारको नीति, नियम र निर्देशनको अधीनमा रही मूल रूपमा दैनिक प्रशासन सम्बन्धी जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने देखियो । साथै प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई न्यायिक कार्य सम्पादन गर्दा कुनै पदीय वा विभागीय उन्मुक्ति, विशेष सुविधा तथा पर्याप्त कार्यगत स्वतन्त्रता रहने कानूनी व्यवस्था रहेको पनि पाइएन । त्यस्तै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको रूपमा कार्यरत रहनको लागि सम्बन्धित कानूनको ज्ञान, तालीम तथा अनुभव समेतको अनिवार्य आवश्यकता हुने र न्यायिक कार्यसम्पादन गरेबापत निजको छुट्टै मूल्याङ्कन भई सरुवा, बढुवा वा विभागीय कारवाहीलगायतको आधार बनाउने गरेको भन्ने पनि देखिएन । यसका साथै प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सम्पादन गर्ने न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालनका सम्बन्धमा

छुट्टै कार्यविधि निर्माण भएको तथा मुद्दाको सुनुवाइको लागि आवश्यक पर्ने भौतिक लगायतका व्यवस्थापकीय प्रवन्ध भएको भन्ने पनि देखिएन। न्यायिक अधिकार प्रदान गरिएका अन्य प्रशासकीय अधिकारीहरूको स्थिति पनि खासै भिन्न देखिएन। त्यस्तै अर्द्धन्यायिक प्रकृतिको अधिकारक्षेत्र ग्रहण गर्ने वन र वन्यजन्तु संरक्षणसँग सम्बन्धित न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीहरूको कार्य प्रकृतिको दृष्टिकोणबाट निजहरूलाई सम्बन्धित विषयमा न्यूनतम सैद्धान्तिक ज्ञानसम्म हुने देखिए पनि सम्बन्धित कानूनहरूले ज्यादै ठूलो परिमाणमा कैद गर्ने गरी क्षेत्राधिकार तोकेको विषयलाई गम्भीर रूपमा लिनु पर्ने हुन्छ। खासगरी न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालनका सम्बन्धमा सम्बन्धित वन तथा संरक्षण अधिकारीलाई कुनै सैद्धान्तिक र व्यवहारिक ज्ञान हुने स्थिति नदेखिएको तथा सरकारको हस्तक्षेपबाट मुक्त रही कानूनले दिएको क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्न सक्ने स्थिति समेत देखिएको छैन।

६३. कुनै पनि प्रशासनिक अधिकारीलाई न्यायिक क्षेत्राधिकार तोक्नुपूर्व सो विषयलाई न्यायिक क्षेत्राधिकारबाट पृथक राख्न पर्ने हो होइन भन्ने कुरामा ध्यान दिनुका साथै त्यस्तो अधिकारको दुरुपयोग हुन नपाउने अर्थात् स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्षतापूर्वक कार्य हुन सक्ने आधारभूत तथा न्यूनतम मापदण्डहरूको सुनिश्चिततातर्फ समेत विधायिकाले गम्भीर ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। सोको अभावमा क्षेत्राधिकार तोक्ने मात्रै कार्यलाई संविधानसम्मत मान्न सकिँदैन।

६४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा १०० र १०१ लगायतका प्रावधानहरूले नेपालको न्यायिक क्षेत्राधिकार स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालत वा न्यायिक निकायबाट मात्र प्रयोग हुन सक्ने संवैधानिक प्रत्याभूति गरेको छ भने धारा २४ मा स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ प्राप्त गर्ने कुरालाई व्यक्तिको मौलिक हककै रूपमा राखिएको छ। नेपालले १४ मे १९९१ मा सम्मिलन गरिसकेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ (ICCPR) को धारा १४(१) लगायतका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय र क्षेत्रीय प्रवन्ध तथा

यस अन्तर्गतका निकाय वा समितिहरूले गरेका टिप्पणी समेतबाट स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हकलाई संकटकालमा समेत निलम्बन नहुने (Non-derogable) हकका रूपमा उच्च सम्मान दिइएकोबाट यी हकहरूको महत्व र अपरिहार्यता प्रष्ट भएको छ।

६५. उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था र मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रवन्ध तथा स्वीकार्य अवधारणाको विश्लेषणका आधारमा निवेदनमा दावी लिइएका प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई प्रदत्त न्यायिक अधिकारसम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरू संविधान र अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका मूल्य मान्यता र मापदण्डअनुरूप रहेका छन् भन्न सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन। प्रस्तुत मुद्दामा मूलतः प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अधिकारक्षेत्रको सम्बन्धमा प्रश्न उठाइएको भए पनि सो एउटा प्रतिनिधि मुद्दाको रूपमा देखिन आएको छ। फौजदारी न्यायिक क्षेत्राधिकार वा न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएका अन्य प्रशासकीय अधिकारक्षेत्रको स्थिति पनि तात्त्विक रूपले भिन्न नदेखिएकोले प्रशासकीय न्यायको समग्र स्थितिकै सन्दर्भमा विचार गर्नु वाञ्छनीय हुन आएको छ। प्रशासकीय न्यायको अधिकारक्षेत्रलाई समसामयिक मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय सन्धिहरू, नेपालको अन्तरिम संविधान र न्यायको मान्य सिद्धान्तअनुकूल मिलान नगरी नहुने स्थिति देखिन आएको छ। निवेदकले उक्त अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी व्यवस्थालाई तत्कालै असंवैधानिक घोषित गरी खारेज गरी पाउन माग गरेको देखिन्छ। तर त्यसो गर्दा उक्त अधिकारक्षेत्र तत्कालै कसले कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने प्रश्न उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ। तत्काल त्यसको वैकल्पिक प्रवन्ध हुन सक्ने अवस्था नदेखिएको सन्दर्भमा मागबमोजिम उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाहरू अमान्य घोषित गर्दा कानूनी रिक्तता वा शून्यताको स्थिति रहन्छ। त्यस्तो कानूनी रिक्तताको पूर्ति वा प्रवन्ध न्यायिक निर्णय वा आदेशबाट हुन नसक्ने र व्यवस्थापिकाबाट सम्बन्धित कानूनमा आवश्यक सुधार र परिमार्जन भै कार्यपालिकाबाट उचित प्रवन्ध गर्न केही समय लाग्ने भएको हुँदा वर्तमान संक्रमणकालीन अवस्थामा थप जटिलता र अन्यौलता आउने गरी उपरोक्त कानूनहरू अमान्य

घोषित गरिहाल्नु उचित र विवेकसम्मत हुन सक्दैन । तसर्थ देहायका विषयहरूमा देहाय बमोजिम गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा आदेश जारी गरिदिएको छ :-

१. प्रमुख जिल्ला अधिकारी लगायतका प्रशासकीय अधिकारीले एकल रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने गरी विभिन्न नेपाल कानूनले हाल तोकेको फौजदारी मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकारमा पुनर्विचार गरी उचित कानूनी र व्यवस्थापकीय प्रवन्ध गर्न भैरहेका कानूनी व्यवस्थामा अन्य के कस्तो सुधार र परिमार्जन गर्न आवश्यक हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा नेपालको कानून प्रणाली, सामाजिक संरचना तथा यस सम्बन्धमा अन्य मुलुकको अभ्यास समेतको तुलनात्मक अध्ययन गरी छ महिनाभित्र सुभाष दिन कानून, न्याय र प्रशासनिक क्षेत्रका विज्ञ सम्मिलित एक अध्ययन समिति गठन गरी सो समितिले दिएको सिफारिश समेतका आधारमा यथाशिघ्र तत्सम्बन्धी कानूनहरूमा सुधार गरी लागू गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नु भनी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय र व्यवस्थापिका संसदका नाममा देहायबमोजिमको निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ :-

(क) कानूनी राज्यको मान्यताअनुकूल बनाउन नियमित अदालतको अतिरिक्त एकल रूपमा खास प्रशासकीय अधिकारीलाई कस्तो मुद्दाको न्याय निरूपणको अधिकारक्षेत्र सुम्पने, कस्तो मुद्दामा विशेषज्ञ अदालत वा न्यायाधिकरणलाई न्यायिक अधिकारक्षेत्र सुम्पने भन्ने सम्बन्धमा सम्भाव्यता अध्ययन गरी त्यस्तो प्रशासकीय अधिकारी वा न्यायाधिकरणको गठन, क्षेत्राधिकार, दण्ड सजाय गर्न पाउने हद सम्बन्धमा विचार गरी क्षेत्राधिकार हेरफेर गर्ने र मुद्दाहरू सार्ने सम्बन्धमा विचार गर्ने,

(ख) न्यायाधिकरण वा न्यायिक अधिकारप्राप्त प्रशासकीय अधिकारीबाट कार्यगत रूपमै स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्षतापूर्वक न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालन हुनसक्ने संविधानसम्मत एवम् वस्तुगत मापदण्ड निर्धारण गर्ने,

(ग) प्रशासकीय अधिकारीले सम्पादन गर्ने न्यायिक प्रक्रियामा नागरिकको विश्वास जगाउन र त्यसमा सहज पहुँच रहन सक्ने अवस्था सिर्जना गर्ने,

(घ) न्यायिक कार्यसम्पादनका आधारमा समेत प्रशासकीय अधिकारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन हुने व्यवस्था गरी त्यसलाई वृत्ति विकाससँग आवद्ध गराउने पद्धति स्थापना गर्ने,

(ङ) न्यायिक क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्दा स्वच्छ सुनुवाइ (Fair Trail) एवम् कानूनको उचित प्रक्रिया (Due process of Law) को अबलम्बन हुने तथा प्रभावकारी न्यायिक पुनरावलोकनको व्यवस्था सहितको छुट्टै कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्ने ।

२. अन्य कुराका अतिरिक्त प्रकरण १ मा उल्लेख भएबमोजिमको कानूनी व्यवस्था गर्दा त्यस्तो कानूनमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको योग्यता तोक्नुका साथै सक्षमतापूर्वक न्यायिक कार्य गर्नसक्ने गरी सम्बन्धित कानून र न्यायिक प्रक्रिया सम्बन्धी सारभूत तालीम अनिवार्य रूपमा लिनु पर्ने, तथा प्रशासकीय न्यायिक अधिकारीहरूको वृत्ति विकास र सेवाको सुरक्षा सम्बन्धी पर्याप्त व्यवस्था समेत समावेश गर्नु ।

३. उपरोक्त प्रकरण २ मा उल्लेख भएबमोजिमको कानूनी र व्यवस्थापकीय प्रवन्ध हुन केही समय लाग्ने देखिएको र सो नभएसम्म सम्बद्ध विषयसम्बन्धी कानून एवम् न्यायिक प्रक्रियाको ज्ञान बिना नै त्यस्तो जिम्मेवारी सुम्पिरहेँदा अन्तरिम संविधानको धारा २४ बमोजिमको न्याय सम्बन्धी हक तथा धारा १०० र १०१

लगायतका प्रावधानको भावनाविपरीतको कार्य निरन्तर भइरहने जाने अवस्था हुने भई त्यस्तो स्थितिलाई तत्काल रोकी व्यवहारिक रूपमा नै प्रभावकारी, निष्पक्ष र सक्षम न्याय सम्पादनको पूर्वाधार सिर्जना गर्न जरुरी भएको हुँदा कानूनमा स्नातकका साथै सम्बन्धित विषयको कम्तिमा स्नातकस्तरको उपाधि सहितको ज्ञान, पाँच वर्षको सम्बन्धित क्षेत्रको अनुभवप्राप्त गरेको वा माथि उल्लिखित अन्य योग्यता र अनुभव भएको तर कानूनमा स्नातक नभएकाहरूको हकमा सम्बद्ध विषयसँग सम्बन्धित कानून एवम् न्यायिक प्रक्रिया सम्बन्धी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान वा मान्यता प्राप्त प्रशिक्षण संस्थाबाट कम्तिमा तीन महिनाको प्रशिक्षण प्राप्त गरेको व्यक्ति मध्येबाट छनौट गरी योग्य व्यक्तिलाई जिम्मेवारी दिन एक वर्षभित्र जो चाहिने आवश्यक व्यवस्था गरी अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद् तथा प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र गृह मन्त्रालय समेतका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिदिएको छ ।

उपरोक्तबमोजिमको आदेश कार्यान्वयनको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् आदेशको प्रतिलिपि विपक्षीहरूलाई पठाउनु । साथै आदेश कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन गरी आवधिक रूपमा प्रतिवेदन लिने व्यवस्था मिलाउन आदेशको प्रतिलिपि यस अदालतको फाँसला कार्यान्वयन महानिर्देशनालयलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी फायल नियम अनुसार बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६८ साल असोज ५ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत: नारायण सुवेदी

निर्णय नं.८६४३

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की
रिट नं.२०६७-WS-०००९
आदेश मिति: २०६८।४।२६।५
मुद्दा: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं.१७ कुस्लेचौर
क्षेत्रपाटीस्थित नेपाल राष्ट्रिय निवृत्त कर्मचारी
संघ, केन्द्रीय कार्यालयका तर्फबाट
अधिकारप्राप्त केन्द्रीय सचिव काठमाडौं
जिल्ला मनमैजु गा.वि.स.वडा नं.१ बस्ने
अञ्जनीकुमार थापा

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय
समेत

- नागरिकहरूको हकहित र सुविधाको प्रश्नमा राज्य जहिले पनि उदार बन्नै पर्दछ । त्यसमाथि पनि लामो समयसम्म राज्यको सेवामा समर्पित भै सेवा निवृत्त भएका राष्ट्रसेवकहरूको हितसँग सम्बन्धित विषयलाई राज्य संयन्त्रले अनदेखा गर्न नहुने ।
- सेवा निवृत्त राष्ट्रसेवकहरूले आफ्नो ऊर्जाशील समय राष्ट्रका लागि लगानी गरेकै कारणबाट उनीहरूको निवृत्त जीवनको सुनिश्चितताका लागि नै निवृत्तिभरणको व्यवस्था गरिएको हो । निवृत्तिभरण सामाजिक सुरक्षाको अवधारणाअन्तर्गत प्रदान गरिने सुविधा हो । त्यसरी प्रदान गरिने सुविधालाई खण्डित गर्दै जाँदा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी मान्यता नै खल्बलिन पुग्ने ।
- करयोग्य आयको निर्धारण गर्दा सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई नजरअन्दाज गरिनु

हुँदैन । सेवानिवृत्त कर्मचारीहरूलाई निवृत्तिभरणस्वरूप उपलब्ध गराइने रकम आफैँमा अत्यन्त न्यून रहने गरेको छ । त्यसमा पनि कर कटौती गर्दा सेवा निवृत्त कर्मचारीको दैनिक गुजारा कष्टप्रद हुन जाने र त्यसबाट सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति नहुने अवस्था सिर्जना हुन जाने ।

- के कस्तो आयलाई करयोग्य आय मान्ने भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले निवृत्तिभरण र त्यसले ग्रहण गरेको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी अवधारणालगायतका सबै पक्षमा विचार पुऱ्याएर मात्र निर्णयमा पुग्नु पर्ने हुन्छ । अन्यथा गरेको दायरा बढाउने निहुँमा व्यक्तिका अधिकारहरू कटौती हुने र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूतिस्वरूप प्रदान गरिने निवृत्तिभरणसम्बन्धी व्यवस्था कमजोर हुने अवस्था आउन सक्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- कर लगाउने र उठाउने विषय स्वाभाविक रूपमा विधायिकी अधीनको विषय भएकाले संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार नै कानूनी व्यवस्थाद्वारा कर निर्धारण गरेको र संविधानले नै विधायिकाको अधिकारभित्र पारेको विषयलाई न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभित्र ल्याई नीतिगत विषयमा अदालत प्रवेश गर्नु उपयुक्त नहुने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदकतर्फबाट: वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री हरिशंकर निरौला र श्री हरिहर दाहाल एवं अधिवक्ताद्वय श्री मातृकाप्रसाद निरौला र श्री मुकुन्द नेउपाने

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३)(च)
- आर्थिक ऐन, २०६६

- आयकर ऐन, २०५८
- आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ को उपदफा (७२)
- आयकर ऐन, २०५८ को दफा २ को खण्ड (ज), (ञ)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७ को उपधारा (१),(२) अनुसार यस अदालतमा दायर भै पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छ :

निवेदक नेपाल राष्ट्रिय निवृत्त कर्मचारी संघ (Nepal National Pensioners Association) को गठन नेपाल राज्यका आम निवृत्त निजामती, सेना, प्रहरी, शिक्षण संस्था, विश्व विद्यालय, बैंक र विभिन्न संस्थान आदिका निवृत्त कर्मचारीहरूको एकता र उनीहरूको सक्रियतालाई अभिवृद्धि गरी आपसी सहयोग तथा सहकार्यको वातावरण निर्माण गरी उनीहरूको हक, हित र अधिकारको निमित्त आवाज मुखरित गर्ने र सम्पूर्ण निवृत्त कर्मचारीको आशाको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहने उद्देश्यले भएको हो । यसले सम्पूर्ण सेवा निवृत्त कर्मचारीहरूको एक छाता संगठनका रूपमा विधिवत् दर्ता भई आफ्नो कार्य सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा नेपाल राज्यका आम निवृत्त कर्मचारीहरूले खाईपाई आएको निवृत्तिभरणमा कर कटौती गर्ने गरी नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ को बजेट वक्तव्यमा प्राकृतिक व्यक्ति (एकलको लागि) रु.१,६०,०००/- र प्राकृतिक व्यक्ति (दम्पतिका लागि) रु.२,००,०००/- सम्ममा कर नलाग्ने गरी गरेको छूट सीमा बढाइएको थियो । नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा र सदाचार अभिवृद्धि गर्ने भनी सामाजिक सुरक्षा गरेको व्यवस्था प्रारम्भ नगरिएसम्म पारिश्रमिक आयआर्जन गर्ने व्यक्तिहरूबाट करयोग्य आयको पहिलो स्ल्यावमा १ प्रतिशत कर लगाउने निर्णय गरेको थियो । सोही निर्णयलाई आधार मानी रोजगारी आयमा करकटौती गर्ने सम्बन्धमा आन्तरिक राजश्व विभागले जारी गरेको अत्यन्त जरुरी सूचनामा एकलको लागि

रु.१,६०,०००/- र दम्पतिको लागि रु.२,००,०००/- सम्म रोजगारीको कर योग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने र सो भन्दा बढीमा क्रमशः १५ प्रतिशत र २५ प्रतिशत कर लाग्ने सूचना जारी भै आयकर ऐन, २०५८ को (संशोधन, २०६६) ले सोहीअनुरूप दफा ७२ को अनुसूची (१) को उपदफा १, २, ३, ४ मा संशोधन गरेको देखिन्छ। पेन्सन जस्तो संवेदनशील रकममा राज्यले कर लगाउनु गैरकानूनी हो र कानूनसम्मत पनि छैन। कुन ऐन, नियम कानूनलाई आधार मानी राज्यले यस्तो संवेदनशील पेन्सनमाथि कर लगाएको हो।

निवृत्तिभरण भनेको आफू राज्य सेवक बनी आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पण गरेकै कारणले बृद्ध अवस्थामा जीविकोपार्जनका लागि राज्यद्वारा दिइएको सुविधा हो। यस्तो सुविधा राज्य आफैँ दिने र आफैँ पुनः खोस्न खोज्नु कानूनसम्मत नहुने सर्वविदितै छ। यस्तो कर कट्टा अवैज्ञानिक र ऐन नियमविपरीत भएको हुँदा नेपाल सरकार आफैँले जारी गरेको कर छूट सीमा आफैँले नमान्ने हो भने त्यसको कुनै अर्थ नरहने र सोहीअनुरूप भएको ऐन संशोधन तथा निर्णय स्वतः करको दायित्व निर्धारणसम्बन्धी सिद्धान्तविपरीत हुन आउँछ। साथै आफैँले जारी गरेको कर छूट सीमा स्वयं सरकारको लागि बन्धनकारी हुँदा सोको पालना पनि गरिनु पर्दछ। तर, सेवा निवृत्त कर्मचारीहरूको हकमा उनीहरूले पाउने निवृत्तिभरणको रकमबाट १ प्रतिशत कर लगाउने गरी भए गरेको कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३) च, धारा १३(१), धारा १८(१)(३), धारा १९ तथा धारा ८९ को विपरीत भई सम्पत्ति एवं रोजगारको सम्बन्धमा प्रत्यक्ष असर पुग्न गएको हुनाले र संविधानको धारा २७ को सूचनासम्बन्धी हकमा समेत आघात पुग्न गएकोले वाध्य भई सम्मानित अदालत समक्ष यो निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं।

अतः २०६६ साल साउन महिनाबाट लागू हुने गरी संशोधन भएको उक्त ऐनको मनसायविपरीत सम्बन्धित कार्यालयबाट हाम्रो निवृत्तिभरण रकममा नेपाल सरकारले दिएको छूट सीमा नघटाई कर निर्धारण गरी १ प्रतिशत कर काट्ने गरिएको हुँदा निवृत्तिभरण रकममा १% कर नलगाउनु र सो

सम्बन्धमा भए गरेका संशोधन, निर्णयहरू एवं कामकारवाही उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेशद्वारा बदर गरी उपरोक्त मौलिक हक संरक्षण गरिपाऊँ। साथै निवृत्तिभरण रकममा कर कट्टा नगर्नु र हालसम्म कट्टा गरिएको १ प्रतिशत रकम सेवा निवृत्त कर्मचारीहरूलाई फिर्ता दिनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम प्रत्यर्थीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदनपत्र।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु। साथै निवृत्त कर्मचारीहरूले पाउने पेन्सनउपर १ प्रतिशत कर लगाइएको विषयको गाम्भीर्यतालाई मध्यनजर राख्दा प्रस्तुत निवेदनको चाँडो किनारा हुनुपर्ने देखिँदा प्रस्तुत निवेदनलाई अग्राधिकार समेत प्रदान गरिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासको मिति २०६६।११।१७ को आदेश।

विपक्षी रिट निवेदकले पेन्सनमा एक प्रतिशत कर लगाएको भनी लिएको जिकीरका सम्बन्धमा आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ ले आयकर ऐन, २०५८ लाई संशोधन गरेको हो। उक्त आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ को उपदफा (७२) ले अनुसूचीमा समेत संशोधन गरी अनुसूची १ को उपदफा (१) मा कुनै आय वर्षमा वासिन्दा, प्राकृतिक व्यक्तिको कर योग्य आयमा यस अनुसूचीको उपदफा (२) र (४) को अधीनमा रही एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म रोजगारीको कर योग्य आय भएमा एक प्रतिशत कर लाग्ने गरी संशोधन गरेकोले संविधानसभाले बनाएको कानूनबमोजिम नै पेन्सनप्राप्त कर्मचारीहरूको पेन्सनमा एक प्रतिशत कर लगाइएको हुँदा विपक्षीले लिएको जिकीर कानूनसम्मत नहुँदा खारेजभागी छ

भन्ने समेत व्यहोराको अर्थ मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षी निवेदकले आफ्नो निवेदनमा यस कार्यालयको के कस्तो कामकारवाही वा निर्णयबाट निजको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारमा आघात परेको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरी सोको स्पष्ट आधार र कारण देखाउन नसक्नुका अतिरिक्त प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम कार्य गर्ने अख्तियारप्राप्त अन्य निकायबाट भए गरेका कामकारवाही एवं निर्णयहरू उपर समेत यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दिन मिल्ने होइन । अतः विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकले २०६६ साल साउनदेखि लागू हुने गरी पेन्सनमा १ प्रतिशत कर आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची १, २, ३, ४ अन्तर्गत लगाउने गरी कामकारवाही गरेको कार्य आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूचीको दफा ९ अन्तर्गत विपरीत भएको भन्ने निवेदन जिकीर सम्बन्धमा आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ ले आयकर ऐन, २०५८ लाई संशोधन गरी उक्त आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ को उपदफा (७२) ले अनुसूचीमा समेत संशोधन गरी अनुसूची १ को उपदफा (१) मा कुनै आय वर्षमा वासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको करयोग्य आयमा यस अनुसूचीमा उपदफा (२) र (४) का अधीनमा रही एक लाख साठी हजार रुपैयासम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने गरी संशोधन गरिएकाले संविधानसभाले बनाएको कानूनबमोजिम नै पेन्सन प्राप्त कर्मचारीहरूको पेन्सन १ प्रतिशत कर लगाइएको हुँदा विपक्षीले लिएको निवेदन जिकीर तथ्ययुक्त तथा कानूनसम्मत देखिँदैन । कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाउने छैन भन्ने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८९ मा व्यवस्था भएको पाइन्छ । उक्त संवैधानिक प्रावधानबमोजिम नै संविधानसभाले कानूनमा कर लाग्ने व्यवस्था गरी लगाइएको कर संविधानसम्मत र कानूनसम्मत छ । संविधान तथा कानूनसम्मत तवरबाट लगाइएको कर गैरकानूनी भयो भनी निवेदन जिकीर लिन मिल्ने

नहुँदा निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको आन्तरिक राजश्व विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यसमा सेवा निवृत्त कर्मचारीहरूले पाउने पेन्सन सुविधामा १ प्रतिशत कर लगाउने गरी भएको आयकर ऐन, २०५८ को व्यवस्था संविधानसँग बाभिएको भनी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपदफा (१) र (२) समेतको आधारमा सो व्यवस्था अमान्य गरिपाऊँ भनी निवेदन दावी लिएको देखिँदा प्रस्तुत निवेदन सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४ को देहाय (७) बमोजिम विशेष इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।६।१० को आदेश ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकतर्फबाट बहस गर्दै वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिशंकर निरौलाले निवेदकहरूको आम्दानीको स्रोत भनेको निवृत्तिभरण रकम मात्र रहेको हुँदा आर्थिक ऐनले तोकेको Slab अन्तर्गत कर छुट दिई सो Slab भन्दा बढीको हकमा मात्र कर लगाउनु न्यायोचित हुन्छ । सबै नेपाली नागरिकले प्राप्त गरेको सुविधा निवृत्तिभरण पाउने व्यक्तिले प्राप्त नगर्ने भन्ने हुँदैन भनी जिकीर गर्नु भएको थियो । निवेदकतर्फकै वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल र अधिवक्ताहरू श्री मातृकाप्रसाद निरौला र मुकुन्द नेउपानेले आफ्नो उर्जाशील उमेर राज्यलाई समर्पण गरेका सेवा निवृत्त कर्मचारीलाई राज्यका तर्फबाट प्रदान गरिएको निवृत्तिभरणको रकममा समेत करकट्टी गर्ने गरी गरिएको व्यवस्था न्यायोचित छैन, निवेदन दावीको विषय अप्रत्यक्ष रूपमा Right to Life सँग सम्बन्धित छ, निवृत्त कर्मचारी उमेरका कारणबाट अत्यन्त कमजोर अवस्थामा पुगिसकेका हुन्छन्, त्यस्ता व्यक्तिलाई राज्यले थप सुविधा प्रदान गर्नुपर्नेमा दिएको सुविधालाई समेत कटौती हुने किसिमबाट कर लगाउने गरी गरिएको कानूनी व्यवस्था बदरभागी भएकाले बदर घोषित गरिनु पर्दछ भनी बहस गर्नु भएको थियो । त्यसैगरी विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले निवेदनमा दावी गरिएको करको व्यवस्था सेवारत कर्मचारी र सेवा निवृत्त कर्मचारीका

लागि समान रूपमा आकर्षित हुने हुँदा त्यसलाई असमानको संज्ञा दिन मिल्ने हुँदैन। कर लगाउने, कर उठाउने, करको दायरा घटाउने र बढाउने जस्ता विषय विधायिकी स्वविवेकका विषय भएकाले त्यसमा न्यायपालिकाले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने हुँदा निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नु भएको थियो।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मुख्य रूपमा आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ ले आयकर ऐन, २०५८ मा संशोधन शीर्षकमा विभिन्न व्यवस्था गरेको र सो अन्तर्गत उपदफा (७२) ले अनुसूचीमा संशोधन गरेको, त्यसमध्ये दफा १ को उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार सेवा निवृत्त कर्मचारीले पाउने निवृत्तिभरणको रकममा समेत १ प्रतिशत कर लगाउने गरी गरिएको छ। सो व्यवस्थाले एकातर्फ आफूहरूले राज्यप्रति गरेको समर्पणको अपमान भएको र अर्कोतर्फ बृद्ध अवस्थामा जीवन निर्वाहमा नै असर पर्न गएको र त्यसबाट आफूहरूलाई संविधानको धारा १२(३) (च) बमोजिमप्राप्त मौलिक हकमा आघात पुग्न गएकोले निवृत्त कर्मचारीको हकमा त्यसरी १ प्रतिशत कर कट्टा गर्ने गरी गरिएको व्यवस्था बदर गरी त्यस्तो कर नलगाउनु भनी परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेतको माग गरिएको देखिन्छ। विपक्षीमध्येको अर्थ मन्त्रालयका तर्फबाट आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ ले आयकर ऐन, २०५८ लाई संशोधन गरेको, त्यसले कुनै आयवर्षमा १ लाख ६० हजारसम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने गरी व्यवस्था गरिएको र व्यवस्थापिका संसदले बनाएको कानूनबमोजिम त्यस्तो व्यवस्था गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने जिकीर लिइएको पाइन्छ।

मिसिल अध्ययन गरी दुवै पक्षका तर्फबाट भएको बहस समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत निवेदनमा मूलतः आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ अनुसार आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची १ को दफा १ को उपदफा (१) मा गरिएको संशोधित व्यवस्थाले सेवा निवृत्त कर्मचारीले प्राप्त गर्ने निवृत्तिभरणमा १ प्रतिशत कर लगाउने गरी गरिएको व्यवस्था संविधानको धारा १२ को उपधारा (३) को खण्ड (च) समेतको प्रतिकूल छ वा छैन भन्ने प्रश्नको

निरूपण गरी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन्छ।

२. उल्लिखित प्रश्नमा प्रवेश गर्नु अघि सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थालाई हेर्नु पर्ने हुन आउँछ। आयकर ऐन, २०५८ को दफा २ को खण्ड (ज) ले आयको परिभाषा गर्दै आय भन्नाले कुनै व्यक्तिले रोजगारी, व्यवसाय, लगानी वा आकस्मिक लाभबाट प्राप्त गरेको आय र यस ऐनबमोजिम गणना गरिएको सो आयको कूल रकम सम्भन्धित पर्दछ भनिएको छ। त्यसैगरी खण्ड (ज्ञ) मा रोजगारी भन्नाले कुनै पनि किसिमको विगत, वर्तमान वा भावी रोजगारी सम्भन्धित पर्दछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। ऐनको दफा ३ मा कुनै आय वर्षमा करयोग्य आय भएको प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक आयवर्षमा यस ऐनबमोजिम कर लगाई असूलउपर गरिनेछ। भन्ने व्यवस्था गरी अनुसूची- १ ले करका दरहरू सम्बन्धी व्यवस्था गरेकोमा आर्थिक ऐन, २०६६ को दफा ३२ को उपदफा (७२) ले सो अनुसूचीमा समेत संशोधन गरेको छ। जसअनुसार अनुसूची- १ अन्तर्गतको दफा १ को उपदफा (१) को सट्टामा देहायबमोजिमको व्यवस्था गरिएको छ :

(१) कुनै आयवर्षमा बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको करयोग्य आयमा यस अनुसूचीको उपदफा (२) र (४) का अधीनमा रही देहायबमोजिमको दरले कर लाग्नेछ :

(क) एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने।

३. उल्लिखित कानूनी व्यवस्था मध्ये एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्थालाई नै निवेदकले चुनौती दिएको देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को संविधानको धारा १२ को उपधारा (३) को खण्ड (च) समेतको प्रतिकूल रहेको भन्ने नै निवेदकको मुख्य दावी रहेको देखिन आउँछ।

४. नागरिकहरूको हकहित र सुविधाको प्रश्नमा राज्य जहिले पनि उदार बन्नै पर्दछ। त्यसमाथि पनि लामो समयसम्म राज्यको सेवामा

समर्पित भै सेवा निवृत्त भएका राष्ट्रसेवकहरूको हितसँग सम्बन्धित विषयलाई राज्य संयन्त्रले अनदेखा गर्नु हुँदैन। सेवा निवृत्त राष्ट्रसेवकहरूले आफ्नो ऊर्जाशील समय राष्ट्रका लागि लगानी गरेकै कारणबाट उनीहरूको निवृत्त जीवनको सुनिश्चितताका लागि नै निवृत्तिभरणको व्यवस्था गरिएको हो। निवृत्तिभरण सामाजिक सुरक्षाको अवधारणाअन्तर्गत प्रदान गरिने सुविधा हो। त्यसरी प्रदान गरिने सुविधालाई खण्डित गर्दै जाँदा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी मान्यता नै खल्बलिन पुग्ने हुन्छ। करयोग्य आयको निर्धारण गर्दा सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई नजरअन्दाज गरिनु हुँदैन। सेवानिवृत्त कर्मचारीहरूलाई निवृत्तिभरणस्वरूप उपलब्ध गराइने रकम आफैमा अत्यन्त न्यून रहने गरेको छ। त्यसमा पनि कर कटौती गर्दा सेवा निवृत्त कर्मचारीको दैनिक गुजारा कष्टप्रद हुन जाने र त्यसबाट सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति नहुने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। त्यसैले के कस्तो आयलाई करयोग्य आय मान्ने भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले निवृत्तिभरण र त्यसले ग्रहण गरेको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी अवधारणा लगायतका सबै पक्षमा विचार पुऱ्याएर मात्र निर्णयमा पुग्नु पर्ने हुन्छ। अन्यथा करको दायरा बढाउने निहुँमा व्यक्तिका अधिकारहरू कटौती हुने र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति स्वरूप प्रदान गरिने निवृत्तिभरणसम्बन्धी व्यवस्था कमजोर हुने अवस्था आउन सक्छ। यसतर्फ राज्यका सम्बन्धित निकायहरूले ध्यान दिने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

५. निवेदकले उल्लेख गर्नु भएको संविधानको धारा १२ को उपधारा (३) को खण्ड (च) ले गरेको व्यवस्थालाई हेर्दा त्यसले पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको देखिन्छ। तर प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएको कर लगाउने विषय पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित भने देखिँदैन। नत त्यस्तो प्रावधानले पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता नै कुण्ठित गर्ने नै देखिन्छ। वर्तमान संविधानको भाग ९ मा रहेको आर्थिक कार्य प्रणालीभित्र कस्तो आयमा कर लगाउने र कस्तो आयमा कर नलगाउने भन्ने सम्बन्धमा कुनै सीमा निर्धारण गरिएको पनि देखिँदैन। वर्तमान संविधानको धारा ८९ को उपधारा (१) ले

कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भनी स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ। त्यस आधारमा कर लगाउने र उठाउने विषय स्वाभाविक रूपमा विधायिकी अधीनको विषय हो भन्ने देखिन्छ। उक्त संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार नै कानूनी व्यवस्थाद्वारा कर निर्धारण गरेको र संविधानले नै विधायिकाको अधिकारभित्र पारेको विषयलाई न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभित्र ल्याई हस्तक्षेप गर्नु उपयुक्त हुँदैन। साथै त्यस्ता नीतिगत विषयमा अदालत प्रवेश पनि गर्दैन।

६. कानूनमा एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा एक प्रतिशत कर लाग्ने भनी सबैका लागि समान किसिमको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यसले सेवा निवृत्त र बहालवाला कर्मचारी सबैले समान दरमा कर तिर्नु पर्ने गरी व्यवस्था गरेको हुँदा त्यसलाई समानताको हकसँग जोडेर हेर्न मिल्ने अवस्था पनि देखिँदैन। निवेदकले निवृत्तिभरण जस्तो संवेदनशील रकममा राज्यले कर लगाउनु गैरकानूनी रहेको भन्ने समेतको दावी गरेको अवस्था छ। तर संविधानमा कानूनबमोजिम कर लगाउन पाउने गरी अनुमति प्रदान गरेको र आर्थिक ऐन, २०६६ द्वारा आयकर ऐन, २०५८ मा संशोधन गरी करको दर निर्धारण गरिएको विषयलाई गैरकानूनीको संज्ञा दिन मिल्ने हुँदैन। कानूनबमोजिम कर लगाउने भन्ने व्यवस्थाले No taxation without representation भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ। यसको मुख्य औचित्य र आधार भनेको कर निर्धारण जस्तो राज्यको साधन स्रोतसँग सम्बन्धित विषयमा नियन्त्रण र अनुगमनको प्राधिकार जनप्रतिनिधिमूलक सर्वोच्च संस्थालाई रहनुपर्ने भन्ने नै हो। आर्थिक ऐन, २०६६ पनि व्यवस्थापिका संसदबाट नै पारित भएको हुँदा विधायिकी प्राधिकारअन्तर्गत नै करको दर निर्धारण भएको मान्नु पर्ने हुन्छ। निवेदकले कुन कानूनलाई आधार मानी राज्यले निवृत्तिभरण जस्तो संवेदनशील रकम माथि कर लगाएको हो भन्ने स्पष्ट नभएको भनी दावी गरे तापनि लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता आन्तरिक राजश्व विभागका तर्फबाट रोजगारीको करयोग्य आय भएमा १ प्रतिशत कर लाग्ने गरी आयकर ऐनमा भएको संशोधनअनुरूप नै कर लगाइएको भनी जिकीर लिएको पाइन्छ। आयकर ऐन, २०५८

मा भएको संशोधित व्यवस्थाअनुसार एक लाख साठी हजार रुपैयाँसम्म रोजगारीको करयोग्य आय भएमा एक प्रतिशत कर लाग्ने देखिन्छ। निवृत्तिभरणको आयलाई पनि रोजगारीको करयोग्य आयका रूपमा लिई सोही आधारमा कर लगाइको भन्ने लिखित जवाफ व्यहोराबाट बुझ्न सकिन्छ। निवृत्तिभरणको आय राष्ट्रका लागि दीर्घसेवा गरेबापत सामाजिक सुरक्षाका रूपमा प्रदान गरिएको रकम भएकाले त्यसलाई रोजगारीको करयोग्य आयका रूपमा लिन नमिल्ने भन्ने पनि निवेदकको आसय रहेको छ। तर के कस्तो आयलाई करयोग्य आय मान्ने भन्ने विषय नीतिगत विषय भएको र त्यसमा अदालतबाट हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने भनी माथि उल्लेख गरिसकिएको हुँदा त्यसमा पुनः विवेचना गरिरहनु परेन।

७. तसर्थ के कस्तो आयलाई करयोग्य आय मान्ने भन्ने नीतिगत प्रश्नमा अदालत प्रवेश गरी हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने र कानूनी व्यवस्थाद्वारा समान अवस्थाका सबैलाई समान रूपमा कर निर्धारण गरिएको कुरालाई गैरकानूनी वा असमान भनी संज्ञा दिन पनि नसकिने हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिलेन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइदिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या. गिरीश चन्द्र लाल

न्या. ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

इति संवत् २०६८ साल साउन २६ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत: उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८६४४

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा. श्री भरतबहादुर कार्की
रिट नं. ०६७-WF-०००७
आदेश मिति: २०६८।३।१।५
विषय :- उत्प्रेषण समेत।

निवेदक: का. जि. का. म. न. पा. वडा नं. ३२
डिल्लीबजार पिपलबोटस्थित ब्लुमुन
ओभरसिज नेपाल प्रा. लि. को. तर्फबाट
अख्तियारप्राप्त सञ्चालक अध्यक्ष घनेन्द्रराज
श्रेष्ठ

विरुद्ध

विपक्षी: मन्त्री, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय
समेत

- सरकारलाई भएको कुनै अधिकार मन्त्रपरिषद् स्वयंले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै पदाधिकारीलाई प्रत्यायोजन नगरेसम्म सरकारलाई भएको अधिकारको प्रयोग मन्त्रपरिषद् बाहेकको अन्य निकाय वा पदाधिकारीबाट हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं. ३)

- बैदेशिक रोजगारको इजाजतपत्रवालालाई जरीवाना गर्ने र इजाजतपत्र नै रद्द गर्ने कार्य मन्त्रपरिषद् स्वयंले गर्न सम्भव नहुने अवस्था भएमा सो अधिकार बैदेशिक रोजगार ऐनको दफा २६ बमोजिम नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गरिनु पर्ने र उक्त अधिकारीले आफूलाई प्राप्त प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत इजाजतपत्र रद्द गर्ने निर्णय गरेको अवस्थामा मात्रै त्यस्तो निर्णयलाई सरकारबाट भए सरह मान्न सकिने देखिन आउँछ। त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन नगरेको अवस्थामा ऐनको दफा २४(१) को अधिकार मन्त्रपरिषद् बाहेक श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीस्तरबाट प्रयोग हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं. ४)

- कार्य विभाजन नियमावली सरकार मातहतका विभिन्न मन्त्रालयहरू बीच कार्य विभाजन गरी ती मन्त्रालयहरूले गर्नुपर्ने कार्यहरूको वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यले जारी

भएको देखिएको, तर प्रस्तुत विवादको बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को अधिकार सरकारले मात्र प्रयोग गर्न सक्ने गरी ऐनमा नै व्यवस्था भएको र ऐनको दफा २६ बमोजिम मन्त्रपरिषद्ले सो अधिकार प्रत्यायोजन समेत नगरेको अवस्थामा उक्त कार्य विभाजन नियमावली, २०५७ को अनुसूची २ को देहाय (१८) अन्तर्गत श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई बैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कामको व्यवस्थापन गर्ने गरी सूचिकृत गरिएको कार्य विभाजनले ऐनको दफा २६ बमोजिम अधिकार प्रत्यायोजन भए सरहको हैसियत प्राप्त गरेको भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने ।

- कार्य विभाजन नियमावलीको अनुसूची २ को देहाय (१८),(६) को व्यवस्थाअन्तर्गत बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को दण्डात्मक अधिकार समेत पर्दछ भनी व्याख्या गर्न नमिल्ने ।
- कार्य विभाजन नियमावलीले श्रम तथा यातायात मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने भनी विषयगत कुराको वर्गीकरण गरी दिएको विषयले सरकारलाई प्राप्त अधिकार समेत स्वतः प्रत्यायोजन गरेको मानिने हो भने ऐनको दफा २६ मा अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था गरिरहनुको आवश्यकता र औचित्य नरहने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१), २६
- तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३, ४, अनुसूची २(१८)(६)

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३ र ८८ (२) अन्तर्गत दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस अदालत, संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरूवीच मतैक्य हुन नसकी यस इजलाससमक्ष पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एव निर्णय यस प्रकार छ :

कम्पनी ऐन, २०५३ अन्तर्गत संस्थापित भएको ब्लुमुन ओभरसिज नेपाल प्रा.लि.ले वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ अन्तर्गत वैदेशिक रोजगार व्यवसाय गर्न श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागबाट इजाजत नं. ३१२।२०५९।०६० मिति २०५९।४।१६ बाट इजाजत प्राप्त गरी कारोवार गर्दै आएको छ । कम्पनीले स्वीकृत प्रबन्धपत्रमा उल्लिखित उद्देश्यविपरीत नहुने गरी कार्य गर्दै आएको अवस्थामा हठात् प्रत्यर्थी नं. ३ ले “स्वीकृति लिएको देश र कम्पनीमा काममा नलगाई इराक पठाउन लागेको र कानूनविपरीत एवं अनियमित कार्य गरेको भनी शाही नेपाली राजदूतावास कतारमा उजूरी परेको खबर कान्तिपुर दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको कुरालाई आधार लिई वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ (संशोधनसहित) को दफा २४ (१) बमोजिम हदैसम्म कारवाही किन नगर्ने सो सम्बन्धमा स्पष्टीकरण पेश गर्नु भनी मिति २०६१।८।७ को माननीय मन्त्रीस्तरको निर्णयानुसार प्रत्यर्थी नं. ३ मार्फत् मिति २०६२।८।१७ को पत्र प्रेषित गरिएको थियो ।

उक्त पत्रको सन्दर्भमा निवेदक कम्पनीले स्पष्टीकरणमा सविस्तार उल्लेख गर्दै विशेषतः जयकाली ओभरसिजमार्फत् कुवेतमा पठाइएका कामदारहरू केदार घिमिरे, डिल्लीराम न्यौपाने, श्रीकान्त शर्मा, सोमनारायण श्रेष्ठ, मगु लावती, लालबहादुर दाहाल, विकल्प क्षेत्री डाँगी, पोलेन्द्र विशेख, मनुराज राई र घनश्याम राई समेत १० जनाले इराकको घटनापश्चात् कुवेतमा समेत हाम्रो असुरक्षा हुन्छ भन्ने सोची कतारस्थित राजदूतावासमा उजूरी गरेका सम्म हौं । हामीलाई इराकमा पठाएको होइन, हामीले हाम्रो लगानी रकम कम्पनीबाट श्रम विभागको रोहवरमा फिर्ता लिई सकेको हुँदा उजूरी फिर्ता गरेको व्यहोरा अनुरोध छ भनी मिति २०६१।८।२१

मा त्यस विभागमा निवेदन समेत दर्ता गराई सकेको हुँदा सो निवेदनलाई समेत मध्यनजर गरी दिनु हुन भनी अनुरोध गर्दै कतारस्थित राजदूतावासको पत्रको आधारमा कारवाही चलाएको १४ कम्पनीमध्ये १० वटा कम्पनीलाई वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) बमोजिम जरीवाना गरी काम गर्न फुकुवा भइसकेको अवस्था समेतलाई मध्यनजर गरी समान प्रकृतिको अवस्थामा स्वीकृति लिए अनुसार कुवेतमा मात्र पठाइएको र इराकमा नपठाइएको यस कम्पनीले कारवाही व्यहोर्न पर्ने कुनै पनि त्यस्तो कार्य नगरेको र उजूरवालाले उजूरी फिर्ता समेत लिएको हुँदा हदैसम्म कारवाही गर्नुपर्ने अवस्था नभएकोले सोहीबमोजिम निर्णय गरिदिनु हुन भनी मिति २०६२।१।२ मा प्रत्यर्थीसमक्ष स्पष्टीकरण पत्र प्रस्तुत गरेको थिएँ ।

यसरी निवेदककम्पनी लगायत ४ कम्पनी उपरको कारवाहीको क्रममा लगाइएको अभियोग अनुरूप के कति हदसम्म सजाय गर्नु उचित हुन्छ ? सोही छानवीन गरी प्रतिवेदन पेश गर्नको लागि सहसचिव श्री उद्धवप्रसाद बासकोटा, महानिर्देशक श्री प्रतापकुमार पाठक, महानिर्देशक श्री हरिप्रसाद नेपाल र उपसचिव श्री प्रकाशमोहन जोशी समेत ४ जनाको कमिटी गठन भएकोमा सो कमिटीले प्रस्तुत गरेको रायमा कम्पनीहरूले पेश गरेको सफाइ, समस्या समाधानार्थ कम्पनीहरूले देखाएको तदारुकता, उनीहरू विरुद्ध परेको उजूरीको फछ्यौटको स्थिति, अन्य १० वटा म्यानपावर कम्पनीहरू उपर यस्तो प्रकृतिको सोही कसुरमा गरिएको कारवाहीको मात्रा आदिलाई अध्ययन गर्दा र कम्पनीहरूको इजाजत पत्र रद्द गर्दा पर्न सक्ने नकारात्मक असरलाई दृष्टिगत गर्दै हदैसम्म कारवाही गर्ने क्रममा इजाजतपत्र रद्दको कारवाही नगरी जरीवाना गर्नु उपयुक्त हुने भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको रहेछ । यसै क्रममा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पनि राय माग गरिएको सन्दर्भमा सो कार्यालयबाट पनि मिति २०६२।४।३१ मा कम्पनीहरूले इराकमा पठाएको भन्ने तथ्य प्राप्त फाइलबाट निर्विवादरूपले पुष्टि नभइसकेको हुँदा समानताको सिद्धान्तअनुरूप अन्य १० वटा कम्पनीहरूलाई गरिएको कारवाही जस्तै हुनु पर्ने भनी राय प्रेषित गरिएको रहेछ ।

उपर्युक्तः तथ्य सन्निहित भएको प्रस्तुत विवादमा प्रत्यर्थीले अन्य १० वटा कम्पनीहरूको तुलनामा निवेदक कम्पनीसहित ४ वटा कम्पनीहरूको स्थिति भिन्न रहेको भन्ने निष्कर्षमा पुग्दै निवेदक कम्पनीको हकमा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) अनुसार इजाजत पत्र रद्द गर्ने भनी मिति २०६२।८।१७ मा निर्णय गर्नु भएको र सो निर्णयको जानकारी मिति २०६२।९।७ मा भएकोले अन्य कानूनी उपचारको मार्ग विद्यमान नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन लिई उपस्थित भएको छु ।

निवेदकका विरुद्ध निर्णय गर्दा विकल्प डाँगी र डिल्लीराम न्यौपानेलाई टिक्रिक (इराक) मा पठाएको भन्ने आधार अवलम्बन गरी निवेदकको इजाजत पत्र रद्द गर्ने निर्णय भएको छ । तर निज विकल्प डाँगी र डिल्लीराम न्यौपाने समेतका कामदारहरूले मिति २०६१।८।२१ मा उजूरी फिर्ता गरिपाऊँ भनी निवेदन प्रस्तुत गरेको र सो निवेदनमा मिति २०६१।८।१४ मा हाम्रो लगानी भएको रकम फिर्ता पाएको कुरा उल्लेख गर्दै मिति २०६२।५।१६ को घटनाले हामी डराई हामीलाई पनि कुवेतबाट इराक पठाउन सक्छ र नपठाएमा पनि कुवेतमा हाम्रो असुरक्षा हुन्छ भन्ने महसूस गरी कतारस्थित नेपाली राजदूतावासमा उजूरी गरेका सम्म हौं । हामीलाई इराक पठाएको होइन भन्ने व्यहोरा समेत व्यक्त गरेका छन् । निज कामदारहरूले आफूले पाएको लगानी रकम फिर्ता प्राप्त गरिसकेको र हामीलाई इराक पठाएको होइन, कुवेतसम्म गई कुवेतबाटै फर्केका हौं भन्ने कुरा स्पष्ट शब्दमा व्यक्त गरेको स्थितिमा इराक पठाएको भन्ने गलत आधार अवलम्बन गरी निवेदक कम्पनीको इजाजत पत्र रद्द गर्ने गरेको निर्णय वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४ (१) को सर्वथा प्रतिकूल भई बदरभागी छ ।

निवेदक कम्पनी सरहका अन्य मोभिरा ओभरसिज प्रा.लि. समेतका कम्पनीहरूको हकमा जरीवानासम्म गरी अरु कारवाही नगर्ने भन्ने निर्णय गरिएको थियो तर प्रस्तुत विवादमा भने इजाजतपत्र रद्द गर्ने निर्णय गरिएको हुँदा प्रवृत्त भावनाबाट प्रेरित छ ।

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को प्रयोग गरी निवेदक कम्पनीको इजाजत

पत्र रद्द गर्ने निर्णय गरिएको छ तर निवेदक विरुद्ध उक्त दफा २४(१) को प्रयोग गर्ने न्यूनतम पूर्वधार पनि विद्यमान छैन । इराक पठाएको भन्ने आरोपमा कारवाही गरिएको छ । तर इराक पठाएको भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्ने निश्चयात्मक प्रमाण विद्यमान छैन । कतार स्थित शाही नेपाली राजदूतावासको तर्फबाट प्रेषित पत्रमा निवेदक कम्पनीद्वारा कुवेत पठाइएका कामदारहरू नेपाल फर्की सकेको र समस्या केही नभएको यथार्थता व्यक्त भइरहेको छ, यसै गरी जुन कामदारलाई इराक पठाएको भन्ने आरोप लगाइएको छ ती कामदारहरूले स्पष्ट शब्दमा इराक पठाएको होइन भन्दै लगानी रकम समेत फिर्ता लिइसकेको अवस्थामा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को प्रयोग गरी निवेदक कम्पनीको इजाजत पत्र खारेज गर्ने गरेको निर्णय पूर्णतः कानूनप्रतिकूल भई बदरभागी रहेको छ ।

अतः प्रत्यर्थीहरूको उक्त कामकारवाही एवं निर्णयबाट निवेदकको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(१) द्वारा प्रदत्त समानताको हक, धारा १२(२)(ङ) द्वारा पेशा रोजगार गर्न पाउने हक एवं धारा १७ द्वारा प्रत्याभूत सम्पत्ति विषयक हक समेत कृण्ठित हुनुका साथै वैदेशिक रोजगार ऐन, २०२४ को दफा २४(१) को सर्वथा प्रतिकूल भएकोले मिति २०६२।१।१७ को माननीय मन्त्रीज्यूबाट भएको निर्णय तथा तत्सम्बन्धी कारवाही समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी आघातित हकको संरक्षण र प्रचलन गरि पाऊँ । साथै प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम प्रत्यर्थीको निर्णयको कार्यान्वयन नगर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेतको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५(पन्ध्र) दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल समेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखितजवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदन एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई

दिनु । लिखितजवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । साथै अन्तरिम आदेश मागको सम्बन्धमा छलफलको लागि मिति २०६२।१।०।२४ गतेको पेसी तारेख तोकी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई उपस्थित हुन सूचना पठाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६२।१।१४ को आदेश ।

यसमा वैदेशिक रोजगारको पेशा व्यवसायमा संलग्न रहेका यी निवेदक कम्पनीको इजाजत रद्द गर्ने गरी मिति २०६२।१।१७ मा भएको मन्त्रीस्तरीय निर्णय बदर गरी पाउन प्रस्तुत निवेदन परेको देखिन्छ । उक्त निर्णय सम्बन्धमा लिखित जवाफ परे पछि रिट निवेदनउपर निर्णय हुँदा ठहरेबमोजिम हुने नै छ । उक्त निर्णय हाल कार्यान्वयन गर्दा वैदेशिक रोजगारका लागि पठाएका व्यक्तिहरू प्रतिको कानूनबमोजिमको कम्पनीको दायित्व भएकोमा सो दायित्वको निर्वाह नहुँदा त्यस्ता व्यक्तिहरूको हितमा आघात पुग्ने अवस्था समेत विद्यमान रहेको देखिँदा यो रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म उक्त मिति २०६२।१।१७ को इजाजत रद्द गर्ने मन्त्रीस्तरीय निर्णय कार्यान्वयन नगरी यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरी दिएको छ भन्ने मिति २०६२।१।०।२४ को यस अदालतको आदेश ।

वैदेशिक रोजगारको लागि श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागबाट स्वीकृत लिई खाडी तथा मध्यपूर्वका विभिन्न मुलुकमा पठाइएका कामदारहरूलाई करार बमोजिमको कम्पनीमा काम नलगाई इराक पठाउन लागेको भन्ने कामदारहरूबाट शाही नेपाली राजदूतावास कतारमा उजूरी परेको हुँदा सोको आधारमा अनुसन्धानका लागि श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागका शाखा अधिकृत श्री खम्बराज थानीलाई अनुसन्धान अधिकृत तोकी निजबाट अनुसन्धान भएको र अनुसन्धानका क्रममा उजूरीकर्ताहरूले कुवेत भनेर इराकमा लैजान खोजेकोले फिर्ता आउनु परेको भनी दावी गर्नु, जयकाली ओभरसिजबाट आर्थिक कारोवार गरी पठाएका भनिएका कामदारहरूको बयान तथा उजूरीमा समेत श्रम स्वीकृति ब्लूमन ओभरसिजका नाममा निकाली पठाएको भन्ने देखिनु, कम्पनी-कम्पनी बीच गैर कानूनी रूपमा मिलोमतो गरी

कारोवार गर्नु, गएका कामदारहरू कुवेतमा नै काम गर्ने अवसर नपाई फिर्ता भै आउनु, आफूलाई इराकमा जबरजस्ती पठाउन लागेको भनी कम्पनीको नाम समेत उल्लेख गरी शाही नेपाली राजदूतावास कतारमा उजूरी गरेकोबाट खुल्नु, उजूरीकर्ताले कम्पनीको नाम किटान गरी शाही नेपाली राजदूतावास कतार, दोहामा उद्धारको लागि अनुरोध गर्नु, कामदारले सेवा शर्तअनुसार तोकिएको कम्पनी कुवेतमा नै काम गर्ने अवस्था नपाउनु, सञ्चालकले कुवेतमा अलपत्र परेका कामदारहरूलाई फिर्ता बोलाउँछु भनी स्वीकार गर्नुबाट वैदेशिक रोजगार ऐन नियम विपरीत काम गरेको खुल्न आउनुलगायतका प्रमाणका आधारमा निज विपक्षी कम्पनीबाट वैदेशिक रोजगार ऐन, नियमविपरीत कामकारवाही गरेको व्यहोरा अनुसन्धान अधिकृतको प्रतिवेदनबाट समेत स्पष्ट हुन्छ।

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४ को उपदफा (१) मा “इजाजत पत्रवालाले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमविपरीत काम गरेमा वा श्री ५ को सरकारको आदेश वा निर्देशन पालन नगरेमा निजलाई श्री ५ को सरकारले बीस हजार रुपैयाँ देखि एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न र त्यस्तो इजाजतपत्रवालाको इजाजतपत्र रद्द गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाका साथै वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा ४ को उपदफा (२) मा “वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने गरी तोकिएका मुलुकहरूमा मात्र इजाजत पत्रवालाले वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था भएकोले विपक्षी कम्पनीबाट वैदेशिक रोजगार ऐन, २०२४ तथा वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०५६ विपरीत कामकारवाही गरेको कारणबाट कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने कार्य भएको हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी छ, भन्ने श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको र सोही मिलानको राज्यमन्त्री श्रम तथा यातायात मन्त्रालय र श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभाग समेतको लिखित जवाफ।

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा उक्त वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ विपरीत गई काम गर्ने कुनै

निकाय व्यक्ति वा कम्पनीलाई नेपाल सरकारले जरिवाना गर्न र त्यस्तो इजाजत पत्र रद्द गर्न सक्ने नै देखिन आउँछ। तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३ मा श्री ५ को सरकारको कार्य सम्पादन अनुसूची १ मा तोकिए बमोजिमका मन्त्रालयहरूद्वारा गरिने छ, भन्ने र ऐ. नियमावलीको नियम ४ मा मन्त्रालयको कामको बाँडफाँड अनुसूची २ मा तोकिएबमोजिम हुनेछ, भन्ने उल्लेख भएको र उक्त अनुसूची २ को देहाय (१८) को देहाय (६) मा वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी व्यवस्थाको कामकारवाही गर्ने तथा हेर्ने अधिकार उक्त अनुसूची २ बमोजिम श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई रहेको देखिन आएको अवस्थामा मन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट निवेदक कम्पनीको इजाजत पत्र रद्द गर्ने गरेको कार्यलाई कानूनविपरीत अर्थात् क्षेत्राधिकारको बाहिर गई निर्णय भए गरेको रहेछ, भनी भन्न मिल्ने अवस्था समेत नदेखिँदा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गरिरहनु प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ, भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको राय।

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २६ अनुसार तत्कालीन श्री ५ को सरकारले सो ऐनबमोजिम आफूलाई भएको अधिकारमध्ये सबै वा केही अधिकार नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था भएपनि त्यस प्रकारको सूचना नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भएको समेत देखिँदैन। श्री ५ को सरकारको (कार्यविभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३, ४ र त्यसअनुसारको अनुसूची १ र २ का व्यवस्थाहरू अनुसूची २ को देहाय १८ को देहाय ६ मा वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी काम श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको जिम्मामा परेको देखिन्छ। त्यसअनुसार वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कामको व्यवस्थापन उक्त मन्त्रालयले गर्ने भन्ने देखिँदा पनि वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्नसक्ने अधिकार समेत सो मन्त्रालयलाई भएको मान्न मिल्दैन। ऐनमा भएको स्पष्ट व्यवस्थालाई ऐनमा भएको व्यवस्थाअनुसार नै प्रत्यायोजित गर्नुपर्नेमा सोअनुसार प्रत्यायोजित नगरिएको

अवस्थामा श्री ५ को सरकारको (कार्यविभाजन) नियमावलीको अनुसूचीमा व्यवस्थापन गर्न पाउने प्रयोजनको लागि गरिएको व्यवस्थालाई ऐनका प्रावधानहरूलाई प्रयोजनहीन हुने गरी व्याख्या गर्नु न्यायोचित र कानूनको व्याख्याको सिद्धान्तसम्मत समेत भन्न सकिदैन। वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को व्यवस्थाअनुसार श्री ५ को सरकारलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार मात्र हुनु पर्नेमा मिति २०६२।०८।१७ को मन्त्रीस्तरीय निर्णयअनुसार निवेदक कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने गरी भएको निर्णय कानूनसम्मत नदेखिनाले निवेदन मागबमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी दिएको छ। अरु जो जे बुझ्नु पर्ने बुझी तत्सम्बन्धमा पुनः निर्णय गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश समेत जारी हुने ठहर्छ भन्ने माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लालको राय।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक कम्पनीको तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहालले तत्कालीन श्री ५ को सरकारको कार्य विभाजन नियमावलीमा विभिन्न मन्त्रालयहरूको कामको बाँडफाँडसम्म गरिएको अवस्थामा त्यस्तो कार्य विभाजनको आधारमा नै ऐनले प्रत्यायोजन गर्नुपर्ने भनेको कुनै कुरा मन्त्रपरिषद्ले प्रत्यायोजन नगरी सिधै मन्त्रीस्तरबाट निर्णय गर्न मिल्दैन। कार्य विभाजनको अर्थ मन्त्रपरिषद्मा लैजानु नै नपर्ने भन्ने होइन। मन्त्रपरिषद्मा सदैव लान उपयुक्त नहुने विषयहरू मन्त्रीस्तरबाटै टुंगो लाग्न सक्छन्। तर त्यसको लागि मन्त्रपरिषद्ले स्पष्टतः अधिकार प्रत्यायोजन गरेको हुनै पर्दछ। निवेदक कम्पनीको इजाजत खारेज गर्ने अधिकार मन्त्रपरिषद्मा मात्रै रहेको भन्ने ऐनको व्यवस्थाले पुष्टि गरिरहेको हुँदा त्यस्तो अधिकार प्रत्यायोजन नभई मन्त्रीस्तरबाट प्रयोग गर्न मिल्दैन। यस विवादमा त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन नै नगरी अनुमतिपत्र खारेज गर्ने गरेको मन्त्रीस्तरको निर्णय त्रुटिपूर्ण छ। तसर्थ सो निर्णय बदर गरी पुनः विधिसम्मत रूपमा सो सम्बन्धमा निर्णय गर्नु भनी मिसिल पठाउने ठहर्‍याएको माननीय न्यायाधीश श्री गिरीशचन्द्र लालको राय मुनासिब हुँदा सोही राय कायम रहनु पर्दछ भन्ने बहस गर्नुभयो।

विपक्षी श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय समेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३ मा श्री ५ को सरकारको कार्य सम्पादन अनुसूची १ मा तोकिएबमोजिमका मन्त्रालयहरूबाट गरिनेछ भन्ने व्यवस्था भएको र सोही नियमावलीको नियम ४ मा मन्त्रालयहरूको कामको बाँडफाँड अनुसूची २ मा तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने भई सो अनुसूचीको देहाय (१८) को (६) मा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी व्यवस्थाको कामकारवाही गर्ने तथा हेर्ने अधिकार श्रम तथा यातायात मन्त्रालयलाई रहेको देखिएको समेत अवस्थामा मन्त्रीस्तरबाट भएको निर्णयलाई मन्त्रपरिषद्बाटै भएको मान्नुपर्ने हुन्छ र प्रचलन पनि त्यही नै छ। वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २६ को अधिकार प्रत्यायोजनको विषय सम्बन्धित मन्त्रालय भन्दा बाहिरको कुनै पदाधिकारलाई प्रत्यायोजन गर्दाको अवस्थामा मात्रै लागू हुने हो। कार्यसम्पादन नियमावलीले नै स्पष्टतः विवादित विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको हुने भनी व्यवस्था भईसकेको अवस्थामा पुनः सोही कुरा मन्त्रपरिषद्ले मन्त्रालयको मन्त्रीलाई प्रत्यायोजन गर्नुको कुनै औचित्य देखिदैन। तसर्थ विधिसम्मत रूपमा आफ्नो अधिकारको मर्मभित्र पर्ने वैदेशिक रोजगार व्यवसायीको इजाजतपत्र खारेजी र जरीवाना गर्ने मिति २०६२।०८।१७ को मन्त्रीस्तरीय निर्णयमा कुनै त्रुटि नहुँदा रिट निवेदन खारेज गर्ने गरेको माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको राय सदर हुनु पर्दछ भनी बहस गर्नुभयो।

दुवै पक्षका विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस जिकीर सुनी मिसिल कागजातहरू अध्ययन गरियो। आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा मूलतः देहायका प्रश्नहरूको निराकरण गर्नुपर्ने देखिएको छः

१. तत्काल प्रचलित वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) बमोजिम इजाजतपत्र रद्द गर्ने अधिकारको प्रयोग मन्त्रीस्तरबाट हुन सक्ने हो, होइन ?

२. निवेदन मागबमोजिम मिति २०६२।८।१७ मा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीबाट भएको निर्णय बदर हुने हो, होइन ?

माथि उल्लिखित मूलभूत प्रश्नहरूको विवेचना गर्नुपूर्व प्रस्तुत विवादको तथ्यगत स्थितितर्फ दृष्टि दिनु प्रासाङ्गिक हुन आउँछ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक ब्लुमुन ओभरसिज कम्पनीले प्राप्त गरेको इजाजतपत्रबमोजिम तत्कालीन श्री ५ को सरकारले अनुमति प्रदान गरेको वैदेशिक मुलुकहरूमा सम्बन्धित श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागबाट स्वीकृति लिई कामदार आपूर्ति गर्नुपर्नेमा त्यसरी अनुमति प्रदान नै नभएको निर्षेधित मुलुक इराकमा कामदार पठाएको भन्दै वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) बमोजिम इजाजतपत्र रद्द गरिएकोले उक्त निर्णय बदरको माग गरी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ। यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६६।११।१० मा प्रस्तुत रिट निवेदनमा फैसला हुँदा संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठले वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४ (१) को कानूनी व्यवस्था अनुरूप सो ऐनविपरीत गई काम गर्ने कम्पनीलाई नेपाल सरकारले जरीवाना गर्न त्यस्तो कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्न सक्ने र तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३ मा उल्लेख भएबमोजिम श्री ५ को सरकारको कार्य सम्पादन अनुसूची १ मा तोकिएबमोजिमका मन्त्रालयहरूद्वारा गरिने तथा सोही नियमावलीको नियम ४ मा मन्त्रालयको कामको बाँडफाँड अनुसूची २ बमोजिम हुने भई सो अनुसूचीको देहाय (१८) को (६) मा उल्लेख भएबमोजिम वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कामकारवाही गर्ने र हेर्ने अधिकार श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई रहेको देखिने भन्दै मन्त्रीस्तरीय उक्त २०६२।८।१७ को विवादित निर्णय अधिकारक्षेत्रविहीन नदेखिएको भन्दै रिट निवेदन खारेज हुने भन्ने र अर्का माननीय न्यायाधीश श्री गिरीशचन्द्र लालले वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २६ बमोजिम मन्त्रपरिषद्ले अधिकार प्रत्यायोजन नगरेसम्म उक्त ऐनको दफा २४(१) को अधिकार मन्त्रीस्तरबाट प्रयोग गर्न नमिल्नुको साथै तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली,

२०५७ को नियम ३ र ४ तथा सोही नियमावलीको अनुसूची २ को देहाय (१८) को (६) बमोजिम वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कामको व्यवस्थापन श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयबाट हुने भएपनि कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने ऐनको दफा २४(१) को अधिकार सो मन्त्रालयलाई नहुने भन्दै उक्त विवादित निर्णय कानूनसम्मत नरहेकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुन्छ भन्ने राय व्यक्त गर्नु भएको देखियो।

उपर्युक्त उल्लेख भएबमोजिम तत्काल प्रचलित वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को अधिकार प्रयोगको सम्बन्धमा संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरू बीच फरक फरक राय व्यक्त भएको अवस्था समेतलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत विवादमा निरोपण गरिनु पर्ने उल्लिखित प्रश्नहरूको विवेचना गर्नु आवश्यक र उपयुक्त देखिन आएको छ।

२. अब, निर्णयार्थ प्रस्तुत पहिलो प्रश्नको सन्दर्भमा हेर्दा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। सो दफामा “कुनै इजाजतपत्रवालाले यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत बनेको निर्णयविपरीत काम गरेमा वा श्री ५ को सरकारको आदेश वा निर्देशन पालना नगरेमा निजलाई श्री ५ को सरकारले बीस हजार रुपैयाँदेखि एकलाख रुपैयाँसम्म जरीवाना गर्न र त्यस्तो इजाजतपत्रवालाको इजाजतपत्र रद्द गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसरी सो कानूनी व्यवस्थाबमोजिम कुनै इजाजतपत्रवाला व्यक्ति वा कम्पनीले वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को कुनै व्यवस्था वा सो अन्तर्गत बनेको नियमविपरीत हुने कुनै कार्य गरेमा वा श्री ५ को सरकारको निर्देशन वा आदेश पालना नगरेमा श्री ५ को सरकारले बीस हजारदेखि एक लाखसम्म जरीवाना गर्न र त्यस्तो इजाजतवाला व्यक्ति वा कम्पनीको इजाजत रद्द गर्न सक्ने देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्था बमोजिम कुनै इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्ति वा कम्पनीलाई जरीवाना गर्ने र निजले प्राप्त गरेको इजाजतपत्र रद्द गर्ने अधिकार श्री ५ को सरकारमा रहने भन्ने कुरा स्पष्टतः उल्लेख भईरहेको अवस्था देखियो। अब सो प्रयोजनको लागि “श्री ५ को सरकार” भन्नाले समग्र मन्त्रपरिषद्लाई

जनाउने हो वा सो शब्दले प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई जनाउने हो भन्ने कुरा नै विशेष रूपले निक्क्यौल गर्नुपर्ने हुन आएको छ ।

३. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको प्रयोजनको लागि श्री ५ को सरकार भन्ने पदावलीले श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई नै जनाउँछ भन्ने विपक्षीतर्फबाट लिखितजावफ पेश भएको र सोको पुष्ट्याईको लागि तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को नियम ३ मा उल्लेख भएबमोजिम श्री ५ को सरकारको कार्य सम्पादन सो नियमावलीको अनुसूची १ मा तोकिए बमोजिमका विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट सम्पन्न हुने व्यवस्था भएको र अनुसूची २ को देहाय (१८) को (६) मा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी काम श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने गरी श्री ५ को सरकारको कार्य बाँडफाँड भइरहेको अवस्था भएकोले ऐनको दफा २४(१) को अधिकारको प्रयोग पनि स्वतः श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले नै गर्न सक्तछ भनी विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले बहस जिकीर समेत प्रस्तुत गर्नुभएको छ । यस स्थितिमा श्री ५ को सरकार भन्ने पदावलीले श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई जनाउने हो, होइन भनी हेर्नु पर्ने भएको छ । त्यसतर्फ हेर्दा निवेदक कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने विवादित निर्णय मिति २०६२।८।१७ मा भएको अवस्थालाई समेत दृष्टिगत गर्दै नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को (भ) मा नेपाल सरकार (तत्कालीन श्री ५ को सरकार) को सम्बन्धमा गरिएको परिभाषालाई हेर्नुपर्ने हुन आयो । उक्त दफा २ को (भ) को देहाय (घ) मा गरिएको परिभाषा हेर्दा- नेपाल सरकार भन्नाले २०४७ साल कार्तिक २३ देखि २०६३ साल जेष्ठ ३ गतेसम्म गरिएको वा गर्नुपर्ने कुनै कामका सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र अन्य कानूनबमोजिम नेपाल अधिराज्यको कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गरिबक्सने श्री ५ महाराजधिराज र मन्त्रपरिषद्लाई सम्भन्नु पर्दछ भनिएको देखिन्छ । यसरी श्री ५ को सरकार भन्ने शब्दले कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गर्ने मन्त्रपरिषद्लाई नै जनाउने भन्ने माथिको परिभाषाबाट देखिन आयो । सो परिभाषाबाट वैदेशिक

रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) बमोजिम इजाजतपत्रवालाको इजाजतपत्र रद्द गर्ने अधिकारको प्रयोग पनि निःसन्देहरूूपमा तत्कालीन श्री ५ को सरकार (हाल नेपाल सरकार) मन्त्रपरिषद्बाटै हुनुपर्ने देखिन आउँछ । तथापि सो अधिकार मन्त्रपरिषद् स्वयंले प्रयोग गर्न व्यवहारिक एवं सम्भव नहुन पनि सक्तछ । त्यस्तो अवस्थामा मन्त्रपरिषद्ले आफूमा निहित त्यस्तो अधिकार आफू मातहतको कुनै निकाय वा पदाधिकारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सिद्धान्ततः नमिल्ने पनि होइन । सोही प्रयोजनका लागि नै वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ अन्तर्गत श्री ५ को सरकारले आफूलाई भएको अधिकारमध्ये सबै वा केही अधिकार नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ भनी उक्त ऐनको दफा २६ मा अधिकार प्रत्यायोजनका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था पनि गरिएको देखिन आउँछ । अधिकार प्रत्यायोजन सम्बन्धमा दफा २६ मा प्रयुक्त भाषालाई हेर्दा श्री ५ को सरकारले सो ऐनअन्तर्गत आफूलाई भएका अधिकारमध्ये सबै वा कुनै अधिकार आफू मातहतको कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गरी आफू स्वयंले गर्नुपर्ने वैदेशिक रोजगार विषयको त्यस्तो कुनै काम त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको अधिकारीबाट सम्पादन गराउन सक्ने देखिन्छ । तर अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको सम्बन्धी सूचना नेपाल राजपत्रमा अनिवार्यतः प्रकाशित भएको हुनुपर्ने अवस्था देखियो । यसबाट श्री ५ को सरकारलाई भएको कुनै अधिकार मन्त्रपरिषद् स्वयंले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै पदाधिकारीलाई प्रत्यायोजन नगरेसम्म त्यस्तो श्री ५ को सरकारलाई भएको अधिकारको प्रयोग मन्त्रपरिषद् बाहेकको अन्य निकाय वा पदाधिकारीबाट हुन सक्ने देखिन आउँदैन ।

४. यस विवादमा ऐनको दफा २६ बमोजिम अधिकार प्रत्यायोजन नभई श्री ५ को सरकारलाई भएको अधिकार प्रयोग गरी श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको मन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट निवेदक कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गरिएको त्रुटिपूर्ण छ भन्ने नै रिट निवेदकको मुख्य निवेदन जिकीर रहेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २६ मा व्यवस्थित अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी कानूनी

प्रावधानको उद्देश्यलाई यस विवादमा निवेदकले उठाएको सोही ऐनको दफा २४(१) को कानूनी प्रावधानसँग सादृश्यता कायम हुने गरी व्याख्या गर्नु वाञ्छनीय र सान्दर्भिक समेत देखिन्छ। दफा २४(१) को कानूनी व्यवस्था बैदेशिक रोजगारसम्बन्धी व्यवसाय गर्न इजाजतपत्र प्राप्त कम्पनी वा व्यक्तिले सो ऐन, नियम र निर्देशन वा आदेशको बर्खिलाप कुनै कार्य गरेमा श्री ५ को सरकारले जरीवाना गर्न र त्यस्तो इजाजतपत्र रद्द गर्न सक्ने गरी अधिकार प्रदान गर्ने उद्देश्यले भएको देखिन्छ। त्यसरी जरीवाना गर्ने र इजाजतपत्र रद्द गर्ने निर्णयबाट त्यस्तो इजाजतपत्रवालाको व्यावसायिक हक समाप्त हुन जाने अवस्था समेतलाई ध्यानमा राखेर नै त्यो स्तरको कारवाही श्री ५ को सरकार स्वयंले गर्नुपर्ने गरी उक्त कानूनी व्यवस्था गरिएको भन्ने देखिन आउँछ। यदि त्यसरी बैदेशिक रोजगारको इजाजतपत्रवालालाई जरीवाना गर्ने र इजाजतपत्र नै रद्द गर्ने कार्य मन्त्रिपरिषद् स्वयंले गर्न सम्भव नहुने अवस्था भएमा सो अधिकार ऐनको दफा २६ बमोजिम नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गरिनु पर्ने र उक्त अधिकारीले आफूलाई प्राप्त प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत इजाजतपत्र रद्द गर्ने निर्णय गरेको अवस्थामा मात्रै त्यस्तो निर्णयलाई श्री ५ को सरकारबाट भए सरह मान्न सकिने देखिन आउँछ। त्यसरी अधिकार प्रत्यायोजन नगरेको अवस्थामा ऐनको दफा २४(१) को अधिकार मन्त्रिपरिषद् बाहेक श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीस्तरबाट प्रयोग हुन सक्ने भन्ने हुँदैन। तसर्थ निवेदक कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने अधिकार तत्कालीन श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद्ले भएकोमा तत्कालीन श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले उक्त अधिकार श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीलाई प्रत्यायोजन गरेको भन्ने नदेखिएको अवस्थामा मन्त्रीस्तरीय मिति २०६२।०१।१७ को निर्णयबाट निवेदक कम्पनीको इजाजतपत्र रद्द गर्ने गरी भएको कामकारवाहीमा अधिकारक्षेत्रको अभाव देखिई सो निर्णय त्रुटिपूर्ण रहेको पाइयो।

५. जहाँसम्म तत्कालीन श्री ५ को सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०५७ को अनुसूची २ को देहाय (१८), (६) मा बैदेशिक रोजगारसम्बन्धी

कामकारवाही श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयबाट सम्पादन हुने गरी व्यवस्था भईरहेको हुँदा निवेदकको इजाजतपत्र रद्द गर्ने मन्त्रिस्तरीय निर्णय र कामकारवाही कानूनसम्मत छ भन्ने विपक्षीतर्फका विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले लिनु भएको जिकीर छ, सोतर्फ विचार गर्दा उक्त कार्य विभाजन नियमावली तत्कालीन श्री ५ को सरकार मातहतका विभिन्न मन्त्रालयहरू बीच कार्य विभाजन गरी ती मन्त्रालयहरूले गर्नुपर्ने कार्यहरूको वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यले जारी भएको देखिएको, तर प्रस्तुत विवादको बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को अधिकार श्री ५ को सरकारले मात्र प्रयोग गर्न सक्ने गरी ऐनमा नै व्यवस्था भएको र ऐनको दफा २६ बमोजिम मन्त्रिपरिषद्ले सो अधिकार प्रत्यायोजन समेत नगरेको अवस्थामा उक्त कार्य विभाजन नियमावली, २०५७ को अनुसूची २ को देहाय (१८) अन्तर्गत श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयलाई बैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कामको व्यवस्थापन गर्ने गरी सूचीकृत गरिएको कार्य विभाजनले ऐनको दफा २६ बमोजिम अधिकार प्रत्यायोजन भए सरहको हैसियत प्राप्त गरेको भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने देखिँदैन। कार्य विभाजन नियमावलीको उक्त अनुसूची २ को देहाय (१८), (६) को व्यवस्थाअन्तर्गत बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) को दण्डात्मक अधिकार समेत पर्दछ, भनी व्याख्या गर्न मिल्ने देखिँदैन। यदि कार्य विभाजन नियमावलीले श्रम तथा यातायात मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने भनी विषयगत कुराको वर्गीकरण गरी राखिदिएको विषयले तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई प्राप्त अधिकार समेत स्वतः प्रत्यायोजन गरेको मानिने हो भने ऐनको दफा २६ मा अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था गरिरहनुको आवश्यकता र औचित्य नै रहने देखिँदैन। त्यसैले कार्यविभाजन नियमावलीबमोजिम मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्रको विषयमा बैदेशिक रोजगार ऐनको दफा २६ बमोजिम अधिकार प्रत्यायोजन गरिरहनु नपर्ने भन्ने विपक्षीतर्फका विद्वान सहन्यायाधिवक्ताको वहस जिकीरसँग सहमत हुन सकिने अवस्था रहेन।

६. उपर्युक्त विवेचना गरिएका आधार र कारण समेतबाट बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को

दफा २४(१) बमोजिम तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई प्राप्त भएको इजाजतपत्रवाला कम्पनीलाई जरीवाना गर्ने र त्यस्तो इजाजतपत्र रद्द गर्ने अधिकार सो ऐनको दफा २६ बमोजिम श्री ५ को सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रत्यायोजन नगरेसम्म श्रम तथा यातायात मन्त्रालयको मन्त्रीस्तरबाट प्रयोग हुन सक्ने देखिन आएन ।

७. अब निवेदन मागबमोजिम मिति २०६२।८।१७ मा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीबाट निवेदकको इजाजत रद्द गर्ने गरी भएको निर्णय बदर हुने नहुने भन्ने दोस्रो प्रश्न तर्फ विचार गर्दा यस विवादमा बैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा २४(१) बमोजिम निवेदक कम्पनीलाई जरीवाना गरी इजाजतपत्र समेत रद्द गर्ने गरी श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको मन्त्रीस्तरबाट २०६२।८।१७ मा निर्णय भएको देखिएको र त्यसरी मन्त्रीस्तरबाट इजाजतपत्र रद्द गर्ने निर्णय गर्नुपूर्व ऐनको दफा २६ बमोजिम तत्कालीन श्री ५ को सरकारले अधिकार प्रत्यायोजन गरी श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रीलाई अधिकार दिइएको समेत नदेखिएको अवस्थामा त्यसरी मन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट निवेदकको इजाजतपत्र रद्द गर्ने गरी भएको कामकारवाही कानूनसम्मत देखिन आएन । अतः उक्त मन्त्रीस्तरीय निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी तत्सम्बन्धमा जो जो बुझ्नु पर्ने हो बुझी पुनः निर्णय गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश समेत जारी गर्ने गरेको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लालको राय मनासिव देखिँदा उक्त राय सदर हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपि समेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई जानकारी लेखी पठाई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.प्रकाश वस्ती

न्या.प्रा.डा.भरतबहादुर कार्की

ईति संवत् २०६८ साल असार ९ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत:-विदुर कोइराला

निर्णय नं.८६४५

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश प्रा.डा.श्री भरतबहादुर कार्की
रि.नं. २०६७-WS- ००२०

आदेश मिति: २०६८।५।१५

विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश समेत ।

निवेदक: जि. सर्लाही, गौरीशंकर गा.वि.स. वडा नं.

५ बस्ने अधिवक्ता सुनील रञ्जन सिंह

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
समेत

- राज्यको तर्फबाट आयोजना हुने औपचारिक समारोह, उत्सव, वा चाड पर्वहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने पदाधिकारी वा व्यक्तिको पहिचान तथा त्यस्तो समारोह वा पर्वहरूको मर्यादाको लागि पनि राज्यले निश्चित प्रकारको पोशाक निर्धारण गर्नसक्ने नै हुन्छ । त्यस्तो विशेष समारोहका लागि निर्धारण गरिएको पोशाकलाई सर्वसाधारण सबै नेपाली नागरिकहरूका लागि अनिवार्य रूपले लगाउनु पर्ने प्रकृतिको पोशाक भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।
- विभूषण पाएका निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबलका पदाधिकारी र विभूषण पाएका अन्य व्यक्तिहरूले राज्यको तर्फबाट आयोजना हुने समारोह, उत्सव वा पर्वहरूमा उपस्थित हुँदा के कस्तो पोशाक वा विभूषण लगाउने भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित पदाधिकारी र व्यक्तिलाई जानकारी गराएको विषयले सर्वसाधारण नागरिक वा कुनै सर्वसाधारण जनसमुदायलाई प्रभाव वा असर पार्ने अवस्था नै नरहने हुँदा यस्तो विषय सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयको

रुपमा यस अदालतको असाधारण न्यायिक प्रक्रियाअन्तर्गत समावेश हुने भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.६)

- प्रत्यायोजित विधायिकी अधिकारअन्तर्गत नेपाल सरकारले बनाएको विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ तथा धारा १७ को उपधारा (३) समेतको विपरीत भन्दै प्रस्तुत विवादलाई धारा १०७(१) अन्तर्गत यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रभित्र प्रवेश गराउने उद्देश्य लिई सो विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ को व्यवस्थालाई उद्धृत गर्दै सतही रुपमा त्यसको वैधानिकता सम्बन्धमा प्रसंगसम्म मात्र उठाएको कुरालाई मात्र आधार मानी प्रस्तुत विवादलाई संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गतको न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गरी हेर्नुपर्ने प्रकृतिको विवाद मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.९)

- राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने पदाधिकारी र व्यक्तिले लगाउनु पर्ने भनी निर्धारण भएको पोशाकको व्यवस्था चौरकाल पर्यन्तसम्म अपरिवर्तनीय रहने भन्ने पनि हुँदैन । त्यसमा आवश्यकताअनुसारको परिवर्तन गर्ने अधिकार कार्यपालिकामा अन्तर्निहित रहेकै हुन्छ । त्यसैले कार्यपालिकाले राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूको मर्यादा र पहिचान समेतलाई दृष्टिगत गरी, औचित्यलाई विचार गरी त्यस्ता पर्व र उत्सवमा उपस्थित हुनुपर्ने विभूषण प्राप्त पदाधिकारी र व्यक्तिलाई मात्र लक्षित गरी निर्धारण गरेको पोशाकको विषय न्यायिक हस्तक्षेपको विषय बन्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदक तर्फबाट: अधिवक्ता श्री सुनील रञ्जन सिंह र विद्वान अधिवक्ता श्री मधुर पाठक

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल

अवलम्बित नजीर: नैकाप २०४८ अङ्क १२, नि.नं. ४४३०, पृष्ठ, ८१०

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र १७(३), १०७(१) र (२)
- विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम २८, ३८

आदेश

न्या.प्रेम शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ:-

म रिट निवेदक एक कानून व्यवसायी भएको र एउटा सचेत नागरिक भई मधेशी समुदायको हक हितको लागि समेत पेशा गर्दै आएको छु । मधेशी समुदायको आफ्नै पहिचान भल्काउने भाषा, भेषभूषा र संस्कृति छन् । नेपालका सबै जातजातिको आ-आफ्नै भाषा, भेषभूषा, संस्कृति रहेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावनाले वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनःसंरचना गर्ने संकल्प गर्दै धारा १७ ले शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रुपमा प्रत्याभूत गरेको छ । धारा १७ (३) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण गर्ने हक प्रदान गरेको छ ।

संविधानले नै प्रत्येक समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति समेतलाई प्रत्याभूत गरिरहेकोमा सो कुराको बेवास्ता गर्दै नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले नेपाल राजपत्र खण्ड-६० संख्या १९ भाग ५ मिति २०६७।५।७ को सूचनाको द्रष्टव्य 'ख' मा "नेपाली पोशाक" भन्नाले नेपाली नागरिकले साविकदेखि लगाउँदै आइरहेको महिलाको निमित्त जुनसुकै शैलीको चोलो, सारी, जुत्तासहितको पोशाक र पुरुषको निमित्त लवेदा, सुरुवाल, कोट र टोपीसहितको पोशाक सम्भन्नुपर्दछ भन्दै राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदा विभूषण पाएका निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना,

नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका पदाधिकारी तथा अन्य व्यक्तिले लगाउनुपर्ने विभूषण र पोशाक सम्बन्धित सबैको जानकारीको लागि सूचना प्रकाशित गरिएको भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यसरी नेपाली पोशाकको परिभाषा गरी निकालिएको सूचना नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना धारा ३, १३ र १७(३) समेतको विपरीत भई त्यसले दौरा, सुरुवाल, टोपी र कोट तथा चोलो सारी र जुत्तासहितको पोशाक नलगाउने नेपालका जातजातिहरूको मौलिक हकमाथि प्रत्यक्ष रूपमा गम्भीर असर पुऱ्याएको छ । सो सूचनाले नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिको भेषभूषा एवं संस्कृतिलाई नै लोप गर्ने सम्भावना रहेको छ । प्रत्येक समुदायको आ-आफ्नो धर्म, संस्कृति, भेषभूषाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न पाउने मौलिक हकमा आघात पार्ने गरी नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयबाट प्रकाशित उक्त सूचना विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी प्रकाशित भएको हुँदा उक्त विभूषण नियमावलीको नियम ३८ संविधानप्रतिकूल छ । तसर्थ, सो नियम ३८ लगायत नेपाली पोशाकको परिभाषा गर्दै पुरुषको हकमा दौरा सुरुवाल, कोट, टोपी र महिलाको हकमा चोलो, सारी र जुत्तासहितको पोशाकलाई नेपाली पोशाक भनी गरिएको परिभाषा बदरभागी रहेको छ ।

प्रत्येक समाजको आफ्नो विशिष्ट संस्कृति हुने र एउटा समाजको संस्कृति अर्को समाजको संस्कृतिसँग पूर्णतः मेल खाने पनि हुन सक्तैन । नेपालको पहाडी समाजका पुरुषहरू भोटी, कछाड, टोपी र महिलाहरू गुन्यू, चोलो र पटुका लगाउँछन् भने तराईका पुरुषले कुर्ता, धोती, गम्छा र महिलाले पातलो साडी र चोलो लगाउँदछन् । दौरा, सुरुवाल कुनै खास जाति विशेषको पोशाक हो । तसर्थ, सो पोशाक नेपालका सबै जातजातिको पोशाक हुन सक्तैन । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६, अन्तर्राष्ट्रिय सांस्कृतिक सहयोगसम्बन्धी सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र, १९६६, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले राजनीतिक, आर्थिक,

सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनको कुनै पनि क्षेत्रमा जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिका आधारमा कसैउपर भेदभाव गर्न, बहिष्कार गर्न, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकता प्रदान गर्न निषेध गरेका छन् । यी सबै दस्तावेजमा नेपालले हस्ताक्षर गरिसकेको हुँदा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा १(२) अनुसार यी सबै व्यवस्थाहरू नेपालको राष्ट्रिय कानून सरह बाध्यकारी छन् ।

उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाहरू प्रतिकूल विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ ले अधिकार प्रदान गरेको र संविधानप्रतिकूल त्यस्तो नियमका आधारमा गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६७।५।७ को राजपत्रमा प्रकाशित गरिएको सूचनाले 'नेपाली पोशाक' को जुन परिभाषा गरिएको छ, त्यसबाट अरू जातजातिको भेषभूषा संस्कृति र पोशाकलाई नै लोप गर्ने गरी दौरा, सुरुवाल, टोपी तथा सारी, चोलो, बाहेकका अन्य पोशाकलाई 'गैर नेपाली पोशाक' भन्ने संज्ञा दिन खोजेको प्रष्ट छ । अतः विभूषण नियमावलीको नियम ३८ र सो आधारमा प्रकाशित उक्त सूचनामा "नेपाली पोशाक" भन्नाले नेपाली नागरिकले साविकमा लगाउँदै आइरहेको महिलाको निमित्त जुनसुकै शैलीको चोलो सारी र जुत्तासहितको पोशाक र पुरुषको निमित्त लवेदा शुरुवाल, कोट र टोपीसहितको पोशाक सम्भन्नुपर्दछ" भनी गरिएको परिभाषा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा १ (१), ३, १३ र १७(३) विपरीत रहेको हुँदा उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी बदर गरी रिटको टुंगो नलागेसम्म परमादेशको आदेश जारी गरी संविधानको प्रावधानविपरीत प्रकाशित सो सूचनाबमोजिम कुनै पनि कामकारवाही नगर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ । साथै प्रस्तुत विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार समेत प्रदान गरिपाउँ भन्ने मिति २०६७।८।२९ को रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ

पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु भन्ने मिति २०६७।१।४ को आदेश ।

रिट निवेदकले यस कार्यालयको के कुन कामकारवाही वा निर्णयले निजको संविधानप्रदत्त मौलिक हकमा बाधा उत्पन्न भएको हो भनी निवेदनमा उल्लेख गर्न नसकेको र असम्बन्धित विषयमा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई निवेदन दिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ । गृह मन्त्रालयद्वारा खण्ड ६०, संख्या १९ को नेपाल राजपत्र भाग ५ मिति २०६७।१।७ मा प्रकाशित नेपाली पोशाकको परिभाषा सम्बन्धी सूचना संविधानको धारा १७ को उपधारा (३) सँग बाझिएकोले बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग सम्बन्धमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक, बहुधार्मिक विशेषतायुक्त विविधता रहेको वैभवशाली मुलुक नेपालमा थुप्रै जातजाति, आदिवासी, जनजाति, समुदाय वा क्षेत्र रहेको वास्तविकतालाई आत्मसात् गरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १७(३) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने हक प्रदान गरिएको कुरामा विवाद छैन । संविधान प्रदत्त यो हक सम्पूर्ण नेपाली नागरिकहरूले केवल नागरिक भएको नाताले प्राप्त गर्ने हक हो । मिति २०६७।१।७ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित नेपाली पोशाक प्रत्येक व्यक्तिले लगाउन भने सक्ने नै देखिन्छ । तथापि निवेदकले दावी लिएको पोशाकसम्बन्धी व्यवस्था सामान्य नागरिकका लागि गरिएको बाध्यात्मक व्यवस्था होइन । संविधानको धारा १५३ अन्तर्गत गठन गरिएको सरकारी सेवाका पदाधिकारीहरू एवं विभिन्न विभूषण प्राप्त गरेका अन्य विशिष्ट व्यक्तिहरू विशेष राष्ट्रिय पर्वहरूमा सहभागी हुँदा राष्ट्रिय पहिचानका लागि गरिएको प्रस्तुत व्यवस्थाले संविधानको धारा १७ (३) लाई प्रतिबन्ध लगाउने, निषेध वा संकुचित गर्ने कुनै कार्य गरेको छैन । संविधानको धारा १५३ बमोजिम गठित सरकारी सेवाको सेवा, समूह वा पदीय मर्यादा एवं राष्ट्रिय पहिचानका निमित्त निश्चित नीति नियम, आचरण एवं पोशाक सम्बन्धी व्यवस्था गर्न सकिने नै देखिने र राष्ट्रबाट विभूषण प्राप्त गरी सम्मानीत भएका व्यक्तिहरूप्रति समग्र राष्ट्रले गर्व गर्न सक्ने

भएकाले राष्ट्रिय गरिमा, मर्यादा एवं पहिचानका लागि सार्वजनिक अनुहार (Public face) भएका व्यक्ति विशेषले विशेष राष्ट्रिय पर्वहरूमा लगाउनुपर्ने गरी नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित पोशाकसम्बन्धी व्यवस्था संविधानको धारा १७(३) प्रतिकूल नभई अनुकूल नै भएकोले निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालयबाट पेश भएको मिति २०६७।१।७ को लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकारले विभूषण नियमावली, २०६५ बमोजिमको विभूषण प्राप्त गरेका व्यक्ति राष्ट्रिय पर्व तथा उत्सवमा उपस्थित हुँदा लगाउने नेपाली पोशाक तोकेको हो । यस निर्णयले निवेदकको संवैधानिक एवं मौलिक हक हनन् भएको छैन । तसर्थ रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने गृह मन्त्रालयको मिति २०६७।१।२० को लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट निवेदक अधिवक्ता श्री सुनीलरञ्जन सिंह र विद्वान अधिवक्ता श्री मधुर पाठकले गृह मन्त्रालयको विवादित सूचनाले नेपाली पोशाकको परिभाषा गरेको छ । त्यसरी नेपाली पोशाकको परिभाषा गर्ने अधिकार विभूषण नियमावलीले नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयलाई दिएको छैन । सो परिभाषाले नेपालका विभिन्न जातजाति एवं भाषाभाषीका नेपालीहरूको भेषभूषा र संस्कृतिलाई उपेक्षा गरी खास समुदाय र जातिको भेषभूषा र संस्कृतिलाई बढावा दिने मनसाय राखेको छ, जो नेपालको अन्तरिम संविधानको प्रस्तावना एवं धारा १७(३) समेतको प्रतिकूल भै बदरभागी छ । संविधानतः राज्यले सबै भाषाभाषी, भेषभूषा, संस्कृति र रहनसहन भएका नेपालीहरूको संरक्षण गर्नुपर्दछ । कुनै खास जातिमा मात्रै परिचित रहेको लवेदा, सुरुवाल, कोट र टोपीलाई सबै जातिका लागि बाध्यात्मक रूपमा नेपाली पोशाक भन्दै अनिवार्य गराउन मिल्दैन । पोशाकको दृष्टिकोणबाट सबै नेपालीलाई एउटै पोशाक लगाउन बाध्य पार्ने वातावरण बनाउनु संविधानको भावनाविपरीत हुन्छ । तसर्थ, गृह मन्त्रालयबाट प्रकाशित मिति २०६७।१।७ को राजपत्रको सूचनाबाट नेपाली पोशाकअन्तर्गत परम्परागत रूपमा लगाइरहेको महिलाको हकमा

सारी, चोलो र जुत्ता तथा पुरुषको हकमा लबेदा, सुरुवाल, कोट र टोपी भन्ने द्रष्टव्यमार्फत् परिभाषित गरी विशेष चाडपर्व र समारोहमा नेपाली पोशाक लगाउनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको कार्य असंवैधानिक हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा उक्त सूचना बदर गरिपाउँ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय समेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले गृह मन्त्रालयद्वारा २०६७।५।७ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनामा विभिन्न राष्ट्रिय पर्व र समारोहहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने महानुभावहरूको लागि पोशाक तोकिएको छ । त्यस्ता पर्व र समारोहहरूको कार्यक्रममा उपस्थित हुने निजामती, सैनिक, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीका पदाधिकारीहरू एवं राष्ट्रका तर्फबाट विभूषण वा पदक प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूलाई सो समारोहमा उपस्थित हुँदा लगाउनुपर्ने पोशाक निर्धारण भएको हो । त्यस्तो पोशाक निर्धारण गर्ने कार्यबाट सबै जातजाति र भाषाभाषीका नेपालीले अनिवार्य रूपमा नेपाली पोशाक लगाउने गरी कसैलाई बाध्य पारिएको छैन । सो पोशाक निर्धारण गरिएको कार्यबाट सर्वसाधारण नेपालीलाई कुनै असर पारेको वा नेपाली पोशाक लगाउन अनिवार्य गरेको छैन । खास वर्गका पदाधिकारी र राष्ट्रियस्तरमा मान पदवीबाट सम्मानीत व्यक्तिहरू राष्ट्रिय पर्व र समारोहमा उपस्थित हुँदाका अवस्थामा त्यस्ता पदाधिकारी र व्यक्तिलाई मात्रै सो सूचनामा उल्लेख भएबमोजिमको पोशाक लगाउन अनिवार्य हुन्छ । तसर्थ, यस्तो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय हुन सक्तैन । निवेदकलाई कुनै असर नगर्ने र सामान्य नागरिकहरूलाई सरोकार नरहेको यस्तो विषयमा निवेदकलाई रिट निवेदन दिने हक छैन । अतः प्रस्तुत औचित्यहीन रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस जिकीर सुनी मिसिल अध्ययन गरियो । यसमा मूलतः देहायका प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखिएको छ -

- (क) प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयअन्तर्गत पर्ने हो, होइन ?
निवेदकको निवेदन दिने हकद्वैया वा

स्थानाधिकार (Locus-Standi) देखिन्छ, देखिँदैन ?

- (ख) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छ, छैन ?

२. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्नुपर्ने भई त्यसतर्फ विचारगर्दा गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६७।५।७ को नेपाल राजपत्र भाग ५, खण्ड ६०, संख्या १९ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार राष्ट्रिय पर्व एवं उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदा विभूषण पाएका निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका पदाधिकारी तथा अन्य व्यक्तिले लगाउनु पर्ने विभूषण र पोशाक सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको देखिएको र सो सूचनाको पृष्ठ ७ मा- "विभूषण र पोशाक नम्बर" भन्ने शीर्षकअन्तर्गत निजामती तर्फको पोशाक नं. १ मा "आफूखुशी नेपाली पोशाक" भन्ने जनिई त्यसैको द्रष्टव्य (ख) मा- " नेपाली पोशाक" भन्नाले नेपाली नागरिकले साविकमा लगाउँदै आइरहेको महिलाको निमित्त जुनसुकै शैलीको चोलो, सारी र जुत्तासहितको पोशाक र पुरुषको निमित्त लबेदा, सुरुवाल, कोट र टोपीसहितको पोशाक सम्भन्नु पर्छ" भन्ने उल्लेख गरिएको देखिन आउँछ । निवेदकले सोही द्रष्टव्य (ख) अन्तर्गत नेपाली पोशाकको सम्बन्धमा गरिएको व्याख्या नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र १७(३) समेतको प्रतिकूल रहेको भन्ने जिकीर लिई सो द्रष्टव्य (ख) को व्यहोरा समेत बदर गरिपाउँ भन्ने माग गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनी संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) अन्तर्गत प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता गराएको देखिन्छ ।

३. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) मा-यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो

लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको पाइन्छ ।

४. गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६७।१।७ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाको द्रष्टव्य (ख) मा नेपाली पोशाक सम्बन्धमा गरिएको स्पष्टीकरणको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय भएको भन्ने आधार देखाई निवेदकले प्रस्तुत निवेदन दर्ता गराएको अवस्था हुँदा प्रथमतः नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित उक्त सूचनाको द्रष्टव्य (ख) मा उल्लिखित विषयलाई यी रिट निवेदकले सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी रिट निवेदन दिई यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गरेको सान्दर्भिक छ, छैन भन्ने बारेमा नै निरूपण गरिनु आवश्यक देखिएको छ । सो सम्बन्धमा विचार गर्दा संविधानको धारा १०७(२) मा प्रयुक्त सार्वजनिक हित वा सरोकारको कुनै विवादमा यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रभित्र प्रवेश गरी उपचार माग्ने हकद्वारा जुनसुकै प्रकृतिको विषयमा जो सुकै व्यक्तिमा पनि रहन्छ भन्ने होइन । सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय भनी यस अदालतमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो विवादको विषय सर्वसाधारण नागरिकको साभ्ना चासो वा सरोकारको विषय हो भन्ने तथ्यलाई प्रथम दृष्टिमा नै स्थापित गर्न सक्नु पर्दछ । विवादको विषयवस्तुसँग निवेदन दिने व्यक्तिको सार्थक सम्बन्ध (Meaningful Relation) र तात्त्विक सरोकार (Substantial Interest) रहे भएको कुरा देखिनुको अतिरिक्त त्यस्तो विषयमा निजले सर्वसाधारणको प्रभावकारी र सार्थक प्रतिनिधित्व गर्दै त्यस्तो विषयलाई न्यायिक निरूपण निमित्त यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत प्रवेश गराएको हुनुपर्दछ । सर्वसाधारणले कुनै सरोकार नराख्ने वा सर्वसाधारणको हित वा स्वार्थमा कुनै प्रभाव नपार्ने प्रकृतिका जस्तासुकै विषयहरूलाई सार्वजनिक हक र सरोकारको विषय मानी त्यसमा साधारण चासो वा जिज्ञासा वा प्राज्ञिक कौतुहल देखाई यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको न्यायिक प्रक्रिया आकर्षित गर्नु उपरोक्त संवैधानिक प्रावधानको मनसायअनुकूल देखिँदैन । यस सम्बन्धमा राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्रपरिषद्

सचिवालय समेत भएको २०४७ सालको रिट नं. ९८९ को विवादमा यस अदालतको विशेष इजलासबाट वृहत व्याख्या भई निश्चित सिद्धान्त नै कायम भइरहेको छ (नेकाप २०४८ अङ्क १२, नि.नं. ४४३० पृष्ठ, ८१०) । तत्पश्चात् पनि कतिपय विवादहरूमा यस अदालतबाट सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयमा निवेदन दिने हकद्वाराको बारेमा निश्चित सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादमा निवेदन दिने हकद्वाराका विषयमा भएको उल्लिखित व्याख्यासँग असहमत हुनु पर्ने कुनै तर्कसंगत कारण छैन ।

५. गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६७।१।७ को नेपाल राजपत्र भाग ५, खण्ड ६०, संख्या १९ मा प्रकाशित सूचनाको व्यहोरा हेर्दा, "नेपाल सरकारले विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी देहायका राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदा विभूषण पाएका निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका पदाधिकारी तथा अन्य व्यक्तिले लगाउनु पर्ने विभूषण तथा पोशाक यसैसाथ संलग्न विवरणवमोजिम तोकिएको हुँदा सम्बन्धित सबैको जानकारीको लागि यो सूचना प्रकाशन गरिएको छ" भन्ने उल्लेख भएको र त्यसको सि.नं. १ देखि ४७ सम्म विभिन्न राष्ट्रिय पर्व तथा उत्सवहरू उल्लेख गर्दै त्यस्ता पर्व र उत्सवमा उपस्थित हुने विभूषण पाएका निजामती, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका पदाधिकारी र अन्य व्यक्तिले लगाउने १,२,३,४,५ र ६ नं. का विभूषण र पोशाक उल्लेख गरिएको देखिन्छ । त्यसैको स्पष्टीकरण अन्तर्गत पोशाक नं. १ मा निजामती तर्फ 'आफूखुशी नेपाली पोशाक' भन्ने उल्लेख गरिएको र सोको द्रष्टव्य (ख) मा "नेपाली पोशाक" भन्नाले नेपाली नागरिकले साविकमा लगाउँदै आइरहेको महिलाको निमित्त जुनसुकै शैलीको चोलो, सारी र जुत्तासहितको पोशाक र पुरुषको निमित्त लबेदा, सुरुवाल, कोट र टोपीसहितको पोशाक सम्भन्नु पर्दछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ ।

६. यसरी निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय भन्दै बढेर

गर्न माग गरेको गृह मन्त्रालयबाट प्रकाशित उपर्युक्त सूचना सर्वसाधारण आम नागरिकको निमित्त नभई राष्ट्रको तर्फबाट विभूषण पाएका निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीबलका पदाधिकारी र अन्य व्यक्तिले राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदाका बखत लगाउनु पर्ने पोशाक र विभूषणसँग मात्र सम्बन्धित देखिन्छ। सो सूचनाको द्रष्टव्य (ख) मा नेपाली पोशाकको बारेमा गरिएको स्पष्टीकरणले नेपालको राष्ट्रिय पोशाकको सम्बन्धमा कुनै थप व्यवस्था वा व्याख्या गरी त्यसलाई सर्वसाधारण सबैले लगाउनु पर्ने भनी बाध्यकारी (Binding) गरेको समेत देखिँदैन। राज्यको तर्फबाट आयोजना हुने औपचारिक समारोह, उत्सव, वा चाड पर्वहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने पदाधिकारी वा व्यक्तिको पहिचान तथा त्यस्तो समारोह वा पर्वहरूको मर्यादाको लागि पनि राज्यले निश्चित प्रकारको पोशाक निर्धारण गर्न सक्ने नै हुन्छ। त्यस्तो विशेष समारोहका लागि निर्धारण गरिएको पोशाकलाई सर्वसाधारण सबै नेपाली नागरिकहरूका लागि अनिवार्य रूपले लगाउनु पर्ने प्रकृतिको पोशाक भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिँदैन। यसरी विभूषण पाएका निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबलका पदाधिकारी र विभूषण पाएका अन्य व्यक्तिहरूले राज्यको तर्फबाट आयोजना हुने समारोह, उत्सव वा पर्वहरूमा उपस्थित हुँदा के कस्तो पोशाक वा विभूषण लगाउने भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित पदाधिकारी र व्यक्तिलाई जानकारी गराएको विषयले सर्वसाधारण नागरिक वा कुनै सर्वसाधारण जनसमुदायलाई प्रभाव वा असर पार्ने अवस्था नै नरहने हुँदा यस्तो विषय सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयको रूपमा यस अदालतको असाधारण न्यायिक प्रक्रियाअन्तर्गत समावेश हुने भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन।

७. यी निवेदक राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने विभूषण प्राप्त निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलको कुनै पदाधिकारी रहेको वा विभूषण प्राप्त व्यक्ति भई त्यस्तो उत्सव र समारोहमा उपस्थित हुनु पर्ने

वर्गभित्रको व्यक्ति भन्ने पनि देखिँदैन। गृह मन्त्रालयको उल्लिखित सूचनाको विवादित द्रष्टव्यले नेपाली पोशाकको विषयमा गरिएको स्पष्टीकरणबाट निवेदक स्वयं वा सर्वसाधारण जन समुदाय वा कुनै खास क्षेत्र, वर्ग वा समुदायको नागरिकहरूलाई कुनै असर वा प्रतिकूल प्रभाव पारेको स्थिति पनि छैन। सो सूचनाको विषयलाई अनुशरण गरी राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने समूहभित्रका पदाधिकारी वा व्यक्तिको सामूहिक प्रतिनिधित्व गर्ने हैसियत पनि निवेदकले स्थापित गर्न सकेको पाइँदैन। त्यसरी राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने विभूषण प्राप्त पदाधिकारी वा व्यक्तिहरूलाई सो द्रष्टव्यको कुराले असर परेको भए त्यस्तो पदाधिकारी वा व्यक्तिहरू स्वयंले सो उपर उपचार खोज्ने अवस्थालाई कहिँ कतैबाट बन्देज लगाइएको वा निजहरू यस अदालतसम्म न्यायिक उपचारका लागि प्रवेश गर्न नसकेको भन्ने पनि निवेदकले देखाउन सकेको पाइँदैन। विवादित द्रष्टव्यको कुरालाई पालना गर्नुपर्ने सम्बद्ध पदाधिकारी वा व्यक्तिले सो द्रष्टव्यको कुरालाई आपत्ति जनाई कुनै राष्ट्रिय पर्व वा उत्सवहरूमा अनुपस्थित भई त्यस्तो पर्व वा उत्सवको आयोजना वा मर्यादामा नै प्रतिकूल असर परेको स्थिति पनि छैन। यस्तो अवस्थामा विभिन्न राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने पदाधिकारी एवं राष्ट्रको तर्फबाट विभूषण पाएको कुनै व्यक्ति त्यस्तो पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदा लगाउनु पर्ने नेपाली पोशाकका विषयमा द्रष्टव्य मार्फत् स्पष्ट पारिएको विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भन्दै चुनौती दिने हकद्वया यी निवेदकमा रहेको भन्ने देखिन आएन।

८. राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने विभूषण प्राप्त पदाधिकारी वा व्यक्तिले कस्तो र कुन पोशाक लगाउने भनी निर्धारण गर्ने विषय कार्यपालिकाको स्वविवेकीय अधिकारको साथै विशुद्ध नीतिगत क्षेत्रभित्रको विषय हो। विभूषण ऐन, २०६४ को दफा २८ अन्तर्गत प्रत्यायोजित विधायिकी अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले विभूषण नियमावली, २०६५ निर्माण गरेको र सो नियमावलीको नियम ३८ मा विभिन्न राष्ट्रिय पर्व

र उत्सवहरूमा उपस्थित हुँदा विभूषण पाएका निजामती, प्रहरी, नेपाली सेना र अन्य पदाधिकारी तथा व्यक्तिले लगाउनु पर्ने विभूषण र पोशाक नेपाल सरकारले तोकेबमोजिम हुने छ भन्ने व्यवस्था रहेको र सो व्यवस्थाअनुरूप नै गृह मन्त्रालयबाट उल्लिखित सूचना प्रकाशित गरी तत्तत् पदाधिकारी र व्यक्तिले तोकिएको पोशाक र विभूषणहरू लगाई राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनु पर्ने भनी जानकारीसम्म गराएको देखिएको छ ।

९. प्रत्यायोजित विधायिकी अधिकारअन्तर्गत नेपाल सरकारले बनाएको विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ तथा धारा १७ को उपधारा (३) समेतको विपरीत भन्दै प्रस्तुत विवादलाई धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गत यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रभित्र प्रवेश गराउने उद्देश्य लिई सो विभूषण नियमावली, २०६५ को नियम ३८ को व्यवस्थालाई उद्धृत गर्दै सतही रूपमा त्यसको वैधानिकता सम्बन्धमा प्रसंगसम्म मात्र उठाएको देखिएको छ । त्यसैले सो कुरालाई मात्र आधार मानी प्रस्तुत विवादलाई संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) अन्तर्गतको न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गरी हेर्नु पर्ने प्रकृतिको विवाद मान्न पनि मिल्ने देखिँदैन ।

१०. निवेदकले मूलतः गृह मन्त्रालयको २०६७।१।७ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाको विवादित द्रष्टव्य (ख) लाई मात्र आपत्ति जनाई प्रस्तुत रिट दर्ता गराएको देखिएको र सो द्रष्टव्य (ख) ले नेपाली पोशाकको बारेमा गरेको स्पष्टीकरणको कुरा कार्यपालिकीय सुझबुझ, बुद्धिमत्ता, अनुभव र औचित्य समेतबाट निर्धारण भएको देखिएको छ । त्यसरी राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुनुपर्ने पदाधिकारी र व्यक्तिले लगाउनु पर्ने भनी निर्धारण भएको पोशाकको व्यवस्था चीरकाल पर्यन्तसम्म अपरीवर्तनीय रहने भन्ने पनि हुँदैन । त्यसमा आवश्यकताअनुसारको परिवर्तन गर्ने अधिकार कार्यपालिकामा अन्तर्निहित रहेकै हुन्छ । त्यसैले कार्यपालिकाले राष्ट्रिय पर्व र उत्सवहरूको मर्यादा र

पहिचान समेतलाई दृष्टिगत गरी, औचित्यलाई विचार गरी त्यस्ता पर्व र उत्सवमा उपस्थित हुनुपर्ने विभूषण प्राप्त पदाधिकारी र व्यक्तिलाई मात्र लक्षित गरी निर्धारण गरेको पोशाकको विषय न्यायिक हस्तक्षेपको विषय बन्न सक्दैन । साथै राज्यको तर्फबाट आयोजना हुने समारोह, पर्व र उत्सवहरूमा उपस्थित हुने विभूषण प्राप्त पदाधिकारी वा अन्य व्यक्तिले यो यस्तो प्रकारको पोशाक लगाउनु पर्दछ भनेर निर्देशित गर्न वा कार्यपालिकाले निर्धारण गरेको पोशाक मिले, नमिलेको भनी यस अदालतले बोल्न मिल्ने देखिँदैन । तसर्थ, रिट निवेदकको हकदैया नै रहे भएको नदेखिएको विषयमा थप विश्लेषण गरिरहन पर्ने र निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्ने अवस्था समेत नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियम बमोजिम बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.प्रा.डा.भरतबहादुर कार्की

मा.न्या.श्री गिरीश चन्द्र लालको राय:

प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको माग दावी तर्फ विचार गर्दा मुख्यतया निम्नलिखित तीन सन्दर्भहरूमाथी विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ:

१. निवेदकलाई रिट निवेदकको माग गर्ने हकदैया छ वा छैन ?
 २. नेपाली पोशाकलाई परिभाषित गर्न के कस्तो पृष्टभूमिलाई ख्याल राख्नु पर्दछ ?
 ३. विभूषण नियमावलीको सन्दर्भमा नेपाली पोशाकलाई परिभाषित गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन ?
 ४. निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्नु औचित्यपूर्ण छ वा छैन ?
- सर्व प्रथम निवेदकको हकदैया (Locus Stsndi) छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा नै विचार गर्नु पर्दछ ।

निवेदकले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १(१), ३, १३, १७(३) अनुसार प्रदत्त निजको मौलिक हकमा आघात भएकोले सोही संविधानको धारा ३२ र १०७ को उपधारा (१) एवम् (२) अनुसार

उपचार पाउन प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको हुनाले धारालाई पल्टाएर हेर्दा धारा १ मा (१) यो

(१) यो संविधान नेपालको मूल कानून हो । यस संविधानसँग बाकिने कानून बाभिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ । (२) यस संविधानको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ । त्यस्तै धारा ३ मा राष्ट्रको परिभाषा गर्दै बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, समान आकाङ्क्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान् रही एकताको सूत्रमा आवद्ध सबै नेपाली जनता समष्टि रूपमा राष्ट्र हो भनी भनिएको छ भन्ने धारा १३ मा समानताको हकअन्तर्गत (१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन । (२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

(३) राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन भनी व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी धारा १७ (३) मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने हक हुनेछ भनी र धारा १०७(१) मा यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाभिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिपाऊँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सोअनुसार कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ भनी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

देश वा राष्ट्र सबै नागरिकको भाइता हो भन्ने कुरामा र नेपाली घोषाक समै नागरिकको सर्वोच्चको विषय हो भन्ने कुरामा जनमिलनता राख्नु पर्ने छ । निवेदक पनि नेपाली नागरिक भएको हुनाले कुनै कानूनमा नेपाली घोषाक बारे व्यवस्था गर्दा निजको साथै दुवै स्वभाविक हुनुको साथ-साथै निज माथि सो कुराको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पर्दा भन्ने कारणले पनि छैन । कानूनको जाल सरीले सम्पूर्ण अतिवादी भएको र निवेदक समेत अतिवादीमा विभूषण पाउन सक्ने सम्भावना भएको नेपाली नागरिकहरू मध्येका होइन भन्ने जनमिलनले कारणले पनि निजलाई नेपाली घोषाक बारे कुनै साक्षार वा परीक्षा सरोकार पर्ने खेतमा निजले कानूनको व्यवस्थालाई मान्यताको साथमा हुने हुनाले निजको नजरमा निजको आफ्नो वा देशको जुनसुकै भागमा बसोबास गर्ने नेपालीको बल-महल, भेष-भुषा, भव्यता-संस्कृति र इतिहासप्रति जागरुक हुनुलाई र राष्ट्रको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषताहरूलाई समाहित गर्न सक्ने जगत्को एक प्रत्येक नागरिकको समाजताको अधिकार संरक्षित हुनुपर्ने उद्देश्यको लागि प्रयास गर्ने निजको सरोकारको विषय होइन भनी भन्नु अपायजन्य हुन सक्दैन । त्यसकारण निवेदकले विभवाहरूद्वारा गरिएको नेपाली घोषाकसम्बन्धी व्यवस्था प्रचलित संविधानको व्यवस्था विपरित भएको भनी व्यापको प्रस्तुत रिट निवेदनलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) अन्तर्गत यस अदालतसमक्ष दायर हुन नसक्ने भनी भन्ने कानूनसम्बन्धित हुँदैन । अतएव प्रस्तुत रिट निवेदनलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय (Public Interest Litigation) को रूपमा ग्रहण गरी निवेदकको मागअनुसारको रिटको आदेश जारी हुनु पर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

निवेदकको मुख्य माग शारी सम्बन्धमा विचार गर्नुभन्दा अघि नेपाली घोषाकलाई परिभाषित गर्ने के करको भूदभूमिलाई क्याल राष्ट्र पदक भन्ने सन्दर्भमा हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावनाअनुसार राजतन्त्रको विधिबन् अन्य गरी नेपाल एक संघीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य भएको भनी घोषणा भएको र धारा ५(१) अनुसार नेपाल एक स्वतन्त्र, अधिराज्य, सांघीयसत्तासंघीय, बर्गीकरण,

समावेशी संघीय लोकतान्त्रिक, गणतन्त्रवादी राज्य हो भनी भनिएको कुरालाई सम्झनुको साथै नेपालको पूर्वमा मेची, पश्चिममा महाकाली जसमा लडौंहरूमा भैरहेको अधिराज्य जलधाराको प्रवाह र उत्तरमा अवस्थित गरिमाजय हिमालय-प्रदेश भागभागी विभाज्य पहाडी क्षेत्र एवं दक्षिणमा रहेको हरित वनप्रदेशका साथ-साथै तराईको आन्तकदेश समेत रहेको कुरालाई विभिन्न शक्तिद्वारा उपयुक्त शीर्षाभिन्न बसोबास गर्ने नेपाली जनता नै भारतीय राष्ट्र हुन् भन्ने कुरालाई नै हामी आन्तरिक संविधानको धारा ३ को शब्द संयोजनले स्वरूप गराउन चाहेको कुरामा दुइजति हुने गर्छौं। यस शीर्षाभिन्न बसोबास गर्ने जनता सबै नेपाली हुन् र जिनका धर्म, भाषा, भेष-भुषा र संस्कृति सबै नेपाली हुन् भन्ने कुरा हामीले यही धारालाई हृदयंगम गरी सफलरूपमा नै पुग्नु सम्भव छैन। यसैले नेपाली भेष-भुषा वा पोशाकको बारे कुनै व्यवस्था गर्दा हामीले यस देशमा बसो-बास गर्ने हिमाली भेराका शीर्षाभिन्नतालाई जतिहदक, महाभारत पर्वतका शीर्षाभिन्नता बन्ने धार्मिक-धर्मिक, सामाजिक, राष्ट्र, गणतन्त्र, गुरुद्वय एवं विजय आदि जतिहदक, हामी राजधानी अवस्थित रहेको उपत्यकाभित्रका मुख्य बासिन्दा नेपालीक, पूर्वमा बस्ने राजवंशी, सगर जतिहदक एवं पश्चिमका कोटलीहरू तथा भित्रीभेस र भेसमा बसोबास गर्ने धार, मनुष्य, राजवंशी एवं भेसलीनगायनका जतिहदकलाई कदापि विचिन्नु हुँदैन। प्रारम्भ, शीर्षा, जगायत यी सबै जतिहदकको रहनसहन, भेषभुषा र संस्कृति तथा हाम्रो मुख्य धर्मनिरपेक्ष र बहुधार्मिक रहेकोले पहिलो हिन्दु, मुस्लिम, सिद्ध, बसाइ आदि प्रयोग अनुयायी सबै जनता नेपाली हुन् र जिनका साथै भेष-भुषा नेपाली हुनुको साथै-साथै शीर्षाभिन्न समेत हुन् भन्ने कुरा भन्दा फरक विचारलाई राष्ट्रिय सोचको विचारको संज्ञा दिन कदापि अनुचित भन्न सकिँदैन। तसर्थ, नेपाली पोशाकबारे कुनै व्यवस्था गर्दा यी सबै बस्तुविधितिलाई मध्यगतर राखी सबै नेपालीको भावनाको कट्टर गर्दै यी सम्बन्धमा व्यवस्था हुनु पर्ने कुरा नै लोकतान्त्रिक, राजघरापेक्ष एवं न्यायोचित हुन सक्दछ र नेपालको विभिन्न जतिहदक एवं समुदायहरूका आ-आफ्नो पहिरो र पोशाक भएको एवं तनीहरूको आ-आफ्नो शीर्षाभिन्नता जलवायु एवं शीर्षाभिन्नता अनुसार जगाउने

व्यवस्था तथा सो संग सम्बन्धित द्रष्टव्य समेत उत्प्रेषणको आदेशले प्रारम्भदेखि नै बढेर गरी दिएको छ। अब पुनः संवैधानिक व्यवस्था र संविधानले स्थापित गरेको बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुभाषिक एवं बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त हाम्रो राष्ट्रिय एकता, अखण्डता तथा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई ध्यानमा राखी सो सम्बन्धी व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ। रिट खारेज गर्ने गरेको बहुमत रायसंग सहमत हुन नसकेकोले छुट्टै राय प्रस्तुत गरेको छु। दायरीको लगत कडा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

न्या.गिरीश चन्द्र लाल

इति संवत् २०६८ साल भदौ १ गते रोज ५ शुभम्--

निर्णय नं.८६४६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री कमलनारायण दास
रिट नं. wo-०६५४
आदेश मिति: २०६८।१।१९।२

विषय :- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश समेत ।
निवेदक: जि. सर्लाही, बलरा गा.वि.स. वडा नं. ८
घर भई सशस्त्र प्रहरी बल दन्तकाली गण,
सप्तरीको सशस्त्र प्रहरी जवान पदबाट
अवकाशप्राप्त रामकुमार सिंह
विरुद्ध
विपक्षी: पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालय,
बराह बाहिनी, पकली

- सशस्त्र प्रहरी बल जस्तो कठोर अनुशासनमा रही तहगत आदेश (Chain of Command) बाट सञ्चालित सेवामा रहने प्रत्येक सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीले प्रचलित

कानून एवं आफू माथिको जिम्मेवार अधिकारीको आदेशलाई पालना गरी सेवाप्रति वफादार रहनुपर्ने ।

- पटक-पटक आफ्नो ड्यूटीबाट आफू खुशी बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी सशस्त्र प्रहरी बलको सांगठनिक अनुशासन, मर्यादा र छविमा आँच पुऱ्याउने कार्य गर्नुका साथै आफू भन्दा माथिको कमाण्डरलाई हतियार सोभ्याई मार्नेसम्मको धम्की समेत दिएको भन्ने कार्य निःसन्देह रूपमा सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७(१) को देहाय (ग)(घ)(ङ) र (ज) मा उल्लेख भएको कसूरजन्य कार्य भन्ने देखिने ।

(प्रकरण नं.७)

- कारवाही गर्नुपूर्व प्रचलित कानूनबमोजिमको सबै प्रक्रिया पूरा गरी आधार र कारण समेत उल्लेख गरी सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय पूर्वाग्रहपूर्ण वा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदकका तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री सुनीलरञ्जन सिंह र श्री दीपेन्द्र भा विपक्षीको तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७(१) को देहाय (ग) (घ) (ङ) र (ज), ६५(१) र (३)

आदेश

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ :-

म निवेदक सशस्त्र प्रहरी बल सुरक्षा वेस बेल्टारमा कार्यरत रहेको अवस्थामा सो वेसको च.नं. ३९ मिति २०६५।६।२७ को पत्रसाथ आवश्यक कारवाहीका लागि भन्दै सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गणमा पठाइएको र सो गणमा आइपुगेपछि तपाईंले मादक पदार्थ सेवन गरी भै भगडा गर्नुको कारण के हो ? वेसमा कार्यरत कमाण्डर तथा अन्य जुनियर प्रहरी अधिकृतबाट सम्झाई बुझाई गर्दा समेत पटक-पटक भगडा गर्ने तथा आफ्नो ड्यूटीमा लापरवाही गर्ने जस्ता कार्य किन दोहोऱ्याएको हो ? आफूभन्दा माथिल्लो कमाण्डरप्रति मर्यादित नभई पदीय मर्यादा, दायित्व, जिम्मेवारी र काम कर्तव्यप्रति बेवास्ता गरी मादक पदार्थ सेवन गरी पटक-पटक भै भगडा गरी अनुशासनहीन र लापरवाहीपूर्ण काम गरी आचरण उल्लंघन गरेको स्पष्ट देखिन आएकोले सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० बमोजिम किन कारवाही नगर्ने भन्दै मिति २०६५।६।२९ मा २४ घण्टे स्पष्टीकरण सोधिएको थियो ।

सो स्पष्टीकरणको जवाफ म निवेदकलाई थुनामा राखी मेरो ईच्छाविपरीत प्रायोजित रूपमा लेखन लगाई सहीछाप गराई पेश गर्न लगाएकोमा सो स्पष्टीकरणमा चित्त नबुझेको भन्दै पुनः २०६५।६।३० मा अर्को २४ घण्टे स्पष्टीकरण पत्र बुझाइयो । सो स्पष्टीकरणमा मिति २०६५।६।२७ मा को कसको आदेशले गेट बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरेको ? के कति मात्रामा मादक पदार्थ सेवन गरेको ? ड्यूटीमा रहेको अवस्थामा मादक पदार्थ सेवन गर्न हुँदैन भन्ने थाहा थियो, थिएन ? माथिल्लो कमाण्डर स.प्र.ना.नि. नरबहादुर सुनारीलाई मार्ने नियतले हतियार तेर्स्याई कक् गर्नुको कारण के हो ? भन्ने समेतको कुरा उल्लेख गरिएको थियो । साथै सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को परिच्छेद १० को नियम ८७(ग)(घ)(ङ) र (ज) तथा ऐ. नियमावलीको परिच्छेद ८ को नियम ६५ को (१)(३) को कसूरमा नियम ८४ को (ख) (१) बमोजिम सरकारी नोकरीको निमित्त भविष्यमा अयोग्य नठहरिने गरी सशस्त्र प्रहरी बलको सेवाबाट किन नहटाउने भन्दै नियम ९१ बमोजिम सफाई पेश गर्न मौका दिएको छ भनी २४ घण्टे स्पष्टीकरण पत्र बुझाइयो ।

सो दोस्रो स्पष्टीकरणको जवाफ समेत म निवेदकलाई थुनामै राखी मेरो ईच्छाविपरीतको कुराहरु लेखी सहिछाप गर्न लगाई पूर्वाग्रहपूर्ण तवरबाट सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७ को (ग) (घ)(ङ) र (ज) तथा ऐ. नियमावलीको नियम ६५ को (१) र (३) को कसूरमा नियम ८४ को (ख) (१) बमोजिम मिति २०६५।७।१ बाटै लागू हुने गरी भविष्यमा सरकारी नोकरीको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी नोकरीबाट हटाउने निर्णय भएको भनी मिति २०६५।७।१ को पत्रद्वारा मलाई जानकारी गराइयो । सो निर्णयउपर सशस्त्र प्रहरी नायब महानिरीक्षक समक्ष पुनरावेदन गरेकोमा सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षकबाट मेरो पुनरावेदन र अन्य प्रमाणहरुको मूल्यांकन समेत नगरी सशस्त्र प्रहरी उपरीक्षकबाट भएको २०६५।७।१ को निर्णयलाई नै सदर गरी निर्णय भएकोले सो गैरकानूनी एवं प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीतको निर्णय बदर गरिपाऊँ भनी यो रिट निवेदन दिन आएको छु ।

मलाई लगाइएको अभियोग सत्य साँचो होइन । मैले मादक पदार्थ सेवन गरेको भन्ने मुचुल्का बनाइएको छ, जुन सही होइन । म उपर सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७ को (ग), (घ), (ङ) र (ज) तथा नियम ६५(१)(३) को कसूरमा सजाय गरिएको छ । सो नियमहरुमा उल्लेख भएको कुनै पनि कसूर मबाट आएको छैन । मैले आचरण र अनुशासन उल्लङ्घन गरेको भन्ने कुनै पूर्व रेकर्ड पनि छैन । मलाई नोकरीबाटै हटाउने जस्तो गम्भीर सजाय गर्दा मेरो भनाई स्वतन्त्रतापूर्वक राख्न दिइएको र सुनिएको पनि छैन । नोकरीबाटै हटाउने जस्तो नियम ८४(ख) अन्तर्गतको विशेष सजाय गर्दा मलाई त्यसभन्दा अगाडि नियम ८४(क) अन्तर्गतको सामान्य सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ । तर एकतर्फी रूपमा काल्पनिक आरोप लगाई मलाई पूर्णतः नियन्त्रणमा लिई मेरो ईच्छाविपरीतको स्पष्टीकरण लेखाई जबरजस्ती सहीछाप गराई त्यो स्पष्टीकरण चित्त बुझ्दो भएन भनी मलाई सेवाबाटै बर्खास्त गर्ने गरेको निर्णय पूर्वाग्रहपूर्ण छ । तसर्थ, विपक्षी सशस्त्र प्रहरी बल दन्तकाली गणका गणपतिबाट मिति २०६५।७।१ मा भएको निर्णय र सो निर्णय सदर गर्ने गरेको पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय सशस्त्र

प्रहरी नायब महानिरीक्षकबाट भएको २०६५।१०।१७ को निर्णय समेतका काम कारवाहीहरु उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मलाई साविक पदमा बहाल गराई तलब, सुविधा र भत्ता समेत दिनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने मिति २०६६।१।२ को रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र कारण सहितको लिखित जवाफ पेश गर्नुभनी विपक्षीहरुलाई सूचना पठाउनु भन्ने मिति २०६६।१।३ को आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदक सशस्त्र प्रहरी बलको वेसक्याम्प बेलटारमा कार्यरत रहेको अवस्थामा मिति २०६५।६।२७ का दिन मेन गेटको ड्यूटी आफूखुशी छोडी वेस परिसर बाहिर सशस्त्र प्रहरीको ड्रेसमा गई मादक पदार्थ सेवन गरी आएको अवस्थामा अपशब्दहरुबाट गाली गलौज समेत गरी स.प्र.ज. अशोक भुजेलले लिएको एस.एल.आर. राइफल खोसी वेसमा कार्यरत स.प्र.स.नि. नरबहादुर सुनारी, स.प्र.स.नि. विजयकुमार यादव, स.प्र.ब.ह.चीजमान चौधरी, स.प्र.ह. शेखर भण्डारी र म समेतलाई गोली हानी मारिदिन्छु भनी धम्की दिई संगठनमा नै आँच आउने कार्य गरेको हुँदा आवश्यक कारवाही गरिपाऊँ भनी स.प्र.स.ह. तेजबहादुर बस्नेत समेतका सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरुको लिखित प्रतिवेदन पर्न आएको र निजले मादक पदार्थ सेवन गरे नगरेको बारे जाँच गराउँदा स्वास्थ्य चौकी कञ्चनपुरको मेडिकल अधिकृतले निजले मादक पदार्थ सेवन गरेको भनी प्रतिवेदन दिएको, मादक पदार्थ सेवन गरी वेसमा फर्की आएका निवेदकले सोही वेसमा कार्यरत स.प्र.ना.नि. नरबहादुर सुनारीलाई समेत एस.एल.आर. राइफल कक् गरी मार्ने धम्की दिएको र सो कुरा उक्त वेसक्याम्पका अन्य प्रहरी कर्मचारीहरुको प्रतिवेदन समेतबाट पुष्टि हुन आएको, सो सम्बन्धमा स्पष्टीकरण सोधिएकोमा “आफ्नो साथमा रहेको हतियार निकालेको सम्म हो” भनी निवेदकले स्पष्टीकरणमा नै स्वीकारेको, निवेदकले आफूभन्दा माथिको कमाण्डरलाई नै मार्ने उद्देश्य लिई राइफल तेर्स्याएको कुरा २०६५।६।२७ र २०६५।६।२८ को वस्तुस्थिति मुचुल्का समेतले पुष्टि

गरेको छ । निवेदकबाट पटक पटक अनुशासनहीन कार्य भएपछि यस गणबाट सो सम्बन्धबाट छानवीन समिति गठन गरिएकोमा सो समितिले आवश्यक अनुसन्धान पूरा गरी दिएको प्रतिवेदन समेतमा निवेदकले मिति २०६५।६।२६ मा स.प्र.स.नि. विजय यादवउपर राइफल कक् गरी मार्ने धम्की दिएकोमा सुधने मौका दिई कुनै कारवाही नगरिएको र पुनः मिति २०६५।६।२७ मा मादक पदार्थ सेवन गरी स.प्र.ना.नि. नरबहादुर सुनारीउपर राइफल कक् गरी मारिदिने धम्की दिएको अवस्थामा अन्य कर्मचारीहरुले राइफल खोसी निज नरबहादुर सुनारीको ज्यान बचाएको र सोही दिन चिजमान चौधरी र तेजबहादुर बस्नेत समेतका सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरुलाई समेत मार्ने धम्की दिई बारम्बार अनुशासनहीन एवं लापरवाहीपूर्ण कार्य गरी जुनसुकै बखत पनि अप्रिय घटना घटाउन सक्ने भएकोले निजलाई सेवाबाट हटाउनु पूर्व प्रचलित सशस्त्र प्रहरी नियमावलीबमोजिम स्पष्टीकरण पेश गर्ने मुनासिब मौका दिई सफाइ पेश गर्न लगाएको, निजले दिएको सफाइको जवाफ चित्त बुझ्दो नभएको अवस्थामा पुनः दोस्रो पटक सजाय नै प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण सोधिएको छ । तसर्थ, आधार र कारण खुलाई, कानूनको प्रक्रिया पूरा गरी निजलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय बदर हुनु पर्ने होइन । भूठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालय, बराह बाहिनी तथा सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गण, बरमभियाको तर्फबाट पेश भएका एकै व्यहोराका छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

मिति २०६५।६।२७ का दिन निवेदक मादक पदार्थ सेवन गरी आएकोमा मैले असल नियतले त्यस्तो कार्य नगर्नु भनी सभ्भाई बुझाई गर्दा उल्टै स.प्र.ज. अशोक भुजेलको राइफल खोसी मारी दिन्छु भनी राइफल कक् गरी मलाई मार्ने नियतले राइफल ताकेको अवस्थामा वेसमा कार्यरत अन्य प्रहरी कर्मचारीहरुले राइफल खोसेकाले म बाँचन सफल भएको हुँदा सबै भएको व्यहोरा खुलाई आवश्यक कारवाहीको लागि मैले प्रतिवेदन दिएको हुँ । सोउपर अनुसन्धान भई खुल्ल आएको प्रमाणका आधारमा प्रचलित कानूनबमोजिम अख्तियार प्राप्त अधिकारीबाट भएको कारवाही कानूनसम्मत भएकोले रिट खारेज

गरिपाउँ भन्ने विपक्षी स.प्र.ना.नि. नरबहादुर सुनारीको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरु श्री सुनीलरञ्जन सिंह र श्री दीपेन्द्र भाले निवेदकलाई थुनामा राखी काल्पनिक अभियोग लगाई स्पष्टीकरण सोधिएको र निजको ईच्छाविपरीतको स्पष्टीकरण जवाफ तयार गराई जबरजस्ती सहीछाप गराई सेवाबाट बरखास्त गर्ने निर्णय गरिएको छ । सो निर्णय न्यायिक मनको प्रयोग गरी आधार र कारणसहित भएको छैन । सेवाबाट बरखास्त गर्ने जस्तो विशेष सजाय गर्नुपूर्व सामान्य सजाय भएको पनि छैन । तसर्थ, निवेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको मिति २०६५।७।१ को सशस्त्र प्रहरी गणका गणपतिको निर्णय एवं सोही निर्णय सदर गर्ने गरेको पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालयका बाहिनी पतिको निर्णय र सोबमोजिम भएका काम कारवाहीहरु समेत बदर गर्ने गरी आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी र विपक्षीको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेलले बारम्बार अनुशासनहीन कार्य गरी सशस्त्र प्रहरी संगठनको मर्यादामा नै आँच पुऱ्याउने कार्य गरेको हुँदा सम्पूर्ण प्रक्रिया पूरा गरी निवेदकलाई सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय कानूनसम्मत हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरुको बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गण, बरमभियाका सशस्त्र प्रहरी उपरिक्षकबाट मिति २०६५।७।१ मा निवेदकलाई सशस्त्र प्रहरी बलको सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय र सो निर्णय सदर गरेको पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालय, बराह बाहिनीका बाहिनीपति सशस्त्र प्रहरी नायब महानिरीक्षकबाट २०६५।१०।१७ मा भएको निर्णयलगायतका काम कारवाही बदर गरिपाउँ भनी प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता गरेको देखिन्छ ।

३. निवेदक सशस्त्र प्रहरी बलको वेसक्याम्प, बेल्टारमा कार्यरत सशस्त्र प्रहरी जवान रहेको र निज आफ्नो पदीय कर्तव्यको सिलसिलामा ड्यूटीमा खटिएका बखत मिति २०६५।६।२७ का दिन आफूभन्दा माथिको जिम्मेवार पदाधिकारी कसैलाई पनि नसोध्नी आफूखुशी बेशक्याम्पको बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी आएको र सम्झाउँदा समेत ड्यूटीमा जान लागेको अर्को सशस्त्र प्रहरी जवान अशोक भुजेलले बुझिलिएको एस.एल.आर. राइफल खोसी मारी दिन्छु भनी राइफल कक् गरी तेर्स्याएकोमा अन्य सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरूले निजबाट सो राइफल खोसी बाँच्न सफल भएको हुँदा निजउपर कारवाही गरिपाऊँ भनी सोही वेसक्याम्पमा कार्यरत सशस्त्र प्रहरी नायब निरीक्षक नरबहादुर सुनारीको लिखित प्रतिवेदन पेश भएपछि आवश्यक कारवाहीको लागि निवेदकलाई सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गण, बरमभियामा बुझाई सो सम्बन्धमा कारवाही प्रारम्भ भएको देखिन्छ। उक्त प्रतिवेदन पनुभन्दा अगाडि पनि मिति २०६५।६।२० र २०६५।६।२२ गते समेत निवेदकले सोही प्रकारको कार्य गरी सशस्त्र प्रहरी हवलदार तेजबहादुर बस्नेत, चिजमान चौधरी एवं सशस्त्र प्रहरी नायब निरीक्षक विजय यादव समेत उपर राइफल तेर्स्याई मार्ने धम्की दिई अनुशासनहीन कार्य गरेको भनी प्रतिवेदन पेश भएको देखिन्छ। सशस्त्र प्रहरी नायब निरीक्षक नरबहादुर सुनारीको प्रतिवेदन सम्बन्धमा तत्काल सो वेसक्याम्पमा कार्यरत रहेका विजय यादवसमेतका सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरूले गरिदिएको मिति २०६५।६।२७ र २८ को कागज समेतबाट निवेदकले ड्यूटीबाट आफूखुशी बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी आई राइफल कक् गरी आफूभन्दा माथिको कमाण्डरतर्फ तेर्स्याएको भन्ने कुरा खुलेको पाइन्छ।

४. निवेदकलाई सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गणमा बुझाएपछि सो गणका सशस्त्र प्रहरी नायब उपरीक्षक प्रकाश बहादुर शाहको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय छानविन बोर्ड गठन गरी सो बोर्डले यथार्थ तथ्य बुझी पेश गरेको राय सुझावमा समेत निवेदकले मिति २०६५।६।२२ मा मादक पदार्थ सेवन गरी स.प्र.स.नि. विजय यादवलाई राइफल कक् गरी मार्ने धम्की दिएकोमा सुधने मौका दिएको, पुनः

२०६५।६।२७ मा समेत ड्यूटी छोडी वेसक्याम्प बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी आएको र स.प्र.स.नि. नरबहादुर सुनारीलाई राइफल कक् गरी मार्ने धम्की दिँदा अन्य सशस्त्र प्रहरीहरूले सो राइफल खोसी ज्यान बचाउ गरेको हुँदा निजले बारम्बार अनुशासनहीन काम गरी सेवा र पदको आचरणविपरीत अनैतिक र उच्छृङ्खल कार्य दोहोर्‍याउँदै आएको हुँदा त्यस्तो कार्यबाट सशस्त्र प्रहरी बलको संगठनमा नै नकारात्मक असर पर्न गएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। तत्पश्चात मिति २०६५।६।२९ मा निवेदकसँग २०६५।६।२७ को घटनाको विषयमा सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० बमोजिम किन कारवाही नगर्ने भनी २४ घण्टाभित्र जवाफ पेश गर्ने गरी स्पष्टीकरण सोधिएको देखिन्छ। सो सम्बन्धमा पेश गरेको २०६५।६।३० को स्पष्टीकरणमा मिति २०६५।६।२७ का दिन वेसक्याम्पको गेट अगाडि गई मादक पदार्थ सेवन गरी नसाले च्यापेपछि वेसक्याम्प भित्र छिरेको र सो अवस्थामा मबाट के कस्तो गलत कार्य भयो अचेत भएकोले थाहा भएन भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। सो स्पष्टीकरण चित्त बुझ्दो नभएको भनी पुनः मिति २०६५।६।३० मै सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७ को (ग), (घ), (ङ) र (ज) तथा नियम ६५ को (१) र (३) को कसूरमा नियम ८४(ख) (१) बमोजिमको कारवाही किन नगर्ने भनी सफाइको मौका दिई अर्को स्पष्टीकरण सोधिएको देखिन्छ। तत्पश्चात् मिति २०६५।७।१ मा सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गणका सशस्त्र प्रहरी उपरीक्षकबाट निवेदकलाई सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७ को (ग), (घ), (ङ) र (ज) तथा नियम ६५ को (१) र (३) को अभियोगमा सोही नियमावलीको ८४(ख) १ बमोजिम भविष्यमा सरकारी नोकरीको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सशस्त्र प्रहरी बलको सेवाबाट हटाउने निर्णय भएको र सो निर्णय सदर गरी पूर्व क्षेत्र सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालय, बराह बाहिनीका बाहिनी पति सशस्त्र प्रहरी नायब महानिरीक्षकबाट मिति २०६५।१०।१७ मा निर्णय भएको देखियो।

५. सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७(१) को देहाय (ग) (घ) (ङ) र (ज) तथा नियम ६५ को (१) र (३) विपरीत कार्य गरेको भन्ने

आधारमा निवेदकलाई सेवाबाट हटाउने निर्णय गरिएको हुँदा उक्त कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन आएको छः-

नियम ८७. सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्नेः- (१)

देहायको कुनै अवस्थामा सशस्त्र प्रहरीलाई भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नठहरिने गरी सेवाबाट हटाउन सकिने छः-

- (ग) आचरण सम्बन्धी कुरा बराबर उल्लङ्घन गरेमा,
 (घ) कार्यालयको समयमा वा कार्यालय समयको अघिपछि पनि उर्दीको पोशाक लगाई कुनै मादक पदार्थ सेवन गरेमा,
 (ङ) बारम्बार अनुशासनहीन काम गरेमा,
 (ज) आफ्नो पदको जिम्मेवारी बराबर बेवास्ता गरेमा ।

नियम ६५- अनुशासन र आज्ञा पालना (१) सशस्त्र प्रहरीले अनुशासनमा रही आफ्नो कर्तव्य इमानदारी र तत्परताका साथ पालना गर्नुपर्छ ।

(३) सशस्त्र प्रहरीले आफूभन्दा माथिका सबै सशस्त्र प्रहरीहरू प्रति उचित आदर देखाउनुपर्छ ।

६. माथि उल्लिखित नियम ८७ को (१) को देहाय (ग), (घ), (ङ) र (ज) समेतको अभियोग निवेदकको हकमा आकर्षित हुन सक्ने नसक्ने तर्फ हेर्दा निवेदक सशस्त्र प्रहरी बल बेश क्याम्प बेलटारको ड्यूटीमा रहेको बखत आफूखुशी पोशाकसहित क्याम्प बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी आएको र सम्झाउन खोज्दा राइफल खोसी आफूभन्दा माथिको प्रहरी कर्मचारीउपर ताकी राइफल कक् गरी मार्ने धम्की समेत दिएको अवस्थामा अन्य प्रहरी कर्मचारीले सो राइफल खासेको भन्ने मिति २०६५।६।२७ मा पेश भएको प्रतिवेदन समेतबाट देखिन्छ । सो सम्बन्धमा निजसँग स्पष्टीकरण सोधिएकोमा निजले दिएको जवाफ समेतमा ड्यूटीबाट बाहिर गई रक्सी सेवन गरी क्याम्पभित्र आएको र त्यसपछि के घटना भयो थाहा नभएको भनी निवेदक स्वयमूले स्वीकार गरेको देखिन्छ । सो कुरा निजको शारीरिक परिक्षण गर्ने मेडिकल अफीसरले दिएको प्रतिवेदन समेतबाट पुष्टि भएको छ । मिति २०६५।६।२७ को घटना पूर्व पनि निवेदकले ड्यूटीबाट आफूखुशी बाहिर गई रक्सी

सेवन गरी सहकर्मी सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरू उपर गाली गलौज गर्नुका साथै राइफल कक् गरी मार्ने सम्मको धम्की समेत दिने गरेको भन्ने मिसिल संलग्न प्रतिवेदनहरूबाट देखिन्छ ।

७. सशस्त्र प्रहरी बल जस्तो कठोर अनुशासनमा रही तहगत आदेश (Chain of Command) बाट सञ्चालित हुनुपर्ने सेवामा रहने प्रत्येक सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीले प्रचलित कानून एवं आफूमाथिको जिम्मेवार अधिकारीको आदेशलाई पालना गरी सेवाप्रति वफादार रहनुपर्ने तथ्यमा कुनै विवाद छैन । निवेदकको आचरण हेर्दा निजले पटक पटक आफ्नो ड्यूटीबाट आफूखुशी बाहिर गई मादक पदार्थ सेवन गरी सशस्त्र प्रहरी बलको सांगठनिक अनुशासन, मर्यादा र छविमा आँच पुऱ्याउने कार्य गर्नुका साथै आफू भन्दा माथिको कमाण्डरलाई हतियार सोभ्याई मार्ने सम्मको धम्की समेत दिएको भन्ने देखिन्छ । त्यस्तो कार्य निःसन्देह रुपमा सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७(१) को देहाय (ग)(घ)(ङ) र (ज) मा उल्लेख भएको कसूरजन्य कार्य भन्ने देखिन आउँछ । तसर्थ, यी निवेदकलाई सोही कसूरमा सजाय गर्ने गरी सोधिएको स्पष्टीकरण अन्यथा देखिन आउँदैन ।

८. जहाँसम्म सेवाबाट हटाउने निर्णय पूर्वाग्रहपूर्ण रहेको भन्ने निवेदन जिकीर रहेको छ, सो सम्बन्धमा हेर्दा निवेदकउपर गरिएको कारवाही निजकै आचरणबाट उठान भएको देखिएको र त्यसरी कारवाही प्रारम्भ गर्नुपूर्व निवेदकले मिति २०६५।६।२७ मा गरेको अनुशासनविपरीतको काम कारवाही समेतका सम्बन्धमा यथार्थ व्यहोरा पत्ता लगाई प्रतिवेदन पेश गर्न सशस्त्र प्रहरी बल, दन्तकाली गणबाट छानवीन बोर्ड नै गठन गरेको र सो बोर्ड समेतले निवेदकको काम कारवाही सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८७(१) को (ग), (घ), (ङ) र (ज) विपरीत रहेको भन्ने प्रतिवेदन दिएको देखिन आउँछ । तत्पश्चात निवेदकउपर सोही नियमावली बमोजिम प्रथम पटक स्पष्टीकरण सोधिएको र सोको जवाफ सन्तोषजनक नभएको भनी पुनः दोस्रो स्पष्टीकरण सोधी नियमावलीको नियम ८७(१) को देहाय (ग), (घ), (ङ) र (ज) को कसूरमा नियम ८४(ख) (१) बमोजिमको सजाय

प्रस्ताव गरी नियम ९१ बमोजिम सफाइको मौका समेत दिएको देखिन्छ। यसरी निवेदकलाई कारवाही गर्नुपूर्व प्रचलित कानूनबमोजिमको सबै प्रक्रिया पूरा गरी आधार र कारण समेत उल्लेख गरी सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय पूर्वाग्रहपूर्ण वा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत भन्ने देखिँदैन।

९. तसर्थ, सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी आधार, कारण, र औचित्य समेतलाई हेरी निवेदकलाई सशस्त्र प्रहरी बलको सेवाबाट हटाउने गरी मिति २०६५।७।१ मा सशस्त्र प्रहरी बल दन्तकाली गणको सशस्त्र प्रहरी उपरीक्षकबाट भएको निर्णय एवं सोलाई सदर गरेको पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालयका सशस्त्र प्रहरी नायब महानिरीक्षकको मिति २०६५।१०।१७ को निर्णयलगायतका काम कारवाही कानूनसम्मत देखिँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने देखिएन। रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु। उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या. कमलनारायण दास

संवत् २०६८ साल भदौ १९ गते रोज २ शुभम्।

इजलास अधिकृत : विदुर कोइराला

निर्णय नं.८६४७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
संवत् २०६६-७०-००६२
आदेश मिति: २०६७।६।२९
विषय:- परमादेश समेत।
निवेदक: सुर्खेत जिल्ला, उत्तरगंगा गा.वि.स.वडा नं.
५ बस्ने अधिवक्ता कमल निओल
विरुद्ध
विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

■ सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकअन्तर्गत विरामी पर्दा राज्यद्वारा सञ्चालित सरकारी अस्पतालबाट स्वास्थ्य उपचार पाउने प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो भने सरकारी अस्पतालबाट नागरिकलाई उपचार दिलाउने सरकारको कर्तव्य हुने।

(प्रकरण नं.७)

■ सरकारले प्रत्येक अस्पतालमा अस्पतालको तह र स्तरअनुसार डाक्टर, उपकरण लगायत अन्य कर्मचारीहरूको व्यवस्था गरी अस्पतालको हैसियत अनुसारको आवश्यक Life saving drug हरूको Stock राख्न पर्छ। अस्पताल भवन छ तर डाक्टर छैन वा नर्स छैन वा औषधि छैन वा Vice Versa को गुनासो वा तर्क Excuse हुन सक्दैन। अस्पतालमा अस्पतालको आवश्यकता अनुसार र Monsoon को समयमा भाडा पखाला अर्थात् Cholera जस्तो Epidemic महामारीको Outbreak भएमा उपचारको लागि अस्पतालमा डाक्टर नभएको वा जीवनजल तथा भाडा पखाला रोक्ने औषधि नभएको भन्ने जस्ता जिकीर Justify हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं.८)

■ स्वास्थ्य सेवा पाउने हकको सार्थक उपलब्धिको लागि स्वास्थ्य सेवाको सबभन्दा तल्लो स्तरमा रहेको जिल्ला अस्पताल वा स्वास्थ्य चौकी किन नहोस मौसमअनुसार हुने रोग वा अकस्मात देखा पर्ने Epidemic प्रकारको जुनसुकै रोगबाट पनि नागरिकले उपचारको अभावमा Right to Life को हकबाट बञ्चित नहुन स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी औषधिलगायत सरकारले अन्य आवश्यक व्यवस्था गरी सम्भावित जुनसुकै प्रकारको Epidemic लाई Cope गर्न सरकार सदा तयारी हालतमा रहन पर्छ। यस्तो संवैधानिक कर्तव्यबाट सरकार पन्छिन नसक्ने।

(प्रकरण नं.१२)

- डाक्टरको अभाव वा औषधिको अभाव वा समयमा उपचार नपाएको कारण Cholera लागेको कारणबाट विरामी मर्छ भने उसको Right to life को हक हनन् हुन पुग्छ र सरकार त्यसको जवाफदेही हुन्छ। भाडा पखालाको उपचारको लागि सरकारी अस्पतालमा औषधि नभएको र जिल्ला अस्पतालहरूमा दरबन्दी हुने तर डाक्टर नहुनाले समयमा विरामीले उपचार नपाएको भन्ने कुरा स्वीकार्य र मान्य हुन नसक्ने।
- औषधोपचार सेवा अत्यावश्यकिय सेवा हो। प्रत्येक नागरिक विरामी मात्र होइन उपभोक्ता समेत हुन। अस्पताल र डाक्टरले विरामी जनतालाई आफ्नो सेवा विक्री गरेको हो। त्यसैले नागरिक जो विरामी पनि हो र सेवाग्राही उपभोक्ता पनि हो। विरामी हुँदा त्यस्तो उपभोक्ता औषधि र सेवा नपाई मर्छ भने त्यसको जिम्मा सरकारले लिनुपर्ने।

(प्रकरण नं.२३)

निवेदक तर्फबाट:

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८, १०, १२(१), १६(१), ३३(ज), ३४(१), ३५(१), ३५(१), (८) र (१०), ३८
- संक्रामक रोग ऐन, २०२०,

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिटको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

म निवेदक नेपालको नागरिक हुँ। म सुर्खेत जिल्ला उत्तरगंगा गा.वि.स.वडा नं. ५ मा स्थायी वसोवास गरी कानून व्यवसाय गरिराएको छु। मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र अन्तर्गतको जाजरकोट,

रुकुम र दैलेख लगायतका जिल्लाहरूमा हाल फैलिई रहेको संक्रामक हैजा रोगले त्यस क्षेत्रका नागरिकहरूको अकालमै दिनानुदिन मृत्यु भइरहेको र नेपाल सरकारले रोग नियन्त्रण गर्न एवं रोगबाट पीडित विरामीहरूको उपचारको उचित व्यवस्था नगरेको र यो राष्ट्रिय एवं सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकोले यस सम्बन्धमा कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्ने हक अधिकार म निवेदकमा रहेको व्यहोरा सादर अनुरोध गर्दछु।

नेपाल राज्यका विभिन्न क्षेत्रहरू मध्ये अन्य क्षेत्रको तुलनामा पश्चिमक्षेत्र विकट, अविकसित र पिछडिएको छ। यस क्षेत्रमा जनताहरू न्यूनतम आधारभूत स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगार, गाँस बाँस, कपासको समस्याबाट ससदयौँदेखि बञ्चित रहेको र राज्यबाट कुनै राहत, सुविधा पाउन सकेका छैनन्। राज्यले यस क्षेत्रको विकासको लागि खासै कुनै पहल परेको पाईदैन। यरी अपहेलित रूपमा रहने जिल्लाहरू मध्ये जाजरकोट जिल्लामा २०६६ साल वैशाख महिनामा भाडापखाला रोग देखा पर्‍यो। यस रोगको कारणबाट रोकामा गाउँ गा.वि.स.वडा नं. ६ का ३४ वर्षिय रतनबहादुर नेपालीको मिति २०६६।१।१६ मा अकाल मै दुःखद निधन भयो यो रोग हाल रुकुम, सल्यान, दैलेख वाजुरा डोटी र सुर्खेतलगायत मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमका जिल्लाहरूमा फैलिएर गएको छ। रोग प्रभावित क्षेत्रहरूमा राज्य एवं सरकारी निकायहरूबाट हालसम्म विरामीहरूको लागि औषधि उपचारको उचित व्यवस्था र रोग नियन्त्रणको लागि कुनै खालको पहलकदमी नभएको र यस क्षेत्रका शिशु, बालक, वृद्ध, वयस्कलगायतका हरेक उमेरका नागरिकहरूले अनाहकमा ज्यान गुमाउनु परिरहेको छ।

राज्य एवं सरकारले आफ्ना नागरिकको, जीउधनको सुरक्षा गर्नु उसको कर्तव्य हो। यही वास्तविकतालाई बोध गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा नेपाली नागरिकप्रति राज्य एवं सरकारले वहन गर्नुपर्ने दायित्व र कर्तव्यलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ (यसपछि संविधान मात्र भनिनेछ) को धारा १२(१) ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई

सम्मानपूर्वक वाँचन पाउने हक, धारा १३ ले समानताको हक धारा १६ वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, धारा २७ ले सूचनाको हक, र धारा १८(३) ले खाद्य सम्पत्तिको हक प्रदान गरेको छ। यसै गरी संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २(१) ले नेपाल राज्यभर वा कुनै भागमा मानिसमा कुनै संक्रामक रोग उब्जेमा वा फैलिएमा वा फैलिने सम्भावना देखिएमा नेपाल सरकारले सो रोग निर्मूल गर्न वा रोकथाम गर्न आवश्यक कारवाही गर्न र सर्वसाधारण जनता वा कुनै व्यक्तिहरूको समूहमा लागू हुने गरी आवश्यक आदेश जारी गर्न सक्ने र दफा २(२) ले नेपाल सरकारले मानिसमा उब्जेको वा फैलिएमा वा फैलिने सम्भावना भएको कुनै संक्रामक रोग निर्मूल गर्न वा सो रोग रोकथाम गर्नको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन कुनै अधिकारीलाई मुकरर गरी आवश्यक अधिकार सुम्पन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। जस अनुरूप निःशुल्क स्वास्थ्योपचार, औषधि एवं पर्याप्त मात्रामा शुलभ रूपमा चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीहरूको सेवा पाउनु नागरिकको अधिकार हो। तर हैजा प्रभावित जिल्लाका नागरिकहरूले सामान्य औषधि र खाद्यान्न समेत पाउन नसकी ज्यान गुमाउनु परिरहेको छ।

प्रत्यर्थीहरू नागरिकप्रतिको आफ्नो कर्तव्य एवं दायित्वबाट विमूख भएका कारण केही सामाजिक संस्थाहरू र केही समाजसेवीहरूबाट सामान्य औषधिको व्यवस्था गर्न खोजिएको भएतापनि आमरूपमा समेट्न सकिएको छैन। सरकारी सञ्चार माध्यमहरूले हैजा प्रभावित क्षेत्रहरूमा रोग नियन्त्रणमा आएको, औषधि उपचारको पर्याप्त व्यवस्था गरिएको र करोडौं रकम खर्चिएको जस्ता भूठा कुरा प्रचार गरिरहेका छन्। भ्रमणमा गएका भनिएका प्रधानमन्त्री, मन्त्री लगायतका व्यक्तिहरू फर्केर आएपछि अनेकौं भूठा भाषणहरू गर्ने गरेका छन्। हालसम्म प्रभावित क्षेत्रमा जम्मा वीस लाख रुपियाको औषधि पुऱ्याइएको कुरा सञ्चार माध्यमहरूबाट जानकारी आएको छ, भने प्रभावित क्षेत्रको भ्रमणको नाममा चालिस लाख रुपियाँ यातायातमा मात्र खर्च गरिएको जानकारीमा आएको छ। हैजा पीडित क्षेत्रका नागरिकहरू स्थानीय स्वास्थ्य चौकीमा उपचारको लागि जाँदा कार्यालय बन्द रहेको

अवस्था छ, भने जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयमा जाँदा विभागको र विभागमा जाँदा मन्त्रालयबाट कुनै निर्देशन नभएको भन्ने जवाफ पाइन्छ। मन्त्रालय जाँदा मन्त्रीले भेट गर्न समय छैन भनी फर्काइएको अवस्था छ। प्रधानमन्त्री र मन्त्रीले यो सामान्य रोग भएको र अब यस रोगको कारणबाट यस क्षेत्रका जनता मर्नु पर्दैन मृतकका परिवारलाई रु.दश हजार क्षतिपूर्ति दिन्छौं भनी यस क्षेत्रका नागरिकको उपहास गरी मानवीय संवेदनाहीन भाषणवाजी गरी रहेका छन्। तसर्थ यो रिट निवेदनपत्र प्रस्तुत गरेको छु।

रोग संक्रमित क्षेत्रका नागरिकहरू सामान्य जीवन जलसम्म पनि नपाएर हैजा रोगको कारणबाट हालसम्म करीव जाजरकोट जिल्लामा मात्र १८७ जना र अन्यक्षेत्रमा समेत गरी जम्मा ३०० जना नागरिकले अकालमै ज्यान गुमाई सकेका छन्। तर प्रर्थीहरूले हैजा संक्रमित क्षेत्रका नागरिकहरूप्रति वहन गर्नुपर्ने कर्तव्य एवं दायित्व वहन नगरेको स्पष्ट छ। अतः हैजा प्रभावित उपरोक्त जिल्लाहरूमा तत्काल संक्रमित नागरिकहरूको निःशुल्क रूपमा उचित स्वास्थ्योपचार एवं चिकित्सक सेवा उपलब्ध गर्नु गराउनुका साथै रोग नियन्त्रण एवं रोकथामको लागि यथाशीघ्र उचित प्रवन्ध गर्नु गराउनु भनी परमादेश लगायत अन्य जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्जा जारी गरिपाऊँ। हैजा रोगको कारणबाट मृत्यु भएका मृतकका आश्रित परिवारलाई निःशुल्क स्वास्थ्य शिक्षा रोजागारको व्यवस्था, न्यूनतम रु.५,००,०००।- (पाँच लाख) क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुका साथै हैजा प्रभावित क्षेत्रहरू एवं मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा तत्कालीन र दीर्घकालीन रूपमा योजना तर्जुमा गरी गराई यहाँका नागरिकहरूको स्वास्थ्य सुरक्षाका साथै जीवन रक्षाको प्रवन्ध गर्नु। यस क्षेत्रमा भएका यथार्थ खर्च विवरणको बिलसहित सार्वजनिक गर्नु गराउनु भनी प्रत्यर्थीहरूको नाममा उपयुक्त आदेश समेत जारी गरी नागरिकको स्वच्छ वातावरणमा वाँचन पाउने हक र निःशुल्क रूपमा स्वास्थ्य सेवा पाउने हकको संरक्षण गरिपाऊँ।

साथै तत्काल उपचार र रोकथामको व्यवस्था नभएमा यस क्षेत्रका हजारौं नागरिकले अकालमै जीवन गुमाउनु पर्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकोले संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २ समेत बमोजिम

तत्काल हैजा प्रभावित क्षेत्रलाई स्वास्थ्य संकटक्षेत्र घोषणागरी त्यस क्षेत्रमा प्रभावकारी राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य अभियान सञ्चालन गरी सरल र सहजरूपमा औषधि एवं उपचार तथा चिकित्सक स्वास्थ्यकर्मीको प्रवन्ध गरी रोकथाम र नियन्त्रणको उचित व्यवस्था एवं गुणस्तरीय खाद्यान्नको उचित प्रवन्ध गर्नुगराउनु भनी र गैरजिम्मेवारीपूर्ण अभिव्यक्ति नदिनु र रोगको यथार्थ जानकारी नलुकाउनु लुकाउन नलगाउनु भनी प्रत्यर्थीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले वाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा विचार गर्दा लामो समयदेखि पश्चिम नेपालका जाजरकोट, रुकुम, रोल्पा, दैलेख, सल्यान, डोटी, बाजुरा, सुर्खेतलगायतका जिल्लाहरूमा भाडापखाला (हैजा) जस्तो संक्रमणकारी रोग फैलिई करीव २०० जना मानिसको मृत्यु हुनुका अतिरिक्त कैयौं मानिस संक्रमित भइरहेको यथार्थ परक समाचार प्राप्त भइरहेको अवस्थामा पनि सरकारले त्यस्को रोकथाम र नियन्त्रणका लागि संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २(१) समेतलाई वेवास्ता गरी प्रयास गरेको नदेखिंदा अब तुरुन्तै उल्लिखित ऐन, कानून र संविधानले व्यवस्था गरेको परिधिभित्र रही राज्यले गर्न सक्ने सम्मका प्रभावकारी प्रयासहरू गरी संक्रमित क्षेत्रमा औषधि, चिकित्सक र अन्य आवश्यक स्रोत तथा साधन जुटाई रोग नियन्त्रण गरी सर्वसाधारण जनताको जीउ धनको संरक्षण गर्ने गराउनेतर्फ कार्य गर्नु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ, भन्ने यस अदालतको आदेश ।

संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २ बमोजिम आदेशहरू जारी गर्ने अधिकारक्षेत्र यस मन्त्रालयको नभई नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६४ ले स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई तोकेको हुँदा सो सम्बन्धी कामकारवाहीको वारेमा स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट सम्मानीत अदालतमा पेश हुने लिखित

जवाफबाट सम्मानीत अदालतलाई अवगत हुने नै छ । जहाँसम्म त्यस्ता रोगहरू नियन्त्रणको सिलसिलामा यस मन्त्रालयको जिम्मेवारी र दायित्वको विषय छ तत्सम्बन्धमा हेर्दा आम नागरिकलाई स्वास्थ्य भई वाँच्न सहयोग पुऱ्याउने खालका चेतनामूलक सूचनाहरू सम्प्रेषण गराई सर्वसाधारण जनतालाई पुग्ने हानि नोक्सानीबाट बचाउन सहयोग पुग्ने खालका विभिन्न जानकारीमूलक सूचनाहरू सरकारी सञ्चार माध्यमहरूबाट सम्प्रेषण हुनुका अतिरिक्त आमनागरिकको सूचनाको पहुँचलाई सरल एवं सहज बनाउन सञ्चारका माध्यमहरूको थप विकास एवं विस्तार समेत गर्ने रणनीति लिई तदनुरूप कार्यहरू समेत भइरहेको अवस्था छ । तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउन अनुरोध छ, भन्ने समेत सूचना तथा सञ्चारमन्त्री र ऐ.मन्त्रालयको एकै मिलान व्यहोराको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

विपक्षीले यस क्षेत्रको अवलोकन भ्रमण नै नगरी एक्की ढंगले राख्नु भएको भनाई वास्तविक छैन । यस दैलेख जिल्लामा प्रशस्त मात्रामा औषधि ल्याई प्रत्येक गाउँ गाउँमा पुऱ्याइएको र चिकित्सकहरूलाई स्रोत साधनसहित परिचालन गरिएको कारण यस संक्रामक रोग माथि नियन्त्रण ल्याउन सकिएको हो । यो दैलेख जिल्ला दुर्गम जिल्ला भएका कारण सडक यातायात, खानेपानी शिक्षा जस्ता क्षेत्रमा विकासमा केही पछाडि परेको हुँदा संक्रामक रोग हैजा (भाडापखाला) एक्कासी फैलिंदा नियन्त्रणमा ल्याउन केही अप्ठ्यारो परेको हो र जिल्लामा अधिकांश ग्रामिण वस्तीमा शौचालयमा दिशा गर्न, सरसफाइसम्बन्धी चेतना नभएका कारण खुल्ला दिशा र वर्षातको प्रदुषित पानी वासी खाना र पौष्टिक आहारको कमीका कारण यो रोग फैलिई नियन्त्रणमा थप चुनौतीहरू सिर्जना भएका कारण उपचार तथा जनचेतना जस्ता अथक प्रयासका बावजूद प्रत्येक गाउँमा स्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य केन्द्र र अस्पतालहरूमा प्रशस्त मात्रामा औषधि र चिकित्सकको सेवा पुऱ्याइएको र हाल रोग नियन्त्रणमा आइसकेको हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत जिल्ला प्रशासन कार्यालय दैलेखको लिखित जवाफ ।

निवेदन जिक्कीरका सम्बन्धमा यस जिल्लाका विभिन्न स्थानमा भाडापखाला रोग फैलिएको समाचार

प्राप्त हुनासाथ जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट विभिन्न कदमहरू चालिएको थियो। जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिको तत्काल बैठक बसी विरामीको उपचार र रोग नियन्त्रणका लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा नौ सदस्यीय समिति गठन गरी सो समिति हालसम्म पनि क्रियाशील रही आएको छ। भ्वाडापखाला पीडितको उपचार र रोग नियन्त्रणमा यस कार्यालयको भूमिका समन्वयकारी र अनुगमन उन्मुख हो। नेपाल सरकारको जिल्ला प्रतिनिधिको रूपमा रहेर गर्नुपर्ने सम्भव भएसम्मका सबै कार्यहरू इमान्दारीपूर्वक प्रभावकारिताका साथ गरिरहेको छ। भ्वाडापखाला दुर्गम स्थानबाट शुरु भएको हुँदा रोगको सूचना ढिलोगरी प्राप्त हुनु, विकट भू-वनोट, यातायात र सञ्चारको पहुँच नहुनु तथा विरामी र निजका परिवारमा चेतनाको कमी आदि जस्ता विविध कारणबाट भ्वाडापखाला प्रभावित क्षेत्रमा तुरुन्त सरोकारवाला निकायबाट आफ्नो सेवा प्रवाहमा सामान्य कमजोरी रहन गएको थियो तर सूचनाप्राप्त हुनासाथ भ्वाडापखाला प्रभावित सबै क्षेत्रमा र अति दुर्गम स्थानमा हेलीकप्टरको समेत प्रयोग गरी औषधि र स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई पुऱ्याईएको थियो। मृतकका पीडित परिवारलाई नेपाल सरकारको तर्फबाट आर्थिक राहतका साथै विभिन्न दिर्घकालीन योजनाहरू समेत हाल सञ्चालन गर्ने तयारी भैरहेको छ। खाद्यान्न अभाव देखिएको क्षेत्रमा खाद्य संस्थानमार्फत् ढुवानी अनुदानको चामल उपलब्ध गराइएको छ। यसर्थ प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत जिल्ला प्रशासन कार्यालय जाजरकोटको लिखित जवाफ।

विपक्षी रिट निवेदकले मेरो र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको के कस्तो कामकारवाहीबाट निजको के कस्तो हक अधिकारको हनन् भएको हो त्यसको स्पष्ट जिकीर नलिई विना आधार र कारण प्रत्यर्थी बनाई दिइएको रिट निवेदन दावीको सम्बन्धमा कुनै कामकारवाही र निर्णय नै नगरेको म र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतलाई विपक्षीले प्रत्यर्थी बनाउन मिल्ने नै होइन जहाँसम्म नेपालको पश्चिम क्षेत्रमा फैलिएको भ्वाडा पखालाको विषय छ, सो सम्बन्धमा रोगको प्रकोपको कारणबाट पीडितको दुःख दर्द बुझ्न र रोगबाट पीडितहरूको स्वास्थ्य सेवाको प्रवन्धको

अनुगमन गर्न म स्वयंले पनि प्रभावित स्थान मध्ये केही स्थानको स्थलगत भ्रमण गरेको छु। भ्वाडापखालाको नियन्त्रणका लागि नेपाल सरकार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र मातहत निकायहरूबाट यथेष्ट प्रयासहरू भइरहेको छ। स्वास्थ्यकर्मीहरू अहोरात्र त्यस क्षेत्रमा खटिई आवश्यक पर्ने औषधि र अन्य आवश्यक सामग्री त्यस क्षेत्रमा पठाई रहेको छ। जसका कारण भ्वाडापखाला रोकथाम भई नियन्त्रणमा आइसकेको अवस्था छ। सरकारको क्षमताले भ्याएसम्मका प्रभावकारी प्रयासहरू भएका छन् यो यथार्थ हुँदाहुँदै सरकारको तर्फबाट भएका प्रयासहरूलाई अबमूल्यन गरी हचुवाका आधारमा दिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ।

उक्त भ्वाडा पखालाको प्रकोपको नियन्त्रणको लागि नेपाल सरकारले विभिन्न निर्णय गरी ती निर्णय कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसै क्रममा जाजरकोट र रुकुम लगायतका जिल्लाहरूमा फैलिएको भ्वाडापखालाको प्रकोपबाट प्रभावित जनताका लागि राहत प्याकेज स्वीकृत गर्ने र राहत प्याकेजको लागि आवश्यक पर्ने जम्मा रु.१९ करोड ६३ लाख स्वीकृत गरी उल्लिखित रकम सम्बन्धित मन्त्रालय निकायहरूलाई निकास दिई कार्ययोजनाअनुसार तत्कालै कार्यान्वयन गर्न निर्देशन दिने गरी मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०६६।४।२८ मा निर्णय गरेकोले सरकारले रिट निवेदनमा उठाएको विषयमा ध्यान नदिएको भन्ने बनाई निरर्थक हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपाल तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको संयुक्त लिखित जवाफ।

जाजरकोट, दैलेख, सल्यान, सुर्खेत तथा डोटी, वाजुरा, अछाम जिल्लाहरू भौगोलिक रूपमा विकट रहेकोले सो स्थानमा जनतामा शिक्षाको कमी एवं जनचेतनाका कारण २०६६ साल वैशाखको अन्त्यतिर देखा परेको भ्वाडा पखाला रोग विस्तारै सबैतिर फैलिन गएको र भौगोलिक विकटताको कारण घरघरमा पुग्न धेरै समय लाग्ने भएकोले घर घरमा गै स्वास्थ्य उपचार गर्न सम्भव नभै स्थानीय स्वास्थ्य केन्द्रमा सबै रोगीहरूको उपचार गरिदा गरिदै धेरै रोगीहरूको स्वास्थ्य केन्द्रमा नआईपुग्दै मृत्यु हुन

गएकोमा विभागबाट उपलब्ध स्रोत साधनका आधारमा यथाशीघ्र रोग नियन्त्रणको लागि कार्य गरेको, रोग प्रभावित जिल्लाका स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा आवश्यक चिकित्सकसहितको स्वास्थ्यकर्मी तथा आवश्यक औषधिसमेत पठाई निजहरूले स्वास्थ्य केन्द्र तथा निश्चित स्थानमा मुकाम खडा गरी रोगको उपचार गरिरहेको र उक्त उपचार प्रक्रियाबाट धेरै रोगीहरू निको भै घर फर्की सकेको हुँदा तत्काल महामारी संकटकक्षेत्र घोषण गर्नुपर्ने स्थिति रहेको देखिदैन ।

यस विभागको रेकर्डअनुसार मध्यपश्चिमाञ्चल तथा सुदूर पश्चिमाञ्चलक्षेत्र अन्तर्गत सबै पदमा गरी करीव १२५ जना स्वास्थ्यकर्मीहरू मात्र रिक्त रहेको र कायम दरवन्दीमा रहेका सबै स्वास्थ्यकर्मीहरूबाट उपचार भैरहेको तथा नपुग थप स्वास्थ्यकर्मी यस विभाग तथा क्षेत्रहरूबाट खटाई उपचार गराईरहेको हुँदा स्वास्थ्यकर्मी अभाव रहेको भन्ने भनाई उपयुक्त छैन ।

रोग नियन्त्रणको लागि यस विभाग अन्तर्गत इपिडिमियोलोजी तथा रोग नियन्त्रण महाशाखा अन्तर्गत कन्ट्रोल रुम स्थापनागरी उक्त केन्द्रमा चौविसे घण्टा सूचना लिन कर्मचारी खटाइएको र प्रभावित जिल्लामा भएको गतिविधिको जानकारी लिई ति जिल्लाबाट माग भएबमोजिमका औषधि तथा स्वास्थ्यकर्मीहरू तुरुन्त पठाइएको हुँदा उपचारको लागि औषधि स्वास्थ्य संस्थामा नभएको भन्ने भनाईमा सत्यता छैन ।

रोग नियन्त्रणमा सहयोग पुऱ्याउन स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले नेतृत्व गर्ने निर्णय भएबमोजिम रोग प्रभावित जिल्लाहरूको उपचार कार्यमा समन्वय गर्न डाक्टरहरू खटाई उहाँहरूको समन्वय र निर्देशनमा उपचार प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाइएको र यस विभागबाट मिति २०६६।३।२९ गते १५०० के.जि. औषधि सहित चिकित्सकसहित २६ जनाको टोली रोग प्रभावित जिल्लामा उपचारको लागि खटाई उपचार गरिएको एवं रोग प्रभावित जिल्लाहरूका विभिन्न स्थानहरूमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रीबाट स्थलगत भ्रमण गरी आवश्यक निर्देशन समेत दिएको हुँदा स्वास्थ्यकर्मीको अभाव भएको भन्ने भनाईमा सत्यता छैन । रोगको कारण पत्ता लगाउन रोगीहरूको रगत नमूना संकलन गरी

परीक्षण गरिएकोमा केही रोगीमा हैजाको किटाणु फेला परेकोले सोहीअनुसारको उपचार प्रक्रिया शुरू गरिएको र यस्ता विविध प्रक्रिया अपनाई काम गर्दागर्दै पनि भाडापखाला जस्तो रोगको कारणले केही मानिसहरूको मृत्यु भएकोमा सरकार गम्भीर भएको र अब आउने दिनहरूमा उक्त रोगको शुरुवात नै हुन नदिनेतर्फ आवश्यक सतर्क रहने र त्यस्ता जिल्लाहरूका सर्वसाधारणहरूमा सरसफाई लगायतका जनचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र उपचारको लागि सबै स्रोत साधनहरू समयमानै चालु अवस्थामा राख्न यस विभाग प्रतिबद्ध रहेकोले निवेदकको मागबमोजिम रिट जारी हुनुपर्ने होइन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत स्वास्थ्य सेवा विभागको लिखित जवाफ ।

राज्यले नागरिकप्रति वहन गर्नुपर्ने दायित्व वहन गर्नुपर्छ भन्ने वास्तविकतालाई आत्मसात गरेर नै रोग नियन्त्रणका लागि शुरुदेखि हालसम्म अविच्छिन्नरूपमा रोग प्रभावित क्षेत्रमा आवश्यक उपचार एवं सहयोग भइरहेको छ । पीडितलाई गरेको आर्थिक सहयोग नागरिकको उपहास नभई यथार्थमा सहयोग नै हो । रोग प्रभावित क्षेत्रमा पटकपटक स्वास्थ्यकर्मीको टोली आवश्यक औषधि पठाई निरन्तर उपचार गर्नु गराउनुका अतिरिक्त तत्सम्बन्धी निरीक्षण अनुगमन समेत जे जति गर्न सम्भव थियो, सो सबै तदारुकताका साथ यथासम्भव गरेको तथ्य सार्वजनिकरूपमै प्रकाशमा आइसकेकोले यस विषयमा राज्यले केही गरेन भन्ने विपक्षीको कथन पूर्वाग्रही छ । रिट निवेदकले माग गरेको अधिकांश कार्य सम्पन्न भइसकेको र थप कार्य गर्नु परेको अवस्थामा पनि गर्न राज्य तत्पर हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत एकै मिलान व्यहोराको स्वास्थ्य मन्त्रालय तथा ऐ.मन्त्रीको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

निवेदकले उठाएको जिकीरका सन्दर्भमा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय रुकुम तथा अन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट जिल्लामा भएको जनशक्ति परिचालन गरी रोग प्रभावित क्षेत्रहरूमा स्वास्थ्यकर्मी तत्काल खटाई पठाउन यस कार्यालयबाट निर्देशन गरेको र सो अनुसार स्वास्थ्य कार्यालय रुकुमबाट तत्काल रोग प्रभावित क्षेत्रहरूमा स्वास्थ्यकर्मीहरू परिचालन गरी उपचारमा संलग्न गराइएको साथै

यस जिल्लाको जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिको बैठक बसाली तत्काल उपचारको लागि जिल्लामा क्रियाशील गै.स.स.हरू समेतलाई कार्यान्वयनमा सहयोग सम्बन्धमा क्रियाशील रहन अनुरोध गरी उक्त उपचारको लागि आवश्यक स्थानमा नेपाली सेनाको हेलिकप्टरद्वारा औषधि तथा स्वास्थ्यकर्मी पुर्याई उपचार गराउँदा ५२ जनाको ज्यान गएको तर रोग प्रभावित २५०० जनालाई उपचार गरी ज्यान जोगाएको र मृत्यु भएका परिवारहरूलाई प्रति मृतक रु.१०,०००/- दश हजार रुपैयाँ र परिवारको मुख्य मानिस मृत्यु भएको सन्दर्भमा थप रु.५०००/- (पाँच हजार) रुपैया राहत रकम समेत सम्बन्धित मृतक परिवारको घर दैलोमा उपलब्ध गराइएको र केहीलाई उपलब्ध गराउने प्रक्रियामै रहेको हुँदा भूठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुकुमको लिखित जवाफ ।

अन्य विपक्षीहरूको लिखित जवाफ परेको मिसिलबाट देखिएन ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा प्राप्त मिसिल संलग्न कागज प्रमाणहरूको अध्ययन गरियो । निवेदक कमल निओललाई यस अदालतबाट मिति २०६६।८।७ को तारेख तोकिएकोमा निज उक्त तारेखमा उपस्थित नभै तारेख गुजारेको देखिए तापनि प्रस्तुत निवेदन सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कानूनी र संवैधानिक प्रश्न समावेश भएको विवाद भएको र यस्तो विवादमा निर्णय नै गर्नुपर्ने हुन्छ, तामेलीमा राख्न नमिल्ने हुँदा विपक्षी नेपाल सरकार समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उप-न्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मीले विपक्षी रिट निवेदकले दावी गरेका जिल्लाहरूमा हाल भाडापखाला नियन्त्रण भैसकेको छ । नेपाल सरकारले उक्त क्षेत्रमा आवश्यक स्वास्थ्यकर्मी तथा औषधिको व्यवस्था गरेकै कारण रोग नियन्त्रणमा आएको कुरा सार्वजनिक सञ्चारबाट समेत प्रष्ट भैसकेको छ । उक्त भाडापखलाबाट पीडित परिवारलाई सरकारले क्षतिपूर्ति तथा राहत उपलब्ध गराइसकेको छ । सरसफाई र जनचेतनाको कमीको कारण उक्त भाडापखला फैलिन गएकोले आगामी दिनमा त्यस्तो हुन नदिनको लागि जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रम

सञ्चालन गरिएको छ । तसर्थ सरकार उदासिन रहेको भन्ने रिट निवेदन कथन तथ्यमा आधारित नहुनुको साथै निवेदकले लिएका जिकीरहरू पुरा भैसकेको हुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उल्लिखित बहस समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा रिट निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन ? भनी निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा निवेदकको माग हेर्दा गत २०६६ सालको शुरु वैशाख महिनामा मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्र अन्तर्गतको विभिन्न जिल्लाहरू मध्ये जाजरकोट जिल्लामा भाडा पखालाको रोग देखा पर्‍यो । भाडा पखाला जाजरकोट जिल्लामा मात्र सीमित नरही रुकुम, सल्यान, दैलेख, बाजुरा, डोटी, सुर्खेतलगायत मध्यपश्चिमाञ्चल एवं सुदूर पश्चिमाञ्चलका जिल्लाहरूमा समेत फैलियो । समयमै सरकारले ध्यान नदिएको कारण बच्चा, बृद्ध, बयस्कको मृत्यु भयो र प्रस्तुत निवेदन दर्ता गर्दा साउन महिनासम्ममा जाजरकोट जिल्लामा मात्र १८७ जना र अन्य जिल्लामा ३०० जना मरेकाले हैजा प्रभावित ती जिल्लाहरूमा निःशुल्क स्वास्थ्योपचार एवं चिकित्सक सेवा उपलब्ध गराउन र मृतकका आश्रित परिवारलाई न्यूनतम रु.५,००,०००/-क्षतिपूर्ति समेत उपलब्ध गराई पाउँ भनी परमादेशको आदेश समेत माग गरेको देखिन्छ ।

सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारको लिखितजवाफ हेर्दा:-

स्थानीय तहमा रुकुम जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको लिखितजवाफबाट निजले उक्त रोग नियन्त्रणको लागि स्थानीय N.G.O लगायत अन्य सम्बद्ध संघ संगठन चिकित्सक Mobilize गरेको भन्ने देखिन्छ ।

अर्का विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखितजवाफ हेर्दा उल्लिखित हैजालाई ध्यानमा राखी २०६६।३।२८ गते प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को बैठक बसी काठमाडौँबाट १५०० के.जि. औषधि समेत तीन सदस्यीय डाक्टरको टोली जाजरकोट पठाउनुका साथै तत्कालीन स्वास्थ्यमन्त्रीले समेत स्थलगत अवलोकन भ्रमण गरी आवश्यक निर्देशन समेत दिएको भन्ने देखिन्छ । कुन कुन जिल्ला

के कति संख्यामा हैजाबाट प्रभावित भएको र विरामीहरूको अवस्था समेत देखिने तालिका र पठाएको औषधिको विवरण मिसिल संलग्न देखियो ।

अब निवेदकको मागअनुसार परमादेशको आदेश जारी गर्नपर्ने हो, होइन यसतर्फ हेर्नुपर्ने हुन आयो ।

यसको लागि संवैधानिक व्यवस्था, नेपाल ऐन तथा नेपाल पक्ष भएको विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको व्यवस्थाहरू र नेपाल सरकारले गरेको कामकारवाही हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

२. संवैधानिक व्यवस्थातर्फ हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ भनी बाँच्न पाउने हक अर्थात् Right to Life मौलिक हकको रूपमा प्राप्त छ । धारा १६ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था छ, धारा १६(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुने र उपधारा (२) मा प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । उक्त धारामा प्रदत्त हकहरू राज्यको विरुद्ध प्राप्त हुने र यस अदालतले धारा १०७(२) को असाधारण अधिकारअर्न्तगत प्रचलन गराउने हक हुन् ।

३. नागरिकहरूका ति मौलिक हकहरूलाई साकार बनाउन राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू संविधानको भाग ४ मा उल्लेख छ । हुनत भाग ४ का दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू यस अदालतबाट आदेश गरी कार्यान्वयन गरिने विषय होइनन् तर नेपाल सरकारले आफ्नो Governance मा भाग ४ का व्यवस्थालाई मध्यनजरमा राखेर कार्यक्रम बनाउने, नीति बनाउने, रकमको व्यवस्था गर्ने र कानून निर्माण गर्ने गर्नुपर्दछ । अर्थात् सरकारले भाग ४ को व्यवस्थाबाट Guided भएर राज्य सञ्चालन गर्नुपर्छ । नागरिकहरूको स्वास्थ्य सेवा पाउने हकका सम्बन्धमा धारा ३३ (ज) मा स्वास्थ्य सम्प्रभुसत्तामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापना गर्ने नीति राज्यको दायित्व हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ । जनताको स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत कुराहरूको लागि आधुनिक स्वास्थ्य सेवाको विकास गरी जीवनस्तर बृद्धि गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन

गर्ने राज्यको नीति हुने व्यवस्था धारा ३५(१) मा भएको देखिन्छ । त्यसैगरी ऐ.उपधारा (८) मा महिला बर्गको स्वास्थ्यको विशेष व्यवस्था गर्ने र उपधारा (१०) मा स्वास्थ्यमा निश्चित समयको लागि आरक्षणको विशेष व्यवस्था गरी आर्थिक र सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा धारा १६(२) मा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने मौलिक हक प्राप्त छ भने धारा १६(२) को नागरिकको मौलिक हक उपभोग गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने राज्यको कर्तव्य तोकिएको देखिन्छ ।

४. संविधानको धारा ३४(१) ले नेपाल राज्यलाई लोककल्याणकारी राज्य Envisage (मान्यता प्रदान) गर्छ ।

उक्त धारा ३४(१) यस प्रकार छ : -

धारा ३४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू: (१) जनताको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक क्षेत्र लगायत राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गरी खुला समाजमा आधारित लोककल्याणकारी व्यवस्थाको अभिवृद्धि गर्नु राज्यको प्रमुख उद्देश्य हुनेछ ।

५. धारा ३४ को उपधारा (१) Governance को मूल उद्देश्य मान्नुपर्छ । उपधारा (१) अनुसार सरकारले प्रत्येक नागरिकको शरीर तथा वासस्थानको सुरक्षा गरी आर्थिक सामाजिक लगायत सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गरी लोककल्याणकारी व्यवस्था कायम गर्ने राज्यको उद्देश्य हुने उल्लेख छ । उपधारा (१) को अक्षरसः कार्यान्वयन भनेको सरकारले प्रत्येक नागरिकको जीउ, शरीर वासस्थान, संरक्षित गर्ने । आर्थिक क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था भन्नाले प्रत्येक नागरिकले आफ्नै पेशा व्यवसाय वा रोजगारीमार्फत आत्मनिर्भर बन्ने र राष्ट्रिय जीवनमा न्यायपूर्ण व्यवस्था भन्नाले शोषणमुक्त समाज सिर्जना गर्दै देशमा उपलब्ध स्रोतमा सबैको पहुँच हुने गरी नेपाललाई जनकल्याणकारी राज्य बनाउने भनेको हो ।

६. जनकल्याणकारी राज्यमा सरकारको प्रमुख कर्तव्य भनेको जनताको भलो र कल्याण गर्न

जीवनस्तरलाई उकास्ने हो । मानिसको लागि सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा स्वस्थ (Healthy) शरीर हो । स्वस्थ अर्थात् Healthy शरीरले मात्र प्रत्येक व्यक्ति आत्मनिर्भर भई सम्मानपूर्वक बाँच्न सक्छ । त्यसैले धारा १६ खासगरी उपधारा (२) मा उल्लेख भएको नागरिकको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने हक साकार पार्न राज्यले धारा ३३(ज), ३५(१)(८) र (१०) अनुसार आफ्ना नागरिकहरूलाई स्वास्थ्य उपचार सेवा उपलब्ध गराउनु पर्छ । लोककल्याणकारी राज्यमा स्वास्थ्य उपचार सेवा उपलब्ध गराउने सरकारको संवैधानिक कर्तव्य हो ।

७. सरकार आफ्नो संवैधानिक कर्तव्यबाट विचलित हुन सक्दैन । धारा ३७ खास गरी उपधारा (२) अनुसार शासन व्यवस्थाको जिम्मा मन्त्रिपरिषद्मा रहन्छ । मन्त्रिपरिषद्ले उपधारा (२) को आफ्नो कर्तव्य र जिम्मा धारा ४३(२) बमोजिम र मार्फत पालना गर्नुपर्दछ । धारा ४३ को प्रयोजनको लागि सरकारको काम सञ्चालन गर्न कार्यसञ्चालन र विभाजन नियमावली बन्दछ । उपधारा (२) को प्रयोजनको लागि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय गठन भएको छ । नेपाली नागरिकको स्वास्थ्य उपचार सेवा पाउने हकको लागि उपधारा (२) बमोजिम गठित मन्त्रालयद्वारा नेपाल राज्यभरको स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन र प्रशासन गरिन्छ । धारा १६(२) अनुसार नागरिकहरूले स्वास्थ्य उपचार सेवा पाउनको लागि सरकारले केन्द्र, क्षेत्र तथा जिल्ला जिल्लामा अस्पताल एवं स्वास्थ्य चौकीहरू स्थापना गरी सञ्चालन गर्दछ । सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत विरामी पर्दा राज्यद्वारा सञ्चालित सरकारी अस्पतालबाट स्वास्थ्य उपचार पाउने प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो भने सरकारी अस्पतालबाट नागरिकलाई उपचार दिलाउने सरकारको कर्तव्य हो ।

८. सरकारी अस्पताल सरकारद्वारा स्थापित र Funded हुन्छन् । त्यसैले नेपाली नागरिकलाई उपचार मार्फत स्वास्थ्यसेवा उपलब्ध गराउन सरकारी अस्पतालको प्रत्येक स्वास्थ्यकर्मी Duty Bound छन् । यसको लागि सरकारले प्रत्येक अस्पतालमा अस्पतालको तह र स्तरअनुसार डाक्टर, उपकरणलगायत अन्य कर्मचारीहरूको व्यवस्था गरी अस्पतालको हैसियत अनुसारको आवश्यक Life

saving drug हरूको Stock राख्न पर्छ । अस्पताल भवन छ तर डाक्टर छैन वा नर्स छैन वा औषधि छैन वा Vice Versa को गुनासो वा तर्क Excuse हुन सक्दैन । अस्पतालमा अस्पतालको आवश्यकताअनुसार र Monsoon को समयमा भाडा पखाला अर्थात् Cholera जस्तो Epidemic महामारीको Outbreak भएमा उपचारको लागि अस्पतालमा डाक्टर नभएको वा जीवनजल तथा भाडा पखाला रोक्ने औषधि नभएको भन्ने जस्ता जिकीर Justify हुन सक्दैन । नेपाल राज्यको भौगोलिक अवस्थाअनुसार समय र मौसमअनुसार विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा बेलाबेलामा देखा पर्ने Epidemic अनुसारको रोगको लागि सरकार र अस्पताल बेलैमा चनाखो भई विरामीको उपचारको लागि अस्पताल तयारी अवस्थामा रहनैपर्छ । यदि नियन्त्रण र उपचार गर्न सकिने रोग पनि समयमा डाक्टर नहुनाले वा औषधि उपलब्ध नहुनाले नागरिकहरू मर्छन् भने सरकारले त्यसको जिम्मा लिनुपर्छ ।

९. संक्रामक रोग ऐन, २०२०, २०२०/११/१६ मा बनी सोही मितिमा नै राजपत्रमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । उक्त ऐन, २०२० सालमा बने पनि २०६५/२/१५ गते मात्र उक्त ऐन लागू भएको देखिन्छ । उक्त ऐन, हालको संवैधानिक अवस्थामा Pre constitutional Law हो । उक्त ऐन बन्दा नेपालमा Right to Life वा स्वास्थ्य सेवा पाउने हक Right to medical care प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक भन्ने सोचाई सम्म पनि थिएन । तैपनि उक्त ऐनले देशमा कुनै रोगले Epidemic को रूप लिनसक्छ र त्यसरी Epidemic को रूप लिएमा नागरिकहरूको Right to life को हक हनन् हुन्छ भन्ने महसूस गरी उक्त कानून बनेको देखिन्छ ।

१०. २०१९ सालको संविधानमा वर्तमान संविधानको धारा १२(१) को जस्तो सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक अर्थात् Right to dignified Life को हक र धारा १६(२) को स्वास्थ्य सेवाको हक अर्थात् Right to medical care को हक थिएन । तरपनि त्यतिबेला बेलाबेलामा देखा पर्ने Epidemic लाई नियन्त्रण गर्ने र प्रभावित विरामीलाई उपचार गर्ने संक्रामक रोग ऐन, २०२०, २०२० सालमा बनेको देखिन्छ । उक्त ऐनले त्यति बेलाको सरकार र

व्यवस्थापिका आफ्ना नागरिकहरूको Right to life (बाँच्न पाउने हक) प्रति सजग, सचेत र संवेदनशील थियो भन्ने देखाउँछ। नेपाली नागरिकको Right to medical care को हकको लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३८ अन्तर्गतको सरकारले संक्रामक रोग ऐन, २०२० लाई Wake up call को रूपमा लिनुपर्छ र वर्तमान संविधानको धारा १६(२) लाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्छ।

११. समाज स्त्री पुरुष, तेस्रो लिंगी, विभिन्न उमेर, जस्तो बालक, तन्नेरी, बृद्ध विभिन्न भाषाभाषी जात, जाति मिलेर बनेको हुन्छ। त्यसैगरी नेपाल जस्तो विकासशील देशमा गरिवी उन्मूलन भइसकेको छैन, शिक्षाको कमी छ। चेतना Awareness को कमीको कारणले गर्दा वातावरण एवं सरसफाइको अभावको कारण पनि विभिन्न Epidemic आउन सक्छ। कुनै पनि देशको नागरिकहरू नै त्यस्तो देशको महत्वपूर्ण शक्ति मानिन्छ। त्यसैले व्यक्तिगत स्तर र सरकारीस्तर दुवैस्तरमा स्वस्थ नागरिक र रोगमुक्त समाज नै देशको महत्वपूर्ण सम्पत्ति हुने हुँदा Epidemic को कारण नागरिकहरूले ज्यान गुमाउन नपरोस भनी सचेत रहनु पर्दछ।

१२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३४(१) अनुसार नेपाल राज्यलाई जनकल्याणकारी राज्यमा अभिवृद्धि गर्ने राज्यको लक्ष्य हुने व्यवस्था भएको छ र जनकल्याणकारी राज्यमा नागरिकको कल्याण welfare नै Supreme हुनुपर्ने हुँदा नागरिकको स्वास्थ्य सेवा पाउने मौलिक हक अर्थात् नागरिकको Right to Medical Care का सम्बन्धमा प्रत्येक अस्पतालमा आवश्यकताअनुसारको आवश्यकीय औषधि एवं स्वास्थ्य कर्मीहरूको सुविधा पुऱ्याउने सरकारको संवैधानिक कर्तव्य हो। यसको लागि पर्याप्त रकम आवश्यक पर्छ। रकमको अभाव छ, सरकारको राजश्व उठ्ती सीमित छ। सीमित स्रोतलाई देशको उत्तीकै महत्वपूर्ण Sector शिक्षा, रक्षा, यातायात जस्ता आदि क्षेत्रमा पनि बाँडफाँड गर्नुपर्छ। यसमा विवाद नहोला तर मानिसको जीवन मरणकै प्रश्नसँग सम्बन्धित अर्थात् Right to Life सँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सेवालार्ई बाहेक गर्न वा बेवास्ता गर्न मिल्दैन। विभिन्न मौलिक हक र विभिन्न मानव

अधिकारहरूमध्ये धारा १२(१) को Right to life with dignity उत्तिकै महत्वपूर्ण मौलिक हक हो र धारा १२(१) Right to life with dignity को उक्त हक धारा १६(२) को Right to Medical Care को अभावमा सम्भव हुँदैन। त्यसैले नागरिकको धारा १२(१) को मौलिक हकसँग गाँसिएको धारा १६(२) को हकको प्रचलनको लागि सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्छ। सरकारले सरकारी अस्पतालहरूलाई प्रशासनिक विभाजन सँगसँगै क्षेत्रीय अस्पताल, अञ्चल अस्पताल, जिल्ला अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी आदी विभिन्न स्तर कायम गरेको होला तर नागरिकहरूलाई संविधानको धारा १२(१) ले दिएको Right to Life को मौलिक हक र धारा १६(२) ले दिएको स्वास्थ्य सेवा पाउने हकको सार्थक उपलब्धिको लागि स्वास्थ्य सेवाको सबभन्दा तल्लो स्तरमा रहेको जिल्ला अस्पताल वा स्वास्थ्य चौकी किन नहोस मौसम अनुसार हुने रोग वा अकस्मात देखा पर्ने Epidemic प्रकारको जुनसुकै रोगबाट पनि नागरिकले उपचारको अभावमा Right to Life को हकबाट बञ्चित नहुन स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी औषधिलगायत सरकारले अन्य आवश्यक व्यवस्था गरी सम्भावित जुनसुकै प्रकारको Epidemic लाई Cope गर्न सरकार सदा तयारी हालतमा रहन पर्छ। यस्तो संवैधानिक कर्तव्यबाट सरकार पन्छिन सक्दैन।

१३. Right to medical care वा स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी र स्वास्थ्य सम्बन्धी हकका सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको प्रसँगबाट पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसरी हेर्दा स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी हक र स्वास्थ्यसम्बन्धी हक Basic मानव अधिकार मानिन्छ। सन् १९४६ मा Draft भएको विश्व स्वास्थ्य संगठन अर्थात् World Health Organization (W.H.O) को Charter मा "The right to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health भनियो र W.H.O. को Charter को प्रस्तावनामा "The enjoyment of the highest attainable standard of health is one of the fundamental rights of every human being without distinction of race, religion, political belief, economic or social condition भनिएको छ। नेपाल पक्ष भएको International covenant on

economic social and cultural right (ICESCR) 1966 को धारा १२ मा पनि right to health को सम्बन्धमा व्यवस्था भएको देखिन्छ। ICESCR 1966 को धारा १२ यस प्रकार छ :

Article 12

1. The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health.
2. The steps to be taken by the States Parties to the present Covenant to achieve the full realization of this right shall include those necessary for:
 - (a) The provision for the reduction of the stillbirth-rate and of infant mortality and for the healthy development of the child;
 - (b) The improvement of all aspects of environmental and industrial hygiene;
 - (c) The prevention, treatment and control of epidemic, endemic, occupational and other diseases;
 - (d) The creation of conditions which would assure to all medical service and medical attention in the event of sickness.

१४. ICESCR 1966 मा नेपाल पक्ष बनेको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को व्यवस्थाअनुसार सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुन्छ। यदि सन्धिको व्यवस्था कुनै नेपाल कानूनसँग बाभेमा बाभेको हदसम्म नेपाल कानून लागू नभई सन्धिको व्यवस्था लागू हुन्छ। यस प्रसँगमा हेर्दा ICESCR को धारा १२(२) ले उक्त महासन्धिको व्यवस्था नागरिकहरूले Full realization गर्न पाउन उपधारा (c) मा कुनै रोग फैलिई Epidemic को रूप लिनसक्ने अवस्था भएमा त्यसको Prevention (रोकथाम गर्न), Treatment (उपचार गर्न) र Control (नियन्त्रण) गर्न र उपधारा (d) मा Epidemic फैलिएकोले नागरिकहरू विरामी परेको कारण स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न यथासक्य चाँडो उपयुक्त व्यवस्था गर्न पर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ।

१५. नेपाल पक्ष भएको अर्को महासन्धि convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW) 1979 ले पनि Right to Health र स्वास्थ्योपचार सेवाको हकका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। CEDAW को धारा ११(१)(f) मा " The right to protection of health and to safety in working conditions including the safeguarding of the function of reproduction भनिएको छ। सो धाराले working condition मा महिलाहरूको स्वास्थ्यको safety का सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ भने धारा १२(१) मा महिलाहरूको Right to Health र Right to medical Treatment का सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। धारा १२(१) यस प्रकार छ :

Article 12

1. States Parties shall take all appropriate measures to eliminate discrimination against women in the field of health care in order to ensure, on a basis of equality of men and women, access to health care services, including those related to family planning. भनिएको छ।

धारा १४(२) (b) मा " To have access to adequate health care facilities, including information, counselling and services in family planning भनिएको छ।

१६. यस्तै व्यवस्था convention on the rights of the child (CRC) 1989 को धारा २४ र convention on the right of persons with disabilities को धारा २५ मा पनि भएको देखिन्छ। तत् तत् सम्बन्धित Instrument / Covenant अर्थात् महिलासम्बन्धी, बालबालिका सम्बन्धी र सबैलाई लागू हुने मानव अधिकारसम्बन्धी र सबैलाई लागू हुने ICESCR ले पनि सबैलाई स्वास्थ्य सेवाअन्तर्गत उच्चतम स्तरको उपचारमार्फत् उच्चतम स्तरको जिवन यापन गर्न पाउने अधिकार मानव अधिकार हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

दक्षिण अफ्रिकाको संविधान र इक्वेडरको संविधानमा Right to Health Care लाई मौलिक हक मानिएको देखिन्छ।

दक्षिण अफ्रिकाको संविधानको धारा २७(१) मा Everyone has the right to have access to:

1. Health care services including health care
2. The state must take reasonable legislative and other measures within its available resources to achieve the progressive realization of each of the rights.
3. No one may be refused emergency medical treatment भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

१७. Ecuador को संविधानको धारा ४२ मा “ The state guarantees the right to health it's promotion and protection through the development of food security the provision of drinking water and basic sanitation the promotion of a healthy family work and community environment and the possibility of permanent and uninterrupted access to health services in conformity with the principles of equity, universality, solidarity, quality and efficiency भनी दक्षिण अफ्रिका र Ecuador ले संविधानमा Right to health र Right to medical care लाई मौलिक हकमा समावेश गरी उक्त दुवै हकलाई enforceable हकको रूपमा राखेको देखिन्छ । हाम्रो अन्तरिम संविधानले पनि धारा १२(१) र १६(२) मा उक्त हकको व्यवस्था गर्‍यो ।

१८. Right to health अन्य हकभन्दा पनि महत्वपूर्ण र Basic (आधारभूत) हक हो । स्वास्थ्यको अभावमा अन्य हक अर्थहीन हुन पुग्छ । Right to health साकार हुन अस्पताल, डाक्टर, नर्स लगायत अन्य स्वास्थ्यकर्मी र उपकरण एवं औषधिले सुसज्जित अस्पताल आवश्यक हुन्छ । ICESCR लाई Monitor गर्न गठित Committee on economic social and cultural rights ले Right to health को लागि आवश्यक डाक्टर नर्स, स्वास्थ्यकर्मी, औषधि र उपकरणले equipped अस्पताललाई Extend र Expand गरी :-

- a. Safe drinking water
- b. Adequate sanitation
- c. Safe food
- d. Healthy working environment
- e. Health related education and information

g. Gender equality समेत समावेश गरी यी समेत समावेश भएको सुविधा र सेवाले मात्र Right to Health को हक प्राप्त हुनसक्छ भनेको देखिन्छ । Committee on Economic Social & Cultural Right's भनेको पक्ष राष्ट्रहरूले महासन्धिमा पक्ष भएपछि ICESCR का व्यवस्थाहरू लागु गरे नगरेको मूल्याङ्कन र समीक्षा गर्न International covenant on economic social and cultural right ले गठन र स्थापना गरेको Committee हो । यो Committee को प्रतिवेदन र Opinion लाई Soft Law को रूपमा लिनपर्छ ।

१९. हाम्रो संविधानको भाग ४ को राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीति अदलतबाट लागू गरिने र तत्काल प्राप्त हुने होइन । भाग ४ को व्यवस्था राज्यको लक्ष्य हो । उक्त लक्ष्य प्राप्त गर्न सरकारले नीति एवं कार्यक्रम बनाई क्रमश लागू गरी जनताले Progressive Realization गर्ने विषय हो । त्यसैगरी ICESCR का कतिपय विषय राज्यले आफ्नो नागरिकहरूलाई Progressive Realization गराउँदै जाने विषय भएतापनि हाम्रो संविधानको धारा १६(२)को हक र ICESCR को धारा १२(१), CEDAW को धारा ११(१)(f), CRC 1989 को धारा २४ समेतको हकहरू तुरुन्त प्राप्त गर्ने हकहरू हुन । पक्ष राष्ट्रले मानिसको Right to life सँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित र प्रत्यक्ष गाँसिएको उक्त हकहरू प्राप्तीका लागि प्रत्येक अस्पतालमा न्यूनतम संख्यामा डाक्टर नर्स र स्वास्थ्य कर्मी अत्यावश्यक औषधि एवं उपकरण उपलब्ध गराउन पर्छ ।

ICESCR मा पक्ष बनेपछि सन्धिको व्यवस्था लानु गर्दै जाने पक्ष राष्ट्रको प्रमुख कर्तव्य हुन आउँछ । ICESCR को धारा २ ले पक्ष राष्ट्रलाई कर्तव्य बोकाउँछ । धारा २ यस प्रकार छ

ICESCR को धारा २ :-

1. Each State Party to the present Covenant undertakes to take steps, individually and through international assistance and co-operation, especially economic and technical, to the maximum of its available resources, with a view to achieving progressively the full realization of the rights recognized in the present Covenant by all appropriate means, including particularly the adoption of legislative measures. भनिएको छ ।

२०. उक्त धारा २ अनुसार महासन्धिको व्यवस्था Progressive Realization गर्न कानून बनाउन पर्ने भए कानून बनाउने, प्रशासनिक व्यवस्था गर्नपर्ने भए गर्ने, रकमको अभाव भए आउँदो आर्थिक वर्षमा बजेट रकमको व्यवस्था गर्ने आदि जे गर्नुपर्छ थालनी गरी हालन पर्ने हुन्छ ।

२१. Committee on Economic Social and Cultural Rights ले आफ्नो General Comment 14, मा The right to the highest attainable standard of health ESC/12/2000/4 aug 2000 मा " Health is also a fundamental right and a right whose realization is necessary for the exercise of other human rights and freedoms भनेको देखिन्छ । सोही Committee ले right to health को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि ".....The right requires governments to take measures to develop and complement policies and action plans which will lead to available and accessible health care for all in the shortest possible time . it requires them to make available and accessible functioning public health and health care facilities goods and services and programmes to everyone without discrimination भनेको देखिन्छ । उक्त committee ले Universal declarations of human rights 1948 को धारा २५(१) लाई उल्लेख गर्दै nutrition, housing, access to safe and potable and adequate sanitation safe and healthy

working conditions and a healthy environment समेतलाई right to health को लागि पूर्वाधारको रूपमा आवश्यक तत्व भनेको देखिन्छ ।

२२. वास्तवमा Right to Health अन्य अधिकारहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुन्छ । मानव जीवनको अन्य न्यूनतम् मावन अधिकारहरू अर्थात् अन्य Basic Necessities हरू जस्तै स्वस्थ रहनको लागि पौष्टिक खाना अर्थात् right to food, right to food को अधिकारलाई साकार पार्न रोजगार अर्थात् Right to Work, शुद्ध पिउने पानी लगायत अन्य न्यूनतम् सफाई अर्थात् Basic Hygiene आदि आवश्यक पर्दछ । त्यसै गरी धारा १२(१) को Right to Life with Dignity को Right to Health तथा धारा १६(२) को निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा पाउने हकसँग एकअर्को प्रत्यक्ष सम्बन्धित छ ।

२३. अब निवेदकको मागअनुसार आदेश जारी हुनुपर्ने नपर्ने र के कस्तो आदेश जारी हुनुपर्ने भनी हेर्दा, २०६६ सालको वैशाख महिनामा नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्र खासगरी जाजरकोटबाट शुरु भई रुकुम सल्यान, दैलेख, बाजुरा, डोटी, सुर्खेतलगायतमा भाडा पखालाले Epidemic को रूप लिई निवेदकको भनाई अनुसार ४००-५०० जनासम्म मरेको भन्ने देखिन्छ । सरकारको लिखित जवाफबाट मृत्यु हुनेहरूको संख्यामा विवाद देखिन्छ । तर जे भएपनि आजको २१ औं शताब्दिमा भाडा पखाला जस्तो सामान्य रोगले सरकारी अस्पतालमा औषधि उपलब्ध नभएको डाक्टर नभएको वा बजेट नभएको आदि र समयमा उपचार नपाएको भन्ने कारणले कुनै पनि नागरिकले ज्यान गुमाउन हुँदैन । आजको विश्वमा चिकित्सा विज्ञानमा यति ठूलो विकास भएको छ कि Cholera अर्थात् हैजा फोहोर, बासी र सडे गलेको खाना, पानी र वातावरणको कारण उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा वैज्ञानिक तवरले प्रमाणित भइसकेको छ । सम्पन्न धनी र विकशित पश्चिमी राष्ट्रहरूमा यस्तो रोक कमै हुन्छ । त्यस्ता राष्ट्रमा Colera प्राय उन्मुलन भइसकेको छ भने पनि हुन्छ । यो रोगको उपचार सरल पनि छ । रोग लागिहाले पनि समयमै उपचार पाउने हो भने Cholera लाई Killer Disease मानिदैन । यदि डाक्टरको अभाव वा औषधिको अभाव वा समयमा उपचार नपाएको

कारण Cholera लागेको कारणबाट विरामी मर्छ भने उसको Right to Life को हक हनन् हुन पुग्छ र सरकार त्यसको जवाफदेही हुन्छ। भन्दा पखालाको उपचारको लागि सरकारी अस्पतालमा औषधि नभएको र जिल्ला अस्पतालहरूमा दरबन्दी हुने तर डाक्टर नहुनाले समयमा विरामीले उपचार नपाएको भन्ने कुरा स्वीकार्य र मान्य हुन सक्दैन। औषधोपचार सेवा अत्यावश्यकिय सेवा हो। प्रत्येक नागरिक विरामी मात्र होइन उपभोक्ता समेत हुन। अस्पताल र डाक्टरले विरामी जनतालाई आफ्नो सेवा विक्री गरेको हो। त्यसैले नागरिक जो विरामी पनि हो र सेवाग्राही उपभोक्ता पनि हो। विरामी हुँदा त्यस्तो उपभोक्ता औषधि र सेवा नपाई मर्छ भने त्यसको जिम्मा सरकारले लिनुपर्छ।

२४. भन्दा पखलाको महामारी (Epidemic) आजभन्दा २ वर्ष अगाडिको घटना भएको र लिखित जवाफबाट त्यतिबेलानै १५०० के.जी.औषधि र ३ जना डाक्टर पठाई उपचार गराइएको भन्ने देखिन्छ। यसबाट सरकारले केही नगरेको भन्न मिलेन। दुई वर्ष अगाडिको उक्त Epidemic लाई लिएर प्रस्तुत निवेदन परेको र लिखित जवाफबाट निवेदनमा उल्लेख भए जस्तो सरकार निष्क्रिय भई जनताको Right to Life को हकसँग खेलवाड गरी आफ्नो संवैधानिक कर्तव्य पालना नगरी बसेको भन्न मिलेन। तसर्थ आज यो निवेदन सुनुवाइ हुँदाको दिनमा अवस्था परिवर्तन भई उल्लिखित क्षेत्रहरूमा Normal अवस्था आइसकेको हुँदा विरामीको औषधोपचार गर्नु वा फौलिएको भन्दा पखाला रोकथाम र नियन्त्रण गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश गर्न परेन।

२५. तर नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक नागरिकलाई Right to Life with Dignity मौलिक हक दिएको, धारा १६ (२) मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क पाउने हक मौलिक हक भएको र नेपाल पक्ष भएको ICESCR 1966, CEDAW 1979 र CRC 1989 ले पनि पुरुष महिला एवं बालबालिकालाई Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health प्रत्येक पक्षराष्ट्रले जनतालाई Realise

गराउनु पर्ने व्यवस्था भई Epidemic लाई नियन्त्रण गर्ने र विरामीलाई उपचार सेवा प्रदान गर्नपर्ने पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपाल सरकारको कानूनी एवं संवैधानिक कर्तव्य हो। त्यसैले अब भविष्यमा प्रत्येक स्वास्थ्य चौकी लगायत सरकारी अस्पतालहरूमा मौसमअनुसार र बेलाबेलामा उत्पन्न हुने यस प्रकारको Epidemic लाई Cope गरी विरामीलाई औषधि उपचार गरी ज्यान बचाउन बेलैमा अस्पतालमा पर्याप्त औषधि भण्डारण गर्ने र दरबन्दीअनुसारको डाक्टर, नर्स र अन्य स्वास्थ्यकर्मीहरूको पदपूर्ति गरी राख्ने व्यवस्था गर्नुका साथै अवस्था अनुसार आवश्यक परे काठमाडौँबाट विशेषज्ञ डाक्टरहरूको टोली पठाउनेलगायतका जे जस्तो व्यवस्था गर्नुपर्छ गर्नु भनी विपक्षीका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ।

२६. रुकुमको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको लिखित जवाफबाट प्रति मृतकको परिवारलाई रु.१०,०००/- र घरको मुख्य मानिस मरेकोमा थप ५,०००/- राहत रकम उपलब्ध गराएको भन्ने देखिएकोले उक्त अवधिमा उक्त जिल्लाहरूमा Epidemic को रूपमा फौलिएको भन्दा पखलाको कारण मरेको कोही कसैले राहत रकम नपाएको भए बुझी यकीन गरी त्यस्तो राहत रकम पाउन बाँकी मृतकका परिवारहरूलाई पनि राहत रकम दिनु भन्ने समेतको विपक्षीहरू खास गरी मन्त्रिपरिषद् तथा प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र स्वास्थ्य सेवा विभागको नाममा परमादेश समेत जारी गरी दिएको छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई दिनु। रिट दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.मोहनप्रकाश सिटौला

इति संवत् २०६७ साल असोज २१ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत:- उपेन्द्रप्रसाद गौतम

निर्णय नं.८६४८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६३ सालको दे.पु. नं.-०३९६
फैसला मिति: २०६७।१२।७२
विषय:- उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ ।

पुनरावेदक/प्रतिवादी: शहरी विकास तथा भवन
निर्माण विभागअन्तर्गतको विष्णुमति लिङ्गरोड
खारेज भई सोको हकमा समेत सडक विभाग
तथा भवन निर्माण विभाग

विरुद्ध

विपक्षी निवेदक: नेपाल आदर्श कम्पनी प्रा.लि.कुलेश्वर
काठमाडौंका अख्तियारप्राप्त ऐ.कम्पनीका
वित्त निर्देशक महेशकुमार थपलिया

शुरु फैसला गर्ने:-

मा.न्या.श्री हरिराम कोइराला,
मा.न्या.श्री हरिबहादुर वस्नेत

- करारको कुनै एक पक्षले दायित्वको
रूपमा पालना गर्नुपर्ने शर्तको आधारमा
थप तथा नयाँ काम गर्ने ठेक्का पनि
निजले पाउने अधिकार हुन्छ भन्नु करार
ऐन, २०५६ को दफा ७४ विपरीत कार्य
हुने ।

(प्रकरण नं.२)

- कुनै पनि करारको अवधि समाप्त भई
सो करारअनुसारको काम पनि सम्पन्न
भएपछि दफा ८७(२) अनुसार कुनै पनि
आदेश जारी हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- करारबमोजिमको काम पूर्ण रूपमा
सम्पन्न भई यसरी सम्पन्न गरेको
कामको Defect Liability Period

समाप्त भएको र करारअनुसारको काम
सम्पन्न भई सोको भुक्तानी समेत बुझी
लिई ठेक्काअनुसार काम सम्पन्न भएको
प्रमाणपत्र समेत लिइसकेको अवस्थामा
करार परिपालनाद्वारा समाप्त
(Termination by Performance)
हुँदा अब कुनै पनि प्रकारको करारीय
सम्बन्ध (Contractual Relation)
कायम भए रहेको छ भनी मान्न
नसकिने ।

(प्रकरण नं.७)

- करारअन्तर्गत गर्नुपर्ने सम्पूर्ण काम
सम्पन्न भई सो कामको Defect
Liability Period नै समाप्त भैसकेको
र काम सम्पन्न गरेको प्रमाणपत्र समेत
लिइसकेको अवस्थामा कुनै करारीय
सम्बन्ध नै कायम नरहेकोले करार
ऐनको दफा ८७ अनुसार निवेदन दिन
नसकिने ।

(प्रकरण नं.८)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री
शरद खड्का

विपक्षी निवेदक तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- करार ऐन, २०५६ को दफा ७४, ८७,
८७(२), (३), (४)

फैसला

न्या.भरतराज उप्रेती: पुनरावेदन अदालत
पाटनका फैसलाउपर चित्त नबुझी न्याय प्रशासन
ऐन, २०४८ को दफा ९(१) बमोजिम यस अदालतमा
दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य र ठहर यस
प्रकार छ :-

निवेदक कम्पनी क वर्गको निर्माण व्यवसायी
भएको र विष्णुमति लिङ्गरोड आयोजना शहरी विकास
तथा भवन निर्माण विभाग मातहत सञ्चालित
परियोजना हो । विपक्षी परियोजनाले काठमाडौं शहरी

क्षेत्रमा टुडिखेल भद्रकाली माइतीघरको वाटो र जाईका पुल इन्द्रायणी मन्दिर मार्ग ढल तथा सोह्रखुटे पक्की वाटो निर्माण तथा सम्भार गर्ने प्रयोजनका लागि मिति २०५८।१०।१० मा निर्माण कार्य वारे टेण्डर आव्हान गरेको थियो । सो टेण्डरमा मैले रु. ३,२८,७०,०३९।६९ मा ठेक्का पाई करार समेत भएको छ । उपरोक्त आधारविपरीत विपक्षीमध्ये शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले मिति २०६२।१।२० को गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशित गरी मेरो सम्भौताभित्रको मैले नै गर्ने भनी सहमति भएको सोही कामलाई ठेक्का नं.वि.एल.आर.पि ०३।०६२।६३ को संज्ञा दिई “ख” वर्ग को निर्माण व्यावसायीवाट टेण्डर आव्हान गरेको पाइयो । सो सूचना निवेदक संग भएको करार समझदारी तथा विपक्षीले आफ्नो २०५९।३।७ को पत्रमा उल्लेख गरेको प्रतिवद्धताविपरीत छ । यसरी म निवेदकलाई प्राप्त हकमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी टेण्डर आव्हान गरेको कारोवारले मेरो हक अधिकारमा हनन् हुन गएको करार ऐन,२०५६ को दफा ८७ को प्रक्रिया पूरा नगरी एकतर्फी रूपमा दूषित मनसायवाट करार ऐन २०५६ को दफा ८६ अनुसार करारको यथावत परिपालना गर्न लगाउन उक्त ऐनको दफा ८७(१) बमोजिम गर्न नहुने काम गर्न लागेकोले टेण्डर आव्हान गर्ने कार्य तत्काल रोकी करारबमोजिम प्राप्त गरिरहेका क्रियाशील आधारबमोजिम निवेदकले काम जारी राख्न पाउने गरी विपक्षीको सम्पूर्ण कामकारवाही रोकिएका । साथै विपक्षीको मिति २०६२।१।२० को टेण्डर आव्हान सूचना निर्णयलगायत हालसम्मको सो कार्यसंग सम्बन्धित अन्य सम्पूर्ण आदेश निर्देश वदर गरी करारअनुसारको काम कारवाही जारी राख्न पाउने गरी विपक्षी परियोजनाका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी र निवेदनको अन्तिम टुंगो नलागेसम्म प्रस्तुत ठेक्का कार्यको लागि टेण्डर आव्हान गर्ने सूचना तथा टेण्डरअन्तर्गतका कुनै काम नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिएका भन्ने समेत व्यहोराको करार ऐन २०५६ को दफा ८७(१) अनुसारको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ?

कारण र आधार भए १५ दिनभित्र कानूनबमोजिम लिखित जवाफ लिई आउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना जारी गर्नु भन्ने समेतको पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश ।

यस शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागअन्तर्गतको विष्णुमती लिङ्गरोड आयोजना र विपक्षी रिट निवेदकबीच २०५८।१।१९ मा टुडिखेलको पहिलो भागको फेन्सिड गर्ने सम्भौता भई सो सम्भौताबमोजिमको कार्य र अवधि समाप्त भैसकेको हुँदा बाकी भागको फेन्सिड गर्न बजेटको आधारमा ख वर्गको निर्माण व्यवसायीहरूवाट बोलपत्र आव्हान गरिएको हो । विपक्षीको हक अधिकार हनन हुने कुनै कार्य भए गरेको छैन । विपक्षीले पूर्व सम्भौता भित्रको कार्य भनी दावी गरे पनि निजले आयोजनासंग गरेको सम्भौताको अवधि र कार्य समाप्त गरी भुक्तानी एवं कार्य सम्पन्न प्रमाण पत्र लिई सकेको र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको मिति २०६२।१।१७ को राय समेतलाई अवलम्बन गरी कानूनबमोजिम बोलपत्र आव्हान गरेको विषयलाई गुमराहमा राखी गरेको निवेदन खारेजभागी छ यसै विषयमा विपक्षीले सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा अन्तरिम आदेशको मागसहित उत्प्रेषणलगायतको उपयुक्त आदेश जारी गरिएका भनी निवेदन दिएको र सो सम्बन्धमा अन्तरिम आदेश नभए पछि प्रस्तुत निवेदन दिएको हुँदा निवेदन खारेज गरिएका भन्ने समेतको शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको तर्फवाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यस विष्णुमती लिङ्गरोड आयोजना र विपक्षीबीच मिति २०५८।१।१९ मा टुडिखेलको पहिलो भागको फेन्सिड गर्ने सम्भौता भई सम्भौता बमोजिमको कार्य र अवधि समाप्त भइसकेको हुँदा बाँकी अन्य भागको फेन्सिड गर्न बजेटको आधारमा ख वर्गको निर्माण व्यावसायीवाट बोलपत्र आव्हान भएको हो । विपक्षीसंग भएको सम्भौता भित्रको काम यो होइन । सम्भौताको अवधि समाप्त भै विपक्षीले धरौटी रकम समेत फिर्ता बुझी लिइसकेको हुँदा प्रस्तुत विषयमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको राय समेतका आधारमा कानूनबमोजिम बोलपत्र आव्हान गरिएको हो । विपक्षीले यसै विषयमा यस आयोजनालाई समेत विपक्षी बनाई सम्मानित सर्वोच्च

अदालतमा अन्तरिम आदेश को माग समेत गरी उत्प्रेषणलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भनी प्रस्तुत गरेको निवेदनमा अन्तरिम आदेश जारी नभएपछि प्रस्तुत निवेदन गरेको हुँदा निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने समेत शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग अन्तर्गतको विष्णुमति लिङ्गरोड आयोजनाको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

मिसिल संलग्न भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग विष्णुमति लिङ्गरोड आयोजनाबाट मिति २०५८।१०।१० गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित सूचनाबाट सो आयोजनाअन्तर्गत निर्माण हुने भद्रकाली माइतीघर सडक विष्णुमति लिङ्गरोड सडक र टुडिखेल वरिपरिको फेन्सीड कार्यको लागि “क”वर्गका ठेकेदार फर्म मध्ये निवेदक ठेकेदार फर्मको Prequalification प्रस्ताव समेत स्वीकृत भएको देखिएको निवेदक र प्रत्यर्थी आयोजनाबीच भएको सम्झौताको शर्त नं. ६ मा “The contractor shall Execute Remaining Fence works around Tundikhel including Ratnapark area on the same unit price agreed in this contract if ADDITIONAL FUND is made available for this purpose”भन्ने स्पष्ट उल्लेख भएको र शर्तबमोजिम अतिरिक्त कोष उपलब्ध भएको अवस्थामा पूरा गरिने कार्य निवेदक तर्फबाट हुने भन्ने देखिएको तथा निवेदक कम्पनी क्वालिफाइड ५ फर्महरु मध्ये एक क्वालिफाइड कम्पनी भएको देखिँदा निवेदनमा उल्लेख भएको आयोजना समेतको बाँकी कार्यको लागि टेण्डर आव्हान गरेका वखत यी निवेदक कम्पनीलाई समेत समावेश गराई प्रतिस्पर्धा गराउनु भनी प्रत्यर्थी भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय शहरी विकास विभागका नाउँमा लेखी पठाई कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने समेतको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला ।

पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा चित्त बुझेन । विपक्षीसँग भएको करार अवधि र थप अवधी समेत समाप्त भैसकेको अवस्था छ । सम्झौताअनुसारको काम सम्पन्न भई विपक्षी कम्पनीलाई मिति ०६२।५।२३ मा Completion Certificate समेत दिइसकेको अवस्थामा सम्झौताको शर्त नं. ६ आर्कषित हुन सक्दैन । आ.व. ०५८।०५९ मा क्वालिफाइड भएको फर्म आ.व. ०६३।०६४ मा

क्वालिफाइड हुन सक्दैन । आयोजनाको लागि आव्हान गरिएको टेण्डरबमोजिमको कार्य विनियोजित बजेटको आधारमा “ख” वर्गको निर्माण व्यवसायीबाट निर्माण सम्पन्न भइसकेको अवस्थामा बाँकी कार्यको लागि क वर्गको विपक्षी निर्माण व्यवसायीलाई समेत प्रतिस्पर्धामा समावेश गराउनु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरिपाउँ भन्ने समेतको शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको यस अदालतमा दायर हुन आएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा नेपाल आदर्श निर्माण कम्पनी प्रा.लि.कुलेश्वर र विपक्षी विष्णुमति लिङ्गरोड आयोजना ववरमहल समेत भएको ०६२ सालको रिट नं. ३०५४ को रिट निवेदन साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

यसमा निवेदक नेपाल आदर्श निर्माण सेवासँग भएको सम्झौता अवधि मिति २०६१।७।३०मा समाप्त भइसकेको र निजलाई मिति ०६२।५।२३ मा कार्यसम्पन्न भएको प्रमाणपत्र समेत दिइसकेको देखिन्छ । यसका साथै यिनै निवेदकले यस अदालतमा दायर गरेको ०६२ सालको रिट नं. ३०५४ को उत्प्रेषण मुद्दामा रिट खारेज हुने ठहरी फैसला भै सकेको समेत देखिएवाट निवेदक आदर्श निर्माण सेवाको Prequalification कायमै रहेको भन्ने समेतका आधारमा अब आव्हान गरिने टेण्डर प्रक्रियामा निवेदकलाई सम्मिलित गराउनु भन्ने ? पुनरावेदन अदालतको अष्पष्ट फैसला त्रुटिपूर्ण भै फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलका लागि प्रत्यर्थीलाई भिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदनसहितको शुरु मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री शरद खड्काले गर्नु भएको वहस समेत सुनियो ।

विद्वान सहन्यायाधिवक्ताको वहस सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पाटनले गरेको फैसला मिलेको छ, छैन हेरी निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा भद्रकाली माइतीघर वाटो समेतको मर्मत गर्न आहवान गरिएको टेण्डरअनुसार करार सम्भौता भई परियोजनाको कार्य हुँदै आएकोमा आफूलाई बाहेक गर्ने गरी विपक्षीवाट बाँकी कार्यको लागि भनी गरिएको टेण्डर आहवान समेतका काम कारवाही वदर गरी सम्भौताअनुसारको कार्य जारी राख्न दिनु भनी विपक्षीका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी परेको निवेदनमा निवेदक कम्पनी क्वालिफाइड फर्महरु मध्ये एक क्वालिफाइड कम्पनी भएको देखिँदा निवेदनमा उल्लेख भएको आयोजनाको बाँकी कार्यको लागि टेण्डर आव्हान गरेका वखत निवेदक कम्पनीलाई समेत समावेश गराई प्रतिस्पर्धा गराउनु भनी शहरी विकास विभागका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहरी भएको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा चित्त नबुझी यी पुनरावेदकको पुनरावेदन परी प्रस्तुत मुद्दा निर्णयार्थ पेश भएको रहेछ ।

पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मिले नमिले सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने भएकोले प्रस्तुत मुद्दासँग सम्बन्धित मिसिल अध्ययन गर्दा प्रत्यर्थीले पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिदा करार ऐन २०५६ को दफा ८७(१) अनुसार करारीय दायित्वको यथावत् परिपालन गराई पाउँ भन्ने दावी लिएको देखिन्छ । उक्त दफा ८७(१) अनुसार परेको निवेदनको आधारमा पुनरावेदक र प्रत्यर्थीबीच मिति ०५८।११।१९ मा भएको करार अनुसारको सम्पूर्ण कार्य समाप्त भई मिति ०६२।५।२३ मा करार समाप्त भएको प्रमाणपत्र (Completion Certificate) जारी भई परिपालनावाट समाप्त भएको करारको शर्त नं ६ मा रहेको विपक्षीले पूरा गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धी व्यवस्थाको आधारमा पुनरावेदन अदालतले परमादेशको आदेश जारी गरेको र सोही आदेशउपर परेको प्रस्तुत पुनरावेदनमा आज निर्णय गर्नुपर्ने भएको छ । यस सम्बन्धमा निर्णय गर्नु पूर्व निम्न प्रश्नहरुको निराकरण गर्नुपर्ने भएको छ ।

- (१) पुनरावेदक र प्रत्यर्थी कम्पनीबीच मिति ०५८।११।१९ मा भएको करारको शर्त नं. ६ को प्रकृति, प्रयोजन र आशय के हो ?
- (२) कस्तो अवस्थामा करार ऐन २०५६ को दफा ८७ अन्तर्गतको आदेश जारी हुन्छ र यस्तो आदेशको प्रकृति र प्रयोजन के हो?

२. पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा पुनरावेदक र विपक्षी कम्पनीबीच मिति २०५८।११।१९ मा भएको सम्भौताको शर्त नं. ६ मा रहेको The Contractor Shall execute remaining fence works around Tundhikhel including Ratnapark area on the same unit price agreed in this contract if additional fund is made available for this purpose भन्ने व्यवस्थाको प्रकृति र उद्देश्य के हो र उक्त व्यवस्थाले विपक्षी कम्पनीको दायित्व सिर्जना गर्ने हो वा यसले निजको अधिकार सिर्जना गरेको छ भन्ने कुरा नै मुलरूपमा यकीन गर्नुपर्ने हुन्छ । उक्त शर्त नं. ६ मा प्रयोग भएको भाषाको बनावट हेर्दा पुनरावेदकलाई थप रकम (Additional Fund) उपलब्ध भएको अवस्थामा रत्नपार्कको क्षेत्रलगायत टुडिखेलको वरिपरि बार लगाउने काम पनि उक्त मिति २०५८।११।१९ मा भएको संभौतमा उल्लिखित दरभाउमा नै ठेकेदार (Contractor) अर्थात विपक्षी कम्पनीले उक्त थप काम सम्पन्न गर्नुपर्ने भनी निजको दायित्व निर्धारण गरेको मात्र हो । उक्त थप काम गर्दा ठेकेदारले नया दर वा बढी दरको माग गर्न नपाउने र पुरानै दरमा बार लगाउने बारेमा ठेकेदारको दायित्व निर्धारण गर्न मात्र उक्त शर्त नं. ६ को व्यवस्थाको उद्देश्य हो भन्ने कुरा सोमा प्रयोग भएको भाषाले नै प्रष्ट पार्ने कुरामा विवाद हुन सक्तैन । यसरी करारको कुनै एक पक्षले दायित्वको रूपमा पालना गर्नुपर्ने शर्तको आधारमा थप तथा नयाँ काम गर्ने ठेक्का पनि निजले पाउने अधिकार हुन्छ भन्नु करार ऐन २०५६ को दफा ७४ विपरीत कार्य हुन्छ । यसरी विपक्षी कम्पनीको दायित्व निर्धारण गर्ने उक्त शर्त नं. ६ को व्यवस्थावाट निजको अधिकार सिर्जना हुने अर्थ लगाई सोही शर्तको आधारमा विपक्षीको मागबमोजिम परमादेश प्रकृतिको आदेश गर्ने पुनरावेदन अदालतका माननीय न्यायाधीशवाट उक्त शर्तको अर्थ, मर्म र उद्देश्यप्रति उचित ध्यान नदिई उक्त शर्तको व्याख्या गरेको देखियो ।

३. अब उपरोक्त दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचारगर्दा करार ऐन २०५६ को दफा ८७ मा गरिएको व्यवस्था र प्रस्तुत विवादसँग सम्बन्धित तथ्यको बारेमा विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । उक्त ऐनको दफा

८७ मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार करारको कुनै पक्षले करारको प्रकृतिअनुसार गर्न नहुने काम कारवाही वा व्यवहार गर्न लागेको कारणबाट करारको परिपालन संभव नहुने भएमा त्यस्तो काम कारवाही रोक्न करारअनुसारको दायित्व पूरा गर्नुपर्ने पक्षले पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिने पाउने र यस्तो कार्य रोक्न अदालतले उपयुक्त आदेश दिनसक्ने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा ८७(२) मा गरिएको छ। यसैले उक्त दफा अनुसार पुनरावेदन अदालतबाट उपयुक्त आदेशको माग गर्ने पक्षले निम्नअनुसारको तथ्य पुष्टि गर्नुपर्दछ:

- (क) पक्षहरु बीच भएको करारको अवधि बाँकी भएकोले निजहरु विच करारीय सम्बन्ध कायम छ।
- (ख) करारअनुसार प्रत्येक पक्षले पूरा गर्नुपर्ने दायित्व बाँकी छ।
- (ग) करारको अर्को पक्षले करारको प्रकृतिअनुसार गर्न नहुने काम गरेको छ, र
- (घ) करारको अर्को पक्षले करारको प्रकृतिअनुसार गर्न नहुने काम गरेको कारणले करारअनुसारको दायित्व पूरा गर्न असम्भव भएको छ।

४. करार ऐनको दफा ८७ अनुसारको उपयुक्त आदेश माग गर्ने पक्षले उपरोक्त तथ्यहरु मध्ये चारवटै तथ्य प्रमाणित गरेको हुनुपर्दछ र उक्त चार तथ्यमध्ये कुनै एक तथ्यको अभावमा उक्त दफा ८७ अनुसारको आदेश जारी हुन सक्दैन। यसमा कुनै पनि करारको अवधि समाप्त भई सो करारअनुसारको काम पनि सम्पन्न भएपछि दफा ८७(२) अनुसार कुनै पनि आदेश जारी हुन सक्दैन। करारको अर्को पक्ष अर्थात् प्रतिवादी पक्षले करारबमोजिम गर्न नहुने जुन काम गरेको हो वा गर्न लागेको हो तत्काल रोक्न माग गरेमा निषेधात्मक प्रकृतिको आदेशसम्म गर्ने क्षेत्राधिकार उक्त ऐनको दफा ८७(१) अनुसार पुनरावेदन अदालतलाई छ। उक्त दफाअनुसार जारी हुने यस्तो आदेशबाट करार उल्लंघन हुँदा प्राप्त हुने प्रकृतिको उपचार प्रदान गर्ने आशयको कुनै आदेश पनि जारी गर्न हुदैन। उक्त दफाको उद्देश्य तत्काल कुनै काम निषेध गर्नु मात्र हो। सो बाहेक कुनै नयाँ ठेक्का वा काम दिनु

वा कुनै निकायले थप वा नयाँ काम गराउन नयाँ ठेक्का दिने प्रक्रियामा हस्तक्षेप गर्ने वा सोको प्रक्रियामा निवेदकलाई सहभागी गराउनु भन्ने परमादेश प्रकृतिको आदेश जारी गर्ने क्षेत्राधिकार उक्त ८७(२) अनुसार पुनरावेदन अदालतलाई छैन भन्ने कुरा उक्त ऐनको दफा ८७(३) र ८७(४) मा प्रयोग गरिएको भाषाले नै स्पष्ट पार्दछ।

५. उक्त ऐनको दफा ८७ अनुसारको आदेश मागअनुसार पुनरावेदन अदालत पाटनबाट जारी भएको परमादेश प्रकृतिको आदेश मिलेको छ वा छैन भन्ने वारेमा निर्णय गर्दा उल्लिखित दफा ८७ को उद्देश्य, अर्थ मनसाय र सो अनुसार पुनरावेदन अदालतलाई प्राप्त अधिकारको वारेमा गरिएको उपरोक्त विवेचनालाई आधार मान्नु पर्दछ। प्रस्तुत विवादसंग सम्बन्धित मिसिल अध्ययन गर्दा पुनरावेदक र विपक्षीबीच भएको सम्झौता हेर्दा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र पुनरावेदक विष्णुमती लिङ्गरोड आयोजनाअन्तर्गत निर्माण हुने भद्रकाली माइतीघर सडक, विष्णुमति लिङ्गरोड सडक, टुँडिखेल वरिपरिको फलामको वार फेन्सिङ गर्ने समेतको प्रयोजनको लागि यी पुनरावेदकले मिति ०५.०१.०१९० मा सूचना प्रकाशित गरी टेण्डर आव्हान गरेकोमा विपक्षी नेपाल आदर्श कम्पनी प्रा.लि.समेतले प्रस्ताव पेश गरेकोमा प्राप्त ३६ प्रस्तावहरु मध्ये विपक्षी समेतको प्रस्ताव छनौट भई उल्लिखित निर्माण कार्य ठेक्का रकम रु. ३, २८, ७०, ०३९।६८ मा सम्पन्न गर्नको लागि मिति ०५.०१.१९ मा दुई पक्षबीच सम्झौता भई विपक्षी निर्माण कम्पनीले कार्यादेश समेत प्राप्त गरेको भन्ने मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिन्छ। पुनरावेदक र विपक्षीका बीचमा आयोजनाको कार्य सम्पन्न गर्न गरिएको कार्य अवधि समाप्त भै कार्यसम्पन्न प्रमाणपत्र समेत दिई सकिएको भन्ने मिसिल संलग्न विष्णुमति लिङ्गरोड आयोजनाले विपक्षी निर्माण कम्पनीलाई मिति ०६.२।१२३ मा दिएको Completion Certificate ले पुष्टि गर्दछ। सो कुरालाई निवेदकले अन्यथा भन्न सकेको समेत देखिदैन।

६. सम्झौतानुसार आयोजनाको बाँकी कार्य समेत आफूले पाउनुपर्ने भनी विपक्षी निवेदकले दावी लिएको परिप्रेक्ष्यमा त्यसतर्फ हेर्दा यी पुनरावेदक र विपक्षी निवेदक बीच मिति ०५.०१.०१९० मा प्रकाशित

सूचना अनुसारको संभौताको अवधि मिति ०६२।५।२९ मा समाप्त भएको देखिन्छ। यस अघि नै मिति ०६९।७।३० मा विपक्षी निवेदकले निर्माण कार्य सम्पन्न गरी भुक्तानी समेत लिई Completion Certificate प्राप्त गरेको देखियो। यसबाट यी पुनरावेदक र विपक्षी निर्माण कम्पनीका बीचमा भएको सम्भौताको अवधि परिपालनाद्वारा समाप्त (Termination by performance) भै सकेको अवस्था देखिन आयो।

७. विपक्षी कम्पनीले सम्भौताअनुसारको कार्य सम्पन्न गरी प्रमाणपत्र समेत पाइसकेपछि कम्पनी र पुनरावेदकबीच भएको उक्त सम्भौताले नसमेटेको तर पुनरावेदकले सञ्चालन गरेको आयोजनाको बाँकी कार्य गर्दा विपक्षी कम्पनी समेतलाई सहभागी गराउनु पर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा विपक्षीसंग भएको करारअनुसारको कार्य मिति २०६९।७।३० मा नै सम्पन्न भएपश्चात् उक्त आयोजनाको बाँकी कार्य सम्पन्न गर्न Prequalification भएका ठेकेदारमध्येबाट मात्र बोलपत्र आह्वान गरी नयाँ ठेक्कामा दिने गरी भएका निर्णयानुसार ठेक्काको लागि मिति ०६२।९।२० मा टेण्डर आह्वान भएको देखियो। पुनरावेदक र विपक्षीबीच भएको करारको अवधि व्यतित भै सकेको परिप्रेक्ष्यमा नयाँ आर्थिक वर्षका लागि आह्वान गरिएको टेण्डरमा आफूलाई समावेश नगर्ने गरी भएको यी पुनरावेदकको काम कारवाहीले करारको यथावत परिपालना नभएकोले टेण्डर आह्वानको कार्य रोकी पाउन परमादेशको आदेशको माग गरी करार ऐन, २०५६ को दफा ८७ अन्तर्गत विपक्षी आदर्श कम्पनी प्रा.लि. पुनरावेदन अदालत पाटन गएको देखिन्छ। यी पुनरावेदक र प्रत्यर्थीकाबीचमा भएको करारबमोजिमको काम पूर्ण रूपमा सम्पन्न भई यसरी सम्पन्न गरेको कामको Defect Liability Period मिति ०६२।७।२९ मा समाप्त भएको देखिन्छ र करार अनुसारको काम सम्पन्न भई सो को भुक्तानी समेत बुझी लिई ठेक्का अनुसार काम सम्पन्न भएको प्रमाणपत्र समेत लिइसकेको अवस्था देखिएवाट यी पुनरावेदक र विपक्षीबीच भएको उक्त करार परिपालनाद्वारा समाप्त (Termination by Performance) भई सकेको भन्ने कुरामा विवाद रहेन। यस्तो अवस्थामा यी पुनरावेदक र विपक्षीबीच

कुनै पनि प्रकारको करारीय सम्बन्ध (Contractual Relation) कायम भए रहेको छ भनी मान्न सकिने अवस्था समेत देखिन आएन।

८. उपरोक्त प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुसार पुनरावेदक र प्रत्यर्थीका बीचमा साविकमा भएको करार परिपालनाद्वारा समाप्त भई करारीय सम्बन्धनै अन्त्य भएको अवस्थामा नयाँ कामको लागि पुनरावेदकका तर्फबाट टेण्डर आह्वान गरेको अवस्था देखिन आयो। करार उलंघन भएको कारणबाट वा करारअन्तर्गत परिपालना गर्नुपर्ने करारीय दायित्वको परिपालना नभएको कारणले करारको कुनै एक पक्षलाई मर्का पर्न गएमा मर्का पर्ने पक्षलाई पुनर्न गएको वास्तविक हानि नोक्सानीबापत नगद क्षतिपूर्ति मनासिव र पर्याप्त नहुने भएमा मर्का पर्ने पक्षले क्षतिपूर्तिको दावीको सट्टा करारको यथावत परिपालनाको लागि करार ऐनको दफा ८६ अनुसार दावी लिनसक्ने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ। तर प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा विचार गर्दा यी पुनरावेदक र प्रत्यर्थीका बीचमा भएको करारअन्तर्गत गर्नुपर्ने सम्पूर्ण काम सम्पन्न भई सो कामको Defect Liability Period नै समाप्त भैसकेको र प्रत्यर्थीले काम सम्पन्न गरेको प्रमाणपत्र समेत लिइसकेको अवस्थामा पुनरावेदक र विपक्षीबीच कुनै करारीय सम्बन्ध नै कायम नरहेकोले करार ऐनको दफा ८७ अनुसार निवेदन दिन सकिने अवस्था नहुने हुँदा यस्तो अवस्थामा दर्ता नै गर्न नहुने निवेदन लिई पुनरावेदन अदालतबाट भएको उपरोक्त निर्णय क्षेत्राधिकारविहीन भएकोले त्रुटिपूर्ण देखियो। यसका साथै ख वर्गका निर्माण व्यवसायीबाट मात्र टेण्डर आह्वान गर्ने गरी यी पुनरावेदक सडक तथा निर्माण विभागबाट भएको निर्णय बदर गरी करारअनुसारको काम आफूले गर्न पाउने गरी परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी यिनै विपक्षीले यी पुनरावेदकका विरुद्धमा दायर गरेको ०६२ सालको रिट नं. ३०५४ को उत्प्रेषण मुद्दामा रिट खारेज हुने ठहरी मिति ०६६।८।१५ मा यस अदालतबाट फैसला भएको समेत देखियो।

९. तसर्थ उपरोक्त प्रकरणमा उल्लेख गरिएअनुसार विपक्षी कम्पनी र पुनरावेदकबीच भएको सम्भौतमा विपक्षी कम्पनीको दायित्व निर्धारण गर्ने

शर्त नं. ६ को व्यवस्थालाई विपक्षी कम्पनी अधिकारको रूपमा अपव्याख्या गरेको र पुनरावेदक तथा विपक्षी कम्पनीबीच भएको करार अनुसार पूरा गर्नुपर्ने कार्य सम्पन्न भई करार सम्पन्न भएको प्रमाणपत्र समेत जारी भएको तथ्य विपक्षी कम्पनीले समेत स्वीकार गरेको अवस्थामा पुनरावेदक र विपक्षीबीच करारीय सम्बन्ध कायम छ भन्न नसकिने हुँदा यस्तो अवस्थामा करार ऐनको दफा ८७(१) अनुसार पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन नसकिने र उक्त दफा ८७(२) अनुसार आदेश जारी गर्ने क्षेत्राधिकार समेत पुनरावेदन अदालतलाई प्राप्त नहुने हुँदा आयोजनाको बाँकी कार्य सम्पन्न गर्नको लागि पुनरावेदकले नयाँ ठेक्का सम्झौता गर्ने प्रक्रिया अन्तरगत टेण्डर आव्हान गरेका वखत विपक्षी निवेदक कम्पनी समेतलाई समावेश गराई प्रतिस्पर्धा गराउनु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण भई मिलेको नदेखिँदा उल्टी हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.बलराम के.सी.

इति संवत् २०६७ साल चैत ७ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत:- बासुदेव पौडेल

निर्णय नं.८६४९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६३ सालको रिट नं. ३५३३
आदेश मिति: २०६७/१२/२२/३
विषय: उत्प्रेषणयुक्त परमादेश।

निवेदक: जिल्ला पर्सा वीरगञ्ज उपमहानगरपालिका
वडा नं. ७ महावीर रोड वीरगञ्जस्थित रिचहुड
मल्टीपल प्रा.लि.को अधिकारप्राप्त अध्यक्ष
सञ्चालक रेखाकुमारी मित्तल माडवारी
विरुद्ध

विपक्षी: राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, शाखा कार्यालय
वीरगञ्ज समेत

- बोलपत्र वा प्रस्ताव आव्हानको सूचनाको आधारमा प्राप्त प्रस्तावहरूको मूल्याङ्कन गरी सो प्रस्तावलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अधिकार यस्तो प्रस्ताव वा बोलपत्र आव्हानको सूचना प्रकाशित गर्ने व्यक्ति वा निकायमा सुरक्षित हुने हुँदा बोलपत्र प्रस्ताव आव्हानको सूचना टेण्डर, नोटिस, बीड नोटिस वा लिलामको सूचना वा यस्तै प्रकृतिका अन्य सूचनाहरूलाई प्रस्ताव मान्न नसकिने।
- सूचनाको आधारमा प्रस्तावहरूको माग मात्र गरिने र यस्तो सूचनालाई नै कसैले स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अवस्था समेत नहुने हुँदा यस्तो सूचनाको आधारमा मात्र पक्षहरू बीच करारीय दायित्वको सिर्जना हुन नसक्ने।
- सूचनामा उल्लेख गरिएको कुनै शर्तको आधारमा नै प्रस्ताव पेश भई उक्त प्रस्ताव स्वीकार गरिएपछि यस्तो सूचनामा उल्लिखित शर्त सो प्रस्तावको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ र प्रस्तावकको विरुद्ध बाध्यात्मक रूपमा लागू हुन्छ। प्रस्ताव स्वीकार भएपछि मात्र पक्षहरू बीच कानूनी दायित्व सिर्जना हुने।

(प्रकरण नं.४)

- बोलपत्रदाताले बोलपत्र (प्रस्ताव) मा उल्लिखित शर्तहरू पूरै अमान्य गर्नुको साथै बोलपत्रबापतको रकम एकमुष्ट बुझाउन पर्ने र बोलपत्रबापत कुनै नयाँ कर्जा पनि उपलब्ध नगराउने शर्त राखी बोलपत्र स्वीकार गरेको अवस्थामा यसरी प्रस्तावका शर्तहरू इन्कार गर्नुको साथै बोलपत्र प्रस्तुत गर्दा बोलपत्रको रकम किस्ता किस्तामा बुझाउने र उक्त रकम बुझाउन बैंकले ऋण पनि दिनुपर्ने भन्ने शर्त राखेकोमा उक्त शर्तको विपरीत ऋण पनि उपलब्ध नगराउने र बोलपत्रमा कबुल गरिएको रकम एकमुष्ट बुझाउन पर्ने शर्त राखी स्वीकृत गर्ने निर्णयबाट बोलपत्रदाता (प्रस्तावक) ले जुन अर्थमा प्रस्ताव (बोलपत्र) प्रस्तुत गरेको हो, सोही अर्थमा उक्त बोलपत्र (प्रस्ताव) स्वीकार गरेको थियो भनी मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं.८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री
बद्रीबहादुर कार्की

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू शिवकुमार
अधिकारी तथा बाबुराम खत्री

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- करार ऐन, २०५६ को दफा २(ख),(ग), ५,
९, ९(च), ९(छ)

आदेश

न्या.भरतराज उप्रेती: नेपालको अन्तरिम
संविधान, २०६३ को धारा ३२२ १०७(२) बमोजिम
दायर हुन आएको प्रस्तुत विषयको संक्षिप्त तथ्य एवं
आदेश यस प्रकार छ :-

विपक्षी मध्येको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय
कार्यालय, कर्जा असूली तथा पुर्नसंरचना विभागले
मिति २०६२।६।२ को दैनिक गोरखापत्रमा बैंकको
कर्जा चुक्ता नगर्ने ऋणीहरूले राखेको धितो सुरक्षण
लिलाम विक्री गर्ने भनी सूचना प्रकाशित गरेको
थियो । उक्त प्रकाशित सूचनाअनुसारको लिलाम विक्री
हुने धितोमध्येको मध्यमाञ्चल कोल्ड स्टोरेजको
नाममा दर्ता रहेको नौतन वडा नं. ३ स्थित कि.नं.
१५९, १३०, १६०, १२८, २५८, २५७, २९२, ११७,
२९६, को क्षेत्रफल ०-४-६, ०-५-६, ०-१-०, ०-४-
१०, ०-२-७, ०-४-१३, ०-१-०, ०-१८-१०, ०-४-१२
को जग्गा तथा सोमा निर्माण भएको सम्पूर्ण कोल्ड
स्टोरेज भवन, राजकिशोर मित्तलको नाममा दर्ता
रहेको जिल्ला पर्सा, उदयपुर घुर्मी वडा नं. ७ स्थित
कि.नं.१, ३० को क्षेत्रफल १-१८-२, १-०-० वविता
मित्तलको नाममा दर्ता रहेको जिल्ला पर्सा, उदयपुर
घुर्मी वडा नं. ७ कि.नं.३४ को क्षेत्रफल ४-०-० र
लोकराज मित्तलको नाममा दर्ता रहेको जिल्ला पर्सा,
उदयपुर घुर्मी वडा नं.९, ७ स्थित कि.नं. ५७०, २७,
२९, ३३ को क्षेत्रफल १-१९-०, ०-२-१०, ३-१०-०, ०-
९-५ । निजकै नाममा दर्ता रहेको जिल्ला पर्सा, उदयपुर
घुर्मी वडा नं.८ स्थित कि.नं.२१२ को क्षेत्रफल १-०-०
निजकै नाममा दर्ता रहेको जिल्ला पर्सा, उदयपुर
घुर्मी वडा नं.९ स्थित ३४५ को क्षेत्रफल ०- ३-१०
निजकै नाममा दर्ता रहेको जिल्ला पर्सा, उदयपुर

घुर्मी वडा नं.७ स्थित कि.नं.४०३ को क्षेत्रफल-०-१७-
० समेत लिलाम विक्रीमा स्वीकार गरी लिन इच्छुक
भई आफ्नोतर्फबाट थप शर्त राख्दै सो शर्तहरू बैंकलाई
मञ्जूर भएमा मात्र रु.३,३६,२०,५००। मोलमा सकार
गर्न खरीद गरी लिन मञ्जूर रहेको भनी तोकिएको
म्यादै भित्र विपक्षी शाखा कार्यालयमा बोलपत्र दर्ता
गराएको थिएँ । उक्त मिति २०६२।६।२ को सूचनाको
शर्तहरू पछिको नोट भन्ने प्रकरणमा लिलामीको
मूल्यको ५० प्रतिशतसम्म लिलाम गरिएको सम्पत्तिको
सुरक्षणमा कर्जा प्रवाह गर्न सकिने छ भनी किटानी
उल्लेख भएकोले समेत मैले पनि आफ्नो तर्फबाट
थप शर्त उल्लेख गरेको छु ।

उपर्युक्त व्यहोराको बोलपत्र पेश गरेको
महिना वितिसक्दा पनि विपक्षीहरूले मैले पेश गरेको
बोलपत्र स्वीकृत वा अस्वीकृत गरेको कुनै जानकारी
दिएको थिएन । म आफ्नो काम विशेषले भारततर्फ
गएको बेलामा विपक्षी शाखा कार्यालयले स्थानीय
नारायणी दैनिक पत्रिकामा मेरो नाउँमा सूचना
प्रकाशित गरेको रहेछ । म फर्की आएपछि एक जना
हितैषी मित्रले उक्त पत्रिकामा प्रकाशित सूचना मलाई
मिति २०६३।२।२४मा पत्रिकाको प्रति समेत ल्याएर
दिनु भएपछि मात्र विपक्षीहरूको कारवाही तथा निर्णय
बारे जानकारी हुन आयो । सो प्रकाशित सूचना लिई
अध्ययन गर्दा तपाईंलाई सम्पर्क नभएको र पत्र समेत
फिर्ता आएकोले यो सूचना प्रकाशित गरेको भनी
उल्लेख भएको रहेछ ।

मैले शुरु बोलपत्र गर्दाको समयमा नै
बोलपत्रमा लिलाम सकार गरी लिन सम्बन्धमा मैले
कबोल गरेको रकममध्ये बाँकी रकम दाखिला गर्न
सूचना पाए पछिको ४ महिनाभित्र रु.१ करोड दाखिला
गर्ने बाँकी रकम चुक्ता गर्ने सम्बन्धमा विपक्षी बैंकले
वार्षिक ७ प्रतिशत व्याज दरमा मैले सकार गरी लिन
भएको अचल सम्पत्तिको धितो सुरक्षणमा कर्जा सुविधा
प्रदान गर्नुपर्ने र सो शर्त मञ्जूर नभएमा आफूले
लिलाम सकार गर्न असमर्थ हुने अवस्था भएमा मैले
धरौटीबापत राखेको रकम तत्काल फिर्ता हुनु पर्ने
भनी स्पष्ट रूपमा म निवेदकले सशर्त बोलपत्र प्रस्तुत
गरेको थिएँ । विपक्षीहरूलाई मैले पेश गरेको उल्लिखित
शर्त स्वीकार गरी बोलपत्र स्वीकार गर्ने अथवा मैले
पेश गरेको बोलपत्र अस्वीकार गर्ने बाहेक अन्य कुनै

बैंकल्पिक अधिकार नभएकोमा प्रकाशित सूचना बमोजिम रु.३,३६,२०,५००। मध्येको बाँकी रकम दाखिला गर्न सूचना प्रकाशित गरेको र मैले लिखित मौखिक अनुरोध गर्दा समेत यकीन जवाफ नदिई उक्त बाँकी रकम दाखिला नगरेको भनी मैले धरौटीबापत दाखिला गरेको रकम रु.३३,६२,०५०। गैरकानूनी रूपमा जफत गरी म निवेदिकालाई हानि नोक्सानी पुऱ्याई सम्पत्ति अपहरण गर्न तत्पर देखिएकोले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११, १२(२)(ड), १७ को मौलिक हकमा आघात परेकोले धारा २३, ८८(२) बमोजिम विपक्षीहरूको उक्त मिति २०६३।२।११ को सूचना र मिति २०६३।१।२०को पत्रमा उल्लिखित निर्णय बदर गरी उक्त सूचना तथा २०६३।१।२० को पत्रमा उल्लिखित निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले वाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधी नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु । साथै मिति २०६३।२।११ गतेको सूचना कार्यान्वयन नगर्न अन्तरिम आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन मागको सम्बन्धमा छलफलको लागि ७ दिनभित्र उपस्थित हुनु भनी सूचना दिई अन्तरिम आदेश जारी हुने नहुने टुङ्गो नलागेसम्म राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मिति २०६३।२।११ गतेको सूचना कार्यान्वयन नगर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा लेखी पठाई दिनु भन्ने मिति २०६३।३।२० को यस अदालतको आदेश ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक कर्जा असूली तथा पुनरसंरचना विभागले मिति २०६३।२।६ गतेको गोरखापत्र दैनिकमा प्रकाशित लिलामी सूचनामा नोट भन्ने प्रकरणमा लिलामी मूल्यको ५० प्रतिशतसम्म लिलाम गरिएको सम्पत्तिको सुरक्षणमा कर्जा प्रवाह गर्न सकिने छ भनी उल्लेख गरिएको व्यवस्था शर्त नभई कर्जा असूली निर्देशिका २०६१ बमोजिम Auction Finance को नीतिअन्तर्गत प्रदान गरिएको सुविधाको सूचना हो । मिति २०६३।२।६ को शिलवन्दी बोलपत्र आव्हानको सूचनामा बैंकले शर्तसहितको

बोलपत्र आव्हान नगरेको हुँदा विपक्षीले प्रस्तुत गरेको शर्तहरूकै आधारमा अन्यथा जिकीर लिन पाउने छैन किनभने विपक्षीले गोप्य शिलवन्दी टेण्डर प्रस्तुत गर्दा समेत बैंकको सम्पूर्ण नियम र निर्णय मान्छु भनी लिखित प्रतिवद्धता गरेका छन । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३४ बमोजिम विपक्षी विवन्धित छन् ।

मिति २०६३।२।३० सम्म पर्न आएका बोलपत्र टेण्डरहरू यस बैंकको कर्जा असूली तथा पुनरसंरचना निर्देशिका २०६१को नियम ११(५) मा व्यवस्थित प्रावधानअनुसार खोली सवैभन्दा बढी बोलकबोल निज विपक्षीको रिचहुड मल्टीपल प्रा.लि. वीरगञ्जको परेको हुँदा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रिय कार्यालय कर्जा असूली तथा पुनरसंरचना समितिको मिति २०६३।१।१८ गते बसेको १९६औँ बैठकबाट निज विपक्षी रिचहुड मल्टीपल प्रा.लि.को अधिकतम बोलकबोल रु.३,३६,२०,५००। को लिलामी टेण्डर सदर भएकोले निजलाई कर्जा असूली तथा पुनरसंरचना निर्देशिका २०६१ को नियम ११,१०,१ बमोजिम पटकपटक टेलिफोनबाट र हुलाकद्वारा पत्र पठाई स्वीकृति भएको जानकारी दिइ कबोल बमोजिमको बाँकी सम्पूर्ण रकम जम्मा गर्नु भनी अनुरोध गरिएकोमा घरमा मानिस फेला नपरेका कारण उक्त पत्र मिति २०६३।२।४ मा फिर्ता आएको हुँदा पुनः मिति २०६३।२।११ गते स्थानीय पत्रिका नारायणी टुडेमा उक्त विषयमा निजका नाउंमा सूचना प्रकाशित गरी आग्रह गर्दा समेत कबुलबमोजिमको बाँकी सम्पूर्ण रकम नवुभाएको हुँदा रेखाकुमारी मित्तलले मिति २०६३।२।३० मा दाखिला गरेको बोलपत्रबापतको धरौटी रकम मिति २०६३।६।२मा प्रकाशित लिलामी सूचनामा उल्लिखित शर्तहरू मध्ये शर्त नं.६ तथा यस बैंकको कर्जा असूली निर्देशिका २०६१ को ११.१०.६ बमोजिम विविध शीर्षकमा आम्दानी जनाई हिसाव मिलान गरिएको हो यसर्थ विपक्षीको बोलपत्र स्वीकृत भएको जानकारी नदिएको स्थिति छैन । नारायणी टुडेमा रकम दाखिला गर्न ल्याउन सूचना प्रकाशित गर्दा सम्म रकम दाखिला गर्न नल्याउने विपक्षीको बोलपत्र स्वीकृत अस्वीकृत भएको जानकारी महिनौ वितिसक्दा पनि नपाएको भन्ने कथन भूठा हो । तसर्थ पूर्ण कानूनको परिधिभित्र रही बैंकले तय गरेको नीति नियमबमोजिम भए गरेको कामकारवाहीमा

निवेदकको मागदावीबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने होइन । रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने कर्जा असूली विभागका विभागीय प्रमुख अर्जुनप्रसाद पाण्डेको तथा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय वीरगञ्जका प्रवन्धक विष्णुप्रसाद वैद्यको एकै मिलानको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितका मिसिल संलग्न कागजातहरू अध्ययन मनन गरी निवेदकतर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्कीले निवेदकले पेश गरेको शर्तसहितको बोलपत्र मध्ये निवेदकबाट प्रस्तुत मूलशर्त बाहेक गरी स्वीकृत गरेको बोलपत्र तथा सूचनाबमोजिम थप रकम दाखिल नगरेको भनी धरौटी रकम जफत गर्ने कार्य गैरकानूनी हुँदा रिट जारी हुनुपर्दछ भनी तथा विपक्षी तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान अधिवक्ताहरू शिवकुमार अधिकारी तथा बाबुराम खत्रीले निवेदकलाई सूचनाद्वारा जानकारी गराइएको छ । बोलपत्रमा शर्तका कुरा उल्लेख गरिएको छैन । लिलामी मुचुल्कामा निवेदकको प्रतिनिधि लोकराज मिश्रले हस्ताक्षर गरेकोले मुचुल्का रीतपूर्वकको हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

प्रस्तुत विषयमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, कर्जा असूली तथा पुनः संरचना विभागले मिति २०६२।६।२ मा गोरखापत्रमा बैंकको कर्जा चुक्ता नगर्ने ऋणीहरूले राखेको धितो सुरक्षण लिलाम विक्री गर्ने भनी सूचना प्रकाशित गरी मध्यमाञ्चल कोल्ड स्टोरेजको नाममा दर्ता रहेको कि.नं १५९ समेतका जग्गा र कोल्ड स्टोरेज भवन, राजकिशोर मित्तलको नाममा दर्ता रहेको कि.नं १ समेतका जग्गा, ववीता मित्तलका नाममा दर्ता रहेको कि.नं ३४ समेतका जग्गा, लोकराज मित्तलको नाउँमा दर्ता रहेको कि.नं ५७० समेतका जग्गा लिलाम विक्रीमा सकार गरी लिन इच्छुक भई आफ्नो तर्फबाट शर्त राख्दै सो शर्त बैंकलाई मञ्जूर भएमा मात्र रु.३,३६,२०,५००।- मा सकार गर्न मञ्जूर भई बोलपत्र दर्ता गराइएकोमा मेरो तर्फबाट प्रस्तुत मूल शर्त बाहेक गरी स्वीकृत गरेको बोलपत्र तथा सूचनाबमोजिम थप रकम दाखिल नगरेको भनी धरौटी रकम रु.३३,६२,०५०।- जफत

गर्ने निर्णय र कामकारवाही बदर गरी धरौटी रकम निवेदकलाई फिर्ता दिनु भनी परमादेश जारी गरिपाऊँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी रहेको देखिन्छ ।

मिति २०६२।८।३० सम्म पर्न आएका बोलपत्रमध्ये मिति २०६३।१।१८ मा बसेको १९६औं बैठकबाट रिचहुड मल्टीपल प्रा.लि.को अधिकतम बोलकबोल रु.३,३६,२०,५००।- को लिलामी टेण्डर सदर भएकोले निजलाई स्वीकृतको जानकारी दिई कबोलबमोजिमको बाँकी रकम जम्मा गर्न जानकारी दिँदा समेत रकम नबुझाएको हुँदा रेखाकुमारी मित्तलले मिति २०६२।८।३० मा दाखिल गरेको बोलपत्रवापतको धरौटी रकम मिति २०६२।६।२ मा प्रकाशित लिलामी सूचनामा उल्लिखित शर्तहरू मध्ये शर्त नं ६ मा बैंकको कर्जा असूली निर्देशिकाबमोजिम विविध शीर्षकमा आम्दानी जनाई हिसाव मिलान गरिएको कार्य कानूनसम्मत हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने विपक्षीहरूको तर्फबाट लिखित जवाफ पर्न आएको देखिन्छ ।

अब निवेदन माग दावीबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्छ, सक्दैन ? भन्ने सम्बन्धमै निर्णय दिनुपर्ने भई त्यसतर्फ विचारगर्दा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालयले बैंकको कर्जा चुक्ता नगर्ने ऋणीहरूको धितो रहेको सम्पत्ति लिलाम विक्री गर्न मिति २०६२।६।२ मा शिलबन्दी बोलपत्र अर्थात् (प्रस्ताव) आव्हान गरेकोमा यी रिट निवेदीकाले उक्त सूचनाको आधारमा विपक्षी बैंक समक्ष बोलपत्र (प्रस्ताव) पेश गरेको देखिन्छ । प्रस्ताव पेश गर्दा विभिन्न शर्तहरू राखेको पाइन्छ र यस्ता शर्तहरू मध्ये निम्न शर्तहरू प्रस्तुत विवादमा सान्दर्भिक देखिन्छन्:

(१) उल्लिखित कोल्ड स्टोरेज र व्यक्तिहरूको सम्पत्ति लिलाम विक्रीका सम्बन्धमा सम्पूर्ण धितो सम्पत्ति “बोलपत्रमा लिलाम सकार गरी लिन बोलकबोल गरिएको रकममध्ये बोलपत्र स्वीकृत भएको जानकारी पाएपश्चात् रु.१००,००,०००।- (एक करोड) बैंकमा दाखिल गरिनेछ । उक्त रकम दाखिल गर्न चार महिना चाहिन्छ ।

(२) धरौटी शीर्षकमा यस बोलपत्र साथ बैंकमा जम्मा गरिएको बोलकबोलको १० प्रतिशत रकम र उपरोक्त शर्त नं १ मा उल्लेख भए बमोजिमको

रकम कट्टागरी बाँकी नपुग हुन आउने सकार रकमको निमित्त लिलाम सकार गरिएको सम्पत्तिको सुरक्षणमा बैंकले कर्जा लगानी गर्नुपर्नेछ । यसरी लगानी गरिने कर्जाको वार्षिक व्याजदर बढीमा ७ प्रतिशत हुनुपर्नेछ ।

(३) बोलपत्र अस्वीकृत भएको अवस्थामा धरौटीस्वरूप बैंकमा जम्मा गरिएको रकम बोलपत्र प्रस्तुतकर्तालाई फिर्ता दिनुपर्नेछ ।

उपरोक्त शर्तहरू राखी यी रिट निवेदिकाले रिचहुड कम्पनीको तर्फबाट रु.३, ३६,२०,५००।-मा बोलपत्र पेश गरी सोका साथ बोलपत्र रकमको हुने रकम रु.३३,६२,०५०।- अग्रिम धरौटीबापत विपक्षी बैंकमा बुझाएको र उक्त बोलपत्र अर्थात् प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने सम्बन्धमा विपक्षी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको कर्जा असूली तथा पुनः संरचना समितिको मिति २०६१।१।१८ मा बसेको बैठकमा छलफल भई अधिकतम बोलपत्रदाता यी रिट निवेदिकाबाट बोलपत्रका साथ प्रस्तुत शर्तहरू मान्य हुने छैन र बोलपत्रबापत बैंकबाट कुनै कर्जा प्रवाह गरिने छैन । बैंकको नियम अनुसार अधिकतम बोलपत्रदाताको कबोलबमोजिम उक्त सम्पूर्ण रकम बैंकमा जम्मा गर्नुपर्ने छ” भन्ने व्यहोराको शर्त राखी बोलपत्र स्वीकृत भएको भन्ने कुरा विपक्षी बैंकले आफ्नो शाखा कार्यालय, वीरगञ्जलाई च.नं. २९६० मिति २०६३।१।२० मा लेखेको पत्रबाट देखिन्छ र सोही व्यहोराको जानकारी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको शाखा कार्यालय, वीरगञ्जबाट मिति २०६३।१।२१ मा यी रिट निवेदिकालाई दिएको भन्ने जिकीर विपक्षी बैंकले लिएको देखिन्छ ।

यी रिट निवेदिकाले उक्त सूचनाको आधारमा विपक्षी बैंक समक्ष मिति २०६२।८।३० मा बोलपत्र (प्रस्ताव) पेश गरेको देखिन्छ । तर यसरी विभिन्न शर्तहरू राखी लिलाम सकार गर्ने प्रस्ताव पेश गर्दा अचल सम्पत्तिको मूल्यको आधारमा यी रिट निवेदिकाले बोलपत्र (प्रस्ताव) का साथ पेश गरेको रु.३३,६२,०५०।- को अग्रिम धरौटी जफत गर्ने निर्णय गरेकोमा उक्त धरौटी जफत गर्ने कार्य गैरकानूनी भयो भनी प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । विपक्षी बैंकले प्रकाशित गरेको मिति २०६२।६।२ को सूचनामा उल्लिखित अचल सम्पत्ति रु.३,३६,२०,५००।-मा खरीद गर्ने दायित्व यी रिट निवेदिकाले स्वीकार

गरेको मानिने गरी विवादका यी पक्षहरू बीच कानूनद्वारा कार्यान्वयन हुन सक्ने दायित्व सिर्जना भएको छ, छैन भन्ने विषयमा नै सर्वप्रथम निर्णय गर्नुपर्ने देखियो । सो सम्बन्धमा निर्णय गर्नु पूर्व निम्न कानूनी तथा सैद्धान्तिक प्रश्नहरू निराकरण गर्नु पर्ने देखियो ।

(क) कुनै चल अचल सम्पत्तिहरू सार्वजनिक बोलकबोल वा लिलामको प्रक्रियाबाट विक्री गर्ने क्रममा इच्छुक खरीदकर्ताबाट बोलपत्र आव्हान गरी प्रकाशित सूचनाको प्रकृति के हो ? यस्तो सूचनालाई करार ऐन, २०५६ को दफा ५ को प्रयोजनको लागि प्रस्ताव मान्न सकिन्छ वा सकिदैन ?

(ख) करार ऐन, २०५६ को दफा ९(च) तथा दफा ९(छ) मा गरिएको व्यवस्थाको सन्दर्भमा विपक्षी बैंकबाट प्रकाशित बोलपत्र आव्हानको सूचनाको आधारमा बोलपत्रदाता अर्थात् यी रिट निवेदिकाले विपक्षी बैंकसमक्ष पेश गरेको बोलपत्र (प्रस्ताव) विपक्षी बैंकले स्वीकार गरेको मानिन्छ वा उक्त बोलपत्र (प्रस्ताव) मा उल्लिखित शर्तहरू अमान्य भएको अवस्थामा उक्त बोलपत्र (प्रस्ताव) स्वतः रद्द भएको मानिन्छ वा मानिदैन ?

(ग) विपक्षी बैंकद्वारा प्रकाशित बोलपत्र आव्हानको सूचनामा उल्लिखित अचल सम्पत्ति खरीद विक्री गर्ने बारेमा यी रिट निवेदिका र विपक्षी बैंक बीच कानूनद्वारा कार्यान्वयन गराउन सकिने करारीय सम्बन्ध वा दायित्व सिर्जना भएको मानिने अवस्था छ वा छैन ?

२. कर्जाको धितोको रुपमा रहेको अचल सम्पत्ति विक्री गर्नको लागि विपक्षी बैंकबाट प्रकाशित सार्वजनिक बोलपत्र आव्हानको सूचनाको शर्त नं ६ मा उल्लिखित शर्तअनुसार निवेदिकाले बोलपत्रसाथ पेश गरेको धरौटीबापतको रु.३३,६२,०५०।- जफत गर्ने बारेमा विपक्षी बैंकबाट भए गरेका कामकारवाहीको वैधताको शन्दर्भमा नै पहिलो प्रश्न अर्थात् उक्त बोलपत्र आव्हानको सूचनाको प्रकृतिको बारेमा विवेचना गर्नुपर्ने हुन्छ । उक्त बोलपत्र

आव्हानको सूचनाको आधारमा रिट निवेदिकाले विपक्षी बैंक समक्ष बोलपत्र पेश गरेको कारणले सो सूचनामा उल्लिखित सम्पत्ति खरीद गर्ने र सोको मूल्य रु.३,३६,२०,५००/- बुझाउनु पर्ने दायित्व सिर्जना भएको र उक्त दायित्व पूरा नगरेको हुनाले निवेदिकाले बोलपत्रसाथ पेश गरेको धरौटी बापतको रु.३३,६२,०५०/-जफत गर्ने अधिकार विपक्षी बैंकमा रहेको भन्ने आशयको लिखित जवाफ विपक्षीबाट पेश भएको देखिन्छ। यसैले विपक्षी बैंकले मिति २०६२।६।२ मा प्रकाशित बोलपत्र आव्हानको सूचना र सो सूचनाको शर्त नं ६ को आधारमा प्रस्तुत विवादका पक्षहरू बीच कानूनद्वारा कार्यान्वयन गर्न दायित्व वा अधिकार सिर्जना भएको छ वा छैन ? भन्ने कुरा यकीन गर्नुपर्ने हुँदा र यहि सन्दर्भमा उक्त बोलपत्र आव्हानको सूचना आफैमा प्रस्ताव हो वा होइन र सोमा उल्लिखित शर्त नं. ६ को प्रकृति र कानूनी मान्यताको बारेमा विवेचना गर्नुपर्ने देखियो।

३. बोलपत्र आव्हानको सूचना आफैमा प्रस्ताव हो वा होइन र यसका आधारबाट कुनै दायित्व वा अधिकारको सिर्जना हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा निर्णय गर्दा करार ऐन, २०५६ को दफा २(ख) र दफा ५ मा गरिएको व्यवस्था समेत हेर्नु पर्ने हुन्छ। करार ऐन, २०५६ को दफा २(ख) मा प्रस्तावको परिभाषा गरिएको छ। जस अनुसार “प्रस्ताव भन्नाले कुनै काम गर्न वा नगर्नका लागि स्वीकृति पाउने अभिप्रायले एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिसमक्ष राखेको प्रस्ताव सम्झनुपर्छ भनिएको छ। उपरोक्त परिभाषा हेर्दा प्रस्तावमा निम्न तीन तत्व विद्यमान हुनु पर्दछ :-

- (क) प्रस्तावको उद्देश्य कुनै काम गर्न वा नगर्नको लागि हुनु पर्दछ,
- (ख) एक निश्चित व्यक्तिले अर्को निश्चित व्यक्तिका समक्ष प्रस्ताव राखिएको हुन पर्दछ।
- (ग) कुनै काम गर्न वा नगर्नको लागि स्वीकृति पाउने मनसायले यस्तो प्रस्ताव राखिएको हुन पर्दछ।

४. प्रस्ताव भनिएको कुनै लिखित वा सूचनामा उक्त तीन तत्वमध्ये कुनै एक तत्वको मात्र अभाव भएमा पनि प्रस्ताव भनिएको कुनै लिखित वा सूचनाले करारीय दायित्व सिर्जना गर्ने प्रयोजनको लागि प्रस्तावको मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने कुरा करार ऐनको उक्त दफा २(ख) को व्यवस्थाले स्पष्ट

गर्दछ। सरकारी वा गैरसरकारी संगठित संस्थाहरूले कुनै खास निर्माण कार्य गर्न गराउन वा कुनै सेवा प्राप्त गर्न वा कुनै चल अचल सम्पत्ति वा वस्तुको खरीद गर्न वा आफ्नो नाममा रहेको चल अचल सम्पत्ति विक्री गर्ने क्रममा उक्त कार्य गर्न, सेवा उपलब्ध गराउन, सूचनाका उल्लिखित सम्पत्ति खरीद वा विक्री गर्न इच्छुक व्यक्तिहरू बीच प्रतिस्पर्धा गराई निजहरूबाट उक्त कार्य, सेवा वा सम्पत्ति खरीद वा विक्रीको मूल्य र सोसम्बन्धी अन्य विषयमा प्रस्ताव माग गर्नका लागि यससम्बन्धी सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरिन्छ। यस्तो सूचनाको प्रकाशनका माध्यम रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट वा दैनिक, साप्ताहिक वा मासिक रूपमा प्रकाशन हुने कुनै पनि पत्र पत्रिका हुन सक्दछन्। यसरी प्रकाशित हुने सूचनालाई प्रस्ताव वा बोलपत्रको आव्हान, लिलाम बढावढको सूचना (Auction notice), प्रस्तावको आमन्त्रण (Invitation for bid or proposal), बोल कबोलको सूचना (Tender Notice) आदि जुनसुकै नाम पनि दिन सकिन्छ। नाम जे दिए पनि यी सूचनाहरूको उद्देश्य एउटै हुन्छ। प्रतिस्पर्धाको आधारमा कम मूल्यमा गुणस्तरीय सेवा वा कार्य वा सम्पत्ति प्राप्त गर्नु वा विक्री गर्न खोजिएको सम्पत्तिको बढी खरीद मूल्य प्राप्त गर्नु वा आफूलाई आवश्यक परेको कुनै गुणस्तरीय सम्पत्ति वा वस्तु कमभन्दा कम विक्री मूल्यको प्रस्ताव प्राप्त गर्नु नै यस्तो सूचनाको मूल उद्देश्य हुन्छ। यस्तो प्रस्ताव आव्हानको सूचना कुनै निश्चित व्यक्तिसमक्ष लक्षित नभई सर्वसाधारण सबैको समक्ष राखिएको हुन्छ। कस्तो व्यक्ति यस्तो सूचनाअनुसारको प्रस्ताव राख्न योग्य हुन्छ, प्रस्ताव पेश गर्दा खुलाउन पर्ने कुरा वा बैंक जमानत, विड बण्ड लगायत प्रस्ताव पेश गर्दा पालना गर्न पर्ने शर्त के हुन, प्रस्ताव कुन मितिभित्र बुझाई सक्नुपर्ने हो भन्ने लगायतका विषय यस्तो सूचनामा उल्लेख गरिएको हुन्छन्। सामान्यतया प्रस्ताव वा बोलपत्र आव्हानको सूचना कुनै खास व्यक्तिप्रति लक्षित गरेको हुँदैन। यस्तो सूचना कुनै निश्चित प्रस्तावित व्यक्ति (Offeree) को समक्ष राखिएको नभई उक्त सूचनामा कुनै शर्त वा योग्यता तोकिएको भए यस्तो योग्यता पुगेको जो कोही व्यक्ति प्रति लक्षित हुने हुँदा कुनै शर्त वा योग्यता तोकिएका भए यस्तो शर्त पूरा गर्ने

वा योग्यता पुग्ने व्यक्तिले र कुनै शर्त वा योग्यता नतोकिएको भए जसले पनि यस्तो सूचनामा माग गरिएको विषयमा प्रस्ताव पेश गर्न सक्दछ। यस्तो सूचना प्रकाशित गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायले सोही सूचनालाई जस्ताको तस्तै स्वीकार गरियोस् भन्ने आशय पनि राखेको हुँदैन। यस्तो सूचनाको आशय सूचनामा उल्लिखित काम गर्न इच्छुक व्यक्ति वा संस्थाबाट प्रस्ताव आवाहन वा माग गर्नु मात्र हुन्छ। यस्तो टेण्डर वा प्रस्ताव आवाहनको सूचनालाई कानूनी प्रयोजनको लागि प्रस्तावको रूपमा मान्यता दिन सकिदैन। यसैले कुनै खास व्यक्तिले बोलपत्र वा प्रस्ताव आवाहनको सूचनालाई नै स्वीकार गरी सोही सूचना स्वीकार गरेपछि सो सूचना स्वीकार गर्नेलाई नै सो सूचनामा उल्लेख गरिएको काम वा सेवा दिन वा निजबाट नै सेवा वस्तु खरीद गर्न वा निजलाई नै बोलपत्र आवाहनको सूचनामा उल्लेख गरिएको वस्तु वा सम्पत्ति विक्री गर्न उक्त बोलपत्र आवाहनको सूचना प्रकाशित गर्ने व्यक्ति वा निकाय बाध्य हुन्छ र यसबाट करारीय दायित्व सिर्जना हुन्छ भन्ने कुरा होइन। उक्त बोलपत्र वा प्रस्ताव आवाहनको सूचनाको आधारमा प्राप्त प्रस्तावहरूको मूल्याङ्कन गरी सो प्रस्तावलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अधिकार यस्तो प्रस्ताव वा बोलपत्र आवाहनको सूचना प्रकाशित गर्ने व्यक्ति वा निकायमा सुरक्षित हुने हुँदा उपरोक्त प्रकरणमा विवेचना गरिए अनुसार बोलपत्र प्रस्ताव आवाहनको सूचना टेण्डर, नोटिस, बीड नोटिस वा लिलामको सूचना वा यस्तै प्रकृतिका अन्य सूचनाहरूलाई प्रस्ताव मान्न सकिदैन। यस्ता सूचनाको आधारमा प्रस्तावहरूको माग मात्र गरिने र यस्तो सूचनालाई नै कसैले स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अवस्था समेत नहुने हुँदा यस्तो सूचनाको आधारमा मात्र पक्षहरू बीच करारीय दायित्वको सिर्जना हुन सक्दैन। तर यस्तो सूचनामा उल्लेख गरिएको कुनै शर्तको आधारमा नै प्रस्ताव पेश भई उक्त प्रस्ताव स्वीकार गरिएपछि यस्तो सूचनामा उल्लिखित शर्त सो प्रस्तावको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ र प्रस्तावको विरुद्ध बाध्यात्मक रूपमा लागु हुन्छ। प्रस्ताव स्वीकार भएपछि मात्र पक्षहरू बीच कानूनी दायित्व सिर्जना हुने हुँदा स्वीकृत प्रस्ताव अनुसारको काम प्रस्तावकले नगरेमा प्रस्तावको साथ पेश गरिएको अग्रिम धरोटी

वा बीडबण्डको रकम जफत गरिलिने अधिकार प्रस्ताव स्वीकार गर्ने व्यक्तिले प्राप्त गर्ने हुँदा विपक्षीद्वारा प्रकाशित उक्त सूचना अनुरूप विपक्षीले आवाहन गरेको टेण्डर (प्रस्ताव) सूचनाअनुसार रिट निवेदिकाले पेश गरेको टेण्डर (प्रस्ताव) करार ऐन, २०५६ को दफा ५ को प्रयोजनको लागि स्वीकार गरेको मानिन्छ वा मानिदैन भन्ने प्रश्न नै मूल रूपमा निराकरण गर्नुपर्ने भएको छ र यही मूल प्रश्न नै उपरोक्त प्रकरणमा उल्लेख गरिएको दोस्रो प्रश्न पनि हो।

५. दोस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा विपक्षीद्वारा प्रकाशित उपरोक्त प्रकरणहरूमा उल्लिखित टेण्डर (प्रस्ताव) आवाहनको सूचना अनुरूप रिट निवेदिकाले विपक्षी समक्ष पेश गरेको प्रस्तावलाई विपक्षीको मिति २०६३।१।२० को पत्रअनुसार स्वीकार गरेको भने तापनि उक्त पत्रको आधारमा पक्षहरू बीच कानूनबमोजिम कार्यान्वयन गराउन सकिने करारीय सम्बन्ध स्थापना भएको छ वा छैन भन्ने प्रश्नमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो। यस सम्बन्धमा निर्णय गर्दा करार ऐन, २०५६ को दफा २(ग), दफा ५, दफा ९, दफा ९(च) तथा दफा ९(छ) मा गरिएका व्यवस्थाहरू हेर्नु पर्ने हुन्छ। उक्त व्यवस्थाहरू निम्न अनुसार छन् :

- करार ऐन, २०५६ को दफा २(ग) मा “स्वीकृति” भन्नाले प्रस्तावका कुराहरू प्रस्तावकले जुन अर्थमा लिएको छ सो कुराका सम्बन्धमा प्रस्तावित व्यक्तिले सोही अर्थमा दिएको सहमति सम्भन्नु पर्छ।
- ऐ.को दफा ५ मा “एक व्यक्तिले अर्को व्यक्ति समक्ष राखेको प्रस्तावमा त्यस्तो प्रस्तावित व्यक्तिले स्वीकृति जनाएपछि करार भएको मानिनेछ।
- दफा ९ मा प्रस्ताव रद्द भएको मानिने: देहायको कुनै अवस्थामा प्रस्ताव रद्द भएको मानिनेछ :-

दफा ९(च) “प्रस्तावित व्यक्तिले प्रस्तावकको कुनै कुरा परिवर्तन गरी वा कुनै शर्त राखी स्वीकृत गरेमा।

दफा ९(छ) “प्रस्तावित व्यक्तिले प्रस्ताव स्वीकृत गर्नु अघि कुनै कार्य वा कुनै शर्त पूरा गर्नुपर्ने गरी प्रस्ताव राखिएमा त्यस्तो कार्य वा शर्त पूरा नगरी स्वीकृत गरेकोमा”।

६. करार ऐन, २०५६ को उपरोक्त दफाहरूमा गरिएको व्यवस्था हेर्दा एक व्यक्तिले अर्को व्यक्ति समक्ष राखेको प्रस्तावलाई प्रस्तावित व्यक्तिले स्वीकार गरे पछि मात्र करार भएको मानिने, प्रस्तावमा स्वीकृति जनाउँदा प्रस्तावका कुराहरू प्रस्तावकले जुन अर्थमा लिएको छ सोही अर्थमा सहमति दिन पर्ने अर्थात् प्रस्तावमा सहमति दिँदा नयाँ शर्त थप्न नपाइने तथा प्रस्तावको विषयवस्तुको सम्बन्धमा वा यस अनुसार गरिने कामको प्रकृति वा प्रक्रियाको बारेमा प्रस्तुत मुद्दामा रिट निवेदक प्रस्तावक तथा विपक्षी बैंक प्रस्तावित व्यक्ति भन्ने एउटै बुझाई हुन पर्ने तर यसरी स्वीकृति जनाउँदा प्रस्तावित व्यक्तिले कुनै शर्त राखेमा वा प्रस्तावको शर्त परिवर्तन गरेमा यस्तो शर्त स्वीकृतिलाई स्वीकृति मान्न नसकिने र प्रस्ताव स्वतः रद्द भएको मानिने व्यवस्था करार सम्बन्धी नेपाल कानूनमा स्पष्ट गरेको देखिन्छ ।

७. उपरोक्त बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थाको शन्दर्भमा नै रिट निवेदिकाले पेश गरेको बोलपत्र (प्रस्ताव) विपक्षीले स्वीकार गरेको भनिएको मिति २०६३।१।२० को पत्रलाई करार ऐन, २०५६ को दफा २(ग), दफा ५, दफा ९ तथा दफा ९(च) र दफा ९ (छ) मा गरिएको व्यवस्थाको शन्दर्भमा उक्त बोलपत्र स्वीकार गरेको मानिन्छ वा मानिँदैन भनी हेर्नुपर्ने हुन्छ र यसको लागि यी रिट निवेदिकाले पेश गरेको बोलपत्र स्वीकार गर्ने बारेमा विपक्षी बैंकले निर्णय गर्दा कुनै नयाँ शर्त राखेको छ वा छैन तथा रिट निवेदिकाले बोलपत्र पेश गर्दा राखेको शर्तहरू विपक्षी बैंकले अस्वीकार गरेको छ वा छैन भन्ने कुरा यकीन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस सम्बन्धमा विपक्षी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मिति २०६३।१।२० को पत्रमा उल्लिखित बैंकको कर्जा असूली तथा पुनः संरचना समितिको मिति २०६३।१।१८ मा बसेको १९६ औं बैठकको निर्णयले अधिकतम बोलपत्रदाता अर्थात् रिट निवेदकबाट “प्रस्तुत शर्तहरू मान्य हुने छैन र बोलपत्रबापत बैंकबाट कुनै पनि कर्जा प्रवाह गरिने छैन अधिकतम बोलपत्रदाताको कबोलबमोजिम उक्त सम्पूर्ण रकम बैंकमा जम्मा गर्नुपर्नेछ ” भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर रिट निवेदिकाले विपक्षी समक्ष पेश गरेको बोलपत्र (प्रस्ताव) मा तीनवटा महत्वपूर्ण शर्तहरू राखेको देखिन्छ । जस्तो :

(क) बोलकबोल गरेको जम्मा रु.३,३६,२०,५००।- बाट बोलपत्र स्वीकृत भएको जानकारी पाए पछि रु.१००,००,०००।-(एक करोड रुपैया) बैंकमा दाखेल गरिने छ । उक्त रकम दाखिल गर्न चार महिना चाहिने छ ।

(ख) बोलपत्र पेश गर्दा राखेको १० प्रतिशत धरौटीको रकम र शर्त नं (१) मा उल्लिखित रु.१००,००,०००।-(एक करोड) कट्टा गर्दा बाँकी रकम हुने रकम लिलाम सकार गरेको सम्पत्तिको सुरक्षणमा विपक्षी बैंकले रिट निवेदकलाई ऋण उपलब्ध गराउन पर्ने, र

(ग) उल्लिखित शर्तहरू विपक्षी बैंकलाई मान्य वा स्वीकार्य नहुने भए बोलपत्र स्वीकृत नगर्नु र बोलपत्र अस्वीकृत भएको अवस्थामा बोलपत्रसाथ दाखेल गरेको १० प्रतिशत अग्रीम धरौटी फिर्ता दिन पर्ने”।

८. बोलपत्र स्वीकृत गर्ने बारेमा विपक्षीबाट भएको उपरोक्त मितिको निर्णयमा बोलपत्रदाताबाट प्रस्तुत शर्तहरू अमान्य हुने र बोलपत्रबापत बैंकले कुनै पनि कर्जा रिट निवेदकलाई नदिने भन्ने कुरा उल्लेख गरेको देखिँदा बोलपत्रदाताले बोलपत्र (प्रस्ताव) मा उल्लिखित शर्तहरू पूरै अमान्य गर्नुको साथै बोलपत्र बापतको रकम एकमुष्ट बुझाउन पर्ने र बोलपत्रबापत कुनै नयाँ कर्जा पनि उपलब्ध नगराउने शर्त राखी बोलपत्र स्वीकार गरेको देखियो । यसरी प्रस्तावका शर्तहरू इन्कार गर्नुको साथै बोलपत्र प्रस्तुत गर्दा बोलपत्रको रकम किस्ता किस्तामा बुझाउने र उक्त रकम बुझाउन बैंकले ऋण पनि दिनुपर्ने भन्ने शर्त राखेकोमा उक्त शर्तको विपरीत ऋण पनि उपलब्ध नगराउने र बोलपत्रमा कबुल गरिएको रकम एकमुष्ट बुझाउन पर्ने शर्त राखी स्वीकृत गर्ने विपक्षी बैंकको निर्णयबाट रिट निवेदिका बोलपत्रदाता (प्रस्तावक) ले जुन अर्थमा प्रस्ताव (बोलपत्र) प्रस्तुत गरेको हो । सोही अर्थमा विपक्षी बैंकले उक्त बोलपत्र(प्रस्ताव) स्वीकार गरेको थियो भनी मान्न सकिने अवस्था देखिँएन । बोलपत्रदाता (प्रस्तावक) ले राखेको शर्त परिवर्तन गरेको वा अमान्य गरेको वा थप शर्त राखेको अवस्थामा यस्तो बोलपत्र (प्रस्ताव) स्वतः रद्द भएको मानिने भनी करार ऐन, २०५६ को दफा ९ तथा ९ (च) मा गरिएको बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थाको

सन्दर्भमा विपक्षी बैकको मिति २०६३।१।२० को पत्रमा उल्लिखित निर्णयमा बोलपत्र स्वीकार गरिएको भनिएको भएतापनि उक्त निर्णयबाट करारसम्बन्धी उल्लिखित कानूनअनुसार बोलपत्र (प्रस्ताव) स्वीकार गरेको अवस्था देखिएन। बोलपत्रदाता (प्रस्तावक) ले राखेको शर्त इन्कार गरी नयाँ शर्त राखेको हुँदा उक्त मितिको निर्णयबाट बोलपत्र स्वीकार गरेको नभई रिट निवेदकबाट पेश भएको बोलपत्र (प्रस्ताव) विपक्षीको निर्णय तथा कामकारवाहीबाट रद्द भइसकेको देखियो।

९. अब यी रिट निवेदिका तथा विपक्षी बैकबीच कानूनबमोजिम कार्यान्वयन हुन सक्ने करारीय सम्बन्ध सिर्जना भएको छ वा छैन भन्ने तेश्रो तथा अन्तिम प्रश्नको बारेमा विचार गर्दा विपक्षी बैकले रिट निवेदिकाले पेश गरेको बोलपत्र स्वीकार गर्ने बारेमा भएको भनिएको निर्णयलाई करार ऐनको दफा २(ग) अनुसारको स्वीकृति मान्न सकिन्छ वा सकिदैन भनी हेर्नु पर्दछ। कानूनबमोजिम रद्द भएको मानिने बोलपत्र (प्रस्ताव) लाई स्वीकार गरिएको भन्ने विपक्षीको भनाईको आधारबाट मात्र रिट निवेदिकाले प्रस्तुत गरेको बोलपत्र स्वीकार गरेको नभई इन्कार गरेको मानिने हुँदा यी रिट निवेदिका र विपक्षी बैकबीच कानूनबमोजिम कार्यान्वयन गराउन सकिने सम्झौता भएको वा करारीय सम्बन्ध स्थापना भएको छ भन्न सकिएन। यसरी विपक्षीबाट बोलपत्र (प्रस्ताव) इन्कार गरेको मानिने कामकारवाही तथा निर्णयबाट बोलपत्र स्वीकृत भए गरेको मान्न सकिने अवस्था नहुँदा उक्त बोलपत्रको सूचनाको शर्त नं ६ को व्यवस्थाअनुसार विपक्षी बैकले रिट निवेदिकाले बोलपत्र साथ पेश गरेको रु.३३,६२,०५०।-अग्रिम धरौटीबापतको रकम जफत गर्न पाउने वा सो रकमलाई विपक्षीले आम्दानी जनाई हिसाव मिलान गर्न पाउने कानूनी अधिकार विपक्षीलाई प्राप्त भएको देखिएन। यस्तो अधिकारप्राप्त गर्नको लागि कानूनबमोजिम बोलपत्र स्वीकृत भएको हुनुपर्ने कुरा शर्त नं ६ बाट स्पष्ट देखिएको छ। यस्तो अवस्थामा उल्लिखित कानूनी व्यवस्था अनुसार विपक्षीको निर्णय तथा कामकारवाहीबाट बोलपत्र नै स्वतःरद्द भएको मानिने हुँदा यसरी कानूनी प्रक्रियाबाट रद्द भएको बोलपत्र कानूनबमोजिम स्वीकार भए गरेको मानिने अवस्था नहुँदा उक्त अग्रिम धरौटीको रकम जफत गर्ने वा सो रकमलाई विपक्षीको आम्दानीमा जनाउने

कानूनी आधार तथा अधिकार विपक्षी बैकलाई प्राप्त भएको छ भनी मान्न सकिने अवस्था देखिएन।

१०. उपरोक्त प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुसार विपक्षी बैकमा धितो रहेको सम्पत्ति लिलाम विक्री गरी अधिकतम बोलपत्रदातालाई विक्री गर्ने बारेमा प्रकाशित सूचनाअनुसार पेश गरेको बोलपत्रमा लिलाम सकार गरिने सम्पत्तिको मूल्य भुक्तानी सम्बन्धमा विभिन्न शर्तहरू राखी उक्त शर्त विपक्षी बैकलाई मान्य हुने भएमा मात्र बोलपत्र स्वीकृत गरिदिने भन्ने शर्त समेत उल्लेख गरेको तर उक्त बोलपत्र स्वीकार गर्ने बारेमा विपक्षी बैकले मिति २०६३।१।१८ मा गरेको निर्णयमा यी रिट निवेदिका अर्थात् बोलपत्रदाताले बोलपत्र (प्रस्ताव) पेश गर्दा राखेका प्रस्तावहरू अमान्य हुने भनी शर्त इन्कार गर्नुको साथै लिलाम हुने भनिएको सम्पत्तिको मूल्य भुक्तानी सम्बन्धमा नयाँ शर्त राखेको र बोलपत्रको सूचनामा उल्लिखित सम्पत्तिको मूल्य भुक्तानी गर्न आवश्यक पर्ने रकममध्ये केही रकम तिर्न उक्त सम्पत्तिको धितोमा विपक्षी बैकले ऋण उपलब्ध गराउन पर्ने शर्त राखेकोमा यस्तो शर्त इन्कार गरी कुनै पनि ऋण कर्जा उपलब्ध नगराउने भन्ने शर्त राखी बोलपत्र स्वीकार गरेको भनी निर्णय गरेको देखिएको र यसरी बोलपत्र (प्रस्ताव) स्वीकार गर्दा प्रस्तावमा उल्लिखित शर्तहरू परिवर्तन गरेमा वा कुनै शर्त राखेको अवस्थामा यस्तो प्रस्ताव (बोलपत्र) स्वतः रद्द हुने बारेमा करार ऐन, २०५६ को दफा ९, दफा ९(च) तथा ९(६) मा बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको हुँदा विपक्षी बैकको मिति २०६३।१।१८ को निर्णय र सोको आधारमा रिट निवेदिकालाई दिइएको मिति २०६३।१।२० को पत्रमा रिट निवेदिकाले पेश गरेको बोलपत्र स्वीकार गरेको भनिए तापनि उक्त कानूनी व्यवस्थाको आधारमा विपक्षीको उक्त निर्णय र पत्रबाट बोलपत्र स्वीकार गरेको नभई यसबाट बोलपत्र (प्रस्ताव) नै स्वतः रद्द भएको मानिने हुँदा करार ऐनको दफा ५ अनुसार यी रिट निवेदिका र विपक्षी बैकबीच कानूनद्वारा कार्यान्वयन गराउन सकिने करारीय सम्बन्ध स्थापित भएको देखिएन।

११. यसरी करारीय सम्बन्ध नै स्थापना नभएको अवस्थामा विपक्षीद्वारा प्रकाशित मिति २०६२।६।२ को सूचनामा उल्लिखित सम्पत्ति यी रिट निवेदिकाले खरीद गर्नुपर्ने र सोको मूल्य बापत रु.३,३६,२०,५००।- रिट

निवेदिकाले विपक्षी बैकलाई बुभाउन पर्ने कानूनी दायित्व स्थापना भएको अवस्था नदेखिएकोले उक्त दायित्व पूरा नगरेको आधारमा रिट निवेदिकाले बोलपत्र (प्रस्ताव) साथ बुभाएको अग्रिम धरौटीबापतको रु.३३,६२,०५०।-जफत गर्ने वा निजको हिसावमा मिलान गर्ने कानूनी आधार तथा अधिकार समेत विपक्षी बैकमा रहे भएको नदेखिएकोले निवेदिकाको धरौट जफत गर्ने कार्य गैरकानूनी देखियो। यस्तो अवस्थामा बोलपत्र साथ बुभाएको अग्रिम धरौटीको रकम जफत गर्ने बारेमा विपक्षी बैकको मिति २०६३।१।२० को निर्णय र सोको आधारमा जारी गरिएको मिति २०६३।१।२० को पत्र उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरि दिएको छ। अब उल्लिखित बोलपत्रसाथ निवेदिकाले बुभाएको अग्रिम धरौटी बापतको विपक्षी बैकले जफत गरिएको भनिएको विपक्षी बैकलाई बुभाएको रु.३३,६२,०५०।- अविलम्ब रिट निवेदिकालाई फिर्ता दिनु भनी विपक्षी बैकको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमबमोजिम बुभाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.बलराम के.सी.

इति संवत् २०६७ साल चैत २२ गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत (उपसचिव): दीपक खरेल

निर्णय नं.८६५०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०६८ सालको रिट नं.-००८०

आदेश मिति: २०६८।३।१३।२

विषय :- बन्दीप्रत्यक्षीकरण।

निवेदक: जिल्ला पर्सा, गा.वि.स. शिवर्वा वडा नं ६
घर भई कारागार शाखा पर्सामा थुनामा
रहेको वासुदेव साह तुरहाका हकमा निजको
कानून व्यवसायी का.जि.का.म.न.पा.वडा
नं. ३२ बस्ने अधिवक्ता रामविलास राउत
विरूद्ध

प्रत्यर्थी: पुनरावेदन अदालत हेटौंडा, मकवानपुर

- असाधारण उपचार छनौट वा सुविधाको कुरा नभई मौलिक तथा कानूनी हकको गम्भीर उल्लंघन भएको अवस्थाको कुरा हो। असाधारण उपचार अवलम्बन गर्न विशेष अवस्था र परिस्थिति उत्पन्न भएको हुनुपर्दछ। कानूनको ठाडो उल्लंघन, मौलिक अधिकारको प्रत्यक्ष अपहरण र मानव अधिकारको उपहास भएको देखिएमा साधारण अधिकारक्षेत्र उपभोग गरिसकेको अवस्थामा पनि कुनै पनि बन्दी असाधारण अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गर्न सक्दछ। यस्तो अवस्थामा अदालतले आफ्नो न्यायिक भूमिका निभाउनु पर्ने।

(प्रकरण नं.४)

- तल्लो अदालतले थुन्छेकलाई लिएको तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधार पुनरावेदन अदालत समेतले मनासिव मानेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले ती आदेशहरू प्रतिकूल बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा न्यायिक संयम र मर्यादाको उल्लंघन हुन पुग्ने।

(प्रकरण नं.८)

- कुनै पनि व्यक्तिलाई अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि गरी कानूनले अधिकार नै नदिइएको व्यक्ति वा निकायले थुनामा राखेको अवस्था, कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रियाप्रतिकूल थुनामा राखिएको अवस्था र प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त प्राङ्गन्याय एवं दोहोरो खतराको सिद्धान्त जस्ता न्यायका आधारभूत मान्यताप्रतिकूल थुनामा राखिएको अवस्थामा अदालतले न्यायिक हिरासतमा रहेको अवस्थामा समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्न सक्ने। तर, तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी अधिकारप्राप्त अधिकारीले राखेको न्यायिक हिरासतका हकमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा मुद्दाको निर्णय हुन बाँकी नै रहेबाट न्यायिक हस्तक्षेप त हुन पुग्दैन भन्ने कुरामा सतकर्ता अपनाउनु पर्ने।

(प्रकरण नं.९)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा तथा विद्वान अधिवक्ता श्री कृष्ण थापा
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल

अवलम्बित नजीर:

■ नेकाप २०५१, नि.नं ४८८९ पृष्ठ २२०

■ नेकाप २०५४, नि.नं ६३५८, पृष्ठ २२४

सम्बद्ध कानून:

■ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२)

■ मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १७, ११८ (२) र १२४ नं.

आदेश

न्या.प्रकाश वस्ती: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत विषयको संक्षिप्त तथ्य एवं निर्णय यस प्रकार छ :-

बन्दी वासुदेव साह तुरहा समेतले जिल्ला पर्सा, गा.वि.स. शिवर्वा वडा नं. ८ कि.नं. २१ मा रहेको फुसको घरमा मिति २०६६।१२।१६ गते विहान आगो लगाई सामानहरू जलेर क्षति पुग्न गएकोले आगो लगाउनेको महलबमोजिम सजाय गरी क्षतिपूर्ति समेत दिलाई पाउन मिति २०६६।१२।१७ मा दर्खास्त गरी मिति २०६६।१२।१७ मा घटनास्थल मुचुल्का खडा गरिएको रहेछ। सोपश्चात् प्र.ना.नि.रामबहादुर कार्की समेतको टोली सम्बन्धित स्थानमा गई स्थानीय भद्रभलादमीहरू भेला जम्मा गराई सोधनी गरेकोमा दुखी महतो लगायतका व्यक्तिहरूले, वासुदेव समेतसँग किसुन साहको भगडा परेको जग्गामा रहेको घरमा किसुन साहले आफ्नै पत्नीलाई आदेश दिई आफू समेत सरिक भई आफ्नो फुसको घरमा आफैले आगो लगाएको हुन् हामी गाउलेहरूले आगो नलाउन आग्रह गर्दा अटेर गरी आगो लगाएको देखेका हौं। पछि हामीहरू स्थानीय मानिसहरू समेतको सहयोगमा आगो नियन्त्रण गरिएको हो, २०६६।१२।२५ मा भनेको छँदाछँदै २०६७।१।१३ मा जाहेरी दर्ता गरी बन्दी वासुदेवलगायत जाहेरीको विरुद्ध खण्डमा नाम उल्लेख भएका कसैलाई पनि थाहा जानकारी नदिई, स्थानीय

भद्रभलादमीलाई रोहवरमा नराखी जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साका प्र.ना.नि.युवराज चौधरी र प्र.ह. प्रकाश महतले घटनास्थलमा गई सुरेश साह, कारी राउत र मुख्तार देवानले जाहेरीमा उल्लेख भएका प्रतिवादीहरूले आगो लगाएको हो र जाहेरीमा उल्लेख भएको विगो वरावरको धनमाल क्षति भएको हो भन्ने व्यहोराको कागज २०६७।१०।२९ को मितिमा खडा गरिएछ।

उल्लिखित कागजातहरूको आधारमा जाहेरीमा लेखिएका सबै प्रतिवादीहरू फरार रहेको भन्ने देखाई मिति २०६७।१२।१३ मा आगो लगाउनेको महलको १ नं को कसूर आरोपित गरी सोही महलको ५ नं बमोजिम सजायको माग दावी लिई आगो लगाएको भन्ने मुद्दाको अभियोगपत्र दायर गरी पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने भनी सोही दिन आदेश भई थुनामा राख्न पठाइएकोमा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश वेरित र गैरकानूनी भएकोले उक्त आदेश बदर गरी थुना मुक्त गरिपाऊँ भनी निज वासुदेव साहले प्रत्यर्थी पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिनु भएकोमा उक्त अदालतबाट मिति २०६८।२।१९ मा प्रत्यर्थी पर्सा जिल्ला अदालतको आदेशलाई कानूनसम्मत ठहर गरी थुनालाई निरन्तरता प्रदान गरेको हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३) (ङ), (च), १३, १९ समेतद्वारा प्रदत्त हक अपहरित भएको र प्रत्यर्थीहरूको आदेश कामकारवाहीहरू बदर गरी निजलाई थुनामा राख्ने गरी पर्सा जिल्ला अदालतबाट मिति २०६८।१।३० मा भएको आदेश, सोको आधारमा दिइएको थुनुवा पूर्जा, उक्त आदेशलाई कानूनसम्मत ठहर गरी पुनरावेदन अदालत हेटौडाबाट भएको आदेशलगायत सो सम्बन्धमा प्रत्यर्थीहरूबाट भए गरिएका सम्पूर्ण कामकारवाहीहरू ऐ. संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम बदर गरी निज वासुदेव साहलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गर्नु गराउनु भन्ने बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको निवेदनपत्र।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो भन्ने समेतको विपक्षीहरूका नाममा कारण देखाऊ आदेश।

विपक्षी रिट निवेदकसमेतलाई विपक्षी बनाई जिल्ला पर्सा शिवर्वा गा.वि.स. वडा नं ६ बस्ने किसुन साह तुरहाले आगलागी मुद्दामा कारवाही गरिपाउँ भनी दिएको जाहेरी दरखास्त सम्मानीत पुनरावेदन अदालत हेटौडाको मिति २०६७।५।२ मा भएको आदेशअनुसार आगलागी महलमा दर्ता गरी अनुसन्धान पूरा गरी रायसाथ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय पर्सामा पेश गरिएकोमा सो कार्यालयले अभियोगपत्र साथ उक्त मुद्दा सम्मानीत पर्सा जिल्ला अदालतसमक्ष दायर भएको हो । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साको हकमा ऐ. कार्यालयका कार्यालय प्रमुख प्रहरी उपरीक्षक राजेन्द्रमान श्रेष्ठको लिखित जवाफ ।

जाहेरवालाको यी निवेदक प्रतिवादीउपरको किटानी जाहेरी तथा घटनास्थल मुचुल्का, अनुसन्धानमा कागज गर्ने मानिसहरूको कागज व्यहोरा समेतका मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट मुद्दा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरी भएको आदेशलाई यी निवेदकले गैरकानूनी थुना भनी भन्न नमिल्ने हुँदा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हैन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको पर्सा जिल्ला अदालतका माननीय जिल्ला न्यायाधीशको लिखित जवाफ ।

निवेदक वासुदेव साह तुरहा र विपक्षी नेपाल सरकार भएको आगो लगाएको मुद्दामा शुरू पर्सा जिल्ला अदालतबाट भएको आदेश बदर गरिपाउँ भनी वासुदेव साह तुरहाको तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको अ.वं १७ नं अन्तर्गतको निवेदनमा प्राप्त कैफियत प्रतिवेदन इजलाससमक्ष पेश हुँदा, “यसमा मुलुकी ऐन आगो लगाउनेको १ नं. को कसूरमा ऐ.को ५ नं. ले प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरी विगोसमेत जाहेरवालालाई दिलाई भराई पाउँ भनी अभियोग दावी भएकोमा, प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा कसूरमा इन्कार गरी बयान गरे पनि जाहेरवालाको घर जलेको तथ्यमा कुनै विवाद नभएकोले प्रतिवादीका उपर किटानी जाहेरी परेको र वस्तुस्थिति मुचुल्कासमेतका तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूबाट प्रतिवादी वासुदेव साह तुरहा कसूरदार नै हुन् भन्ने मनासिव आधार देखिन आएकोले प्रमाण बुभदै जाँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी प्रतिवादीलाई अ.वं. ११८ (२)

नं. ले थुनामा राखी कारवाही गर्ने गरी त्यस अदालतबाट मिति २०६८।१।३० गते भएको आदेश वेरितको नदेखिँदा तत्काल कुनै परिवर्तन गरिरहन परेन, कानूनबमोजिम गर्नु होला” भनी यस अदालतबाट मिति २०६८।२।१९ मा आदेश भएकोले उपरोक्तबमोजिमको आदेशबाट विपक्षीले रिट निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिमको निजको सवैधानिक एवं कानूनी हक हनन् नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको पुनरावेदन अदालत हेटौडाको आदेश ।

किसुन साह तुरहाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी वासुदेव साह तुरहा समेत भएको आगो लगाएको मुद्दामा सम्मानीत पर्सा जिल्ला अदालतबाट मिति २०६८।१।३० गते भएको थुनछेक आदेशानुसार उक्त आगो लगाएको मुद्दा पुर्पक्षका लागि पर्सा जिल्ला, शिवर्वा गा.वि.स. वडा नं. ६ घर भएको निज वासुदेव साह तुरहालाई थुनामा राखिदिनु भन्ने श्री पर्सा जिल्ला अदालतको च.नं. ९३७८, मिति २०६८।१।३० गतेको पत्रसाथ यस कारागारमा थुनामा राख्न पठाइएबाट सोही दिनदेखि निज वासुदेव साह तुरहालाई कानूनबमोजिम पाउने रासन सिधा समेत दिई थुनामा राखिँदै आएको छ । निज वासुदेव साह तुरहालाई थुनामुक्त गरिदिन रीतपूर्वकको आदेशपत्र नआएसम्म निजलाई कानूनबमोजिम थुनामै राखिने छ । यस कारागार कार्यालयका हकमा उक्त आधारहीन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको कारागार कार्यालय पर्साको लिखित जवाफ ।

जाहेरवालाले मौकामा जाहेरी दिँदा यी विपक्षीसमेतले आफ्नो घरमा मिति २०६३।२।६ मा आगो लगाई धनजन क्षति भएको भनी जाहेरी दिएकोमा अनुसन्धानको क्रममा निज विपक्षीसमेत फरार रहेकोमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साबाट अनुसन्धान कार्य पूरा भै रायसहित मिसिल प्राप्त भएकोमा मुलुकी ऐन आगो लगाउनेको महलको १२ नं. अनुसारको हदम्यादभित्र यस कार्यालयबाट पर्सा जिल्ला अदालतमा यी विपक्षी समेतलाई प्रतिवादी बनाई अभियोगपत्र पेश गरिएकोमा पर्सा जिल्ला अदालतबाट निजको नाउँमा म्याद जारी भै विपक्षी म्यादमा हाजिर भएकाले थुनछेकको क्रममा यस

कार्यालयबाट सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने थुनछेक बहससम्मको भूमिका निर्वाह गरेको हो । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको जिल्ला सरकारी वकीलको कार्यालय पर्साको हकमा जिल्ला न्यायाधिवक्ता रामकुमार थापाको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले मेरो घरमा आगो लगाई क्षति पुऱ्याएकोले मैले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा किटानी उजुरी दिँदा समेत राजनीतिक व्यक्तिहरूको दवाव र प्रभावबाट मेरो उजुरीउपर कारवाही नगरी दिएकोमा मैले जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सालाई विपक्षी बनाई परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा निवेदन गरेकोमा परमादेशको आदेश जारी भएपछि प्रहरीले कारवाही गरी मुद्दा दायर गरी पर्सा जिल्ला अदालतबाट मुद्दाको कारवाही भै विपक्षी मुद्दामा हाजिर भएपछि विपक्षीलाई थुनामा राखी कार्यवाही गर्ने भनी आदेश भएकोमा सो आदेशउपर विपक्षीको पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा अ.व. १७ नं बमोजिम निवेदन परी पर्सा जिल्ला अदालतको आदेश सदर भई मुद्दा विचाराधीन नै छ । विपक्षीलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखिएको होइन छैन, कानूनी प्रक्रिया पूरा भई मुद्दा चली विपक्षी थुनामा रहेकोले विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको किसुन साह तुरहाको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णायार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन सहितका मिसिल संलग्न कागजातहरू अध्ययन गरी निवेदक तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भू थापा तथा विद्वान अधिवक्ता श्री कृष्ण थापाले निराधार जाहेरी र वेरितको वस्तुस्थिति मुचुल्कालाई आधार लिई राखिएको थुना गैरकानूनी हुँदा रिट जारी हुनुपर्दछ भनी तथा विपक्षी कार्यालयहरूको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले घरमा आगो लागेको अवस्था छ । प्रस्तुत विषयमा साधारण अधिकारक्षेत्र आकर्षित हुने हुँदा रिट क्षेत्रबाट प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी आदेश जारी गर्न नमिल्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

अब निवेदकको मागबमोजिम रिट जारी हुने वा नहुने सम्बन्धमा विचार गर्दा सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा जिल्ला अदालतले अ.व. ११८ को

अधिकार प्रयोग गरी राखेको थुनालाई अ.व. १७ नं. बमोजिम हेरी समर्थन गरेको पुनरावेदन अदालतको आदेश समेत विरुद्ध सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटमार्फत ती आदेशको परीक्षण गर्न मिल्ने वा नमिल्ने र मिल्ने भए कुन हदसम्म मिल्ने भन्ने प्रश्न यस विवादमा सन्निहित रहेको पाइयो ।

२. प्रस्तुत विषयमा यी रिट निवेदकलाई पर्सा जिल्ला अदालतले तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा थुनामा राख्ने भनी गरेको आदेशलाई पुनरावेदन अदालत हेटौँडाले सदर गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १७ नं. मा शुरूको आदेशमा चित्त नबुझे पक्षले पुनरावेदन अदालतमा निवेदन गर्नसक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । “पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले आफ्ना मातहतका अड्डामा परेका मुद्दाको कामकारवाहीमा म्याद नाघेको वा वेरित भएको छ भन्ने कुरा भगडियाका निवेदनबाट वा अरू कुनै किसिमसँग थाहा पाएमा आवश्यकताअनुसार सो मुद्दाको मिसिल समेत भिकी १५ दिनसम्ममा कैफियत तलब गरी बुझ्दा म्याद नघाएको वा वेरित भएको देखिएमा कानूनबमोजिम गर्न लगाउनु पर्छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

३. यी रिट निवेदकले शुरूको थुनछेक आदेशका सम्बन्धमा उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको अनुशरण गरी पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा अ.व. १७ नं बमोजिमको निवेदन दिई शुरूको थुनछेक आदेश गैरकानूनी छैन भनी पुनरावेदन अदालतले परीक्षण गरिसकेको अवस्थामा निवेदक यस रिटका माध्यमले यस अदालतमा प्रवेश गरेको अवस्था छ । असाधारण अधिकारक्षेत्रमध्येको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटको वृहद परिधिका कारणले अ.व. १७ बमोजिम पुनरावेदन अदालतको आदेशविरुद्ध यो रिट लाग्दैन भन्न मिल्दैन । तर, न्यायिक हिरासतका सन्दर्भमा दुई तहका अदालतले व्यक्त गरेका आदेशका सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले विशेष संवेदनशीलता र संयम भने अपनाउँछ । प्रत्येक अदालत आफूसमक्ष विचाराधीन मुद्दामा इन्साफ गर्न सक्षम र स्वतन्त्र छ भन्ने मान्यताका आधारमा नै उक्त अ.व. १७ को सुधारात्मक अधिकारक्षेत्र समेतका कानूनी व्यवस्था रही सोहीअनुसारको न्यायिक कामकारवाही हुँदै

आइरहेको छ। मातहत अदालतका अ.वं. १७ अन्तर्गत भएका कामकारवाहीका सम्बन्धमा परेको निवेदनमा कैफियत तलब गरी पुनरावेदन सुनेको जस्तो तरीका अपनाई आदेश जारी गर्न मिल्दैन। यस सम्बन्धमा नेकाप २०५४, नि.नं. ६३५८, पृष्ठ २२४ को बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा नियमित अदालतको विचाराधीन विवादास्पद तथ्यमा पुनरावेदन हेरेजस्तै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट निरोपण गर्न नमिल्ने भन्ने सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको देखिन्छ।

४. बन्दीलाई थुनामुक्त गर्ने सम्बन्धमा साधारण र असाधारण दुई प्रक्रियाका उपचारको कानूनी व्यवस्था रहेकोमा साधारण उपचारमा कानूनद्वारा निर्धारित व्यवस्थाहरू रहेका हुन्छन्। उदाहरणको लागि मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १७ नं, १२४ नं र वेरितसँग थुन्दाको महलअन्तर्गतका उपचार आदि पर्दछन्। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतलाई प्राप्त असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको उपचार असाधारण प्रकृतिको हुन्छ। असाधारण उपचार छनौट वा सुविधाको कुरा नभई मौलिक तथा कानूनी हकको गम्भीर उल्लंघन भएको अवस्थाको कुरा हो। असाधारण उपचार अवलम्बन गर्न विशेष अवस्था र परिस्थिति उत्पन्न भएको हुनुपर्दछ। कानूनको ठाडो उल्लंघन, मौलिक अधिकारको प्रत्यक्ष अपहरण र मानव अधिकारको उपहास भएको देखिएमा साधारण अधिकारक्षेत्र उपभोग गरिसकेको अवस्थामा पनि कुनै पनि बन्दी असाधारण अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गर्न सक्दछ। यस्तो अवस्थामा अदालतले आफ्नो न्यायिक भूमिका निभाउने पर्ने हुन्छ।

५. बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट जारी गर्ने वा नगर्ने सन्दर्भमा हेर्दा थुनामा राख्नुपर्ने कारण, सो आदेश गर्दा अपनाएको प्रक्रिया वा कार्यविधि र सो आदेश दिने निकायको अख्तियारीलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। आदेशको प्रकृतिका आधारमा नै रिट जारी हुने नहुने कुरा निर्भर रहने हुन्छ। अदालतमा मुद्दा दायर भै सकेपछि प्रहरी हिरासतको अवस्था समाप्त भई अभियुक्त थुनामा रहने वा नरहने भन्ने कुरा शुरू अदालतद्वारा तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी गरिने थुनछेक आदेशमा निर्भर गर्दछ। प्रस्तुत विषयमा

अदालतको आदेशबमोजिम रिट निवेदक न्यायिक हिरासतमा रहेको देखिन्छ। अदालती बन्दोबस्तको ११८ नं बमोजिम अदालतले कुनै अभियुक्तलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा थुनामा राख्ने आदेश गर्दा अदालतले न्यायिक प्रक्रियाहरू अपनाई आरोपित व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने, धरौट वा जमानत माग्ने र तारेखमा छोड्ने कुरा आरोपित व्यक्तिउपर दायर भएको मुद्दामा संकलित तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूले निर्धारण गर्ने कुरा हो।

६. कानूनद्वारा निर्धारित यही प्रक्रियाअन्तर्गत प्रस्तुत मुद्दामा शुरू पर्सा जिल्ला अदालतले तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट यी रिट निवेदकलाई थुनामा राखेको र सुधारात्मक अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी पुनरावेदन अदालतले समेत सो आदेशलाई मनासिव मानेको अवस्थामा निवेदकको थुनालाई कानूनी, मौलिक हक र मानवाधिकारका सन्दर्भमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने भएको छ।

७. मुद्दामा रहेको विचाराधीन विषयलाई असर पर्ने गरी असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत तथ्य र प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिल्दैन भन्ने मान्यता रहेको छ। नेकाप २०५१, नि.नं ४८८९, पृष्ठ २२० को बन्दीप्रत्यक्षीकरणको मुद्दामा अधिकारप्राप्त अदालतबाट मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा न्यायिक थुनामा रहेको निवेदकको थुनालाई गैरकानूनी भन्न नसकिने भएकोले यस्तो अवस्थामा यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न नमिल्ने भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था पनि छ।

८. उपरोक्तानुसारका यस अदालतका पूर्व निर्णयहरूको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत विवादलाई मूल्याङ्कन गर्दा यी रिट निवेदकलाई जिल्ला अदालतबाट थुनछेकको आदेश गर्दा प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा कसूरमा इन्कार रही बयान गरे तापनि जाहेरवालाको घर जलेको तथ्यमा कुनै विवाद नभएको, प्रतिवादीका उपर किटानी जाहेरी परेको र वस्तुस्थिति मुचुल्का समेतका व्यक्तिहरूले यी निवेदकसमेतका व्यक्तिहरू भई जाहेरवालाको घरमा आगो लगाएकोले घर तथा घरमा रहेका सरसामानहरू जली नष्ट भएको भनी सुरेश साह समेतका व्यक्तिहरूले लेखाई

दिएको मिसिल संलग्न तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा निवेदकलाई अदालती बन्दोवस्तको ११८(२) नं. बमोजिम जिल्ला अदालतबाट थुनामा राखिएको पाइन्छ। सोलाई पुनरावेदन अदालतले कायमै राखेको पाइन्छ। विवादको विषयवस्तु हेर्दा अहिले यस अदालतबाट बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गरिनु भनेको सो प्रमाणलाई शून्यमा परिणत गरिदिनु हो। सर्वोच्च अदालतले ती तत्काल प्राप्त प्रमाणका विषयमा टिप्पणी गर्नु भनेको जिल्ला अदालतको अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्नु हो। तल्लो अदालतले थुनछेकलाई लिएको तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधार पुनरावेदन अदालत समेतले मनासिव मानेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले ती आदेशहरू प्रतिकूल बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा न्यायिक संयम र मर्यादाको उल्लंघन हुन पुग्दछ।

९. कुनै पनि व्यक्तिलाई एक पल पनि गैरकानूनी थुनामा राखी निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्न हुँदैन। यही मानव अधिकारको सुरक्षार्थ बन्दीप्रत्यक्षीकरणको शक्तिशाली र प्रभावकारी शक्तिको अधिपति अदालतलाई बनाइएको हुन्छ। त्यसैले यस रिटका मार्गमा न वैकल्पिक उपचार बाधक हुन्छन्, न त असाधारण अधिकारक्षेत्रमा सबूद प्रमाण बुझ्न नहुने मान्यता नै छेकवार हुन्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि गरी कानूनले अधिकार नै नदिइएको व्यक्ति वा निकायले थुनामा राखेको अवस्था, कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रिया प्रतिकूल थुनामा राखिएको अवस्था र प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त, प्राङ्गन्याय एवम् दोहोरो खतराको सिद्धान्त जस्ता न्यायका आधारभूत मान्यताप्रतिकूल थुनामा राखिएको अवस्थामा अदालतले न्यायिक हिरासतमा रहेको अवस्थामा समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्न सक्दछ। तर, तत्काल प्राप्त प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी अधिकारप्राप्त अधिकारीले राखेको न्यायिक हिरासतका हकमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा मुद्दाको निर्णय हुन बाँकी नै रहेबाट न्यायिक हस्तक्षेप त हुन पुग्दैन भन्ने कुरामा सतकर्ता अपनाउनु पर्ने हुन्छ।

१०. अ.व. ११८ बमोजिम गरिने थुनछेक आदेश सो आदेश गर्दासम्मको अवस्थामा परीक्षण हुन बाँकी नै रहेका प्रमाणका आधारमा निकालिने निष्कर्ष हो। सुधारात्मक क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी सो निष्कर्षको परीक्षण गर्ने पुनरावेदन तहले पनि सोही अवस्थाका आधारमा न्यायिक अवधारणा अभिव्यक्त गर्ने हो। पछि ती तत्काल प्राप्त प्रमाण परीक्षण गर्दा

तथा प्रतिवादी पक्षका प्रमाणहरू समेतका आधारमा आफ्नो पूर्व थुनामा राख्ने आदेश परिवर्तन गर्न शुरू तहलाई अ.व. १२४ ले अधिकार दिएकै छ।

११. प्रस्तुत रिट निवेदनसँग सम्बद्ध वारदात २०६६।१२।१६ मा घटी २०६६।१२।१७ मा जाहेरी दिइए पनि कुनै कारवाही नहुँदा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको परमादेशपछि २०६७।१।१३ मा सो दर्ता भई २०६७।२।१३ मा अभियोग पत्र दाखिल भई कारवाही अगाडि बढेको छ। रिट निवेदकको जाहेरवाला स्वयम्ले आफू बसिआएको घरमा आफैँ आगो लगाएको भन्ने भनाई रहेको छ। आफू रोहवरमा नरहेको, थाहा जानकारी समेत नभएको र भद्र भलादमी समेत नराखिएको २०६७।१०।२९ को कागजमा संलग्न व्यक्तिहरूको कथनका आधारमा आफूलाई थुनामा राखिएको भनी यस रिट निवेदनमा आफूलाई थुनामा राख्ने आदेशहरूलाई चुनौती दिइएको छ। जाहेरी, मुचुल्का र विभिन्न व्यक्तिको कथनका सन्दर्भमा अदालतको आदेशानुसार निवेदकलाई थुनामा राखिएको छ। निवेदक पक्षका कानून व्यवसायीले अदालतकै आदेशानुसार थुनामा राखिएकोमा समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी भएको भनी दृष्टान्तस्वरूप नेकाप २०४९, नि.नं ४५९२ पृष्ठ ६९२ को नजीर प्रस्तुत गर्नुभएको छ। तर, सो नजीरमा जस्तो प्रमाण शून्यताको प्रक्रियागत त्रुटिको अवस्था यस विवादमा देखिँदैन।

१२. यसरी निवेदकलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूबाट थुनामा राखिएको र अदालतले निजको सुनवाई गर्दा अपनाउनु पर्ने कानूनी प्रक्रिया अपनाएको र सो शुरू आदेश सक्षम निकायबाट परीक्षण समेत भइसकेको र ती दुवै आदेश अधिकारक्षेत्र, कानूनी प्रक्रिया र न्यायका मान्य सिद्धान्तका कसीमा त्रुटिपूर्ण रहेको अवस्था समेत देखिन आउँदैन। कानूनद्वारा अधिकारप्राप्त निकाय र अधिकारीले कानूनको उचित प्रक्रिया पालना गरी आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गत अधिकारप्राप्त न्यायाधीशको आदेशद्वारा पुर्पक्षको लागि ऐनले तोकिदिएको अख्तियारीको परिधिभित्र रही निवेदकलाई थुनामा राखेकोमा उक्त थुनालाई अ.व. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत समेतमा निवेदकले चुनौती दिई शुरूको थुनछेक आदेशलाई सदर गरी अदालतको तह तहबाट भएको आदेशबमोजिम थुनामा रहेको पाइयो। उल्लिखित

अदालतहरूका आदेश त्रुटिपूर्ण रहेको नदेखिएको अवस्थामा विचाराधीन मुद्दामा असर पर्ने गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट हस्तक्षेप गरिहाल्नु पर्ने अवस्था विद्यमान देखिन आएन ।

१३. पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा अ.वं. १२४ प्रयोग हुन सक्ने वा निवेदक विरुद्धको अभियोग पुष्टि हुनसक्ने आधार नदेखिएमा आरोपित कसूरबाट सफाई पाउन सक्ने नै हुँदा हाल सक्षम अदालतले न्यायिक प्रक्रियाअनुसार पुर्पक्षको लागि थुनामा राखेको कार्यबाट कानून र सिद्धान्तको गम्भीरतम् उल्लंघनको स्थिति नदेखिएबाट असाधारण उपचारअन्तर्गतको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट हस्तक्षेप गरी निवेदकको थुनालाई गैरकानूनी घोषित गर्नुपर्ने सम्मको अवस्था विद्यमान नदेखिएकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिरहनु परेन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमबमोजिम बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.तपबहादुर मगर

इति संवत् २०६८ साल असार १३ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत:-दीपक खरेल

निर्णय नं.८६५१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री तपबहादुर मगर
माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट
संवत् २०६२ सालको दे.पु.नं. ९४३३

फैसला मिति: २०६८।३।२८।३

मुद्दा: फैसला आदेश बदर ।

पुनरावेदक प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ९ वस्ने मिठू राणा
विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं २९ ठमेल वस्ने
नाति महर्जनको मुद्दा सकार गर्ने निजको
छोरा लक्ष्मीनारायण महर्जन समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री ठाकुरप्रसाद शर्मा

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री सोमबहादुर कोइराला

मा.न्या.श्री हरिवहादुर बस्नेत

- फरक-फरक व्यक्तिहरूले फरक-फरक जिकीर लिई फिराद दायर गरेको अवस्थामा पनि एउटै तथ्य र विषयवस्तुमा एउटै न्यायाधीशले कहिले सदर र कहिले बदर गर्ने गरी राय व्यक्त गरी गरेको फैसलामा न्यायिक मनको प्रयोग गरी स्वच्छ सुनुवाइको आधारमा निर्णय भए गरेको रहेछ भनी सम्झन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- न्यायाधीशले गरेको निर्णय निष्पक्ष तथा स्वच्छ सुनुवाइ गरी भएको हुनुपर्दछ भन्ने मात्र होइन, निष्पक्ष तथा स्वच्छ सुनुवाइ गरी भएको हो भन्ने देखिनु पनि पर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- निर्णयकर्ताले एउटै विषयवस्तु समावेश भएको विवादको विषयमा एक पटक आफ्नो राय व्यक्त गरिसकेको अवस्थामा सोही विषयवस्तु समावेश भएको अर्को मुद्दामा पहिले व्यक्त भएको रायविपरीत कुनै आधार र कारण नखुलाई राय व्यक्त गर्ने कामकारवाही प्राकृतिक न्याय तथा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तअनुकूल भए गरेको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री सुन्दरलाल चौधरी

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री लोकभक्त राणा

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १३(४)(ख)(ग)

फैसला

न्या.तर्कराज भट्टः पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०५६।२।१० को फैसलाउपर यस अदालतबाट मुद्दा दोहोर्च्याउने निस्सा प्रदान भै पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छः-

मिठू राणा वादी भै अन्यायी मध्येको कृष्णध्वज राणा, मीनकुमारी राणा समेतलाई प्रत्यर्थी बनाई सर्वोच्च अदालतमा उत्प्रेषण मुद्दा दिई अन्यायीहरू पक्ष विपक्षी मिली २०३४।१।७ मा आदेश गराएका रहेछन् । सो आदेश भएको कुरा हामीलाई जानकारी थिएन । अहिले मिठू राणाले हामीहरूको नाउँमा लिखत बदर र दर्ता बदर समेत मुद्दा दिएकोमा सो मुद्दाको म नाति महर्जन समेतका नाउँको म्याद हेर्दा फिरोद नक्कलमा मिति २०३४।१।७ मा रिट नं. १४०८ को आदेशले बदर भएको भनी लेखिएको देखिँदा सो आदेश के रहेछ भनी हेर्दा निवेदक मिठू राणा विपक्षी कृष्णध्वज, मीनकुमारी, विष्णुकुमारी समेतलाई विपक्षी बनाई बालाजु वडा नं. १(क) को कि.नं. ९३ र अन्य कित्ता समेतमा दर्ता बदर गरिपाऊँ भनी रिट निवेदन परी सो निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी मीनकुमारीको लिखत जवाफ परी सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय बदर हुने ठहरी २०३४।१।७ मा आदेश भएको रहेछ । म नाति महर्जनले मीनकुमारीसँग उपरोक्त कि.नं. ९३ को ३-८-०-० जग्गा २०३८।२।२९ मा हा.व. गरी लिएको थिएँ । सो जग्गा नीलध्वजको नाउँमा रैकरमा दर्ता भएको हा.नं. २९३ को कुराल पुखुको ५ रोपनी १२ आनाको जग्गा हो । सोही जग्गा नापीमा कि.नं. ९३ को क्षे.फ. ३-८-० कायम भएको हो । वण्डा हुँदा मीनकुमारीको भागमा परी मीनकुमारीबाट २०३८।२।२९ मा हा.व. लिई म सानु महर्जनले ०-८-० अष्ट र आशामरुले १-४-० जग्गा २०३८।२।२३ मा पारित गरी लिएपछि २०३८।३।३ को सट्टापट्टाबमोजिम नारायण, आशामरु, पुन सिंहको नाउँमा दर्ता भएको कुरा सेस्ताबाट प्रमाणित भएको छ । कि.नं. ९३ बाट कि.का. हुँदा नातिका नाउँमा कि.नं. ३४८ को क्षे.फ. १-१४-०, सानुमायाका नाउँमा कि.नं. ३४७ को क्षे.फ. ०-८-० भई सोबाट पनि जुजुभाइलाई ०-१-४-० र ऐ.

बस्ने विष्णुमायालाई ०-२-० दिई बाँकी सानुमायासँग रहेको जग्गा कित्ताकाट हुँदा ६४८ सानुमायाको नाउँमा कायम छ । का.जि. बालाजु वडा नं. ९(क) कि.नं. ३४६ को १-४-० हामी नारायण, आशामरु, पुन सिंह समेतका नाउँमा दर्ता भै भोग गरी आएकोमा विवाद छैन । यसरी हाम्रो हक भोगको जग्गालाई विपक्षी मिठू राणाले कुनै प्रमाण नदेखाई रिट दिई बदर भएको छ भन्ने उल्लेख गरी प्रमाण बेगर दिएको प्रष्ट छ । कि.नं. ९३ को जग्गा नीलध्वजले धितो राखेकोमा रोक्का रहेको जग्गा तिर्नुपर्ने ३१,३३६।७० तिरी फुकुवा गराई मात्र हा.व. गरेको हुँदा यस्तो अवस्थामा मिठू राणाले विपक्षी कृष्णध्वज राणा, मीनकुमारी राणा, विष्णुकुमारी राणा समेत मिली लिखित जवाफ फिरोएको मिसिलबाट देखिएको । काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०३८।२।२२ को फैसलातर्फ छुट्टै फिरोद गरेको छु । यसरी हाम्रो हकको जग्गालाई लोग्नेले हक छाडी सकेको रैकर जग्गालाई लिई निवेदक विपक्षी बनी २०३४।१।७ मा गराएको सर्वोच्च अदालतको आदेशबाट हाम्रो हक जाने भएकोले कि.नं. ९३ को उक्त मितिको आदेश बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको फिरोद पत्र ।

कि.नं. ९३ समेतको जग्गाको हकमा साविक भूमि प्रशासन कार्यालयको निर्णयउपर मेरो रिट परेको हो । दर्ता बदरमा होइन । फिरोद लेख कपोलकल्पित हो । गुठी जग्गा सट्टापट्टा गरेकोमा अन्य उपचार हुँदा रिटबाट हेरिन र निराकरण हुन सक्दैन भन्ने मीनकुमारीले दिएको लिखत जवाफकै कुरा वादीले लेखाएका छन् भने मुख्य दाता मीनकुमारीले गुठी भन्ने कुरामा चित्त बुझाई बसेकी छन् । स.अ. बाट निर्णय बदर हुन्छ भनी आदेश भएको कुरा मौकामा नै नाति महर्जनले फैसलाको नक्कल लिई थाहा पाई सकेको हो । कि.नं. ९३ को क्षे.फ. ३-८-० जग्गा मीनकुमारीले पारित गरी दिएको हा.व. को मिति र अंशवण्डाको मिति समेत फरक देखिन आएको छ । यसबाट पहिले नै हा.व. गरी दिनु र पछि अंशवण्डा गर्नुको कारण निजी गुठी जग्गा लिन खानका लागि जालसाजी लिखतलाई प्रमाण बनाई जालसाजी रचेको भन्ने कुरा वादी लेखवाटै प्रष्ट हुन्छ । विपक्षीले प्रमाणमा देखाएका लिखतहरू अ.व. ७८ नं. बमोजिम नामाकरण समेत गर्नेछु । लोग्नेले रैकर छोडपत्र

गरेको भन्ने हकलाई सो बखत रैकरमा दर्ता भएको जग्गा छोडपत्र गरेकोसम्म देखिन्छ । तर दर्ता भै गुठी रहेको जग्गा पोतावित्ता समेत छोडपत्र गरेको छैन । भू.प्र.का. र मर्नेका हकदारहरूलाई विपक्षी बनाउन समेत सक्नुपर्नेमा बनाउन सक्नु भएको छैन । रैकरको दर्ता भन्ने हकमा पोतावित्ता नै गुठी रहेको हो । धितो दिएको भन्ने हकमा रैकरमा परिणत गरेकै धितो दिनु पर्दछ । सो कुरा मलाई थाहा छैन । २०३४।९।७ मा कि.नं. ९३ को हकमा मात्र भएको स.अ. को आदेश बदर गरिपाउँ भन्ने दावीमा बदर हुने अवस्था छैन । विपक्षीको दावी खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादी कृष्णध्वज राणाले म्याद बुझी प्रतिउत्तर नदिई म्याद गुजारी बसेको मिसिलबाट देखिएको ।

मिठू राणाले स.अ. मा रिट दिनु भन्दा पहिले नै उक्त जग्गा नीलध्वजका नामबाट मीनकुमारीका नाउँमा गैसकेको र सो जग्गा रामचन्द्र गुठीको भन्ने समेत कतैबाट नदेखिएको समेतबाट काठमाडौं जि.अ.को २०३८।२।२२ को फैसलामा उल्लिखित कि.नं. ९३ र १८९ को हकमा तथा सोही हदसम्म सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको मिति २०३४।९।७ को आदेश समेत बदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०५४।७।२८ को फैसला ।

शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलाउपर चित्त बुझेन । मिति २०३८।२।२२ को काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला र सर्वोच्च अदालतको २०३४।९।७ को अन्तिम आदेशलाई मूल्याङ्कन नगरी हकै नभएका विपक्षीहरूको फिराद दावीबमोजिम ठहर गरेको शुरुको कानूनी त्रुटिपूर्ण फैसला बदर उल्टी गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ को फैसला र सर्वोच्च अदालतको मिति २०३४।९।७ को आदेशलाई सदर राखी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मिठू राणाको पुनरावेदन अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

प्रत्यर्थी वादीका दाता मीनकुमारीले गराएको दर्तामा निर्णय बदर हुँदा सो जग्गाको हैसियत पूर्ववत रूपमा मीनकुमारीको पति नीलध्वजको नाममा रहने र नीलध्वजका नाउँको साविक दर्ता कायम रहेको

अवस्थामा उत्प्रेषणको आदेशले हक भएको मान्न मिल्ने नदेखिँदा साविक दर्ता सेस्ताबाट हक छोडाई लिने प्रत्यर्थी वादीलाई पक्ष नबनाइएको र निजलाई नबुझी दर्तावालाको गैह्रहाजिरीमा भएको फैसलाले आफ्नो हकमा असर परेकोमा अ.वं. ८६ नं. बमोजिम फैसला बदरतर्फ नालेस गर्न हकद्वैया नहुने भनी अर्थ गर्न कानून न्यायसंगत नहुँदा रामचन्द्र गुठीको अन्य कित्ताका जग्गासम्ममा विभिन्न तहबाट भएका फैसला सेस्ताबाट रैकरको हैसियत प्राप्त गरेको विवादको जग्गा सम्बन्धमा भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति ०३८।२।२२ को फैसला समेत बदर गर्ने गरेको शुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०५४।७।२८ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने समेत मिति २०५४।२।१० को पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला ।

पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा चित्त बुझेन । विपक्षीहरूले कि.नं ९३ का जग्गाका सम्बन्धमा भएको सर्वोच्च अदालतको आदेशउपर नालेस गर्ने हकद्वैया नै छैन । नीलध्वजकी पत्नी मीनाकुमारीबाट वादी नाति महर्जनले मिति २०३८।२।२९ मा र नाति महर्जनबाट सानुमाया, आशामरु र अष्ट महर्जनले ०३८।२।२३ मा रजिष्ट्रेशन पास गरिएको देखिन्छ भने सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०३४।९।७ मा आदेश भएको हुँदा उक्त आदेश बदर गराइ पाउँ भनी अ.वं. ८६ नं. को आधार लिई फिराद गर्न पाउने हकद्वैया विपक्षीलाई छैन । अ.वं. ८६ को कानूनी व्यवस्थाले हक मेटिनेको उक्त फैसला हुनुभन्दा अगाडि नै हक स्थापित भएको हुनुपर्ने, यस्तो हक मेटनलाई दुइपक्ष मिलेर तेस्रो पक्षको हक जाने क्रिया भएकोमा मात्र उक्त अ.वं. ८६ को व्यवस्था आकर्षित हुने हो । प्रस्तुत मुद्दामा विपक्षको हकमा जानुपूर्व नै भएको फैसलाले विपक्षीको दाताकै हक मेटिन गएको फैसला आदेशउपर बदरमा नालेस गर्न पाउने हकद्वैया यी वादीलाई हुने देखिँदैन । अर्को कुरा तेस्रो पक्षको हकमा असर परेको हुनुपर्ने देखिन्छ तर विपक्षीहरूले तेस्रो व्यक्तिको संज्ञा पाउन सक्ने स्थिति नै छैन । त्यसैगरी अ.वं. ८६ नं. बमोजिमको फैसला बदर माग गर्न नयाँ प्रमाणको आवश्यकता पर्ने हुन्छ विपक्षीहरूबाट त्यस्तो थप नयाँ प्रमाण लिइ दावी लिएको देखिँदैन ।

म निवेदिका र प्रस्तुत मुद्दाका वादी नाति महर्जनका दाता मीनकुमारी राणा समेत भएको दर्ता बदर मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा मीनकुमारी राणाले विपक्षी नाति महर्जनलाई कि.नं. ९३ को जग्गा हालैको वकसपत्र पारित गरेकोमा २०३८।२।२२ को काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसलाले कि.नं. ९३ समेतका जग्गाको दर्ता बदर गरेको छ भने मुद्दा चल्दाचल्दै उक्त फैसला हुनुभन्दा एकदिन अगाडि अर्थात् मिति २०३८।२।२१ मा हक हस्तान्तरण भएको देखिन्छ। वकसपत्र गरिदिनेको हक समाप्त भएको अवस्थामा सो व्यक्तिबाट हकप्राप्त गर्नेको हक कायम रहन सक्ने हुँदैन। दाताको हक सदर नठहरे त्यसपछि लिनेको हक नपुग्ने अर्थात् वादीको दाताको नै हक कायम रहन नसक्ने भएपछि उसै मध्येका केही जग्गामा वादीको उजुर दावी लाग्न नसक्ने स्पष्टै छ।

विवादित कि.नं ९३, १८९ समेतका वालाजुका जग्गाहरू नीलध्वजको आमा पद्मकुमारी रानीको आफ्नै दाइजो पेवाको भई वत्तिसपुतली रामचन्द्र गुठीको हाताभित्रको सैलेन्द्रश्वर महादेवको ११ ओटा शिवालङ्ग स्थापना गरी रामचन्द्र गुठीमा समावेश गरी राखिएको गुठी हुँदा निज नीलध्वजका नाममा दर्ता हुनु वेमुनासिब होइन। नीलध्वज परलोक भएपछि विवादित कि.नं ९३, १८९ समेतका जग्गाहरू सौतेनी सासू मीनकुमारीले एकलौटी नामसारी गराई रैंकर बनाई सट्टापट्टा, वकस गरी हक हस्तान्तरण गरेर गुठीको जग्गा हिनामिना गर्न लागी मिति २०३२।१।२६ मा भूमि प्रशासन कार्यालय काठमाडौंबाट दाखिल खारेज नामसारी गराएकोमा सर्वोच्च अदालतबाट २०३४।१।७ मा भएको रिट आदेशबाट उक्त निर्णय बदर भएको अवस्था विद्यमान छ। त्यसैगरी मीनकुमारी राणाले धर्मलोप गरी मुद्दा चल्दाचल्दै गुठी जग्गा लिनुदिनु गरेकाले दर्ता बदर र धर्मलोपका मुद्दाहरू समेत अल्मल्याउन प्रस्तुत मुद्दा दायर रहेको स्पष्ट छ। उक्त जग्गा रैंकर बनाई गुठीको जग्गा हिनामिना गरी गुठी महलको ३ नं. प्रतिकूल गरेकाले तत्कालीन वाग्मती अञ्चल अदालतबाट समेत सट्टापट्टाको लिखत बदर भई मैले एकलौटी गुठी सञ्चालन गर्न पाउने गरी ०३८।१।२४ मा निर्णय भई उक्त निर्णय अन्तिम भई वसेको छ। यसरी मीनकुमारीले मुद्दा हारी वसेको अवस्थामा

उनै मीनकुमारीबाट उही जग्गा हक हस्तान्तरण गरी लिएका यी प्रत्यर्थी वादीहरूको हक स्थापित हुन सक्ने अवस्था नै छैन।

यसरी कानूनबमोजिम ग्रहण गर्न नहुने प्रमाण ग्रहण गरी शुरु जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतबाट भएका फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ को त्रुटि भएको छ। वादीहरूका दाताले नै विवादित जग्गाको हक कायम गर्न नसकेपछि वादीहरूले यति ढिलो आएर नामसारी दर्ता बदर भैसकेको फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने दावी गर्नु अ.वं ८२ नं., अ.वं ८६, प्रमाण ऐनको दफा ५४ को कानूनी त्रुटि तथा नेकाप २०४३ नि.नं २७३९ पृष्ठ ५०५, ने.का.प-२०२८, नि.नं-५९१, पृष्ठ.७३, नेकाप २०४२ नि.नं.-२२७० पृष्ठ-१६६, नेकाप-२०४६ नि.नं-४०१७ पृष्ठ-१२०८, नेकाप-२०५२ नि.नं.-६०९६ पृष्ठ ९२१ मा प्रकाशित नजीर सिद्धान्त समेत प्रतिकूल भएको हुँदा उक्त फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) (ख) अन्तर्गत मुद्दा दोहोऱ्याई हेरी पाऊँ भन्ने समेतको प्रतिवादी मिठू राणाको यस अदालतमा परेको निवेदन।

यसमा यसै लगाउको दो.नि.नं ५६४० को लिखत दर्ता बदर भएको मुद्दामा आज यसै इजलासबाट मुद्दा दोहोऱ्याउने निस्सा प्रदान भएकोले सोही आधार प्रमाणबाट प्रस्तुत मुद्दामा पनि न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को खण्ड (क) र (ख) को आधारमा मुद्दा दोहोऱ्याउने निस्सा प्रदान गरी दिएको छ भन्ने समेत यस अदालतको मिति २०६१।११।१९ को आदेश।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा मिसिल संलग्न कागज प्रमाणहरूको अध्ययन गरियो। पुनरावेदक मिठू राणाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री सुन्दरलाल चौधरीले प्रस्तुत मुद्दामा देखाइएको विवादको कि.नं. ९३ लगायतका जग्गाहरू मौजा बानेश्वर वत्तिसपुतलीस्थित श्री रामचन्द्र हनुमानका नाममा दर्ता भएको निजी गुठीका जग्गा हुन्। उल्लिखित जग्गाहरू २०३२।१।२४ र २०३२।१।२६ को भूमि प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको निर्णयले मीनकुमारी राणाको नाममा भएको दर्ताउपर यसै सम्मानीत अदालतमा रिट निवेदन परी २०३२ सालको

रिट नं. १४०८ बाट उक्त निर्णयहरू बदर भएका छन् भने वादी मिठू राणा प्रतिवादीहरू मीनकुमारी राणा समेत भई चलेको २०३७ सालको दे.मि.नं. ५६ को दर्ता बदर मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ को फैसलाले उल्लिखित जग्गाहरूको मीनकुमारी राणा समेतको नामको दर्ता बदर भै उक्त फैसला अन्तिम भै रहेको छ ।

काठमाडौं जिल्ला अदालतको उक्त दे.मि.नं. ५६ को फैसला र पुनरावेदन अदालत पाटनको दे.पु.नं. ९६० समेतका २०३५।१।२४ का फैसला समेत बदर गरिपाऊं भनी वादी श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेतले यी पुनरावेदक मिठू राणा समेतलाई प्रतिवादी बनाई काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरेकोमा हकद्वैयाको अभावमा खारेजी फैसला भएउपर तत्कालीन बागमती अञ्चल अदालतमा पुनरावेदन परी २०४५।१।२।७ मा मुनासिब ठहर ठहर्‍याएउपर पुनरावेदन अदालत पाटनबाट अनुमति दिन परेन भनी २०५५।३।२४ मा फैसला अन्तिम भै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा उक्त फैसलाहरू कार्यान्वयन गर्न जाँदा मालपोत कार्यालय काठमाडौंले कि.नं. ९३ र १८९ को कित्ता २०३८।२।२२ को फैसला पछि विभिन्न व्यक्तिका नाममा कित्ताकाट भै गएको देखिँदा दर्ता बदर गराई ल्याएमा दर्ता कायम गरी दिने भनी २०४८।२।३१ मा निर्णय गरेको छ । यस्तो अवस्थामा उल्लिखित २०३८।२।२२ को दर्ता बदर मुद्दाको फैसला हुनुभन्दा १ दिन अघि मुद्दा पर्दापदै मीनकुमारीबाट २०३८।२।२१ मा गराई लिएको लिखतबाट यी विपक्षीहरूको हक स्थापित हुन नसक्ने हुँदा उक्त काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला बदर गराउन यी विपक्षीहरूको हकद्वैया नै पुग्दैन । उल्लिखित अवस्थामा वादी श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेत विरुद्ध प्रतिवादी मिठू राणा समेत भएको का.जि.अ को २०३८।२।२२ र २०३५।१।२४ को वादी श्यामबहादुर श्रेष्ठ प्रतिवादी मिठू राणा भएको फैसला बदर मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पाटनको एउटै माननीय न्यायाधीशज्यूबाट २०५५।३।२४ मा अनुमति दिन मिलेन भनी फैसला गरेपछि पुनः सोही काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ र २०३५।१।२४ को फैसला बदर गरिपाऊं भन्ने वादी नाति महर्जन समेत र प्रतिवादी मिठू राणा भएको फैसला बदर

मुद्दामा फैसला गर्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०५४।७।२८ मा उक्त फैसला बदर गरेउपर यी पुनरावेदक मिठू राणाको पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनरावेदन पर्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरी २०५६।२।१० मा उही अनुमति दिन मिलेन भनी फैसला गर्ने मा.न्या. ज्यूबाट फैसला भएको हुँदा एउटै विवादमा एउटै विषयवस्तु समावेश भएकोमा एउटै मा.न्या.ज्यूबाट फरक फरक फैसला निर्णय भएको स्पष्ट हुँदा अ.वं. ८५ नं. को त्रुटि हुन गएको स्पष्ट छ । अतः उल्लिखित आधारहरूबाट पुनरावेदन अदालत पाटनको २०५६।२।१० को फैसलाहरूमा अ.वं. ८५ र ८६ नं. को त्रुटि हुँदा उक्त फैसलाहरू बदर गरी न्याय निरोपण गरिपाऊं भनी वहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नाति महर्जनको मु.स. गर्ने लक्ष्मीनारायण महर्जन समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री लोकभक्त राणाले विपक्षीले उल्लेख गरेको २०३२ सालको रिट नं. १४०८ मा यसै सम्मानीत अदालतबाट आदेश हुँदा हक बेहकमा सुनाउन पर्नेमा नसुनाई भूमि प्रशासन कार्यालयबाट मीनकुमारीको नाममा दर्ता हुने गरी २०३२।१।२४ र २०३२।१।२६ मा निर्णयहरू भएको हुँदा उक्त निर्णयहरू उत्प्रेषणबाट बदर भएका हुन् । यसबाट विवादित जग्गा मीनकुमारीको दर्ता हुनुपूर्वको अवस्थामा जाने हो, गुठी कायम हुने होइन । तसर्थ सोही आधारमा भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको २०३७ सालको दे.मि.नं. ५६ को दर्ता बदर मुद्दामा पनि दर्ता बदरसम्म भएको हो, गुठी सम्बन्धमा केही बोलिएको छैन । यस्तो अवस्थामा गुठीमा दर्ता हुने ठहर भएको भन्ने विपक्षीको भनाई मिथ्या हो ।

विवादित जग्गा स्वयम्भू मौजा हा.नं. २९३ नीलध्वज राणा एवं गजकुमारी समेतको नाउँमा व्यक्तिगत रूपमा दर्ता भएको जग्गा हो र सा.नं. ८५ बाट २०२०।१।१० को विवरणबमोजिम २०२०।८।८ मा रैकरमा परिणत विभिन्न खला मध्ये कि.नं. ९३ दुरालपुखु खला अन्तर्गतको हो । यो जग्गाको मोही नाति महर्जन र जग्गाधनी नीलध्वज भएको र २०३१।८।२७ मा कि.नं. ९३ नीलध्वजको नाममा नापी दर्ता भएको तथ्य मा.पो.का. काठमाडौंको २०४८।३।३१ को टिप्पणी आदेशबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी नीलध्वजको नाममा रैकरमा दर्ता भएको जग्गा निज पछि निजको श्रीमती मीनकुमारी राणाको हुनेमा नामसारी दर्ताको क्रममा विवाद उठेको हो । विपक्षी मिठू राणाले दावी गरेको रामचन्द्र गुठीको का.पूर्व सा. ३१५ नं. हेरिएमा दुरालपुख खला देखिदैन । यसबाट विपक्षीले दावी गरेको जग्गा नीलध्वजको जग्गासँग भिड्दैन । यसरी रैकरमा दर्ता भएको जग्गा विभिन्न व्यक्तिमा हक हस्तान्तरण भैसकेकोमा मौकामा अ.वं. १७१क नं. बमोजिम रोकका राख्न नसकी उक्त हक हस्तान्तरणलाई चुनौती दिन सकेको अवस्था छैन । साथै मीनकुमारीको दर्ता बदर भई दर्ता पूर्वको स्थितिमा जाने भएकोमा नीलध्वज दर्तातर्फ फिराद गर्ने हकद्वया विपक्षीलाई हुँदैन । तसर्थ मेरा पक्षहरूलाई जिताउने ठहर्‍याएका तलका अदालतका फैसला कायमै राखी सदर गरिपाऊँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उल्लिखित बहस समेत सुनी आज निर्णय सुनाउन तोकिएको प्रस्तुत मुद्दामा निर्णयतर्फ विचारगर्दा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट २०५६।२।१० मा भएको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ ? त्यसैमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा विपक्षीहरूले कि.नं. ९३ समेतका जग्गाका सम्बन्धमा भएको सर्वोच्च अदालतको आदेशउपर नालेस गर्ने हकद्वया नै छैन । त्यसमा पनि कुनै फैसला आदेश वा मिलापत्रबाट तेस्रो पक्षको हक जाने क्रिया भएकोमा मात्र अ.वं. ८६ नं. अनुसार फैसला निर्णय आदेश बदरमा आउन पाईने हो । प्रस्तुत मुद्दामा यी विपक्षीका दाता मीनकुमारी विरुद्ध मैले दर्ता बदर मुद्दा दिई उक्त मुद्दा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा नाति महर्जनलाई कि.नं. ९३ को जग्गा हालैको वकस दिएको हुँदा काठमाडौँ जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ को फैसलाले मीनकुमारीको नामको दर्ता नै बदर भएको हुँदा दाताको हकनै समाप्त भएपछि यी विपक्षीले उक्त फैसला बदर गराउन सक्ने हकद्वया नै हुँदैन । यस्तो अवस्थामा विपक्षीको दाताको नामसारी दर्ता बदर भैसकेको फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने दावी अ.वं. ८२, ८६ नं. तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ विपरीत हुँदा सो आधारमा उक्त फैसला बदर हुने गरी भएका फैसला समेत अ.वं. ८६ नं. तथा सम्मानीत

अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भएकोले बदर गरिपाऊँ भन्ने नै मुख्य पुनरावेदन जिकीर लिएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा विवादित कि.नं. ९३ समेतका जग्गाहरू यी विपक्षी वादी नाति महर्जन समेतका दाता मीनकुमारी राणाको नाममा दर्ता गर्ने भूमि प्रशासन कार्यालयको निर्णयउपर पुनरावेदन मिठू राणाले यसै अदालतमा दिएको २०३२ सालको रिट नं. १४०८ बाट उक्त निर्णय बदर भएको देखिन्छ । तत् पश्चात् यी पुनरावेदक मिठू राणाले मीनकुमारी राणा उपर काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा २०३८ सालमा दिएको दे.मि.नं. ५६ को दर्ता बदर मुद्दाबाट मीनकुमारी राणा समेतको नामको दर्ता बदर भएको कुरा मिसिल संलग्न उक्त २०३७ सालको दे.मि.नं. ५६ को काठमाडौँ जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ को फैसलाको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ । उक्त फैसला पश्चात् यी पुनरावेदिका मिठू राणा उल्लिखित जग्गाहरू दाखिल खारेज गर्न मालपोत कार्यालय काठमाडौँमा गएकोमा कि.नं. ९३ र १८९ का जग्गाहरू कित्ताकाट भई विभिन्न व्यक्तिका नाममा गएको देखिँदा दर्ता बदर गराई ल्याएका बखत दर्ता कायम गरिदिने भनी २०४८।२।३१ मा निर्णय भएको रहेछ ।

यसरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट यी विपक्षी वादीका दाता मीनकुमारीका नाममा दर्ता भएका विवादित कि.नं. ९३ समेतका जग्गाको दर्ता बदर हुने गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट २०३८।२।२२ मा भएको फैसलाबाट आफ्नो हक हनन् भएको भनी उक्त मिति २०३५।१।२४ र २०३८।२।२२ समेतको फैसला बदर गरिपाऊँ भनी मीनकुमारीबाट जग्गा लिने श्यामबहादुर श्रेष्ठले यी पुनरावेदिका मिठू राणा समेत उपर काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा फिराद गरेकोमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट २०४४।१।१६ मा हकद्वया र हदम्यादको अभावमा फिराद खारेज गरेकोमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतको २०४४।१।१६ को सो फैसलाउपर श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेतले बाग्मती अञ्चल अदालतमा पुनरावेदन गरेकोमा काठमाडौँ जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहर गरी २०४५।१।२७ मा बाग्मती अञ्चल अदालतबाट फैसला भएको देखिन्छ । जिल्ला अदालतको उक्त फैसला सदर गर्ने गरेको बाग्मती

अञ्चल अदालतको फैसलाउपर वादी श्यामबहादुर श्रेष्ठले मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतमा पुनरावेदनको अनुमति माग गरेकोमा मुद्दा पुनरावेदन अदालत पाटनमा सरी पुनरावेदन अदालत पाटनका माननीय न्यायाधीश श्री हरिबहादुर बस्नेतको एकल इजलासबाट अनुमति दिन मिलेन भनी उल्लिखित २०३८।२।२२ को फैसला बदर नभई उक्त फैसला सदर कायम भई अन्तिम भएर रहेको देखिन्छ ।

त्यसै गरी यी विपक्षी वादीहरूका दाता मीनकुमारीका नामको सोही कि.नं. ९३ समेतका जग्गाको दर्ता बदर हुने ठहराएको २०३८।२।२२ को फैसला बदर गरिपाऊँ भनी पुनः यी विपक्षी वादी नाति महर्जन समेतले प्रतिवादी मिठू राणा उपर काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा प्रस्तुत मुद्दाको शुरु फिराद दायर गरेकोमा उल्लिखित दर्ता बदर हुने ठहराएको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको २०३८।२।२२ को फैसला बदर हुने ठहर गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाट २०५४।७।२८ मा फैसला गरेको देखिन्छ । सो फैसलाउपर यी पुनरावेदिका मिठू राणाको पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनरावेदन परेकोमा पुनः माननीय न्यायाधीश श्री हरिबहादुर बस्नेत समेतको इजलासबाट २०३८।२।२२ को फैसला बदर गर्ने ठहराएको काठमाडौँ जिल्ला अदालतको २०५४।७।२८ को उक्त फैसला सदर गरेको देखिन आयो ।

२. यसमा नीलध्वजका नाममा दर्ता रहेको कि.नं. ९३ समेतका जग्गा मीनकुमारी राणालाई हा.व. गरी दिएको आधारमा मीनकुमारी राणाको नामको दर्ता बदर हुने गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मिति २०३८।२।२२ मा गरेको फैसला बदर गरिपाऊँ भनी श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेतले दिएको फिराद दावी हदम्याद र हकदैयाको आधारमा खारेज हुने गरी काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मिति २०४४।१।१६ मा गरेको फैसला बागमती अञ्चल अदालतबाट मिति २०४५।१।२।७ मा सदर गर्ने गरी फैसला भएकोमा श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेतबाट सो फैसलाउपर मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतमा अनुमतिको लागि परेको निवेदन पाटन पुनरावेदन अदालतमा सरी आएकोमा त्यसमा मिति २०५५।३।२४ मा सो अदालतका माननीय न्यायाधीश हरिबहादुर

बस्नेतको एकल इजलासबाट अनुमति दिन नमिले भनी गरेको आदेशबाट काठमाडौँ जिल्ला अदालतको उक्त मिति २०३८।२।२२ को फैसला यथावत रहन गएको देखिन आयो । अर्कोतर्फ नाति महर्जन समेतले पनि काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मीनकुमारी राणाको नाममा दर्ता रहेको कि.नं. ९३ समेतको जग्गाको दर्ता बदर गर्ने गरी गरेको सोही मिति २०३८।२।२२ को फैसला बदर गरिपाऊँ भनी परेको प्रस्तुत मुद्दामा काठमाडौँ जिल्ला अदालतले फैसला बदर हुने गरी गरेको फैसलाउपरमा पाटन पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन पर्दा माननीय न्यायाधीश हरिबहादुर बस्नेत समेतको इजलासले काठमाडौँ जिल्ला अदालतको उक्त मिति २०३८।२।२२ को फैसला बदर गर्ने गरी गरेको फैसला सदर कायम रहने गरी मिति २०५६।२।१० मा गरेको फैसलाउपरमा मिठू राणाको तर्फबाट परेको प्रस्तुत पुनरावेदनको सम्बन्धमा हेर्दा पहिले श्यामबहादुर श्रेष्ठ समेतले दिएको फैसला बदर मुद्दामा पुनरावेदनको अनुमति प्रदान गर्न नमिले भनी राय व्यक्त गरी आदेश गर्ने माननीय न्यायाधीशले नै पछि नाति महर्जन समेतले सोही विषयमा दिएको प्रस्तुत मुद्दा र यसै लगाउका फैसला बदर मुद्दामा फैसला बदर हुने गरी फैसला गरेको देखिन आयो ।

३. यसरी फरक फरक व्यक्तिहरूले फरक फरक जिकीर लिई फिराद दायर गरेको देखिए पनि विवादको विषयवस्तु काठमाडौँ जिल्ला अदालतको मिति २०३८।२।२२ को फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने माग गरेको देखिनाले एउटै तथ्य र विषयवस्तुमा एउटै माननीय न्यायाधीशले कहिले सदर र कहिले बदर गर्ने गरी राय व्यक्त गरी गरेको फैसलामा न्यायिक मनको प्रयोग गरी स्वच्छ सुनुवाइको आधारमा निर्णय भए गरेको रहेछ भनी सम्भन मिल्ने देखिन आएन ।

४. न्यायाधीशले गरेको निर्णय निष्पक्ष तथा स्वच्छ सुनुवाइ गरी भएको हुनुपर्दछ भन्ने मात्र होइन, निष्पक्ष तथा स्वच्छ सुनुवाइ गरी भएको हो भन्ने देखिनु पनि पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत विवादको विषयमा पुनरावेदन अदालत पाटनका माननीय न्यायाधीश श्री हरिबहादुर बस्नेतले मिति २०३८।२।२२ को फैसला सदर गर्ने गरी बागमती अञ्चल अदालतले गरेको फैसलाउपरमा परेको अनुमतिको निवेदनमा न्याय

प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १३(४)(ख)(ग) को त्रुटि रहे भएको नदेखिँदा अनुमति दिन नमिल्ने भनी विवादको कि.नं. ९३, १८९ समेतको विषयमा आफ्नो राय मिति २०५५।३।२४ मा व्यक्त गरिसकेको अवस्था देखिन आयो । प्रस्तुत फैसला बदर मुद्दामा पनि विवादको विषय पनि सोही कि.नं. ९३ र १८९ समेतको जग्गाको भएकोले काठमाडौँ जिल्ला अदालतले मिति २०५४।७।२८ मा मिति २०३८।२।२२ को फैसला बदर गर्ने गरी गरेको निर्णय सदर गर्ने गरी सोही पुनरावेदन अदालत पाटनका माननीय न्यायाधीश श्री हरिवहादुर बस्नेत समेतको इजलासले मिति २०५६।२।१० मा निर्णय गरेको पाइन्छ ।

५. यसरी निर्णयकर्ताले एउटै विषयवस्तु समावेश भएको विवादको विषयमा एक पटक आफ्नो राय व्यक्त गरिसकेको अवस्थामा सोही विषयवस्तु समावेश भएको अर्को मुद्दामा पहिले व्यक्त भएको रायविपरीत कुनै आधार र कारण नखुलाई राय व्यक्त गर्ने कामकारवाही प्राकृतिक न्याय तथा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तअनुकूल भए गरेको भन्ने मिल्ने देखिन आएन । निर्णयकर्ताले गरेको निर्णय स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तमा आधारित भई गरेको देखिनु पर्दछ, भन्ने हुनाले प्रस्तुत मुद्दामा माननीय न्यायाधीश श्री हरिवहादुर बस्नेत समेत भै गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०५६।२।१० को फैसला उक्त सिद्धान्त अनुकूल रहे भएको नदेखिनाले बदर गरी दिएको छ ।

६. तसर्थ उल्लिखित आधार र कारणहरूबाट प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट एउटै विवादमा फरक फरक निर्णय भएको देखिँदा उक्त फैसला बदर भएकोले अब साविकमा फैसला गर्ने माननीय न्यायाधीश बाहेकको इजलासबाट जे जो बुझ्नु पर्ने हुन्छ, आवश्यक प्रमाण बुझी पुनः निर्णय गर्नु भनी प्रस्तुत मुद्दामा निर्णय गर्नको लागि उपस्थित दुवै पक्षलाई पुनरावेदन अदालत पाटनको तारेख तोकी मिसिल पुनरावेदन अदालत पाटनमा पठाई दिने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दाको यस अदालतको दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.तपबहादुर मगर

इति संवत् २०६८ साल असार २८ गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत:- उपेन्द्रप्रसाद गौतम

निर्णय नं.८६५२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
२०६४ सालको -wo- ०१७१
आदेश मिति: २०६७।१।२।१६।४
विषय:-उत्प्रेषण, परमादेश ।

रिट निवेदक: जिल्ला बारा, पकडिया गा.वि.स. वडा
नं. १ बस्ने लालप्रसाद राय यादव समेत
विरुद्ध

विपक्षी: जिल्ला बारा, पकडिया गा.वि.स. वडा नं. १
बस्ने रामचन्द्र राय यादव समेत

- अदालतबाट अन्तिम रहेको फैसलाअनुसार कार्यान्वयन भै टुंगिई मिसिल तामेली रहेको विषयमा विमति नरहेको अवस्थामा अदालतमा विचाराधीन नरहेको विषयका सम्बन्धमा दिएको निवेदनका आधारबाट एक पक्षको हक समाप्त भै अर्काको सिर्जना हुन नसक्ने ।
- पक्षहरूको आपसी सहमतिमा अदालतभन्दा बाहिर व्यवहार मिलाउन सक्दछन् । तर, अदालतमा प्रवेश गर्दा कानूनको निर्दिष्ट प्रक्रियाको पालना गर्नुपर्ने र अदालतले पनि सम्बन्धित कानून र नियमको परिधिभित्र रही निर्णय आदेश गर्नुपर्ने ।
- मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महल जिल्ला अदालत नियमावलीले निर्धारण गरेमुताविकको दरखास्त नगरी आपसी सहमतिका आधार उल्लेख गरी टुंगिइसकेको विषयमा दिएको निवेदनमा कारवाही नै नगर्नुपर्नेमा निवेदन र बण्डा मुचुल्कालाई मध्यनजर राखी गर्नु भनी भएको आदेश आफैमा कानूनअनुरूपको नहुने ।

(प्रकरण नं.२)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता
किशोरकुमार अधिकारी

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज
सुवेदी, विद्वान अधिवक्ता श्री बालमुकुन्द
श्रेष्ठ

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- अ.व. १७ नं.

आदेश

न्या.दामोदरप्रसाद शर्मा: नेपालको अन्तरिम
संविधान, २०६३ को धारा ३२, धारा १०७(२) बमोजिम
दर्ता हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त टिपोट र
आदेश यस प्रकार रहेको छ:-

मूल पुरुष ईनर रायको दुई छोरोमा जेठो
सीताराम राय यादव, कान्छो पिताम्बर राय यादव ।
सीताराम रायको तीन छोरोमा किसुनदेव राय,
विश्वनाथ राय, धर्मदेव राय भएको । किसुनदेव रायको
तीन छोरोमा लालप्रसाद राय, जयनारायण राय,
दुर्गेश्वर राय हुन् । विश्वनाथ रायको एक छोरोमा
विधानन्द राय हुन् । धर्मदेव रायको कुनै सन्तान
छैन । पिताम्बर रायको दुई छोरोमा रामचन्द्र राय र
लक्ष्मण राय हुन् । इनर राय, सीताराम राय, पिताम्बर
राय, किसुनदेव राय, विश्वनाथ राय, धर्मदेव राय
तथा निजका पत्नी समेत स्वर्ग भइसकेका छन् ।
लक्ष्मण राय यादव वादी, प्रतिवादीमा लालप्रसाद
राय, जयनारायण राय, विधानन्दप्रसाद यादव, दुर्गेश्वर
राय, समेत भई बारा जिल्ला अदालतमा २०५८
सालको दे.नं. १५१९ को अंश दर्ता मुद्दा चली मिति
२०५९।२।९ मा अंश दर्ता हुने गरी फैसला भएको
उक्त फैसलाउपर लालप्रसाद यादव समेतको
पुनरावेदन अदालत हेटौंडामा पुनरावेदन परि मिति
२०५९।८।१९ मा शुरु फैसला सदर हुने ठहर्छ भनी
फैसला भएको थियो ।

अंश मुद्दाको फैसलाअनुसार अंश छुट्टयाउन
लक्ष्मण यादवको मिति २०५९।१२।६ मा दिएको
निवेदनबाट कारवाही भई मिति २०६०।४।५ मा बण्डा
मुचुल्का भएकोमा सो अनुसार सीताराम राउत अहिर
भन्ने सीताराम राय यादवको नाम दर्ताको १ कि.नं.
११४ को ज.वि.०-१३-१५ मध्ये वादी लक्ष्मण रायको

भागमा पश्चिमतर्फबाट ज.वि.०-३-८-१२ रामचन्द्र
राय यादवले लक्ष्मणको भागदेखि पूर्वतर्फबाट सोही
बमोजिम ज.वि. ०-३-८-१२ पाउने गरी बण्डा
भएकोमा लगाउको दे.नं. १४४/४८९ को विगो
मुद्दाबाट बारा जिल्ला अदालतबाट रोक्का रहेकोले
दा.खा. भएको थिएन । हामीबीच मिलापत्र गर्ने सहमति
भई विगो मुद्दाको धनीको रकम तिर्ने, जग्गा फुकुवा
गराउने र अंशमा जिल्ला बारा पकडिया गा.वि.स.
वडा नं. १ कि.नं. ११४ को ज.वि.०-१३-१५ मध्ये
बण्डा मुचुल्काबाट पाऊँ बमोजिमकै तर्फबाट लक्ष्मण
रायले ज.वि. ०-२-०, र विपक्षी नं. रामचन्द्र ले
ज.वि. ०-२-० कम लिने सोही तर्फबाट क्रमशः
ज.वि. ०-१-८-१२ लिने दिने गरी अदालतसमक्ष
संयुक्त दर्खास्त दिई सनाखत भई विपक्षी नं. ४ बाट
निवेदन र बण्डा मुचुल्का समेतलाई मध्यनजर राखी
गर्नु होला भनी मिति २०६०।१२।१३ मा आदेश भएको
थियो ।

रामचन्द्र राय यादव ज.वि.०-१-८-१२
लिनु पर्नेमा सो विपरीत ज.वि. ०-३-८-१२ लिने
गरी मिति २०६१।६।७ मा निर्णय गराई उक्त जग्गा
र.नं. २३१ मिति २०६१।६।१४ मा विपक्षी
मदनलालप्रसाद यादव राजीनामा पारित गरी दिएको
कि.नं. १०७८ को ज.वि.०-३-८-१२ लाई पुनः यसै
गरी विपक्षी मदनलालले विपक्षी मोला मियाँ
अन्सारीलाई र.नं. २१५२ मिति २०६१।६।१८ मा
राजीनामा पारित गरी दिई फैसला कार्यान्वयनमा
जटिलता खडा गरी दिनुभयो । अदालतबाट मिति
२०६०।४।५ मा बण्डा मुचुल्कामा उल्लेख भएको
कि.नं. ११४ को ज.वि.०-१३-१५ मध्ये वादी
लक्ष्मणको भागमा पश्चिमतर्फबाट ०-३-८-१२ र
प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवले लक्ष्मणको भागदेखि
पूर्वतर्फबाट सोहीबमोजिम जग्गा पाउने गरी बण्डा
भएको पाइन्छ । उक्त बण्डा मुचुल्का पश्चात्
मुचुल्काअनुसार सम्बन्धित पक्षहरूले दा.खा. पूर्जी
समेत पाउने गरी प्रस्तुत बण्डाको कारवाही मिति
२०६०।५।१५ तामेली पर्चा भई सम्पन्न भएको रहेछ ।

उक्त तामेली पर्चा पश्चात् बण्डा मुचुल्कामा
समावेश सबै पक्षहरूले २०६०।१२।६ मा बारा जिल्ला
अदालतमा निवेदन दिई कि.नं. ११४ को लक्ष्मण र
रामचन्द्रले प्राप्त गरेको जग्गाको क्षेत्रफल संशोधन

गरी पाउन माग गरी बण्डा मुचुल्काको क्षेत्रफल सच्याउने निवेदन दिएकोमा निवेदनउपर कारवाही हुँदा बण्डा मुचुल्काले कायम गरेको क्षेत्रफल सच्याउने तर्फ कुनै उल्लेख नभएको र बण्डा मुचुल्का यथावत् रहिरहेको अवस्थामा सोही मुचुल्काअनुरूप प्रतिवादी रामचन्द्र रायले हक हस्तान्तरण गरी दिएको देखिँदा प्रारम्भमा नै निवेदन मागबमोजिम सो जग्गाको लिखत बदर हुने अवस्था देखिएन । कानूनबमोजिम गर्नु भनिएको थियो । सो उपर पुरावेदन अदालतमा निवेदन दिँदा समेत सोही आदेश सदर भयो ।

विपक्षी मालपोत कार्यालयले मिति २०६१।६।७ मा दा.खा. गरेको निर्णयले विपक्षी रामचन्द्रको भागमा कि.नं. ११४ को ज.वि. ०-१३-१५ मध्ये लक्ष्मण रायको अंश ज.वि. ०-१-८-१२ देखि पूर्वबाट ज.वि. ०-१-८-१२ मात्र दा.खा. गरी दिनुपर्नेमा ज.वि. ०-३-८-१२ गरी सो कि.नं. ११४ को कि.का. गरी कायम कि.नं. १०७८ विपक्षी रामचन्द्र, विपक्षी मदनलाललाई विपक्षी नं. ६ बाट र नं. २०३१ मिति २०६०।६।१४ मा राजीनामा पारित गरी दिनु भई विपक्षी मदनले त्यसै गरी र नं. २१५२ मिति २०६१।६।१८ मा विपक्षी नं. भोलामियालाई राजीनामा पारित गरी दिनु भएको कुरालाई विपक्षी बारा जिल्ला अदालतले मिति २०६३।४।२६ को आदेशबाट सुधार गर्न इन्कार गरेकोमा विपक्षी पुनरावेदन अदालत हेटौँडा समेत मिति २०६४।१।१४ मा इन्कार गरेको हुँदा हाम्रो मागबमोजिम विपक्षीहरूका नाउँमा सम्पूर्ण कामकारवाही निर्णय आदेशलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी विपक्षी बारा जिल्ला अदालतको मिति २०६०।१२।१३ को आदेश एवं मिति २०६१।५।२७ को च.नं. ८६६ को विपक्षी मालपोत कार्यालय बारासमक्ष पठाएको पत्रानुसार गर्नु गराउनु भनी परमादेशलगायत जो चाहिने जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा म्याद जारी गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

यसमा यस अदालतको मिति २०५६।२।९ का फैसलाअनुसार अंश भाग छुट्याई पाऊँ भन्ने

लक्ष्मण यादवले मिति २०५९।१२।६ मा दिएको निवेदनबाट कारवाही भई अन्य अंशियारहरू लालप्रसाद, जयनारायण, विधानन्द, दुर्गेश्वरी र रामचन्द्र समेत उपस्थित भई मिति २०६०।४।५ मा बण्डा मुचुल्का समेत भएको देखिन्छ । उक्त बण्डा मुचुल्कामा उल्लेख भएको सीताराम राउत अहिर भन्ने सीताराम राय यादवका नाम दर्ताको जिल्ला बारा गा.वि.स. पकडिया वडा नं. १ कित्ता नं. ११४ को ज.वि. ०-१३-१५ मध्ये वादी लक्ष्मणको भागमा पश्चिमतर्फबाट ०-३-८-१२ र प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवले लक्ष्मणको भागदेखि पूर्व तर्फबाट सोहीबमोजिम जग्गा पाउने गरी बण्डा भएको पाइन्छ । उक्त बण्डा मुचुल्का पश्चात् मुचुल्काअनुसार सम्बन्धित पक्षहरूले दा.खा. पूर्जा समेत पाउने गरी प्रस्तुत विगोको कारवाहीको मिति २०६०।५।१५ मा तामेली पर्चा यस अदालतबाट दा.खा. पूर्जा दिँदा स्पष्ट क्षेत्रफल समेत खुलाई दिएको देखिएको र सम्बन्धित मालपोत कार्यालयबाट त्यस बेलामा अन्तिम रहेको बण्डा मुचुल्काअनुसार नै विवादित जग्गाको दा.खा. गरी दिएको देखिन्छ । यसरी निवेदक समेतले दिएको निवेदनउपर कारवाही हुँदा बण्डा मुचुल्काले कायम गरेको क्षेत्रफल सच्याउनेतर्फ कुनै उल्लेख नभएको र बण्डा मुचुल्का यथावत् रही रहेको अवस्थामा सोही मुचुल्काअनुरूप प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवका नाउँमा दा.खा. भई निजको कायम रहेको जग्गा नै प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवले हक हस्तान्तरण गरिदिएको देखिँदा प्रमाणमा नै निवेदन मागबमोजिम सो जग्गाको लिखत बदर हुने अवस्था देखिएन कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने मिति २०६३।४।२६ मा आदेश भएको कानूनसम्मत हुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने बारा जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

यसमा बण्डा छुट्याई मुचुल्का गरी तामेली आदेश भइसकेपश्चात् भए गरेका कामकारवाहीमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८क र ख को अवस्था आकर्षित हुन नसक्ने हुँदा बारा जिल्ला अदालतको २०६३।४।२६ को आदेश परिवर्तन गरी रहनु परेन, कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने आदेश भएकाले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको लिखित जवाफ ।

वादी लक्ष्मण राय यादव र प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवबीचको अंश मुद्दाको फैसलाअनुसार फैसला कार्यान्वयनमा निवेदन परी बण्डा मुचुल्कामै वादी प्रतिवादीको हक हिस्सा छुट्टिई सकेको अवस्थामा रिट निवेदन निष्प्रयोजनहीन छ । अर्को कुरा रामचन्द्र राय यादवले मदनलालप्रसाद यादवलाई जग्गा मिति २०६१।६।१४ गते राजीनामा लिखित पारित गरेकोमा निजले भोलामिया अन्सारीलाई मिति २०६१।६।१८ गते पुनः राजीनामा पारित गरेको अवस्थामा उक्त मुद्दाको छुट्टा-छुट्टै लिखित बदर मुद्दा नालेस दायर नगरी निवेदनको आधारमा कामकारवाही भै आएको सम्पूर्ण कामकारवाही गैरकानूनी भै अमान्य छ । किनकी रामचन्द्र राय यादवले बारा जिल्ला अदालतको मिति २०६०।४।५ गतेको बण्डा मुचुल्काअनुसार फैसलाको कार्यान्वयनको कार्य समाप्त भैसकेको अवस्थामा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७८(क)(ख) आकर्षित हुन नसक्ने स्वतः सिद्ध छ । उक्त नियम फैसला कार्यान्वयन भैसकेपछि गरेको कारवाही मिलेको छैन र लिखित बदरको लागि छुट्टै नालेस दायर गरेको अवस्था छैन । रिट निवेदकहरू र रामचन्द्र यादवबीच अंशबण्डा भै अंश छुट्टिई सकेको अवस्थामा प्रस्तुत मुद्दा दायर गर्ने अ.वं. ८२ नं. बमोजिम हकदैया नभएको हुनाले खारेजभागी छ भन्ने मदनलालप्रसाद यादवको लिखित जवाफ ।

यसमा सीताराम राय यादवको नाउँको बारा जिल्ला पकडिया वडा नं. १ कि.नं. ११४ ज.वि. ०-१३-१५ मध्ये पूर्व तर्फबाट ज.वि. ०-३-८-१२ पाउँ भनी लक्ष्मणराय यादव समेतको माग दावी परेको र मिति २०६०।४।५ मा बारा जिल्ला अदालतबाट खटि गएको डोरको मुचुल्काअनुसार कित्ताकाट गर्न पठाएको देखिन्छ । नापीबाट कि.का.भै आएअनुसार यस कार्यालयबाट मिति २०६१।६।७ मा दा.खा. निर्णय भएको देखिँदा निर्णय त्रुटिपूर्ण नदेखिएको र फरक परेको हो भने अदालतबाट सच्चिद् आएमा कारवाही हुने नै हुँदा रिट माग दावी खारेजभागी छ खारेज गरिपाउँ भन्ने मालपोत कार्यालय बाराको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदनसहितको मिसल

अध्ययन गरियो । निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता किशोरकुमार अधिकारीले मुद्दाका पक्षहरूले बण्डा मुचुल्कामा उल्लिखित लक्ष्मण र रामचन्द्रले प्राप्त गरेको जग्गाको क्षेत्रफल संशोधनका लागि सहमति मै दिएको निवेदनमा जिल्ला अदालतबाट निवेदन र बण्डा मुचुल्कालाई मध्यनजर राखी कार्य गर्न भनी आदेश मै मालपोत कार्यालयमा पत्राचार समेत भएको अवस्थामा सोबमोजिम नगरी निवेदन र सहमतिविपरीत रामचन्द्रले गरेको दा.खा. लाई बदर नगरेको विपक्षीको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो । विपक्षी मदनलाल यादव समेतको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री बालमुकुन्द श्रेष्ठले जिल्ला अदालतबाट भएको बण्डा मुचुल्का कानूनबमोजिमको छ । सोउपर बदरका लागि निवेदकहरूको दावी पनि रहेको छैन । बण्डाबाट प्राप्त जग्गा रामचन्द्र राय यादवले दा.खा. गरी निजले राजीनामा गरी अन्य व्यक्तिका नाउँमा गइसकेको अवस्थामा रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था नहुँदा खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो । मालपोत कार्यालय समेतका तर्फबाट उपस्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महल र जिल्ला अदालत नियमावलीमा उल्लेख भएको व्यवस्थाबमोजिम बण्डा मुचुल्का भै दाखेल खारेजको कार्य भएकोमा सो कानून र न्यायसम्मत हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ भनी बहस गर्नुभयो । निवेदक र विपक्षीबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको उपरोक्त बहस समेत सुनी प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने प्रश्नका सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. अब निर्णयतर्फ विचार गर्दा लक्ष्मण राय यादव वादी र लालप्रसाद राय समेत प्रतिवादी भै चलेको २०५८ सालको दे.नं. १५१९ को बारा जिल्ला अदालतमा चलेको अंश फैसलाउपर लालप्रसादले पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन अदालत हेटौडाबाट समेत शुरु सदर हुने ठहरी फैसला भएकोमा अंश छुट्ट्याई पाउँ भनी लक्ष्मण यादवको मिति २०५९।२।१६ को निवेदनबाट विगोमा कारवाही

चलेको थियो । उक्त मुद्दामा कारवाहीको चरणमा मिति २०६०।४।५ मा बण्डा मुचुल्का हुँदा सीताराम राय यादव नाम दर्ताको कि.नं. ११४ को ज.वि. ०-१३-१५ मध्ये लक्ष्मण रायको भागमा पश्चिमतर्फबाट ०-३-८-१२ र प्रतिवादी रामचन्द्र राय यादवले लक्ष्मणको भागदेखि पूर्व तर्फबाट सोहीबमोजिम ज.वि. ०-३-८-१२ पाउने गरी बण्डा भएकोमा विगो मुद्दाबाट रोक्का रहेकाले दा.खा. भएको थिएन । हामी अंशियारवीच मिलापत्र गर्ने सहमति भै विगो मुद्दाको धनीको रकम तिर्ने जग्गा फुकुवा गराउने र बण्डा मुचुल्काबाट पाएबमोजिमको लक्ष्मण राय समेतले ज.वि. ०-२-० कम लिने गरी वारा जिल्ला अदालतमा निवेदन दिई अदालतबाट बण्डा मुचुल्का समेतलाई मध्यनजर राखी गर्नु होला भनी मिति २०६०।१२।१३ मा पत्राचार भएकोमा रामचन्द्र रायले उक्त पत्रको विपरीत ज.वि. ०-३-८-१२ लिने गरी मालपोत कार्यालयबाट निर्णय गराई उक्त जग्गा मिति २०६१।६।१४ मा मदनलालप्रसाद यादवलाई मदनलालले पुनः मिति २०६१।६।१८ मा भोलाभिमिया अन्सारीलाई राजीनामा पारीत गरी दिई फैसला कार्यान्वयन जटिलता सिर्जना गर्नु भयो । विपक्षीहरूको उपरोक्त कार्यका विरुद्ध बदरका लागि वारा जिल्ला अदालतमा निवेदन दिँदा बण्डा मुचुल्का बमोजिमनै विवादित जग्गाको दा.खा. गरी दिएकाले बदर गर्नु परेन भनी भएको आदेशउपर अ.वं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा निवेदन दिँदा समेत जिल्ला अदालतको आदेश सदर भएकाले उक्त विपक्षीहरूको गैरकानूनी आदेश उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी रहेको देखिन्छ । अंश मुद्दाका प्रतिवादी लक्ष्मण यादवको निवेदनबाट फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा कारवाही शुरु भै मिति २०६०।४।५ मा बण्डा मुचुल्का भै यस मुद्दाका विपक्षी रामचन्द्र राय यादवको भागमा पर्न आउने कि.नं. ११४ को जग्गामध्येबाट ज.वि. ०-३-८-१२ को दा.खा. को लागि मालपोत कार्यालयमा पत्राचार समेत भै कारवाही तामेलीमा रहेकोमा फैसलाका आधारमा खडा भएको सो बण्डा मुचुल्कालाई निवेदकहरूको चुनौती रहेको नदेखिँदा उक्त बण्डा मुचुल्का

कानूनको रीत पुगी भएको मान्नु पर्ने देखिन आउँदा सो विषयमा व्याख्या र विश्लेषणको आवश्यकता परेन । अदालतबाट घोरणा गरिएको हक निर्विवादरूपले आफ्नो बनाउन सो हकप्रति सचेत हुनुपर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्षको हो । आफ्नो हकप्रति सचेत रही विपक्षी रामचन्द्र अदालतसमक्ष उपस्थित भै कानूनको रीत पुऱ्याई बण्डा छुट्याएकोलाई अन्यथा मान्न मिल्ने भएन । फैसला कार्यान्वयनको सिलसिलामा बण्डा मुचुल्का भै दा.खा. लागि सम्बन्धित निकायमा पत्राचार भई पछि फैसला कार्यान्वयनको प्रक्रिया पूरा भई मिसिल तामेलीमा रहेको पाइन्छ । बण्डा मुचुल्का र दा.खा. को पत्राचार पछि पनि हामी वादी प्रतिवादीमध्येका रामचन्द्र रायले जग्गा कम लिने गरी संयुक्त रूपमा दरखास्त दिएकोमा सोबमोजिम नभएको कार्य कानूनविपरीत रहेको भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा अदालतबाट अन्तिम रहेको फैसलाअनुसार कार्यान्वयन भै टुंगिई मिसिल तामेली रहेको विषयमा निवेदकको विमति रहेको छैन । अदालतमा विचाराधीन नरहेको विषयका सम्बन्धमा दिएको निवेदनका आधारबाट एक पक्षको हकको समाप्त भै अर्काको सिर्जना हुन नसक्ने देखिन्छ । पक्षहरूको आपसी सहमतिमा अदालतभन्दा बाहिर व्यवहार मिलाउन सक्दछन तर अदालतमा प्रवेश गर्दा कानूनको निर्दिष्ट प्रक्रियाको पालना गर्नुपर्ने र अदालतले पनि सम्बन्धित कानून र नियमको परिधिभित्र रहि निर्णय आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ । यस मुद्दाका रिट निवेदकले मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महल जिल्ला अदालत नियमावलीले निर्धारण गरे मुताविकको दरखास्त नगरी आपसी सहमतिको आधार उल्लेख गरी टुंगिसकेको विषयमा दिएको निवेदनमा कारवाही नै नगर्नुपर्नेमा निवेदन र बण्डा मुचुल्कालाई मध्यनजर राखी गर्नु भनी भएको आदेश आफैमा कानूनअनुरूपको नहुँदा बण्डा मुचुल्काभन्दा बाहिर गएर भएको भनी मान्न र त्यस उपर अरु विचार गरिरहनु पर्ने देखिन आएन ।

अतः विवेचित आधार प्रमाणहरूबाट अदालतको अन्तिम फैसलाबमोजिम भएको कानूनबमोजिमको बण्डा मुचुल्का भै कारवाही तामेली रहेकोमा सोउपर दण्ड सजायको ६१ नं. बमोजिम को

उजूरी नपरी आपसी सहमतिका आधारमा भनी क्षेत्रफल संशोधनका लागि भनी परेको निवेदनका सम्बन्धमा जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट मूल्याङ्कन भै निर्णय भैसकेको फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी विषयको कारवाहीले निवेदकहरूको हकमा आघात परेको भनी रिट क्षेत्रबाट थप हस्तक्षेप गरी आदेश गरिरहनु पर्ने अवस्था नदेखिँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल चैत १६ गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत:- गायत्रीप्रसाद रेग्मी

निर्णय नं.८६५३

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

संवत् २०६२ सालको दे.पु.नं. ८२१९, ८३७३

फैसला मिति: २०६८।४।२४

मुद्दा :- रैकरजग्गाको लगत कट्टा समेत।

पुनरावेदक वादी: पुनरावेदक वादी: गुठी संस्थान
डिल्लीबजार काठमाडौँको तर्फबाट र प्रशासक
समेतको तर्फबाट ऐ.का प्रशासक दिलीपकुमार
भट्ट समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. १६ वस्ने
ऋद्धि राणा समेत

पुनरावेदक वादी: श्री बलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक
तथा धार्मिक स्थल संरक्षण परिषद्, २०५०
टेकु पचलीघाट काठमाडौँ समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. १६ वस्ने
ऋद्धि राणा समेत

शुरु निर्णय गर्ने:-

श्री विष्णुप्रसाद सिग्देल

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री तपवहादुर मगर

मा.न्या.श्री लक्ष्मणमणि रिसाल

- आफूखुशी लेखिने चारकिल्ला र लालमोहर समेतका मुद्दा पर्नु धेरै वर्षअघिका लिखतमा उल्लिखित चारकिल्लामा आधारभूत अन्तर छ। कतैबाट पुष्टि गर्नु नपर्ने फिराद, निवेदन, राजीनामा बकसपत्र र करारनामा आदि लिखतमा लेखिएका चारकिल्ला स्वयममा निश्चयात्मक प्रमाण हुन सक्दैन। रजिष्ट्रेशनको १६ नं. ले यस्ता लेखिने किल्लाको स्वतन्त्र पुष्टि हुनुपर्ने स्वीकारेको छ। लालमोहर, काश्यपत्र, गुठीपत्र, दानपत्र, शिलालेख र ताम्रपत्र जस्ता मुद्दा पर्दा काम लाग्ला भन्ने उद्देश्यले खडा नगरिएका लिखतमा उल्लिखित चारकिल्लाको प्रामाणिक महत्त्व निश्चयात्मक हुन्छ। तर यस्ता लिखतको सक्कल नहेरी केवल पक्षले लेखेको वा प्रतिलिपि भनी देखाएको आधारमा अदालतले न्यायिक धारणा बनाउन नसक्ने।
- आफैँले प्रतिलिपि भनी पेश गर्ने पक्षसँग सो लिखत यदि भएको भए नरहने वा नहुने अवस्था पर्दैन। हकका स्रोत मानिएका यस्ता लिखतको फोटोकपी वा प्रतिलिपि मात्र हेरेर न्यायिक अवधारणा बनाउन न्यायोचित हुँदैन। सो लिखत अदालतले पेश गर्न आदेश दिँदा पनि पेश नगर्नुबाट निजका विरुद्ध अवधारणा बन्दछ। प्रमाण ऐनको दफा ३५ (१) बमोजिम सो लिखत पेश गरी प्रमाणित गराउन नसकेबाट त्यस्तो प्रमाणको अस्तित्व, आधिकारीकता र विश्वसनीयतामा नै प्रश्न खडा भएकोले प्रमाणका लागि ग्रहणयोग्य नदेखिने।

(प्रकरण नं. २)

- गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९(१) को अधिकार गुठीको संरक्षणका लागि दिइएको

हो, कुनै व्यक्ति विशेषको पृष्ठपोषण गर्न दिइएको होइन। न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने निकाय वा व्यक्तिका आचार र व्यवहारमा निष्पक्षता, प्रमाणको मूल्याङ्कन गर्ने क्षमता र सक्षम निकायले विधिवत् रूपमा गरेका चुनौतीरहित निर्णयको सम्मान गर्ने न्यूनतम न्यायिक मान्यता प्रदर्शित हुनु पर्दछ। यसो हुन नसके अदालतका आँखामा त्यस्ता निर्णय आदेश त्रुटिपूर्ण तथा आपत्तिजनक भई बदरयोग्य हुने।

(प्रकरण नं.५)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता रमेशकुमार मैनाली

प्रत्यर्थी प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ७(ख), ३५(१)
- गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २(ज), (ञ), (ट), ३९(१)

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) (ग) बमोजिम यसै अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ:-
स्व. वीरभद्र कुँवरले स्थापना गर्नु भएको श्री वीर भद्रेश्वर श्री विरभगवती गुठीअन्तर्गत लालमोहर र काश्यपत्रको चारकिल्ला भित्रको का.जि. सीतापाइलाको हाल इचंगुनारायण गा.वि.स. वडा नं. ७ (क) कि.नं. १३३, १३४, १३५ ८७, ८८, ९०, २०५ र २०६ समेतका जग्गा साविकदेखि नक्सा र फिल्डमा वगैँचा रही जग्गा समेत मन्दिरले चर्ची रहेकोमा विभिन्न व्यक्तिहरूले मालपोत कार्यालयबाट दर्ता गराई धर्मलोप गरेकोले कारवाही गरिपाउँ भन्ने श्री वीरभद्र कुँवर ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल संरक्षण परिषद्को मिति २०५२।५।१२ को पत्र साथ श्री सरदार वीरबहादुर राणाका माहिला रानीवाल कुमारीदेवी कान्छा रानी महादेव काश्य पत्रम् दस्तखत समेत पेश हुन आएको।

उक्त जग्गादर्ता बुभ्दा कि.नं. ८७, ८८, ९० हुतराम वैद्यका नाउँमा कि.नं. १३३,१३४ र १३५ मिहीर नरसिंह राणा समेतका नाउँमा र कि.नं. २०५ हुतराम वैद्यका नाउँमा र कि.नं. २०६ दर्ता बाँकी देखिन्छ भनी मालपोत कार्यालय कलंकीको पत्र।

कित्ता नं. ८७, ८८, ९० को जोताहाको महलमा हुतराम वैद्य का.ई. त्रिपुरेश्वर र किसानको व्यहोरामा यो जग्गा का. ई. श्रीमहल बस्ने जगदम्बा महारानीको विर्ता हो मैले शेरमा तिरी जोती आएको भन्ने र कि.नं. १३३ को जोताहा महलमा डोर राजेश्वर का.ई. ठमेल किसानको व्यहोरामा यो जग्गा का.ई. ठमेल बस्ने हुकुमकुमारीको हो मैले कुत रु. १२५।- बुभाई जोती आएको भन्ने, कि.नं. १३४ को जोताहा महलमा हुकुमकुमारी राणा का.ई. ठमेल किसानको व्यहोरामा यो जग्गा का.ई. नरदेवी बस्ने दिव्यदेवको सर्वश्व हुँदा सरकारबाट वितरण हुँदा सकार भई पाई आएको हुकुम कुमारीको हकमा हस्ते सही गर्ने मदन नरसिंह राणा भन्ने, कि.नं. १३५ को जोताहा सुरजलाल जोशी का.ई. जैसीदेवलको हकमा सही गर्ने एकाघरको दाजु गणेशलाल जोशी का.ई. जैसी देवल कोहीटी र किसानको व्यहोरामा यो जग्गा का.ई. ठमेल बस्ने पदम नरसिंह राणाको हो साल एकको धान ३ मुरी कुत तिरी जोती आएको भन्ने तथा कि.नं. २०६ को जोताहामा मधुसुदन लाल रंजितकार का.ई. जैशी देवल र किसानको व्यहोरामा यो जग्गा का.ई. त्रिपुरेश्वर बस्ने हुतराम वैद्यको हो मैले साल १ को कुत मकै २ मुरी तिरी जोती आएको भन्ने फिल्डबुकमा जनिएको।

पेश हुन आएको दानपत्र कागजमा पूर्व निज देवताको चोक, दक्षिण वाटो र वीर आनन्द पहाडीको पर्खालको साँध, पश्चिम हाम्रो जुठान फाल्ने चोकको साँध, उत्तर हाम्रा घरको किलासको साँध यति चारकिल्लाभित्रको लगापात समेत गुठीमा दरी अव उप्रान्त लेखियाबमोजिमको काम चलाई नासे बिग्रेमा समेत गुठीका जगेराबाट बनाई चलन गर्ने काम गर भन्ने समेत लेखिएको पत्र।

उक्त जग्गाहरू रैकरतर्फ दर्ता गराई लिने हुतराम वैद्य तथा मिहीर नरसिंहको हक खाने महेन्द्र नरसिंह राणा समेतका नाउँमा गुठी कायम गर्नु नपर्ने कुनै कारण भए सबूद प्रमाणसहित सात दिनभित्र हाजिर हुन आउनु होला भनी पठाएको म्यादमा महेन्द्र

नरसिंह राणा, धीरज सिंह राणा, पुनम राणा समेतको वा. प्रमोदकुमार पूर्वे काठमाडौं गुठी तहसील कार्यालयमा उपस्थित भई विर्ता जग्गा भएकोले २०२४।६।२३ गते पदमा नरसिंह राणाका नाउँबाट हा.नं. ३३८ मा रैकरमा परिणत गराएको नापीमा सीतापाइला वडा नं. ७ (क) कि.नं. १३३, १३४, १३५ कायम भएका हुन् । पदम नरसिंह र हुकुमकुमारी मरी हकदारका नाउँमा २०४६।६।१७ मा नामसारी दर्ता भएको हो । साविक किशोर नरसिंहले खरीद गरेको २००३ सालको वण्डापत्रमा पदम नरसिंहको अंश भागमा परी २०२४ सालमा रै.प. गरी २०४६ सालमा नामसारी दा.खा. भएको निर्णय बदर हुन सक्दैन । १९९५ सालको काश्यपत्रमा उल्लेख गरिएको वीर महादेव वीर भगवतीको गुठी राखिएको जग्गा नै हाम्रो दर्ताको हो भन्ने तथ्य केही देखिँदैन । उक्त काश्यपत्रले दुई तला घर र लगापात मात्र दिएकोमा सो को चारकिल्लाले २० रोपनी ओगट्न सक्दैन । कथित काश्यपत्रमा उल्लेख गरेको घरलगायतका हामीले पूखैदेखि भोग गरिरहेको विवादित जग्गासँग मेल खाँदैन भन्ने निवेदनसाथ संवत् २०५२ सालको कि.नं. २०४ मा पुनरावेदन अदालत पाटन, ललितपुर जिल्लाबाट भएको निषेधाज्ञा मुद्दाको फैसलाको फोटोकपी पेश गरेको ।

सीतापाइला गा.वि.स. वडा नं. ७ (क) कि.नं. ८७, ८८, ९०, २०५ समेतका कित्ताहरू शुरुमा वीरभद्र कुँवरका नाउँमा १८६४ साल वैशाख सुदी १ रोज ६ को लालमोहरको जग्गा १९६५ सालमा वडा कप्तान हेमबहादुर राणाका रानी हरिकुमारीका नाउँमा दर्ता भएको ७० रोपनीमध्ये दश कट्टा गरी ६० रोपनी श्री ३ चन्द्र शम्शेरले मो. रु. ७००१।- मा खरीद गरी लिएको १९७५।३।३१ गतेका लालमोहर भित्रको म मोहीले कमाई २०२६ सालमा आफ्ना नाउँमा रैकर परिणत नामसारी समेत गरिपाऊँ भनी भू.प्र.का.मा छुट्टाछुट्टै निवेदन दिएका थियौं । मधुसुधनको कि.नं.२०६ को जग्गा रामबहादुरका नाउँमा दर्ता भएकोले दर्ता बदरमा फिराद गरी मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालत समेतबाट फैसला भई हक कायम भएको छ । गुठी कायम हुन सक्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको हुतराम वैद्यको निवेदनसाथ दरवार तहविलको वहालीपत्र भाडा र वाली तिरेको रसिद, जोताहा अस्थायी निस्सा भू.प्र.का. को निर्णय पर्चा, रैकर परिणत गरिपाऊँ भन्ने निवेदन,

मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतको फैसलाको प्रतिलिपि संलग्न रहेको ।

वि.सं. १९९५ साल आषाढ सुदी ८ रोज २ का दस्तखत काश्यपत्रमा लेखिएको चारकिल्ला र उल्लिखित कित्ता जग्गाको चारकिल्ला समेत देखिने गरी मुलुकी ऐन, अ.व. १७१ नं. बमोजिम सर्जिमिन परी पेश गर्नु भन्ने मिति २०५३।४।८ को आदेशबमोजिम भई आएको नक्सा मुचुल्का फाईल संलग्न रहेको ।

नापीको वखत तयार भएको नक्सामा कि.नं. ९०, १३४, २०५ र २०६ समेत बगैँचा जनिई रहेको पाइन्छ । १९५५ सालका दानपत्र काश्यपत्रबाट गुठी रहेको देखिएको र सोको चारकिल्लाभित्र उल्लिखित कि.नं. ८७, ८८, ९०, १३३, १३५, १३४, २०५ र २०६ का जग्गा पर्ने भन्ने भई आएको नक्सा समेतबाट स्पष्ट देखिन आई प्रमाणित भएको र त्यसरी गुठी रहेको, इचंकुको बगैँचामा श्री हनुमानको मन्दिर रहेको भन्ने १९५३ सालको मोठ समेतबाट देखिई रहेकोमा श्रीको मन्दिर र बगैँचा समेतका उल्लिखित कि.नं. ८७, ८८, ९०, १३३, १३५, १३४, २०५ र २०६ का जग्गा रैकर परिणत गराएको देखिँदा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९ को उपदफा (१) बमोजिम रैकरको लगत कट्टा गरी गुठी नै कायम हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालय प्रशासक श्री विष्णुप्रसाद सिग्देलले मिति २०५४।३।८ मा गरेको निर्णय ।

कुँवर गुठीका सञ्चालक तथा व्यवस्थापक राजकुमार कुँवरले १९५५ सालको काश्यपत्र बमोजिमको चारकिल्लाभित्रको गुठीको २२४ नं. लगतबाट भिड्ने ३ कित्ता जग्गा २०४६।६।१५ को मालपोतको निर्णयले पुनरावेदकहरूको नाउँमा संयुक्त दर्ता भएकोले दर्ता बदर गर्न काठमाडौं जिल्ला अदालतमा २०५१।५।२ मा फिराद दिएकोमा निजले तारेख गुजारी डिसमिस भएको, निजले सोही जग्गामा बगैँचा आदिमा केही नगर्नु भनी दिएको निषेधाज्ञाको निवेदन पनि २०५२।५।२४ मा खारेज भएकोमा निज रामकुमार कुँवरले विवादित उक्त जग्गा समेत श्री वीर भद्रेश्वर र श्री वीर भगवती गुठीको हो भनी गुठी तैनाथी गरिपाऊँ भनी निवेदन दिएकोमा गुठीले हाम्रा प्रमाण नबुझी दानपत्र काश्यपत्रमा उल्लिखित चारकिल्लाभित्रको गुठीका जग्गा हुन् भनी रैकर परिणत

गरेको उपर मुद्दा परी तहतह हुँदै मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतबाट समेत हामी मोही भएको नाताले हाम्रो पक्षमा हुने गरी २०४१।१२।१ मा फैसला समेत भई अन्तिम रहेको जग्गालाई गुठीले अ.व. १८४(क) प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ समेतको विपरीत हुने गरी गुठी जग्गा कायम हुने अन्तिम मिति २०५४।३।८ मा गरेको निर्णय बदरभागी हुँदा बदर गरी रैकरतर्फको कानूनतः दर्ता यथावत कायम राखी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५४।४।२४।६ मा ऋद्धि राणा समेतले दिएको पुनरावेदन पत्र ।

गुठी संस्थानले क्षेत्राधिकार बाहिर गई निर्णय गरेको छ । गुठीको सेस्ता लालमोहर खड्ग निसाना, ताम्रपत्र शिलापत्र आदिको अभावमा कुनै जग्गा गुठी हुन सक्दैन । पेश भएका कानूनी दस्तावेजले विवादित गुठीको जग्गा भन्ने देखिदैन । एकपटक रैकर कायम भई दर्ता नापी भएको जग्गामा गुठी संस्थान ऐन, २०३९ को दफा ३९(१) को प्रयोग हुन नसक्ने भनी (ने.का.प. २०४४ पृष्ठ ८७०) सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको छ । उक्त जग्गा इचंकुको नै हो भन्नेमा पनि विवाद छैन । हाम्रा उजूर परेको जग्गा सीतापाइला गा.वि.स. वडा नं. ७(क) को इचंकुक्षेत्रको नै जग्गा हो । १९५३ को मोठबाट देखिएको भनी मोठकै आधारमा मात्र गुठी कायम गर्न मिल्दैन । म पुनरावेदकले भोगी आएको जग्गा लालमोहरले चन्द्र शम्शेरको नाउँमा दर्ता भएको र जग्गाधनी रानी जगदम्बा कुमारीले गरी दिएको बहाली चलन पूर्जाको हो । मेरो जग्गाको चारैतर्फ जगदम्बाकै जग्गा छन् । उजूरवालाको हक १९६५ मा श्री चन्द्र शम्शेरले खरीद गरेका वखत समाप्त भएको छ । हेमकुमारी राणाबाट चन्द्र शम्शेरले खरीद गरेको ६० (साठ्ठी) रोपनी जग्गा १९७५ मा नाप जाँच हुँदा बढ्न गई २०० रोपनी १४ आना ३ पैसा भएपछि श्री ३ भीम शम्शेरले भोग गर्नु भनी लालमोहर समेत भएकोमा यसलाई गुठी संस्थानले अन्यथा गराउन सकेको छैन । यसरी जगदम्बाकुमारीको भोगचलनमा आएको जग्गामध्येको जग्गा मैले मोहीको रुपमा कमाई आएको र २०२१ सालमा नापी हुँदा जोताहा अस्थायी पूर्जा समेत पाएको मेरो जग्गा अर्थात कि.नं. ८७, ८८, ९० र २०५ का जग्गा गुठी कायम हुने गरिएको गुठी संस्थानको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको हुतराम वैद्यको पुनरावेदन पत्र ।

लालमोहरबाट समेत रैकर देखिएको जग्गालाई लालमोहर समेतलाई प्रमाणमा नलिई पुनरावेदनका दाताका नाउँमा दर्ता लगत कायम हुन आएपश्चात् विधिवत पुनरावेदकले हक हस्तान्तरण गरी लिका विवादित जग्गामा लगत कट्टा हुने भनी भएको गुठी संस्थानको निर्णय बदरभागी छ बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको मीना वैद्य पाण्डेको अधिकृत वारेस हुतराम वैद्यले दिएको पुनरावेदन पत्र ।

गुठी संस्थानको निर्णयमा कुन सालको रैकर परिणत भएको हो खुल्न नसकेको र पुनरावेदकले मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतको मिति २०४०।१।२।१ को फैसला समेतबाट दर्ता गरी पाएको देखिँदा त्यस्तो फैसलाबाट दर्ता भएको जग्गाका सम्बन्धमा पनि गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९ को अधिकार प्रशासकले प्रयोग गरी दर्ता बदर गर्न पाउने भन्न नमिल्ने देखिँदा शुरु गुठी संस्थानका प्रशासकबाट भएको निर्णय फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलका लागि विपक्षीलाई भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेतको आदेश ।

१९९५ सालको लालमोहरबमोजिमको जग्गा चन्द्रशम्शेर पछि रानी जगदम्बाको हक हुन आई निजको मोहीको हैसियतले रैकर परिणत दर्ता गरेको भन्ने छ । विवादित जग्गा सम्बन्धमा गुठीमा यो यसरी वीर भद्रेश्वर गुठीको लगत कायम छ भनी निर्णय गर्दा गुठीले भन्न सकेको पनि देखिँदैन । २०४६ सालमा भएको दर्ता निर्णयलाई बदर गर्न २०५० सालमा मात्र खडा भएको वीर बलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक धार्मिकस्थल संरक्षण परिषद्ले उजूर गरेको देखिँदा हकदैयाको पनि अभाव रहेको स्पष्ट छ । अर्थात स्थापना हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै आफ्नो हक थियो भन्ने कुरा वादी पक्षले प्रमाणबाट पुष्टि गर्न सकेको छैन । त्यसमा पनि यी पुनरावेदकहरूले शुरुदेखि नै तिरो तिरान गरी भोगचलन गरी आएको जग्गा निजहरूको होइन गुठीको हो भन्न सकिने आधार यथार्थमा देखिन आएन । यस कारण पनि विवादित जग्गाहरू गुठीको नभै पुनरावेदकहरूकै हकभोगको देखिन आयो ।

तसर्थ विवादित जग्गा गुठी कायम हुने ठहर्‍याई गुठी संस्थानले गरेको मिति २०५४।३।८ को निर्णय मिलेको नदेखिएकोले सो निर्णय उल्टी भई सो जग्गा पुनरावेदकहरूको नाउँमा दर्ता कायम हुने ठहर्छ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा मिति २०६२।१।१२ मा भएको फैसला ।

दावीका कि.नं. १३३, १३४, १३५, ८७, ८८, ९० २०५ र २०६ समेतका जग्गाहरू वि.स. १९५५ सालको दानपत्र काश्यपत्रबाट गुठी रहेको, सोको चारकिल्लाभिन्न उल्लिखित जग्गाहरू पर्ने भन्ने भै आएको नक्सा समेतबाट देखिन आएको र साविकदेखि नक्सा एवं फिल्डबुकमा बगैचा जनिई नक्सा मुचुल्कामा समेत हनुमानको मन्दिर, आनन्देश्वर, श्री भुवन शङ्करेश्वर, वीर महेश्वरको मन्दिर, देवताको चोक, गौचर बाटो समेत उल्लेख र १९५३ सालको मोठमा समेत मन्दिर रहेको उल्लेख भएबाट त्यस्ता गुठीका जग्गालाई विपक्षीहरूले रैकर परिणत गराएको देखिँदा गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९(१) बमोजिम रैकरको लगत कट्टा गरी गुठी नै कायम हुने गरी मिति २०५४।३।८ मा कानूनसम्मत निर्णय गरिएकोमा उक्त निर्णय बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला बदर गरी गुठीको सम्पत्ति संरक्षण गरिपाऊँ भनी गुठी संस्थान एवं श्री वलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल संरक्षण परिषद् २०५० टेकु पचलीघाट समेतका तर्फबाट छुट्टाछुट्टै यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी पुनरावेदकका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता रमेशकुमार मैनालीले विवादित जग्गाहरू वि.सं. १९५५ सालको दानपत्र काश्यपत्रको चारकिल्लाभिन्नका जग्गाहरू रहेको तथ्य नापनक्सा मुचुल्काबाट देखिइरहेको अवस्थामा त्यसतर्फ विवेचना नै नगरी विपक्षीहरूको रैकर परिणत गराएको कार्यलाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला उल्टी गरी गुठी कायम गर्ने गरेको गुठी संस्थानको निर्णयलाई सदर कायम गरिपाऊँ भनी गर्नु भएको बहस सुनियो ।

पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मिलेको छ, छैन गुठी संस्थान समेतको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

यसमा विवादित कि.नं. १३३, १३४, १३५, ८७, ८८, ९०, २०५ र २०६ समेतका जग्गाहरू लालमोहर र काश्यपत्रबमोजिम वीर भद्रेश्वर र श्री वीर भगवती गुठीअन्तर्गतका तैनाथी जग्गाहरू भएकोमा

उक्त जग्गाहरू विभिन्न व्यक्तिहरूले आफ्ना नाममा दर्ता गराई धर्मलोप गरेकोले कारवाही गरी गुठी तैनाथी कायम गरिपाऊँ भनी परेको श्री वीर वलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल संरक्षण परिषद्का गुठियार समेत राजकुमार कुँवरको निवेदनका आधारमा गुठी संस्थानका प्रशासकले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९ को उपदफा (१) बमोजिम रैकरको लगत कट्टा गरी गुठी नै कायम हुने ठहराई निर्णय गरेको देखिन्छ । त्यसउपर परेको पुनरावेदनमा पुनरावेदन अदालत पाटनले गुठी संस्थानका प्रशासकको उक्त निर्णय उल्टी गरी सो जग्गा दर्तावालाका नाउँमा नै दर्ता कायम हुने ठहराई फैसला गरेउपर गुठी संस्थान समेतको यस अदालतमा पुनरावेदन परी प्रस्तुत मुद्दा निर्णयार्थ पेश हुन आएको अवस्था छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा विवाद देखाएका जग्गाहरू वि.सं. १९५५ सालको लालमोहर र काश्यपत्रमा उल्लिखित चारकिल्लाभिन्न पर्ने मन्दिर एवं बगैचाले चर्चेका जग्गाहरू हुन् भनी शुरुमा राजकुमार कुँवरले निवेदन दावी लिएका र यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा समेत पुनरावेदकहरूले सोही दावी जिकीर दोहोऱ्याएको पाइएको छ । आफूखुशी लेखिने चारकिल्ला र लालमोहर समेतका मुद्दा पर्नु धेरै वर्षअघिका लिखतमा उल्लिखित चारकिल्लामा आधारभूत अन्तर छ । कतैबाट पुष्टि गर्नु नपर्ने फिराद, निवेदन, राजीनामा बकसपत्र र करारनामा आदि लिखतमा लेखिएका चारकिल्ला स्वयममा निश्चयात्मक प्रमाण हुन सक्दैन । रजिष्ट्रेशनको १६ नं. ले यस्ता लेखिने किल्लाको स्वतन्त्र पुष्टि हुनुपर्ने स्वीकारेको छ । लालमोहर, काश्यपत्र, गुठीपत्र, दानपत्र, शिलालेख र ताम्रपत्र जस्ता मुद्दा पर्दा काम लाग्ला भन्ने उद्देश्यले खडा नगरिएका लिखतमा उल्लिखित चारकिल्लाको प्रामाणिक महत्व निश्चयात्मक हुन्छ । तर यस्ता लिखतको सक्कल नहेरी केवल पक्षले लेखेको वा प्रतिलिपि भनी देखाएको आधारमा अदालतले न्यायिक धारणा बनाउन सक्दैन । त्यसैले, पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६०।७।३, मिति २०६०।९।२९ र मिति २०६१।३।१४ बाट गुठी संस्थान र श्री वीरवलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल संरक्षण परिषद्का नाममा उक्त वि.स. १९५५ सालको काश्यपत्रको सक्कल पेश गर्न आदेश भएकोमा गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालयले

उक्त काँश्यपत्रको सक्कल गुठीका गुठियार रामकुमार कुँवरसँग हुने भनी जवाफ पठाएको र श्री वीर बलभद्र कुँवर गुठी ऐतिहासिक तथा धार्मिक स्थल संरक्षण परिषदले समेत उक्त काँश्यपत्र यस कुँवर परिषदमा नभएको भनी जवाफ दिएबाट पुनरावेदन समेतमा विवादित जग्गाको स्रोत भनी दावी लिएको काँश्यपत्रको सक्कल दावीकर्ताहरूले पेश गर्न सकेको देखिँदैन। यस्तो स्थितिमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ७(ख) ले सो पेश भएको भए सो प्रमाण निजकै विरुद्धमा लाग्न सक्ने किसिमको रहेछ, भनी अनुमान गर्नुपर्ने देखिन आएको छ। आफैँले प्रतिलिपि भनी पेश गर्ने पक्षसँग सो लिखत यदि भएको भए नरहने वा नहुने अवस्था पर्दैन। हकका स्रोत मानिएका यस्ता लिखतको फोटोकपी वा प्रतिलिपि मात्र हेरेर न्यायिक अवधारणा बनाउन न्यायोचित हुँदैन। सो लिखत अदालतले पेश गर्न आदेश दिँदा पनि पेश नगर्नुबाट निजका विरुद्ध अवधारणा बन्दछ। प्रमाण ऐनको दफा ३५(१) बमोजिम सो लिखत पेश गरी पुनरावेदकहरूले प्रमाणित गराउन नसकेबाट त्यस्तो प्रमाणको अस्तित्व, आधिकारीकता र विश्वसनीयतामा नै प्रश्न खडा भएकोले प्रमाणका लागि ग्रहणयोग्य देखिएन।

३. त्यसैगरी विवादका जग्गाहरू गुठी संस्थानद्वारा सञ्चालित रहेको वा यो यस किसिमले पूजाआजा चलाई आएको छ भनी स्पष्ट दावी जिकीर लिन सकेको पाइँदैन। मूलतः जुन काँश्यपत्र लिखतका आधारमा गुठी संस्थानका प्रशासकले विवादका जग्गाको रैकरको लगत कट्टा गरी आफ्नो अर्थात् गुठी कायम गरिएको छ, सो लिखत गुठी संस्थानसँग छैन। अन्यत्र कतै पनि रहेको पुष्टि गर्न सकेको छैन। अदालतबाट मिति २०६०।१।२५ मा भई आएको नक्सा मुचुल्कामा विवादित जग्गाहरू प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूको भोगचलनमा रहेको भन्ने देखिएको र फिल्डबुक उतारबाट समेत यिनै प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरू मोही हुन् भन्ने देखिएको छ। फिल्डबुकमा विभिन्न व्यक्ति जग्गाधनी देखाइएका छन्।

४. यसअघि विभिन्न अदालतमा दायर भई प्रतिवादीहरूको हकभोग स्थापित भएका निर्णय बदरमा दावी समेत नभई ती यथास्थानमा छन्। अहिले गुठी संस्थानमा निवेदन दिई कारवाही आरम्भ गराउने पुनरावेदक राजकुमार कुँवरले नै पहिले मुद्दा गरी

विवादित जग्गा आफ्नो कायम गराउने प्रयास गर्दा असफल भएपछि २०५० सालमा संस्था खडा गरी सोका आवरणमा गुठी संस्थानमा निवेदन गरी गुठी संस्थानका माध्यमले प्रस्तुत कारवाही उठाएको देखिन्छ। गुठी रैतान नम्बरी, गुठी तैनाथी वा गुठी अधीनस्थ जग्गा भए यसको स्रोत, दर्ता तथा बन्दोवस्तीका आधार प्रमाण गुठी संस्थानमा रहनै पर्ने वा उसको पूर्ण जानकारीमा रहनु पर्ने हुन्छ।

५. “गुठी रैतान नम्बरी जग्गा” हुन गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा २(ज), अनुसार “दर्तावालाले संस्थालाई मालपोत बुझाउनु पर्ने वा उसको पूर्ण जानकारीमा रहनु पर्ने जग्गा सम्भन्नु पर्छ”, “गुठी तैनाथी जग्गा” हुन सोही ऐनको दफा २(ञ) अनुसार “कसैको नाममा दर्ता नभएको गुठी संस्थानको सम्पूर्ण अधिकार रहेको जग्गा सम्भन्नु पर्छ” र “गुठी अधीनस्थ जग्गा” हुन यही ऐनको दफा २(ट) अनुसार “दर्तावालाले संस्थानलाई जिन्सी बुझाई आएको जग्गा सम्भन्नु पर्छ”। यी अवस्था देखिएमा मात्र गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९(१) को अधिकारक्षेत्र प्रारम्भ हुन्छ। अधिकारक्षेत्र प्रारम्भ हुने पूर्वावस्थाको अभावमा सो दफाका अन्तरवस्तुभिन्न प्रवेश गर्न कानूनद्वारा निषेधित छ। यस दफाको संरचना हेर्दा, “गुठी तैनाथी जग्गा गुठी अधीनस्थ जग्गामा, गुठी अधीनस्थ जग्गा गुठी रैतान नम्बरी जग्गामा वा गुठीको घर वा जग्गा रैकरमा दर्ता भएको प्रमाणित हुन आएमा प्रशासकले वा प्रशासकको काम गर्ने प्रशासकीय प्रमुखले त्यस्तो गुठीको घर वा जग्गा साविकको गुठी तैनाथी जग्गा, गुठी अधीनस्थ जग्गा वा गुठी रैतान नम्बरीमा नै दर्ता गर्न सक्नेछ। त्यसरी दर्ता भइसकेपछि सो घर वा जग्गाको पहिले दर्ता भएको लगत कट्टा हुनेछ” भनी उल्लेख भएको पाइन्छ। यसबाट पूर्वावस्थाको विद्यमानतामा मात्र ऐनको दफा ३९(१) को अधिकार गुठी संस्थान र यसका प्रशासकका लागि क्रियाशील हुन्छ। यसको उल्टो प्रकृति देखाउने विवादित जग्गाको फिल्डबुक तथा त्यसमा लेखिएको व्यहोरा, रैकर परिणतका निर्णय, मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालत, काठमाडौँ जिल्ला अदालतका निर्णय आदेशहरू र अलग्गै स्रोतबाट विवादित रैकर दर्ता, नामसारी र वण्डापत्र आदि गुठी संस्थानमा निर्णयपूर्व पेश भएका पाइन्छन्। गुठी संस्थानले पहिले दर्ता भएको लगत कट्टा गर्ने

अर्थात् दर्ता बदर गर्ने जस्तो न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्दा आफू पक्ष नभई निर्णयकर्ता भएको महसूस गरी तदनुरूप न्यायिक आचरण प्रदर्शित हुनुपर्ने हुन्छ। प्रमाण मूल्याङ्कनका आधाभूत मान्यतालाई पनि उपेक्षा गर्न कदापि मिल्दैन। गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ३९(१) को अधिकार गुठीको संरक्षणका लागि दिइएको हो, कुनै व्यक्ति विशेषको पृष्ठपोषण गर्न दिइएको होइन। न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने निकाय वा व्यक्तिका आचार र व्यवहारमा निष्पक्षता, प्रमाणको मूल्याङ्कन गर्ने क्षमता र सक्षम निकायले विधिवत् रूपमा गरेका चुनौतीरहित निर्णयको सम्मान गर्ने न्यूनतम न्यायिक मान्यता प्रदर्शित हुनु पर्दछ। यसो हुन नसके अदालतका आँखामा त्यस्ता निर्णय आदेश त्रुटिपूर्ण तथा आपत्तिजनक भई बदरयोग्य हुन पुग्दछन्।

६. दावीका कि.नं. १३३, १३४ र १३५ का सम्बन्धमा यिनै पुनरावेदकमध्येका राजकुमार कुँवरले दर्ता बदर गरिपाउँ भनी दिएको मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०५२।१।२९ मा डिसमिस फैसला भई अन्तिम भएको पाइन्छ। वादीले डिसमिस गराउनबाट निजका हकमा प्रतिकूल असर हुन्छ। यिनै जग्गाहरू किशोर नरसिंह राणाको नाममा सा.नं. २४० मा १३-१०-१ जग्गा बगैँचा भनी दर्ता भई २००३ सालमा वण्डापत्र हुँदा पदम नरसिंह राणाको अंश भागमा परी मिति २०२४।६।२३ मा रैकर समेतमा परिणत भएको मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट देखिन्छ।

७. दावीका कि.नं. ८७, ८८, ९०, २०५ र २०६ का जग्गाका सम्बन्धमा निवेदक/प्रतिवादी धर्मेश लामा विपक्षी/वादी हुतराम वैद्य भएको दर्ता बदर गरी दर्ता गरिपाउँ भन्ने मुद्दामा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतबाट मिति २०४०।१।२१ मा उक्त जग्गाहरू प्रत्यर्थी प्रतिवादी हुतराम वैद्यका हकमा फैसला भई अन्तिम भएर रहेको पाइन्छ। यसरी मिसिल संलग्न प्रमाणहरू एवं अदालतका फैसलाहरूबाट विवादित जग्गाहरू प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूको भोग, स्वामित्व र तिरोतिरानका हुनु भन्ने देखिएको छ। ती विधिवत् भएका फैसलालाई चुनौती दिई बदर गराउन नसकेको अवस्थामा तिनीहरूको कानूनी अस्तित्व रहिरहेसम्म विवादित जग्गाहरू अन्य कुनै व्यक्ति वा संस्थाका हुनु भनी विधिसम्मत मान्न र भन्न सकिने अवस्था हुँदैन।

८. अतः माथि विवेचित आधार एवं प्रमाणबाट विवादित जग्गा गुठी कायम हुने भनी गुठी संस्थानबाट भएको निर्णय उल्टी गरी ती जग्गाहरू प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूको नाममा दर्ता कायम हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६२।१।१२ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह

इति संवत् २०६८ साल साउन २४ गते रोज ३ शुभम्...
इजलास अधिकृत:-पुष्पराज थपलिया

निर्णय नं.८६५४

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह

माननीय न्यायाधीश श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

२०६६-WO-१३११

आदेश मिति: २०६७।१।१५

विषय:- उत्प्रेषण/परमादेश।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. २९ घर भै हाल ऐ. ऐ. वडा नं. २९, ठमेल स्थित फन्किबुद्ध रेष्टुरेण्ट एण्ड बारका सञ्चालक वर्ष ३५ को सुनील गुरुङ्ग समेत विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

- शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्ने कर्तव्य निर्वाह गर्दा कसैको कानूनप्रदत्त हक अधिकारमा रोक लगाउन, नागरिकको कार्य र व्यवहारलाई कानूनविपरीत नियन्त्रित गर्नु र पेशा व्यवसायलाई कानूनको अधिकार र आधारबिना नियमन एवं सीमाङ्कन गर्नु युक्तिसंगत तथा कानूनी भन्न नमिल्ने।
- रात्रिकालीन व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यावसायी वा यसका कर्मचारीले अथवा

यस्ता स्थलमा जाने सेवाग्राही वा उपभोक्ताले कानून उल्लंघन गरेको अवस्थामा कानूनी कारवाहीबाट छूट पाउने कुरा हुँदैन। तर यस्ता स्थलमा यदाकदा कानून उल्लंघनको कुनै घटना भएमा त्यस्ता कानून उल्लंघनकर्तालाई कानूनबमोजिमको कारवाही गर्नुपर्ने अवस्थामा सो व्यवसायलाई नै कानूनविपरीत नियन्त्रित र नियमित गर्नु उचित मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं. ३)

- राज्यको कुनै संयन्त्रबाट व्यक्ति, व्यावसायी, प्रतिष्ठान वा अन्य कसैउपर नैतिकता, सदाचार र अनुशासन पालना निमित्त कुनै नियन्त्रण वा नियमन गर्न परेमा सो नियन्त्रण औचित्यपूर्ण देखिनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै नियन्त्रण कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारअन्तर्गत गरिएका हुनुपर्छ तथा कानूनको आधारबिना प्रशासकीय आदेशबाट मात्र यस्तो नियन्त्रण गरिन नहुने।
- कानूनी व्यवस्थाको अभावमा भिन्न-भिन्न समय वा भिन्न-भिन्न पदाधिकारीबाट व्यवसायको समय सीमा निर्धारण गर्ने, आफ्नो इच्छाअनुकूलको निर्देशन जारी गर्ने र व्यवसायको सञ्चालनमा अवरोध उत्पन्न हुन सक्ने गरी अन्य काम कुरा गर्ने कार्य उचित र मनासिव मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं. ४)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू चन्द्रकान्त ज्ञवाली, डा. भीमार्जुन आचार्य, नेत्र आचार्य, दीपेन्द्र पौडेल, ऋषिराम घिमिरे र सुवास आचार्य

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

आदेश

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम दायर भई पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :

हामी निवेदकहरूले प्रचलित नेपाल कानूनका अधीनमा रही आ-आफ्ना व्यवसायहरू सञ्चालन गर्दै आएका छौं। रात्रिकालीन समयमा हाम्रा व्यवसायहरू सञ्चालन हुनुपर्ने हुँदा यी व्यवसायका स्वभाव र प्रकृति अन्य व्यवसायको भन्दा केही भिन्न र पृथक छन। व्यवसायिकरूपमा हेर्दा रात्रिकालीन समयमा दोहोरी, गजल, डान्स रेष्टुरेण्ट, लञ्च बार, पब, रेष्टुरेण्ट एण्ड बार, लाइभ ब्याण्ड र डिस्को सञ्चालन भैरहेका छन्। यी रात्रिकालीन व्यवसायहरू मध्ये डिस्को, पब र लञ्च बार पूर्णतः रातिको समयमा मात्र सञ्चालन हुने व्यवसाय हुन्। लगानीको आधारमा पनि यी व्यवसायहरू अन्य व्यवसायभन्दा महङ्गो र खर्चिला हुन्छन। बाहिरी वातावरण र अन्य मानिसहरूको नियमित क्रियाकलापहरूमा असर नपरोस भन्ने उद्देश्यले यस्ता डिस्को, पब र लञ्च बारहरू पूर्णतः साउण्डप्रुफ पद्धतिमा निर्माण गरिएका हुन्छन।

रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसायहरू दोहोरी, गजल, डान्स रेष्टुरेण्ट, लञ्चबार, पब, रेष्टुरेण्ट एण्ड बार, लाइभ ब्याण्ड र डिस्को आदि सञ्चालन गर्ने व्यवसायीहरू, पेशाकर्मीहरूको व्यवसाय तथा पेशालाई सम्मानयुक्त, कुशल र प्रभावकारी बनाउन तथा पेशाको मर्यादा र दायित्वमा एकरूपता ल्याउन नेपाल रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता, २०६५ लागू गरिएको छ। नेपाल रात्रि उद्योग व्यवसायी संघद्वारा तयार पारिएको नेपाल रात्रि उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता, २०६५ ले व्यवसायीले पालना गर्नुपर्ने विभिन्न आचारसंहिता निर्धारण गर्नुको साथै राजधानीको सम्पूर्ण रात्रि व्यवसाय साँझ ७ बजेदेखि विहान ३ बजेसम्म सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ।

यसरी, हामी निवेदकहरूले नेपालको अन्तरिम संविधानद्वारा प्रदत्त कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकारअन्तर्गत रात्रिकालीन उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्न अनुमति प्राप्त गरी व्यवसाय सञ्चालन गरेको भएतापनि विपक्षीहरूको मनोमानी र स्वेच्छाचारी कार्यले हाम्रो व्यवसायमा गम्भीर असर र अवरोध पुग्दै आएको छ। रातिको कति समयसम्म यस्ता व्यवसायहरू सञ्चालन हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा निश्चित मापदण्ड निर्माणका लागि विपक्षीहरूको नाममा परमादेशलगायत अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश वा निर्देशनहरू जारी गराई पाउन

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १(२), धारा २, धारा १२(३) (च) धारा १३(१), धारा १९(१) धारा ३० (१) धारा ३२ र धारा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम निम्न निवेदन गर्दछौं :-

स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ५(५) ले अन्य कुराका अतिरिक्त जिल्लामा शान्ति व्यवस्था र सुरक्षा कायम राख्ने कर्तव्य प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुने व्यवस्था गरेको छ। शान्ति व्यवस्था र सुरक्षा कायम गर्नु भन्नुको अर्थ व्यक्तिको उद्योग व्यवसायको हितको संरक्षण समेत गर्नु हो। विदेशी पर्यटकहरूका लागि अति उपयोगी हुने रात्रिकालीन व्यवसायको महत्वलाई बुझी उनीहरूको हितको संरक्षण गर्ने दायित्व समेत प्रमुख जिल्ला अधिकारीको रहन आउँछ। तर, यस विपरीत प्रमुख जिल्ला अधिकारीले रात्रिकालीन व्यवसायलाई हतोत्साही गर्न आफूखुशी व्यवसाय सञ्चालनको समय किटान गरिदिने र त्यस्ता व्यवसायहरूको स्वतन्त्रतामा आघात पुग्ने गरी निर्देशनहरू जारी गर्दै आएका छन्।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३) (च) मा प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पेशा, रोजागार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता हुने भन्ने व्यवस्था छ। धारा १३(१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् कसैलाई कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ। धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हकको सुनिश्चितता गरिएको छ। धारा १९(१) मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। धारा ३०(१) मा प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई उचित श्रम अभ्यासको हक हुने भन्ने व्यवस्था छ। कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता भन्नाले रात्रिकालीन व्यवसाय समेतलाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ। यस कुराले सर्वसाधारण जनताको सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा रोक लगाउने वा कुनै खास उद्योग, व्यापार वा सेवा राज्यले मात्र सञ्चालन गर्नका लागि कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कुनै कानून बनाउन रोक लगाउन सक्दैन। तर, रातिको समयमा उद्योग सञ्चालन गर्ने अनुमति प्राप्त व्यक्ति वा संस्थालाई उनीहरूको व्यवसायमा आघात पुग्नेगरी कुनै कार्य विपक्षीबाट गर्न गराउन सम्भव छैन।

श्री सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी श्रमजीवी महिलाहरूप्रति डान्स रेष्टुरेण्ट, डान्स बार जस्ता कार्यस्थलमा हुने यौन उत्पीडन नियन्त्रण निर्देशिका, २०६५ ले सम्पूर्णरूपमा रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसायको आवश्यकता र महत्वलाई मान्यता प्रदान गरेको छ। सम्मानीत अदालतले यसको Regulation को लागि स्पष्ट कानूनी मापदण्ड नभएको अवस्थालाई स्वीकार गर्दै मूलतः कामदारहरूका लागि एउटा अन्तरिम मापदण्ड जारी गरेको अवस्था हो।

निश्चय नै, स्वतन्त्रताको अधिकार अनियन्त्रित अधिकार होइन। यसमा संसदले बन्देजहरू लगाउन सक्दछ। तर, त्यस्ता बन्देजहरू कम्तिमा निम्न शर्तहरूको अधीनमा हुनु पर्छ :

- Each restriction must be reasonable.
- The restriction must be under the authority of law
- No restriction can be imposed by executive action alone without there being a law to back it up.

यसरी संविधानद्वारा, प्रदत्त मौलिक हक माथि बन्देज लगाउँदा माथि उल्लिखित शर्तहरू अनुशरण गर्नुपर्ने दायित्व विपक्षीको हो। कुनै व्यवसाय गर्न अनुमति प्रदान गरी सकेपछि, त्यस्तो व्यवसाय निर्वाध रूपमा सञ्चालन पनि हुन दिनु पर्दछ। जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा अधिकारी द्वारा मनोमानी ढङ्गले डिस्को, पब, लञ्चबार जस्ता रात्रिकालीन व्यवसायहरूको समय सीमा किटान गर्ने कार्य प्रष्ट रूपमा कानून वा संविधानले समर्थन नगरेसम्म अवैध र स्वेच्छाचारी मान्नुपर्ने हुन्छ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा लिइएका कानूनी तथा संवैधानिक प्रावधान, आधारप्रमाण र मान्यताहरूको आधारमा रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसायहरूको सञ्चालन अनुगमन तथा नियमनका लागि एउटा छुट्टै र विशिष्ट कानून अविलम्ब निर्माण गर्नु भनी विपक्षीका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ। त्यस्तो कानून निर्माण नभएसम्म रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसायहरूले बिना कुनै रोकटोक र अवरोध आफ्ना व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने गरी यस अदालतद्वारा निर्देशिका जारी गरिपाउँ। डिस्को, पब र लञ्चबार अन्य रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसायहरूभन्दा पृथक हुने भएकोले उनीहरूको प्रकृति र स्वभावअनुसार रातिको

समयमा बिना कुनै अवरोध व्यवसाय सञ्चालन गर्न दिनु भनी विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ । यस रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म निवेदकहरू मुख्यतः डिस्को, पब र लञ्च बारलाई उनीहरूले आचारसंहितामा उल्लेख गरेअनुरूप कम्तीमा रातिको ३ बजेसम्म आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गर्न दिनु र कानूनप्रदत्त उनीहरूको अधिकारमा कुनै हस्तक्षेप नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ । विषयवस्तुको गम्भीरताको आधारमा यस रिट निवेदनको सुनुवाईमा अग्रधिकार पाउँ भन्ने निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? सोको कुनै कारण भए यो सूचना प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई दिनु । लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि, यस अदालतको अभिलेख शाखाबाट निवेदक प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय समेत भएको रिट नं. ८००५ मिति २०६५।८।११ मा फैसला भएको उत्प्रेषण मुद्दाको सक्कल मिसिल समेत यसै साथ संलग्न गरी नियमानुसार पेश गर्नु । प्रस्तुत मुद्दामा अन्तरिम आदेश समेतको माग भएको देखिँदा सो सम्बन्धमा छलफल गर्न मिति २०६७।४।१२ गतेको पेसी तोकिएको छ । सोको सूचना महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु भनी यस अदालतबाट मिति २०६३।३।२२ मा भएको आदेश ।

यसमा, निवेदकले नै पेश गरेको नेपाल रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता, २०६५ को अनुसूचीमा राति १२ बजेसम्म व्यवसाय सञ्चालन गर्ने र व्यवसाय सञ्चालन गर्ने अवधि स्थानीय प्रशासनले समय समयमा तोक्न सक्ने भन्ने व्यवस्था गरेको र जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको २०६६।१।१४ को पत्रमा आचारसंहिता भित्र रही काम गर्ने व्यवसायीलाई आचारसंहितामा तोकिएको समयसम्म व्यवसाय सञ्चालन हुने भन्ने समेत उल्लेख भएको हुँदा सो परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा अन्तरिम आदेश जारी हुने अवस्थाको विद्यमानता देखिएन, नियमानुसार गर्नु । साथै नियमनकारी कानून

र निर्देशिकाको माग गरिएको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा छिटो निर्णय हुनु वाञ्छनीय देखिएकोले लिखित जवाफ परेपछि, अवधि नाघेपछि प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्रधिकार दिई नियम बमोजिम पेश गर्नु भनी यस अदालतबाट २०६७।४।१९ मा भएको आदेश ।

प्रस्तुत रिट निवेदनको सम्बन्धमा जनताको जीउ धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण शान्ति सुरक्षा तथा अमन चयन कायम राख्नु यस कार्यालयको काम कर्तव्य भएको र रात्रि उद्योग व्यवसायीद्वारा नेपाल रात्रि उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता, २०६५ को परिपालना गरेमा यस कार्यालयबाट निजहरूको हक अधिकारमा हनन हुने कुनै कार्य नगरेको हुँदा रिट निवेदन व्यहोरा भुट्टा भएकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफ ।

संविधानतः कानून निर्माण गर्ने एकलौटी जिम्मेवारी व्यवस्थापिका-संसदको हो । यस सचिवालयको होइन । व्यवस्थापिका-संसदको सचिवालयको रूपमा सहयोग गर्ने कारणले मात्र प्रत्यर्थी बनाइएको हो भने पनि कानून निर्माण गर्ने सवैधानिक दायित्व पूरा गर्नु भनी विधायिकी अङ्गलाई परमादेश जारी हुन सक्दैन । यसो गर्नु शक्तिपृथक्कीकरणको सिद्धान्त तथा रिटको अवधारणाप्रतिकूल हुन जान्छ । कुन ऐन के कस्तो बनाउने, के कति संशोधन वा खारेज गर्ने भन्ने विषय विधायिकीको अधिकारको कुरा हो भनी सम्मानीत अदालतले नेकाप २०६०, पृष्ठ ९०८ मा सिद्धान्त प्रतिपादन गरी यो मान्यतालाई स्वीकार गरिसकेको अवस्था छ । त्यसका अतिरिक्त प्रक्रियाको दृष्टिले समेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र व्यवस्थापिका-संसद नियमावली, २०६३ मा रहेको व्यवस्थापन कार्यविधिवमोजिम कानून निर्माणको सन्दर्भमा विधायिकी अङ्गको अग्रसर (Proactive) भूमिका हुने देखिँदैन । कानून निर्माणमा यो स्वयं क्रियाशील हुने होइन । कुनै पनि विषयमा कानून निर्माण गर्नको लागि यस सम्बन्धी विधेयक या त नेपाल सरकारको तर्फबाट व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्नुपर्ने हुन्छ, अथवा गैरसरकारी विधेयकको रूपमा व्यवस्थापिका-संसदका कुनै माननीय सदस्यले व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयमा दर्ता गराउनु पर्ने हुन्छ । रिट निवेदकले माग गर्नु भएका विषयमा कानून

निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता महसूस गरी प्रचलित कानूनबमोजिम कुनै विधेयक व्यवस्थापिका-संसदमा प्रस्तुत भएमा त्यसमा यथाशीघ्र विधायिकी प्रक्रिया प्रारम्भ गरी त्यसलाई कानूनको रूपमा पारित गर्ने दिशामा व्यवस्थापिका -संसद निरन्तर रूपमा प्रतिबद्ध र क्रियाशील रहने कुरा सम्मानीत अदालतसमक्ष सादर निवेदन गर्दछु । विधायिकी कार्य र निकायको प्रकृतिलाई नै वेवास्ता गरी निश्चित विषयमा कानून निर्माण नभएको भन्दै व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयलाई प्रत्यर्थी बनाई सम्मानीत अदालतमा रिट निवेदन दायर गर्ने प्रवृत्ति नै संविधान र विधिशास्त्रअनुकूल नहुँदा यो प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको समेत अग्रसरता आवश्यक रहेको व्यहोरा सादर निवेदन गर्दछु । अतः के कस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गरेर कस्तो कानून कहिले निर्माण गर्ने भन्ने विषय विधायिकी विवेक र बुद्धिमत्ता भित्रको कार्य भएकोले यस्तो विषयमा सम्मानीत अदालतबाट आदेश जारी गर्नु उपयुक्त नहुने हुँदा प्रतिपादित सिद्धान्तका आधारमा नै प्रस्तुत निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरिपाऊँ भन्ने संविधानसभा व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको लिखित जवाफ ।

शान्ति सुरक्षा र अमन चयन खलबल्याउने अवस्था सिर्जना नभएसम्म व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्न कसैबाट रोकावट बाधा विरोध हुँदैन । साथै यसै सम्बन्धमा सम्मानीत अदालतबाट जारी भएका निर्देशिका तथा आचारसंहिता सम्बन्धित व्यवसायीबाट पूर्ण पालना भए कुनै पनि समस्या आउने देखिदैन । यस क्षेत्रलाई नियमित गर्न कानून बनाउने सम्बन्धमा हालका मौजुदा ऐन कानून भएको र त्यसको पूर्ण पालना गर्दा पुग्ने देखिन्छ । साथै कतिपय अवस्थामा अपूरो अधूरो भएको महसूस भए समयअनुसार ऐनमा संशोधन परिमार्जन गर्न सकिने अवस्था छ । यस मन्त्रालयको प्रत्यक्ष संलग्नता नरहेको र कानूनको समयानुकूल परिवर्तन गर्न यस मन्त्रालय सकारात्मक रहेकाले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई रहन नपर्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकहरूले यस कार्यालयको के कुन काम, कारवाही वा निर्णयबाट निजहरूको संविधानद्वारा प्रदत्त पेशा वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न

पाउने मौलिक हकको उपभोगमा बाधा पुगेको हो भन्ने सम्बन्धमा आफ्नो निवेदनमा कुनै कुरा पनि उल्लेख गर्न सक्नु भएको छैन । संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको उपभोगमा बाधा पुगेको भनी दावी लिनेले यो, यो मौलिक हकको उपभोग गर्नमा यो, यस निकाय वा पदाधिकारीले यो, यसरी बाधा उत्पन्न गराएको भनी स्पष्ट रूपमा दावी लिनुका अतिरिक्त सो कुरालाई पुष्टि गर्ने तथ्ययुक्त सबूद प्रमाण समेत अदालतका सामु पेश गर्न सक्नु पर्दछ । विपक्षी निवेदकहरूले हाल रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसाय सञ्चालन गर्दै आएका छौं भनी निवेदनमा स्पष्टसंग उल्लेख गरेको अवस्थामा सो व्यवसाय सञ्चालनमा बाधा पुगेको भनी लिएको दावी सत्य होइन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ ।

जहाँसम्म रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसाय सञ्चालन, अनुगमन तथा नियमनका लागि एउटा छुट्टै र विशिष्ट कानून निर्माणको प्रश्न छ, तत्सम्बन्धमा कानून निर्माणको कार्य व्यवस्थापिकाको एकलौटी अधिकारभित्रको विषय भएको, कार्यकारीले आवश्यकताका आधारमा नयाँ कानून निर्माणका लागि व्यवस्थापिका संसदमा विधेयक पेश गर्ने गरेको एवं वर्तमान अवस्थामा स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ अनुसार रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसाय सञ्चालन हुने गरेको विपक्षी निवेदक स्वयंले आफ्नो निवेदनमा दावी लिनु भएको समेत कारणबाट हाल रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसाय सञ्चालन, अनुगमन तथा नियमनका लागि एउटा छुट्टै र विशिष्ट कानून निर्माण हुनु पर्ने अवस्था नभएको र भविष्यमा आवश्यकता महसूस भएमा सो सम्बन्धी कानून निर्माण हुने नै भएको र निवेदकले सम्मानीत अदालतबाट मिति २०६५।८।१३ मा जारी निर्देशिका बमोजिम रात्रि व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेको भनी उल्लेख गरेको अवस्थामा सोही विषयमा सम्मानीत अदालतबाट पुनः अर्को निर्देशिका जारी हुनुपर्ने अवस्था नभएकाले विपक्षीको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने अवस्था छैन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

कुनै पनि उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय सञ्चालन अनुगमन तथा नियमनको व्यवस्था प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्बन्धित निकायबाट भैरहेको

र सो विषयका सम्बन्धमा पृथक-पृथक कानून बनाउन आवश्यक भएमा सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक कारवाही प्रारम्भ हुने नै छ । मुलुकलाई कस्तो किसिमको कानून आवश्यक पर्ने र त्यस्तो कानून कहिले बनाउने भन्ने कुरा कार्यकारी निकाय, नेपाल सरकारको अन्तर्निहित विशेषाधिकारको विषय भएकोले विपक्षीहरूद्वारा कानून बनाउने सम्बन्धमा सम्मानीत अदालत समक्ष निवेदन दिनुको कुनै औचित्य नै नदेखिदारीट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने कानून तथा न्याय मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदन सहितको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी निवेदक तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू चन्द्रकान्त ज्ञवाली, डा.भीमार्जुन आचार्य, नेत्र आचार्य, दीपेन्द्र पौडेल, ऋषिराम घिमिरे र सुवास आचार्यले निवेदकहरूले आफ्नो रात्रिकालीन व्यवसाय सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृति लिई सञ्चालन गर्दै आएको र राज्यलाई तिर्नुपर्ने कर तिर्दै आएका छन् । काठमाडौंमा सञ्चालन हुने रात्रिकालीन व्यवसाय विदेशी पाहुनाहरूको हित र मनोरञ्जन समेतलाई ध्यानमा राखेर सञ्चालन गर्नुपर्ने भएको र स्वभावैले यो व्यवसाय रातको समयमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यो व्यवसाय सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा कुनै कानूनी व्यवस्था नभएकोले हाल व्यवसायीद्वारा नै आचारसंहिता बनाई पालना गरी आएको अवस्था छ । व्यवसाय सञ्चालनमा कानूनी व्यवस्थाको अभावमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कहिले ११ बजेसम्म सञ्चालन गर्नु भन्ने र कहिले १२ बजे रातिसम्म व्यवसाय सञ्चालन गर्नु भनी आदेश दिइने गरिएको हुँदा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आफ्नो इच्छानुसार स्वेच्छाचारी आदेश दिएबाट निवेदकको व्यवसायमा असर परेको हुँदा बिना अवरोध आचारसंहिताअनुरूपको समयसम्म रात्रिकालीन व्यवसाय सञ्चालन गर्न दिनु र रात्रिकालीन व्यवसायको लागि छुट्टै कानून निर्माण गर्नु भन्ने आदेश जारी हुनुपर्ने भनी गर्नु भएको बहस र विपक्षी तर्फबाट महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदीले निवेदकहरूले इजाजत पत्र लिदाकै अवस्थामा विहान १० बजेदेखि राति १० बजेसम्म मात्र मदिरा विक्री वितरण गर्नुपर्ने छ भन्ने शर्त उल्लेख भएकाले राति ३ बजेसम्म व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउनु पर्दछ भन्ने माग उचित

नभएको र सबै विषयमा सर्वोच्च अदालतले निर्देशिका बनाउने र कानून बनाउन निर्देशन दिन सम्भव नभएको हुँदा निवेदन मागबमोजिम हुनपर्ने होइन भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

दुवै तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहस सुनी मिसिल संलग्न सम्पूर्ण प्रमाण कागज अध्ययन गरी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो होइन सो विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निवेदकहरूले प्रचलित नेपाल कानूनको अधीनमा रही हामीले आ-आफ्ना रात्रिकालीन व्यवसायहरू सञ्चालन गर्दै आएको र रात्रिकालीन समयमा सञ्चालन हुने हाम्रो व्यवसायको प्रकृति र स्वभाव अन्य व्यवसायको भन्दा केही भिन्न र पृथक भई रात्रिकालीन समयमा दोहोरी, गजल डान्स रेस्टुरेण्ट, लञ्चबार, पब, रेस्टुरेण्ट एण्ड बार, लाइभ ब्याण्ड र डिस्को सञ्चालन भैरहेको तर यी व्यवसायहरू सञ्चालन गर्ने विधि र आचरण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अभाव भएको हुँदा पेशालाई सम्मानयुक्त, कुशल, प्रभावकारी बनाउन तथा पेशाको मर्यादा र दायित्वमा एकरूपता ल्याउन नेपाल रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसायीद्वारा नै आचारसंहिता २०६५ बनाई लागू गरिएको छ । सो नेपाल रात्रि उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता २०६५ बमोजिम राजधानीका सम्पूर्ण रात्रि व्यवसाय साँझ ७ बजेदेखि विहान ३ बजेसम्म सञ्चालन गर्ने आचारसंहिता निर्माण गरी सोहीअनुसार सञ्चालन हुँदै आएकोमा विपक्षी प्रमुख जिल्ला अधिकारीले रात्रिकालीन व्यवसायीलाई हतोत्साहित गर्न आफूखुशी व्यवसाय सञ्चालनको समय कितान गरी दिने र व्यवसायीहरूको स्वतन्त्रतामा आघात पुग्ने गरी निर्देशन जारी गर्दै आएको हुँदा रातिको समयमा बिना अवरोध व्यवसाय सञ्चालन गर्न दिनु र रात्रिकालीन मनोरञ्जन उद्योग व्यवसाय सञ्चालनको लागि छुट्टै कानून निर्माण गर्न आदेश जारी हुनुपर्ने भन्ने समेत निवेदकहरूको मुख्य निवेदन दावी भएकोमा रात्रिकालीन व्यवसाय सञ्चालन सम्बन्धमा सम्मानीत अदालतबाट जारी भएको निर्देशन तथा आचारसंहिता सम्बन्धित व्यवसायीबाट पूर्ण पालना भएमा कुनै समस्या नआउने र मौजुदा कानूनी व्यवस्था अधुरो अपूरो महसूस भएमा समयअनुसार ऐनमा

संशोधन परिमार्जन गर्न सकिने नै हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने अवस्था नभएको भन्ने प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ देखिन्छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी निवेदकहरू रात्रिकालीन समयमा सञ्चालन हुने दोहोरी, गजल, डान्स रेष्टुरेण्ट, लञ्च बार, पब, रेष्टुरेण्ट एण्ड बार, लाइभ ब्याण्ड डिस्को आदि सञ्चालन गरी मनोरञ्जन व्यवसाय सञ्चालन गर्दै आएको व्यवसायी भएको र सो व्यवसाय सञ्चालन गर्न विभिन्न निकाय जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय तथा महानगरपालिका कार्यालय काठमाडौँ समेतमा आफ्नो व्यवसाय दर्ता गरी र अनुमति लिई विधिवत् व्यवसाय सञ्चालन गर्दै आएका व्यवसायी देखिन्छन् । साथै निवेदकहरूले प्रचलित कानूनअनुसार कर प्रयोजनका लागि आफ्नो व्यवसाय दर्ता गरी आन्तरिक राजस्व विभागबाट इजाजतपत्र लिई राज्यलाई कानूनबमोजिम कर समेत तिर्दै आएको भन्ने समेत देखिन्छ । आफ्नो सो उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्दै आएको अवस्थामा विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालयले समय समयमा आफ्खुशी व्यवसायको समय सीमा निर्धारण गरी दिने गरेको र त्यसबाट पेशा रोजगार र व्यवसाय गर्न बाधा अवरोध सिर्जना भएको, उक्त कार्यालयको मनोमानी र स्वेच्छाचारी कार्यले व्यवसायमा कानूनप्रतिकूल असर परेको तथा पेशा रोजगार गर्ने सविधान प्रदत्त हक हनन् भएको भन्ने समेत निवेदकहरूको कथन रहेको छ । कानूनबमोजिम व्यवसाय गर्न इजाजत दिई व्यवसायीबाट कर समेत लिई आएकोमा निजहरूलाई सहज रूपमा व्यवसाय सञ्चालन गर्न उचित वातावरण मिलाई दिने, व्यवसायी र ग्राहक समेतलाई सुविधा र सुरक्षा प्रदान गर्ने राज्यको कर्तव्य हुन्छ । तर जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट समय समयमा कानूनी आधार बिना शान्ति सुरक्षाका नाममा व्यवसाय गर्न पाउने समय निर्धारण गर्ने गरेको र सो समय औचित्य, युक्तिसंगत आधार तथा प्रचलित कानूनमा आधारित नभई प्रशासनको इच्छा अनुकूल मनोमानी ढंगबाट निर्धारण गरी आएको कारणबाट व्यवसाय प्रभावित भई आफ्नो पेशा, रोजगार गर्न पाउने सवैधानिक स्वतन्त्रता हनन् भएकोले त्यस सम्बन्धमा कानून नै बनाई आफ्नो व्यवसायलाई व्यवस्थित, नियमित र नियन्त्रित हुनुपर्ने भन्ने निवेदकको माग रहेको छ ।

३. निवेदकहरूले रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसाय गर्ने गरी अनुमति पाएकोले सो व्यवसायलाई व्यवस्थित, नियमित तथा नियन्त्रित गर्ने सम्बन्धमा कानूनको अभाव भएको तथा कानूनद्वारा आफ्नो व्यवसाय नियमित तथा नियन्त्रित हुनुपर्ने भन्ने निवेदकहरूको मागलाई अनुचित भन्न मिल्ने, हुदैन । कानूनद्वारा नै हरेक व्यक्तिको काम, कर्तव्य, व्यवहार र व्यवसाय नियमित निर्देशित र नियन्त्रित हुनुपर्ने कुरा कानूनको शासनको मूल भावना नै रहेको छ । सभ्य राष्ट्रमा हरेक नागरिक, संस्था, उद्योग, प्रतिष्ठान एवं यसका अवयवहरूको क्रियाकलाप, कामकारवाही आचरण र व्यवहार कानूनद्वारा व्यवस्थित, नियमित र नियन्त्रित हुनु पर्ने हुन्छ । साथै राज्यको अङ्गहरू खास गरी कार्यपालिका र यसमा कार्यरत अधिकृतहरूले पनि कानूनबमोजिम नै शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । कानूनबमोजिम बाहेकको शासन व्यवस्था र शासन सञ्चालकको कामकारवाही स्वेच्छाचारी मात्र नभई कानूनको शासनको मर्म र भावनाप्रतिकूल हुने हुन्छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँले पनि प्रचलित कानूनद्वारा नै आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालय निवेदकहरूले सञ्चालन गरेको व्यवसायको नियमन र नियन्त्रण गर्ने नियामक निकाय नभई निश्चित काम कर्तव्य तोकिएको प्रशासनिक निकाय भएको र कानूनबमोजिम तोकिएको काममध्ये जिल्लाभित्र शान्ति सुरक्षा स्थापना गरी जिल्ला भित्रका सबै व्यक्ति, प्रतिष्ठान र व्यवसायीलाई सुरक्षाको अनुभूति गराउनु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रमुख कर्तव्य एवं दायित्व हुने कुरामा दुईमत हुन सक्तैन । तर शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्ने कर्तव्य निर्वाह गर्दा कसैको कानून प्रदत्त हक अधिकारमा रोक लगाउनु, नागरिकको कार्य र व्यवहारलाई कानूनविपरीत नियन्त्रित गर्नु र पेशा व्यवसायलाई कानूनको अधिकार र आधार बिना नियमन एवं सीमांकन गर्नु युक्तिसंगत तथा कानूनी भन्न मिल्दैन । शान्ति सुरक्षा स्थापना गरी व्यक्तिको जीवन यापनलाई सहज, सुगम, सुरक्षित एवं सम्मानपूर्ण बनाउनु जति आवश्यक छ, दिनभरको शारीरिक मानसिक काम बाट थाकेको व्यक्तिले आफ्नो इच्छाबमोजिमको खानपान गरी स्वस्थ मनोरञ्जन लिनु व्यक्तिको जीवन र स्वास्थ्यको लागि त्यतिकै आवश्यक हुन्छ । यसको लागि रात्रि मनोरञ्जन स्थलको रूपमा रहेको निवेदकहरूले सञ्चालन

गरेको रेस्टुरेन्ट, डान्सबार, पब, डिस्कोथेक, दोहरी, गजलगायतको स्थानमा जानु, खानपान गर्नु र समय विताउनु पाउने आधुनिक समयको आवश्यकता रहेको छ। यस्तो रात्रिकालीन समयमा मात्र सञ्चालित हुने रेस्टुरेन्ट, पब, डान्सबार, दोहरी, गजल स्थल इत्यादिले कुनै कानूनको उल्लंघन गरेमा बाहेक निर्वाध सञ्चालन हुन र गर्न पाउने कुरामा पनि दुइमत हुन सक्दैन। यस्ता रात्रिकालीन व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यवसायी वा यसका कर्मचारीले अथवा यस्ता स्थलमा जाने सेवाग्राही वा उपभोक्ताले कानून उल्लंघन गरेको अवस्थामा कानूनी कारवाहीबाट छुट पाउने कुरा हुँदैन। तर यस्ता स्थलमा यदाकदा कानून उल्लंघनको कुनै घटना भएमा त्यस्ता कानून उल्लंघनकर्तालाई कानूनबमोजिमको कारवाही गर्नुपर्ने अवस्थामा सोको सट्टा सो व्यवसायलाई नै कानूनविपरीत नियन्त्रित र नियमित गर्नु उचित मान्न सकिदैन। निश्चय नै प्रत्येक रात्रिकालीन व्यवसायीले शान्ति सुरक्षा भंग हुन नदिनेतर्फ स्वयं सचेत, सतर्क, तथा प्रयत्नशील रहनु पर्ने हुन्छ र यस्तो व्यवसाय सञ्चालन गर्दा केही निश्चित मापदण्ड, आचरण र अनुशासनका नियमहरू पालन गर्नुपर्ने हुन्छ। तर यस्तो मापदण्ड, आचरण र अनुशासनका नियमहरू पारदर्शी, स्थायी र सर्वसम्मत हुनु पर्ने विधिपूर्वक व्यवस्थित हुनपर्ने हुन्छ। साथै व्यवसायीले पालना गर्नुपर्ने नियमहरूमा अन्य कानूनी व्यवस्थाका अतिरिक्त स्वस्थकर परिकार, स्वस्थ र सम्मानपूर्ण व्यवहार, स्वस्थ र शालीन मनोरञ्जन, ध्वनि प्रदूषण नियन्त्रण, सदाचार र नैतिकतायुक्त सांस्कृतिक प्रदर्शन तथा कर्मचारीको सुरक्षाका उपाय, व्यवसाय सञ्चालनको समुचित समय सीमा निर्धारण इत्यादि स्पष्टतया उल्लेख हुनुपर्ने हुन्छ। तर जिल्ला प्रशासन कार्यालयले यी कुनै कुरामा विचार नगरी बिना कानूनी आधार केवल व्यवसाय गर्न पाउने समय निर्धारण गरी रात्रिकालीन व्यवसाय सञ्चालन गर्ने समय तोकी दिएको देखिएकोले र कानून बिनाको नियन्त्रण र नियमनबाट निवेदकहरूको पेशा रोजगार गर्ने हकमा आघात नपरेको भन्न मिलेन।

४. राज्यको कुनै संयन्त्रबाट व्यक्ति, व्यवसायी, प्रतिष्ठान वा अन्य कसैउपर नैतिकता, सदाचार र अनुशासन पालना निमित्त कुनै नियन्त्रण वा नियमन गर्न परेमा सो नियन्त्रण औचित्यपूर्ण देखिनु पर्ने हुन्छ। त्यस्तै नियन्त्रण कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारअन्तर्गत

गरिएका हुनुपर्छ तथा कानूनको आधार बिना प्रशासकीय आदेशबाट मात्र यस्तो नियन्त्रण गरिनु हुँदैन भन्ने स्पष्ट मान्यता रहेको छ। निवेदकहरूको व्यवसायको रात्रिकालीन समय सीमा निर्धारण गरिने जिल्ला प्रशासन कार्यालयको आदेश र कार्यका औचित्य, कानूनको आधार के हो भन्ने प्रत्यर्थी जिल्ला प्रशासन कार्यालयको लिखित जवाफबाट देखिन आउँदैन। औचित्य र कानूनी आधार बिनाको नियन्त्रण युक्तिसंगत नहुने मात्र नभई स्वेच्छाचारी हुने खतरा सदैव रहन्छ। यस्तो नियन्त्रणबाट कसैको कानून प्रदत्त हकमा असर पर्ने भएको अवस्थामा अदालतबाट हस्तक्षेप गर्नुपर्ने अवस्था पनि आउने हुन्छ। तसर्थ कुनै व्यवसाय वा व्यवसायी तथा व्यक्तिको स्वतन्त्रतापूर्वक घुमफिर गर्ने, खानपान गर्ने, मनोरञ्जन गर्ने जस्ता प्राकृतिक र स्वाभाविक अधिकार (Natural & Basic Rights) मा प्रतिकूल असर पर्ने गरी नियन्त्रण लगाउनु पर्ने अवस्था भए सो नियन्त्रण कानूनअन्तर्गत नै गर्नुपर्ने वाच्छनीय र आवश्यक हुन्छ। कानूनको आधार बिनाको प्रशासकीय आदेशबाट यस्तो नियन्त्रण गर्नु मनासिव, युक्तिसंगत एवं सर्वसम्मत नहुने हुन्छ। यस्तै विषयवस्तु समावेश भएको निवेदक जनहित संरक्षण मंच (प्रो पब्लिक) का तर्फबाट अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा वि.नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मंत्रालय समेत भएको २०६२ को रिट नं २८२२ को उत्प्रेषण विषयको रिटमा यस अदालतबाट २०६५।८।११ मा निर्णय हुँदा जारी भएको निर्देशिका तथा यी निवेदकहरू स्वयंले बनाई जारी गरेको नेपाल रात्रि उद्योग व्यवसायी आचारसंहिता २०६५ समेतलाई अध्ययन गरी सो समेतको आधारमा कानून व्यवस्था गर्न आवश्यक र वाच्छनीय हुन्छ। कानूनी व्यवस्थाको अभावमा भिन्न भिन्न समय वा भिन्न भिन्न पदाधिकारीबाट व्यवसायको समय सीमा निर्धारण गर्ने, आफ्नो इच्छा अनुकूलको निर्देशन जारी गर्ने र व्यवसायको सञ्चालनमा अवरोध उत्पन्न हुन सक्ने गरी अन्य काम कुरा गर्ने कार्य उचित र मनासिव मान्न सकिने हुँदैन।

५. तसर्थ, व्यवसायीहरूको समूहले आफै कानूनबमोजिम शासित, सञ्चालित, व्यवस्थित र नियमित हुने इच्छा व्यक्त गरेको र प्रत्यर्थीहरूले आफ्नो लिखित जवाफमा सोलाई अन्यथा भन्न सकेको नदेखिएकोले निवेदकहरू संलग्न रहेको रात्रिकालीन मनोरञ्जन व्यवसायको सञ्चालनलाई व्यवस्थित,

नियमित र नियन्त्रित गर्न समय सुहाउदो कानून निर्माण गर्न आवश्यक देखिँदा यस्तो व्यवसायको सञ्चालन विधि, व्यवसायको प्रकृतिअनुसार समय व्यवस्थापन, निजहरूको पेशा रोजगारको सुरक्षा, उपभोक्ताको स्वास्थ्य र जीवनको सुरक्षाको बन्दोबस्त, सदाचार र नैतिकतायुक्त मनोरञ्जन प्रदान गर्ने माध्यम र तरिका, ध्वनि उत्पादनको मात्रा, ध्वनि प्रदूषण नियन्त्रणका उपाय यसमा काम गर्ने कर्मचारीको हक हित संरक्षण, सर्व साधारण जनतालाई पर्ने असर तथा व्यवसायी र सर्वसाधारण जनताको नैतिकता, सदाचार, अनुशासन समेतका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरी नियमन, र नियन्त्रण गर्ने गरी उक्त कुरा तथा अन्य आवश्यक कुरालाई समेत ध्यानमा राखी सरोकारवाला समेतसंग राय सल्लाह गरी यस्तो व्यवसायको सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा यथाशीघ्र कानून निर्माण गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीलाई दिनु। दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

इति संवत् २०६७ साल पुस १ गते रोज ५ शुभम्...

इजलास अधिकृत:- हरिश्चन्द्र इङ्नाम

निर्णय नं.८६५५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव

संवत् २०६२ सालको CR-३११०, ३५६१, ३५६२

फैसला मिति: २०६७/०१/४१

मुद्दा: आगो लगाई ज्यान मार्ने उद्योग।

पुनरावेदक वादी: प्र.नि.प्रदीपकुमार खड्का समेतको

प्रतिवेदनले नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: मोरङ जिल्ला नोचा गा.वि.स.वडा

नं.३ बस्ने जनकलाल मण्डल समेत

पुनरावेदक प्रतिवादी: मोरङ जिल्ला, पोखरिया
गा.वि.स.वडा नं.८ बस्ने शिवनारायण मण्डल
विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: प्र.नि.प्रदीपकुमार खड्का समेतको
प्रतिवेदनले नेपाल सरकार

पुनरावेदक प्रतिवादी: मोरङ जिल्ला, पोखरिया
गा.वि.स.वडा नं.६ बस्ने जगन्नाथ भन्ने
जगरनाथ मण्डल समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: प्र.नि.प्रदीपकुमार खड्का समेतको
प्रतिवेदनले नेपाल सरकार

शुरु फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री वमकुमार श्रेष्ठ

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री वोधरीराज पाण्डे

मा.न्या.श्री राघवलाल वैद्य

- घटनास्थलमा घटना घटित हुनुपूर्व ठूलो संख्याको भीड रहेको र सो भीडमा आगो लगाउने कार्यमा संलग्न प्रतिवादीहरूलाई तत्कालै प्रहरीले पक्राउ गरेकोमा ती पक्राउ परे बाहेकका प्रतिवादी बनाइएका अन्य प्रतिवादीहरूले पनि आगो लगाएको भन्ने तथ्य स्थापित हुन नसकेबाट प्रतिवादी बाहेकका अन्य प्रतिवादीहरूको वारदात घटनामा प्रत्यक्ष संलग्न रहे भएको भनी अर्थ गर्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.६)

- अभियोगमा बिगोमा गोश्वारा रुपमा यो यसको यति भनी दावी लिएबाट यो यो यति मूल्य बराबरको यस्तो सम्पत्ति भन्ने स्पष्ट खुल्ला नसकेको यस्तो बिगो भराई पाउने सम्बन्धमा स्पष्ट रुपमा यकीन हुन नसकेको विषयमा अदालत आफैले किटान गरी दिन पनि नसक्ने हुँदा बिगो भराई पाउने भन्ने अवस्था पनि नरहने।

(प्रकरण नं.७)

- भेदभाव गरी अरुको हकमा हस्तक्षेप गर्ने कार्य मानवअधिकार र फौजदारी कानूनको दृष्टिले गम्भीर विषय हुन्छन । त्यसमा पनि धर्म वा समुदायको विवादका नाममा उत्तेजित बनाई व्यापक असर भएको आपराधिक कार्यमा परिणत हुन्छ भने त्यो भन गम्भीर विषय हुन्छ त्यस्तो विषयमा कानूनले विशेष सतर्कतापूर्वक गम्भीर एवं सख्त दृष्टिकोण लिन जरुरी हुन्छ भने त्यस्तो विषयमा कानून कार्यान्वयन अझ प्रभावकारी हुन जरुरी हुनुपर्ने ।
- व्यापक रुपमा भौतिक क्षति भएको परिस्थितिमा सम्बन्धित व्यक्तिका नोक्सानीका क्षतिपूर्ति गर्नुका अतिरिक्त फौजदारी कानूनका दृष्टिले त्यस्तो कसूर दोहरिन नदिने हिसावले पनि पर्याप्त अनुसन्धान साथ क्षतिको सही आंकलन गरी पर्याप्त उपचारप्राप्त गर्ने प्रयास हुनुपर्नेमा त्यस हिसावले मुद्दामा अनुसन्धान एवं दावी नै लिन नसकेको स्थितिमा मुद्दामा केही प्रतिवादीहरूलाई भएको सजाय मात्रले पर्याप्त परिपुरण हुने गरी पूर्ण न्यायको अनुभूति दिलाउन नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुवेदी
 प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता रामप्रसाद श्रेष्ठ र विद्वान अधिवक्ता लक्ष्मीप्रसाद पोखरेल
 अवलम्बित नजीर:
 सम्बद्ध कानून:

- ज्यानसम्बन्धी महलको २ र ३, ५, १५ नं.

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: पुनरावेदन अदालत विराटनगरको मिति २०६१११२७ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छ:-
 मोरङ जिल्ला, पोखरिया गा.वि.स.वाड नं.६ बस्ने महावीर मण्डलको छोरी सुमित्राकुमारी मण्डललाई

ऐ.ऐ.बस्ने फिरोज मियाँले भगाई लगेको सम्बन्धमा केटी पक्षका मानिसहरूसँग विवाद भै मिति २०५३१११९ गते दिनको १:३० बजेको समयमा ऐ.बस्ने महावीर मण्डल, विश्वनारायण मण्डल समेतका केटीका मानिसहरूले ऐ.बस्ने रहमान मियाँ समेतको घरमा आगो लगाई दिएकाले निम्न घरहरू आगलागीबाट पूरै ध्वस्त भई नगद जिन्सी पूरानो लत्ता कपडा भाडा वर्तन समेतको धनमाल डढी क्षति भएकोले घटनास्थल प्रकृति ठीक छ भनी रहमान अन्सारीको रु.६०,०००।-, तैयब अन्सारीको रु.६०,०००।-, रहमान अन्सारीको रु.१,००,०००।-, साहाबुद्दिन अन्सारीको रु.१८,०००।-, मफिजुद्दिन अन्सारीको रु.८,०००।-, ठाकुरउद्दिन अन्सारीको रु.६०,०००।-, कलिम अन्सारीको रु.१,५०,०००।- मुर्सिल अन्सारीको रु.१,५०,०००।-, सकुर अन्सारीको रु.२५,०००।-, महरम अन्सारीको रु.५०,०००।- महिरउद्दिन अन्सारीको रु.२५,०००।-, अब्बास अन्सारीको रु.१५,०००।-, वारिक अन्सारीको रु.३०,०००।-, महमद अन्सारीको रु.२५,०००।-, कैयुम अन्सारीको रु.१५,०००।-, सिकन्दर अन्सारीको रु.६०,०००।- हजरथ अन्सारीको रु.१२,०००।-, सराजुद्दिन अन्सारीको रु.२,००,०००।-, लुकमान अन्सारीको रु.२५,०००।-, सकुर अन्सारीको रु.२५,०००।-, असकर अन्सारीको रु.२५,०००।- सव्वरुद्दिन अन्सारीको रु.२५,०००।-, रामजान अन्सारीको रु.२५,०००।-, वारिक अन्सारीको रु.१५,०००।-, असरफयालीको रु.१५,०००।-, अब्बरुल अन्सारीको रु.२५,०००।- हविव अन्सारीको रु.६०,०००।, अकिमुद्दिन अन्सारीको रु.१,००,०००।-, महमद सैद अन्सारीको रु.७५,०००, अलाउद्दिन अन्सारीको रु.५०,०००।-, जमुरद्दिन अन्सारीको रु.६०,०००।, अलमा अन्सारीको रु.५५,०००।-, सलिम अन्सारीको रु.४५,०००।- अकिमुद्दिन अन्सारीको रु.१,२५,०००।-, अजिमउद्दिनको रु.२,००,०००।-, ईब्राहिम अन्सारीको रु.५०,०००।-, सरिक अन्सारीको रु.५०,०००।-, जमानल अन्सारीको रु.४०,०००।- हसिवुल अन्सारीको रु.५०,०००।-, अलिउद्दिनको रु.७५,०००।-, मथान अन्सारीको रु.३,००,०००।-, नाजिर अन्सारीको रु.१,५०,०००।-, सलिम अन्सारीको रु.२५,०००।, रजाम अन्सारीको रु.३५,०००।-, लियाकत अन्सारीका रु.६०,०००।-, रहमान अन्सारीको रु.४५,०००।-, समसुद्दिन अन्सारीको रु.४०,०००।, नसिम

अन्सारीको रु.२०,०००/-, दिल महमद अन्सारीको रु.७५,०००/-, जमलु अन्सारीको रु.६५,०००/-, रहमान मियाँ अन्सारीको रु.४५,०००/-, गफार अन्सारीको रु.३५,०००/-, नाजुम मियाँको रु.५०,०००/-, जलिम मियाँको रु.३०,०००/-, कुरवन अन्सारीको रु.१,५०,०००/-, जमुद्दिन अन्सारीको रु.१,५०,०००/- ऐ.मा रहेको मस्जिद थान १ को १,५०,०००/- लगायतका ६१ घरहरू र सामान, धनीपूर्जा समेत जलेर नष्ट भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रहरी अधिकृतको डोरमार्फत मिति २०५३१११९ गते भएको लाल महमद मियाँ समेतको घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का ।

मिति २०५३१११२ गते महावीर मण्डलको छोरी सुमित्रा मण्डललाई फिरोज रहमान समेतका व्यक्तिहरूले ललाई फकाई बेपत्ता पारेको विषयमा २०५३१११९ गते केटी पक्षका र छि.मे.की गा.वि.स.समेतका मानिस भेला भै फिरोज मियाँ समेतको घरमा आगो लगाई दिएको जानकारी प्राप्त भै घटनास्थलमा गै बुभदा उक्त विषयमा विवाद भै केटी लाने फिरोज रहमानको घरमा कर्तव्यबाट आगो लगाई आगलागीबाट उक्त घरको आपसासका ७० जना मानिसको घर ध्वस्त भएको ज्यान मर्न नपाएको आगो लगाउनेमध्ये शिव नारायण मण्डल, रामदेव मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, गंगाइ मण्डल, नथुराम भोर, धनिकलाल राय, जनकलाल मण्डल र शिवनाथ मण्डललाई मक्राउ गरी ल्याएका छौं । मुलुकी ऐन आगो गाउनेको महलबमोजिम कारवाही गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र.नि.प्रदीपकुमार खड्का समेतको मिति २०५३१११९ को प्रतिवेदन ।

मिति २०५३१११२ गते फिरोज रहमान तथा नजयुद्दिन अन्सारीले महावीर मण्डलको छोरी सुमित्रालाई जवरजस्ती भगाई लगी भारतमा राखेकोमा सो ठाउँबाट भागी आएको भन्ने गाउँका मानिसले थाहा पाई भेला भएका र सो विषयलाई लिएर हिन्दू र मुसलमान बीचमा पोखरियास्थित जनता नि.मा.वि.मा छलफल गर्ने सहमति भै छलफल गर्दा फिरोज नआएकाले आफ्नै घरमा बनाएको रक्सी सेवन गरी मिति २०५३१११९ गते निजलाई लिन र पञ्चायती गर्न गए । तहाँ केटी पक्षको फिरोज तथा नजयुद्दिनलाई ल्याएको छैन भनी भिडले थाहा पाएपछि करीव ५।७ सय जतिको भीड भएकाले सो अवस्थामा भीडमा

चर्चा चल्थो र मुसलमानको घरमा आगो लगाई दिनु पर्छ भनी चर्को आवाज आएकोले मेरो गोजीमा भएको सलाई निकाली जनता नि.मा.वि.को उत्तरतर्फ भएको घरमा सलाई कोरी आगो लगाई दिएको हुँ । ठूलो भीड भएकाले अरु को कसले कता आगो लगाए सो मलाई थाहा छैन । प्रहरी प्रतिवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिलाई मौकामा प्रहरीले पक्राउ गरी दाखिल गरेको हो । आगो लगाउने योजना थिएन एक्कासी रिस उठेका कारणले त्यस्तो हुन गएको हो । मुस्लिम जातिले सुमित्रा मण्डललाई भगाई लगेकोमा सामाजिक दण्ड पाउनु पर्छ भन्ने उद्देश्यले गा.वि.स.अध्यक्ष जगरनाथ मण्डललाई भनी मिटिङको आन्धान गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको जनकलाल मण्डलले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

जगरनाथ मण्डललाई पक्राउ गरी दाखिल गरेको भन्ने प्र.ह.गोविन्दबहादुर थापा समेतको मिति २०५३१११२२ को प्रतिवेदन ।

मेरो र फिरोजको घर अं.१^१ किलोमिटर फरकमा भएको र निज तथा परिवारसँग समेत राम्रो सम्बन्ध थियो । मिति २०५३१११२ गते महावीरको छोरी हराएकी र फिरोजको पञ्जाबाट भारतको पूर्णियाबाट भागेर आएकी फिरोज समेतका मानिसहरूले जवरजस्ती भगाई लगेका भन्ने कुरा गरेकाले सामाजिक दण्ड दिनु पर्छ भनी जनता नि.मा.वि.मा मिटिङ बोलाएको थियो । केटी भगाउने व्यक्ति फिरोज नआएकाले मिति २०५३१११९ गते सोही नि.मा.वि.को प्राङ्गणमा मिटिङ बोलाएको हुँदा म पनि गएको थिएँ । त्यहाँ चार पाँच सय मानिस भेला भएका थिए । मुख्य कारणी केटा नल्याएकाले उक्त भिडले आज मियाँ बस्ती जलाउनु पर्छ भनेका र हल्लासम्म गरेको हुँ । मैले मेरो हातले आगो लगाएको हैन तर सबैभन्दा पहिले जनता नि.मा.वि.को छेउबाट आगो उठेको थियो रहमान समेत ६१ जनाको घर जली नष्ट भएको भनी सुनी थाहा पाउँ के कति धनमाल नष्ट भयो थाहा छैन । केटी भगाउने केटा नआएको कारणबाट तत्काल उठेको रिसबाट केही व्यक्तिले मुस्लिमको घरमा आगो लगाई देउ भनेको हुँदा सो मासको व्यक्तिले आगो लगाएका हुन् । कसले आगो लगाए मलाई थाहा भएन भन्ने समेत व्यहोराको रामदेव मण्डलले गरेको बयान ।

मेरो गाउँको महावीर मण्डलको छोरी सावित्री फाल्गुणको पहिलो हप्तामा हराएकी थिइन् । फिरोजले मुखमा पाउडर दली मलाई लट्याई भारतको डुमरियामा मियाँ बस्तीमा लगी राखी सो पछि भारत कै तक्रिया भन्ने ठाउँमा लगी राखेको हो सो ठाउँबाट भागी आएको भनेकीले गा.वि.स.अध्यक्षलाई खबर गरी मिटिङ बसेकोमा पहिलो दिन कारणी केटा फिरोज नआएकोले मिति २०५३।११।१९ गते जनता नि.मा.वि.पोखरिया स्कूलमा भेला जम्मा भएको मासमा केटा फिरोज नआएको रिसले मुस्लिमको घरमा आगो लगाई देउ भनी कराएकोमा स्कूलको दक्षिणतर्फबाट आगो निस्केको देखेको हुँ । प्रहरी प्रतिवेदनमा उल्लिखित जनकलाल मण्डल समेतका मानिसलाई घटनास्थलमा प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याएको हो । आक्रोशमा आई भिडमा भएका मानिसले आगो लगाएका हुन मैले लगाएको होइन, कसले आगो लगाए मलाई थाहा भएन भन्ने समेत व्यहोराको गंगाइ मण्डलको बयान ।

म मिस्त्री काम गर्ने मानिस हुँ । हाम्रै गाउँको महावीर मण्डलको छोरी मुस्लिमले भगाएको छ अरे भन्ने ३४ दिन अगाडि सुनेको सम्म थिएँ । उक्त वारदात घटेको दिन बिहान १०:०० बजे अगाडि नै जनता नि.मा.वि.को भ्याल ढोका बनाउन गएकोमा सो स्कूलमा दिउँसो चार पाँच सय जति मानिस भेला भए र हल्ला गरेको सुनी सो ठाउँमा जाँदा मुस्लिमको घरमा आगो लगाई दिऊँ भन्ने कुरा गरेको सुने र स्कूलको छेउबाट आगो शुरु भएको देखेको हुँ । को कसले आगो लगाए भीडमा भएकाले मैले भन्न सकिन । पूर्व योजनाअनुसार आगो लागेको नभै तत्काल रिस उठेका कारणले त्यस्तो भएको हो मैले आगो लगाएको होइन कसले लगायो सो भन्न सकिदैन भन्ने समेत व्यहोराको धनिकलाल राय अमातको बयान ।

मिति २०५३।११।१९ गते गाउँको महावीरको छोरी सुमित्रा हराएको सम्बन्धमा छलफल गर्न जनता नि.मा.वि.पोखरीमा गाउँलेहरू भेला भएका ठाउँमा म समेत गएको थिएँ । फिरोज अन्सारीले सुमित्रालाई जवरजस्ती जोरजुलुम गरी भगाई भारतको डुमरिया मियाँ बस्तीमा केही दिन राखी निज केटीले फिरोजको आँखा छली भागी आएको सोही छलफलबाट थाहा पाऊँ । हिन्दूको चेलीबेटी मुस्लिमले लाने बस्तीलाई सामाजिक दण्ड दिनु पर्छ भनी आवाज आउन थाल्यो

मुस्लिमको घर जलाई दिनुपर्छ भन्ने शब्द मैले प्रयोग गरे पछि जनमासले आगो लगाएको हो म सो आगो लगाउने काममा सामेल छैन । कसले आगो लगाएको हो मैले देखिन तर आगोको ज्वाला निस्केको देखेको हुँ । मानिसको भीड धेरै थियो कसले आगो लगायो भन्न सकिदैन । पहिले योजना बनाई आगो लगाएको होइन । तत्कालीन भीडमा हिन्दूको चेलीबेटी मुस्लिमले लगेको रिसमा आवेशमा आई उक्त घटना भएको हो । मैले आगो लगाएको होइन भन्ने समेत व्यहोराको जगरनाथ मण्डलको बयान ।

गाउँको महावीर मण्डलको छोरी हराएको सुनेको थिए पछि फिरोज अन्सारीले घरबाट जवरजस्ती भगाई भारतको डुमरिया मियाँ बस्तीमा लुकाई राखेकोमा फिरोजको आँखा छली भागी आएको भन्ने चर्चा थियो । मिति २०५३।११।१९ गते जनता नि.मा.वि.पोखरियामा छलफल गर्ने भै मानिस भेला भएका र केटी भगाउने केटा नआएसम्म छलफल नहुने भनी वादविवाद चलेकोमा भीडमा मुसलमानको घरमा आगो लगाई दिनुपर्छ भन्ने आवाज उठेको र मैले पनि सोही कुरा भनेको हुँ को कसले आगो लगाए मैले देखिन । को कसको घरमा आगो लाग्यो कति क्षति भयो मलाई थाहा भएन । पक्राउ भै आएका मानिसहरूले आगो लगाएको हो होइन म भन्न सकिदैन भन्ने समेत व्यहोराको लक्ष्मण मण्डलको बयान कागज ।

मिति २०५३।११।१९ गते पोखरिया गा.वि.स.अन्तर्गत वोचाई मण्डलको मीलमा काम गरी खाना खान घर गएको अवस्थामा महावीरको छोरी वर्ष १२ की सुमित्रा मण्डलाई फिरोज अन्सारी समेतका मुसलमानहरूले भगाई लगेका र भारतको डुमरिया मुस्लिम बस्तीमा राखेकोमा भागी आएकोले सोको छलफलको लागि भेला भएका मासमा जनता नि.मा.वि.पोखरियामा गै पोखरियाका गा.वि.स.अध्यक्ष समेतलाई देखेको हुँ । मुस्लिमतर्फका कोही थिएनन् । भीडमा मानिस उत्तेजित भएका थिए । मुस्लिमले हिन्दूकी छोरी जवरजस्ती भगाएर लान मिल्दैन, दण्ड गर्नुपर्छ भनी उफ्रि रहेका जमातले मुसलमानको घरमा आगो लगाउनु पर्छ भनी जाँदा म पनि गै आगो लगाएको हुँ । पूर्व योजना थिएन एककासी मुस्लिमले हिन्दूकी छोरी जवरजस्ती भगाई लगेको कारणले उत्तेजित भीडमा सरीक भै आगो लगाउने कार्य गरेको हुँ । फिरोज

पक्षका मानिस मिटिङ्गमा नआउँदा सोही कारणले आवेशमा आएर आगो लगाएको हो । के कति सम्पत्ति नास भयो थाहा छैन । ६१ घर जलेको भन्ने सुनेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको नथुराज भोरको बयान कागज ।

महावीर मण्डलकी छोरी सुमित्रालाई फिरोज अन्सारीले जवरजस्ती भगाई लगेकोमा निज सुमित्रा घर फर्की आएपछि थाहा पाएर गाउँका सबै जनता फिरोजसँग रिसाइ सामाजिक दण्ड दिनुपर्छ भनी २०५३।१।१९ गते छलफलको कार्यक्रम गरेकोले जनता नि.मा.वि.पोखरियामा बिहान ८:०० बजे जाँदा फिरोज अन्सारी नआएकोले खोजी गरी तानी ल्याउन भनेकोमा खोजी गर्दा फेला परेन । दिनको १२।१ बजे पाँच छ सय जति भीड भैरहेको र भीड उत्तेजित अवस्थामा थियो फिरोज छलफलमा नआएको कारण मुसलमानको घरमा आगो लगाई दिने भने पछि भीडले रहमान अन्सारी समेतका ६१ जना मानिसको घरमा आगो लगाई क्षति भएको हो सोही अवस्थामा प्रहरी पुगी मलाई समेत पक्राउ गरेको हो । पक्राउ परेका जनकलाल समेतले आगो लगाएको हो होइन मलाई थाहा छैन । के कति घर र धनमाल क्षति भयो खुलाउन सकिदैन । आगो लगाउने पूर्वयोजना थिएन, एककासी मासमा कुरा उठेका कारणले त्यस्तो भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको शिवनारायण मण्डलको बयान कागज ।

२०५३।१।१९ गते बिहान म आफ्नो कामले विराटनगर आएको थिएँ । सोही अवस्थामा महावीरको छोरी सुमित्रालाई फिरोज अन्सारीले भगाई भारत डुमरीयामा लगी ४।५ दिन थुनी राखेको र भाग्न सफल भै आफ्नो घरमा आएकी छन् सो विषयमा आज पोखरियामा जनता नि.मा.वि.मा छलफल छ भन्ने सुनेको हुँ । सो पछि घरमा गै उक्त स्थानमा जाँदा पाँच सातसय मानिसको भिड थियो फिरोज अन्सारीलाई किन नल्याएको हो भन्दै मासले कराउँदै मुसलमानको घरमा आगो लगाउने भन्न थाले सो पछि स्कूलको छेउको घरमा मैले आगो लगाई दिएको हुँ अरु को कसले काहाँ आगो लगाए म भन्न सकिदैन । तत्काल मासमा उठेको आवाजले हिन्दूको छोरी मियाँले भगाई लगेको कारणले रिस उठी आगो लगाएको हुँ । जम्मा ६१ घरमा आगो लाग्यो भन्ने सुने कति क्षति भयो थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको शिवनाथ मण्डलको बयान कागज ।

महावीरको छोरी सुमित्रा मण्डल र रहमान अन्सारीको छोरा फिरोज अन्सारीको बीचमा प्रेम भै निजले भगाई लगेकोमा फर्की आएकीले हिन्दूकी छोरी मुसलमानले विवाह गरी लाने भनी २०५३।१।१९ गते जनकलाल मण्डल समेतका चिनेका र ४०।५० जना नचिनेका समेतको हुल भै जाहेरीमा उल्लिखित ६१ जनाको घरमा आगो लगाई घर धनमाल नष्ट पारिदिएका र खराब स्वभावका मानिस भएकाले त्यस्तो गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको लाल महमद मियाँ र अब्दुल अन्सारीको मिति २०५३।१।२।५ मा गरेको कागज ।

महावीर मण्डलकी छोरी सुमित्रालाई रहमान अन्सारीको छोरा फिरोज अन्सारीले भगाई लगेकोमा निज सुमित्रा फर्की आएकीले छलफल गरी दिनु पर्‍यो भनी केटाको बाबु रहमान अन्सारी र केटीको बाबु महावीर मण्डलले अनुरोध गरेबमोजिम २०५३।१।१९ गतेभन्दा अगाडि पनि सल्लाह छलफल भएको र उक्त दिन दुवै पक्षबाट जम्मा भै छलफल गर्ने सर्वसम्मति भएकाले उक्त २०५३।१।१९ गते छलफलमा जाँदा फिरोज नआएकाले आएपछि पुनः छलफल गर्ने भन्ने सल्लाह भै म हिडेकोमा जनता नि.मा.वि.पुग्दा मानिसको भीड देखिएकाले निजहरूलाई समेत सोही जानकारी गराएकोमा भीड उत्तेजित भयो । इ.प्र.का.रंगेलीका प्रहरी समेत सो ठाउँमा आइसकेका थिएँ मैले उक्त घटना हुन सक्ने अवस्थादेखि जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा समेत मौखिक जानकारी गराई आफ्नो गा.वि.स.जाँदा उक्त भिडले मुसलमानको घरमा आगो लगाएको भन्ने थाहा पाए । उक्त घटनामा म नहुँदा कसले आगो लगायो यकीन भन्न सकिदैन भन्ने समेत व्यहोराको जगन्नाथ सिंहको कागज ।

फिरोज अन्सारी र सुमित्रा मण्डलको बीचमा भएको प्रेम सम्बन्धको विषयमा महावीरले आफ्नो जात भाइ जम्मा गरेका र हामी पनि शान्तपूर्ण वातावरणमा वार्ता गर्न तयार भएकोमा २०५३।१।१९ गते जातिय विवाद खडा गरी तनावपूर्ण वातावरण सिर्जना गरी पूर्वाग्रह समेत राखेको हुँदा उक्त दिन महावीरको गाउँघरका सम्पूर्ण भेला भएका जनता नि.मा.वि.को प्राङ्गणमा करिब ५००० जति स्थानीय जनता भेला भएको र हाम्रो प्रतिनिधि पठाउँदा प्रवेश गर्न समेत नदिएका र हाम्रो प्रतिनिधि र महावीरका केही सहयोगीबीच छलफल हुँदा समेत विपक्षीहरू

विवाद समाधान गर्न नमानी विवाद होहल्ला गरी भीडमा गएका र तनावग्रस्त स्थिति भएकाले प्रहरीलाई समेत जानकारी गराएको हुँदा प्रहरी आई भीडलाई सम्झाई बुझाई गर्दा पनि नमानी जनकलाल मण्डल, काशी चौधरी, जगरनाथ मण्डल गंगाई, जयनाथ मण्डल गंगाई, नथुराम भोर, छगोरी विश्वास, सत्यनारायण मण्डल, शिवनाथ मण्डल, लेन्हु मण्डल, वासो मण्डल, विसनदेव यादव, बालदेव साह वर्णवाल, धनिकलाल राय, फुलचन्द्र मण्डल, रामदेव मण्डल, शिवनारायण मण्डल, गंगा मण्डल, लक्ष्मण मण्डल समेतले हामी जाहेरीवाला समेतका घरमा जवरजस्ती एक्कासी आगो लगाई दिएको हुँदा ६५ घर ध्वस्त र मुलुकी ऐन आगो लगाउन महलको १ नं.को विपरीत कार्य गरेकाले सोही ऐनको ५ नं. बमोजिम हदैसम्म सजाय गरिपाउँ साथै आगो लगाउने कार्यमा बचन समेत दिई आगो लगाउन लगाउने मुख्य व्यक्ति चमरा मण्डल, नेत्रिलाल नुनिया, मिश्रीलाल साह, बहादुर मण्डल, अशोक साह, राजेश रैया सतार, जितन मण्डल, महावीर मण्डल, माघेश्वर मण्डल, लक्ष्मण मण्डल गंगाई, किसनलाल सरदार, गर्जु मण्डल, जयकृष्ण मण्डल समेतले हात हतियार बन्दुक समेत लिई मानिसहरूलाई भेला जम्मा गराई आगो लगाई देउ हामी सल्लाउछौं भनी बचन दिई षडयन्त्र समेत गरेको हुँदा ऐ. बमोजिम नै सजाय हुन र आगो लगाउने काममा सहयोग गरी साथ लागी भिडमा गई मतियार भएका पुगुल साह तेली, नन्दलाल साह नुनिया, मताल सातार, रामसय मुर्मु सतार, टुडका मण्डल, राजदेव मण्डल, गर्जु मण्डल, उमेश मण्डल, दिनेश मण्डल, सगरु मण्डल, गुल्टेन मुसहर, वजल सतार, हकरु मण्डल समेतले हामी आगो निभाउन जानेलाई समेत रोकी हिर्काई आगो लगाउने कार्यमा प्रत्यक्ष सहयोग गरेको हुँदा ऐ. ऐनको कसूरमा ऐनको ७ नं. बमोजिम हदैसम्म सजाय गरिपाउँ साथै बालबच्चा सुतिरहेको थाहा हुँदा हुँदै आगो लगाएको हुँदा आगो लगाउने महलको २ नं. बमोजिम ज्यानसम्बन्धी महलबमोजिम सजाय हुन र रहमान अन्सारीको घर लगायतका ६६ जनाको घर धान, चामल, आलु, सुन, चाँदी, भाडा वर्तन, लत्ता कपडा, सिलाई मेसिन, क्यासेट रेडियो, साइकल नगद पाटा समेतको धन सम्पत्ति नोक्सान पारी क्षति पुऱ्याएको हुँदा आगो लगाउने महलको दफा ९, १० बमोजिम क्षति पुऱ्याएको

रु.३८,६९,४२०।- विगो समेत विपक्षीहरूबाट दिलाई भराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नाजुम मियाँ र मन्नान अन्सारीको मिति २०५३।१।२७ को जाहेरी दरखास्त ।

महावीर मण्डलको छोरी सुमित्रा मण्डल र फिरोज अन्सारी बीच प्रेम भई घर छाडी भागेको र यही फागुन १९ गते उक्त भगाएको विषयमा विवाद सिर्जना हुन सक्ने सम्भावना छ भन्ने खबर पाएकाले मेरो कमाण्डमा केही प्रहरी टोलीको मद्दत लिई विवादित स्थानमा अ.दिनको १३:३० बजेको समय पुगेपछि ठूलो जन समूह सरस्वती प्रा.वि.को प्राङ्गणमा भेला जम्मा छन् भन्ने थाहा पाई सो ठाउँमा गै दुवै पक्षका मानिसहरू बसी छलफल गरी समस्या समाधान गर्नुपर्छ भनी सम्झाई केटा पक्षको मुसलमान जातीका मानिसहरूलाई गाउँमा बोलाउनको लागि पठाएकोमा निजहरू आई नपुग्दै जनकलाल मण्डल, शिवनाथ मण्डल, नाथु राजभर नुनियाले मादक पदार्थ सेवन गरी उत्तेजित अवस्था आई मुसलमान वस्तीमा आगो लगाउनु पर्छ आगो लगाओ भन्दै भीडलाई उत्तेजित पादै वस्तीमा आगो लगाउन शुरु गरेकाले प्रहरी जनशक्ति कम भएको हुँदा पाँच राउण्ड गोली हवाई फायर समेत गरी भीडलाई तितर वितर गरी उत्तेजित व्यक्तिलाई घटनास्थलमा नै पक्राउ गरेको लक्ष्मण मण्डल रामदेव मण्डल, शिवनारायण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, धनिकलाल रायले बाँकी रहेको मुसलमान वस्तीमा आगो लगाउनु पर्छ भनी सल्लाह गरी रहेको अवस्थामा पक्राउ गरी कारवाहीको लागि पेश गरेको, उक्त भीडको समूह ज्यादै ठूलो भएकोले अन्य धेरै मानिसको नाम थर वतन थाहा हुन नसकेको वस्तीमा शुरुमा एक दुईवटा घरमा आगो लगाएको भएतापनि हावा हुण्डरीको कारण अन्यत्र घरमा आगो फैलिन गई मस्जिद-१ समेत फुसको छाना भएको जम्मा घर संख्या १२४ र सो भित्र रहेका नगद धनमालहरू डढी पूर्णरूपमा क्षति भएको मूल्य विवरण घर धनीहरूबाटै खुल्ने हुँदा भएको विवरण पेश गरेको भन्ने समेत व्यहोराको प्रहरी निरीक्षक गोपालबहादुर रायमाभीको प्रतिवेदन ।

महावीरको छोरी सुमित्रा मण्डल र फिरोजको बीचमा प्रेम भै भगाई लगेकोमा पुनः आफ्नो घरमा फर्की आएको र जनता नि.मा.वि.पोखरियामा सो

विषयमा छलफल गर्न मिटिङ्ग बसेको अध्यक्ष उपाध्यक्ष आई छलफल गरी फर्की गएकोमा एकछिन पछि घटनास्थलमा १०।१५ सय मानिसको भीड लागी उक्त भीड उत्तेजित अवस्थामा रहेकोमा काशी चौधरी, जगरनाथ मण्डल, विश्वनाथ मण्डल, लल्लु मण्डल, वासो मण्डल, विसनदेव यादव, बलदेव साह वर्णवाल, धनिकलाल राय, फुलचन्द्र मण्डल, रामदेव मण्डल, शिवनारायण मण्डल, गंगाई मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, गर्जु मण्डल, सुगुरु मण्डल, मिश्रीलाल साह समेतका व्यक्तिहरूले मुसलमान समुदायको वस्तीमा आगो लगाई देउ भनी जवाफ दिएपछि सोही भिडमा संलग्न गरेका मानिसहरू जनकलाल मण्डल, जयनाथ मण्डल, नाथुराम भोर, छगोरी विश्वास, सत्यनारायण मण्डल समेतका व्यक्तिहरूले आगो लगाउँदैको अवस्थामा प्रहरी आई जनकलाल समेतका ९ जनालाई पक्राउ गरी दाखिल गरेको सो वारदातमा जम्मा ६५ परिवारको १२४ वटा घर जली जम्मा बिगो रु.३८,५९,६२०।- को धनमाल क्षति भएको छ । निजहरूको कर्तव्यबाट उक्त क्षति भएको हुँदा कानूनबमोजिम कारवाही होस् भन्ने समेत व्यहोराको जाकिर हुसेन समेतको मिति २०५३।१२।१३ मा भएको वस्तुस्थिति मुचुल्का ।

संकलित अनुसन्धान तहकीकात समेतका कागज प्रमाणको आधारमा जाहेरवालालगायत ६५ जना परिवारको घर जलाएको कुरा पुष्टि हुन आएकोले फिरोजले महावीरको छोरीलाई बेपत्ता पारेको विषयमा २०५३।११।१९ गते केटा एवं केटी पक्षका मानिसहरू बीच विवाद उत्पन्न भै फिरोज रहमान समेतका ७० जना मानिसहरूको घरमा आगो लगाई ध्वस्त पारेकाले आगो लगाउने शिवनारायण मण्डल, रामदेव मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, नथुराम भोर, धनिकलाल राय, गंगाई मण्डल, जनकलाल मण्डल तथा शिवनाथ मण्डललाई पक्राउ गरेको भन्ने प्रतिवेदन, पक्राउ भै आएका नथुराज भोर समेतको व्यक्तिहरूले रहमान अन्सारी समेतको घरमा आगो लगाउनु पर्छ भनी उपस्थित व्यक्तिले भनेकाले अगो लगाएको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको बयान कागज, आगो लगाउनु भनेको हुँ भन्ने समेत व्यहोराको रामदेव मण्डल गंगाई समेतको प्रमाण कागज, जनकलाल समेतका चिनेका र नचिनेका ३०।३५ जना मनिसहरूले आगो लगाएको भन्ने व्यहोराको लाल महमद मियाँ एवं अब्दुल अन्सारीको एकै मिलानको कागज समेतका सबूद

प्रमाणको अवस्थालाई हेर्दा सो वारदातमा ६५ परिवारको १२४ वटा घर समेतको रु.३८,५९,६२०। को धनमाल क्षति भएको भन्ने वस्तुस्थिति मुचुल्का समेतका आधार प्रमाणबाट जनकलाल मण्डल, काशी चौधरी, जगरनाथ मण्डल, जयनाथ मण्डल, छगोरी विश्वास मण्डल, सत्यनारायण, लेल्लु, वखुवा भन्ने वासे, विसनदेव, बलदेव, धनिलाल, फुलचन्द्र, रामदेव, शिवनारायण, गंगाई, लक्ष्मण, नथुराज, शिवनाथ, दीपचन्द्र सरदान भन्ने चमरा मण्डल, नेविलाल, मिश्रिलाल, बहादुर, गंगाई, अशोक साह, राजेश रैया, जीतन, महावीर, मधेश्वर, लक्ष्मण, किसनलाल, गर्जु एवं जयकृष्ण समेत ३१ जनाले मानिसहरूको ठूलो भीडलाई उत्तेजित पारी आगो लगाइ देउ भनी कराउँदै नोक्सान गराउन जानी जानी आगो लगाउन बचन दिई आगो समेत लगाई मुलुकी ऐन आगो लगाउनेको महलको १ नं.बमोजिम कसूर गरेकाले सोही कसूरमा सोही महलको ५ नं.बमोजिम सजाय हुन र प्रतिवादी पगलु, नन्दलाल, मताल, रामसयमुर्मु, टुडका, राजदेव, गंजु, उमेश मण्डल, दिनेश, सगरु, गुल्टेन, विजय सरदार एवं हकरु समेत १३ जनाले आगो लगाउने कार्यमा सहयोग गरी मतियार भै आगो लगाउने महलको १ नं.बमोजिमको कसूर गरेकोले ऐ.को ७ नं.बमोजिम सजाय हुनका साथै विरुद्ध खण्डका सम्पूर्ण प्रतिवादीहरूबाट सोही महलको १० नं.बमोजिम बिगो समेत दिलाई भराई पाउन र घरभित्र मानिसहरू भएको जानी-जानी मार्ने नियत समेत राखी आगो लगाएको देखिएको र त्यस्तालाई ज्यानसम्बन्धीको महल बमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने आगो लगाउनेको २ नं.मा उल्लेख हुँदा ज्यानसम्बन्धी १ नं.को कसूरमा ऐ.को १५ नं.बमोजिम सजाय गरी पाउन माग दावी लिई पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूलाई यसै साथ पेश गरेका र पक्राउ हुन बाँकी प्रतिवादीहरूको हकमा म्याद जारी हुन समेत अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५३।१२।१५ को अभियोग दावी ।

मेरो उपरको अभियोग दावी भूठा हो । मैले आगो लगाएको होइन, प्रहरीमा मैले नभनेको कुरा लेखी मलाई नसुनाई सही गर भनी सही गराएका हुन । उक्त वारदात भएको मितिमा म पोखरिया स्कूलमा काठको काम गर्दै

थिएँ । फिरोज भन्ने केटाले केटी लगेकोबाट बचन आफ्नै घरमा आगो लगाएको हो । प्रतिवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूले आगो लगाएको होइन भन्ने

समेत व्यहोराको प्रतिवादी धनिकलाल रायले अदालतमा गरेको बयान ।

प्रतिवादीहरू कसैसँग मेरो चिनजान छैन । उक्त मितिमा आफ्नो मामाको भाइको घरमा गै फर्कदा आगलागी भएको सुनेको हुँ । फिरोज हुसेन, लाल महमद हुसेन, जाकिर हुसेनले आगो लगाए भनेको सुनेको हुँ । किन प्रतिवेदनमा मलाई पोले भन्न सकिदैन । महावीर, शिवनारायण समेतले आगो लगाएको होइन । प्रहरीले डरत्रास देखाई मैले नभनेको कुरा लेखी सहिछाप गराएका हुन् । मैले मेरो घरबाट सलाई बोकी लगी आगो लगाएको होइन । किन मउपर विभिन्न व्यक्तिले पोल गरे भन्न सकिदैन । पक्राउ परेका समेत प्रतिवादीले आगो लगाएको होइन भन्ने समेत व्यहोराको जनकलाल मण्डलको अदालतमा भएको बयान ।

म आफ्नै घरमा भएको बखत २० गते प्रहरीले पक्राउ गरेको हो । मैले सुनेसम्म फिरोज जाकिर, लाल महमद, नेजाम अन्सारी लगायतका व्यक्तिहरूले आगो लगाएका हुन् । मैले आगो लगाएको र बचन दिएको होइन । प्रतिवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूले आगो लगाएको होइन । प्रहरीले मलाई नसोधी लेखी नसुनाई सही गराएका हुन् । किन मउपर पोल गरे मलाई थाहा छैन । मैले कुनै अपराध नगरेकोले सजाय हुने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जगरनाथ मण्डलको अदालतमा भएको बयान ।

प्रतिवादीहरूलाई चिन्दैन, मैले आगलागी गरे गराएको होइन । उक्त दिन म आफ्नो घरमा छु । आगलागी भएको हो तर कसले लगायो मलाई थाहा छैन । प्रहरीमा भएको बयान मैले लेखाएको होइन । आफैले लेखी व्यहोरा नसुनाई डर त्रास देखाई सही गर भनेकाले गरेको हुँ । उक्त मिटिङमा गै बचन दिई आगो लगाएको होइन । मैले सुने अनुसार जसको घरमा आगो लाग्यो उनीहरूले नै पहिले सामान भिकी पछि आगो लगाएका हुन् । मउपरको अभियोग दावी भूठा हुँदा अभियोगबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शिवनारायण मण्डलले अदालतमा गरेको बयान ।

आगलागी भएको भनेको मिति समयमा म बजार गएको थिएँ । घटनास्थलमा थिइन । फर्केर घरमा जाँदै गर्दा बाटामा प्रहरीले पक्राउ गरेका हुन् । मैले आगो लगाएको होइन किन मउपर अभियोग माग

दावी लिएको हो । किन पोल गरेका हुन् सबै भूठा हो । भूठा अभियोगबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शिवनाथ मण्डलको बयान ।

२०५३।११।१९ गते आफ्नो घर छेउ चौचाई मण्डलको खेतमा काम गरिरहेको थिएँ । प्रहरीको गाडी गएकाले म पनि हेर्न गै आगलागी भएको देखी फर्की चिया दोकानमा बसेको ठाउँबाट प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याएको हो । मैले आगो लगाएको होइन को कसले आगो लगाए मैले नदेखेकाले भन्न सकिदैन । मलाई भूठा कुरा देखाई किन प्रतिवेदन दिइयो । अभियोग लगायो, मलाई थाहा छैन । मियाँहरूले आगो लगाएको भन्ने सुनेको हुँ । प्रहरीमा भएको कागज मैले भनी लेखाएको होइन, प्रहरीले कुटपीट गरी सही गराएका हुन् । भूठा अभियोगबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी नथुराम भोरले अदालतमा गरेको बयान ।

२०५३।११।१९ गते विहानैदेखि विराटनगर-७ बस्ने शंकर कामतको घर बनाउने काममा मिस्त्रीसँग जनको काम गरी बेलुका ७:०० बजेतिर घर गएको हुँ । मियाँहरू आफैले आगो लगाएको भन्ने सुनेको हुँ । राति घरमा प्रहरीले पक्राउ गरेका हुन् । प्रतिवादीहरूलाई चिन्दैन । कागज गर्ने, प्रतिवादी दिने व्यक्तिलगायत प्रतिवादीहरूले किन मलाई पोल गरे मलाई थाहा छैन । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा भूठा अभियोग माग दावीबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी लक्ष्मण मण्डल गंगाईको अदालतमा भएको बयान ।

मिति २०५३।११।१९ गते म घरबाट विहान ५:०० बजे गै विराटनगर सरौचिया बस्ने शंकर कामतको घर बनाएको ठाउँमा मिस्त्रीसँग जनवनी गरी बेलुका ७:०० बजे घरमा आई पुगेको हुँ । सामान निकाली मियाँले घरमा आगो लगाएको भन्ने सुनेको हुँ । मलाई घरमा बसेको बेला रातको ८:०० बजे घरबाट प्रहरीले पक्राउ गरेको हो । प्रहरीमा भएको कागज मैले भनी लेखाएको होइन । आफूखुश लेखी सही गराएका हुन् । मैले कुनै अपराध गरेको

होइन । प्रतिवादीले मेरो नाम किन लेखाए म भन्न सकिदैन । मैले अपराध नगरेको हुँदा अभियोग दावीबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामदेव मण्डलको बयान ।

मिति २०५३।११।१९ गते म आफ्नो घर छाएर दिनभर बसेको छु । पोखरियामा आगो लगाउने जाकिर, फिरोज, लाल महमद, पिर महमद हुन् भन्ने सुनेको हुँ । मैले कुनै अपराध गरेको होइन, किन मउपर अभियोग लाग्यो थाहा छैन । प्रहरीमा मैले भने बमोजिमको कागज नलेखी आफूखुश लेखी सही गर भन्दा कटाइको डरले सही गरेको हो । उक्त वारदातमा म सामेल नै नहुँदा भूठा दावीबाट अलग फुर्सद गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी गंगाप्रसाद मण्डलको बयान ।

वारदात मिति २०५३।११।१९ मा म घरमा नभई श्रीमती बिरामी भएकीले उपचार गराउन र ससुरा बिरामी हुँदा निजलाई हेर्न २०५३।११।१६ गते नै बुधनगर गा.वि.स.वडा नं.१ बस्ने तेजनारायण मण्डलको घर गएका थियौं । जोगवनीमा लगी श्रीमतीलाई उपचार गरी २०५३।११।२३ गते घरमा फर्किएको हुँ । घरमा आउँदा आगलागी भएको थाहा पाएको हुँ । मैले आगो लगाएको होइन । वारदात समयमा म घरमा नहुँदा पहिलेको रुपैयाँको कारोवारको रिसइवीका कारण भूठा जाहेरी दिएका हुन् । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा मैले सजाय पाउने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिपचन्द्र सरदारले अदालतमा गरेको बयान ।

अभियोग दावीबमोजिम मैले कुनै कसूर गरेको छैन । २०५३।११।१७ गते म कटहरी-५ बस्ने उचितलाल गंगाइको छोरीको विवाहमा गैँ ऐ.२० गतेमात्र घरमा आएको घर आउँदा आगलागी भएको बाटोमा थाहा पाए । वारदात मिति समयमा म गाउँघरमा नै नभएको हुँदा मउपरको जाहेरी तथा ठाडो कागज लगायतका व्यहोरा भूठा हुन् । गाउँको पहिलेको विवादको कारण फसाउन मउपर भूठा जाहेरी गरेको हो । मेरो अपराध नहुँदा भूठा अभियोगबाट फुर्सद दिलाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी छडौरी विश्वास मण्डलले मिति २०५४।१५।१६ मा अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०५३।११।१९ गते म कटहरी गा.वि.स.वडा नं.६ मा मेरा धानको गोला भएको ठाउँमा छु । अभियोगमा उल्लेख भएका मानिससँग मेरो भेटघाट भएको छैन । म सो ठाउँमा नभएको हुँदा मैले आगो लगाएको होइन । जनकलाल समेतले आगो लगाए लगाएनन् निजहरू नै जानून् । लेनदेनको विषयमा लाल महमदसँग रिसइवी भएकोमा निजको

परिपञ्चवाट त्यस्तो व्यहोरा लेखाएका हुन् । जाहेरीमा उल्लेख भएबमोजिमको सम्पत्ति राख्ने मानिस होइनन् कति क्षति भयो थाहा छैन । म निर्दोष हुँदा भूठा अभियोग दावीबाट फुर्सद पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मिश्रीलाल साहको बयान ।

मेरी छोरी वर्ष १२ की सुमित्रादेवी मण्डललाई बेलुका ७:०० बजे पिसाव गर्न घर बाहिर आएको अवस्थामा फिरोज अन्सारी मियाँ समेतले जवर्जस्ती गरी लगेछन् सो कुराको हल्ली खल्ली गरी निजउपर शंका लागी २०५३।११।८ गते प्रहरी कार्यालय मोरङमा जाहेरी दिएको र सोही महिनाको २३ गते छोरी घरमा आइछन् । म र छोरो दिनेश उक्त छोरी खोज्न भापा गौरीगञ्ज हुँदै भारततर्फ गएकोमा बीचमा छलफल भएछ ऐ.२ गते हिँडी २३ गते मात्र घरमा आउँदा छोरी आएकी रहिछन् गाउँमा आगलागी भएछ । म घरमा नहुँदा को कसले आगलागी गरायो वा आफै आगलागी भयो मलाई थाहा छैन छोरा उमेश ऐ.२४ गते मात्र घर आएका हुन् । जनकलाल मण्डल समेतका ४४ जना प्रतिवादीसँग मेरो उक्त वारदात भएको दिन भेटघाट छैन । पिर महमदको र मेरो बीचमा घर हटाई पाउँ भन्ने यसै अदालतमा मुद्दा चलेको र निजले हारेकाले सोही रिसइवीबाट निजको गठमेलमा जाहेरवालालाई पारी भूठा जाहेरी दिएका हुन् । म छोरीको खोजीमा बाहिर गएको हुँदा जनकलाल समेतले बचन दिई आगो लगाएको हो होइन मलाई थाहा छैन । मेरो कुनै कसूर नहुँदा भूठा अभियोग माग दावीबाट मैले सजाय पाउने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी महावीर मण्डलले अदालतमा गरेको बयान ।

मेरी बहिनी वर्ष १२ की सुमित्रा २०५३।११।२ गते हराएकीले खोजी गर्न पिता भापातिर र म दाजु उमेशलाल भारततर्फ गएका र फेला नपरेकाले ऐ.२४ गते घर आउँदा बैनी आइसकेकी र बुबा पनि ऐ.२३ गते घरमा आउनु भएको रहेछ । हामी नभएको अवस्थामा बहिनी घरमा आउँदा फिरोजले बेचन खोजेकोले भागी आएकी भनेकाले गाउँ समाजले सोधपुछ गरी विवाद शुरु भएछ । ऐ.२४ गते घरमा आउँदा आगलागी भएको थाहा पाए तर कसरी आगलागी भयो थाहा भएन । मैले आगो लगाएको होइन र सो अवस्थामा म गाउँ घरमा नै नभएको हुँदा मलाई थाहा छैन । पिर महमदसँग बुबाको भगडा भएको कारणले

हामीलाई फसाउन बहिनीलाई समेत जवरजस्ती भगाई यो अभियोग समेत लगाएका हुन् । म निर्दोष छु भूठा अभियोगबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी दिनेश मण्डलको अदालतमा भएको बयान ।

बहिनी सुमित्रा २०५३१११२ गते हराएकीले खोज्न बुबा महावीर भ्पापातर्फ र म भाइ भारततर्फ गै फेला पार्न नसकी ऐ.२४ गते घरमा आउँदा बहिनी र पिता समेत घरमा आइ पुग्नु भएको रहेछ । गाउँमा रहमान समेतको घरमा आगलागी भएछ । गाउँमा आएपछि मात्र थाहा भएको हो । के कसरी आगलागी भयो के कति धनमाल नोक्सान भयो म घरमा नहुँदा केही थाहा छैन । पिर महमदसँग पिता महावीरको जग्गा मुद्दा परेको कारण निजको प्रयासले भूठा कुरा लेखी हामीलाई फसाउन खोजेको मात्र हो । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा भूठा अभियोग दावीबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उमेशलाल मण्डलको बयान ।

मेरो खेती नहुँदा जनवनी गरी खाने गरेको र २०५३१११९ गते पनि जनवनीको लागि विराटनगर आई गुद्रीमा अपरिचित व्यक्तिको घरमा बालुवा, गिटी ओसाने काम गरी बेलुका ८:०० बजे घरमा पुगेको हुँ । घरमा पुगेपछि आगलागी भएको थाहा भयो । गाउँका आइमाइहरूले मियाँले नै आगो लगाएका भन्थे । कसले आगो लगायो कति क्षति भयो म सो ठाउँमा नहुँदा थाहा छैन । जाहेरी समेतमा मेरो नाम किन लेखियो म सो ठाउँमा उक्त वारदात भएको मिति समयमा नहुँदा र अभियोग दावीबमोजिमको कसूर मबाट नभएको हुँदा सजाय हुने होइन भन्ने समेत व्यहोराको राजदेव मण्डलको बयान ।

मिति २०५३१११९ गते बिहान भुजिया विक्री गर्न विराटनगर गुद्रीमा गै दिनभर विक्री गरी साँझ ७:०० बजे मात्र घरमा फर्किएको हुँदा जनकलाल समेतका ४४ जना प्रतिवादीसँग मेरो घेटघाट छैन । महावीरको बहिनीलाई मियाँले भगाएकोमा भगडा हुँदा मियाँले नै घर जलाएको भन्ने सुनेको हुँ । म सो वारदात मितिमा सो ठाउँमा नहुँदा मैले आगो लगाएको हैन । कसले आगो लगायो कति क्षति भयो थाहा छैन । पहिलेको रिसइवीको कारणले मलाई फसाउन भूठा पोल उजूरी गरेका हुन् भूठा अभियोग दावीबाट सफाई

पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी गर्जु मण्डल गंगाईले गरेको बयान ।

म २०५३१११९ गते जनवनीको लागि बिहान विराटनगर आई धरान रोड पश्चिममा दिनभर काम गरी बेलुका ८:०० बजे घरमा पुग्दा आगलागी भएको थाहा पाऊँ । कसैको कर्तव्यबाट हो वा भवितव्यबाट आगलागी भएको हो सो मलाई थाहा छैन । सुनाइएका प्रतिवादी जनकलाल समेत सँग मेरो भेटघाट भएन । मैले कुनै अपराध नगरेको सो घटनामा म नभएको हुँदा मउपरको भूठा अभियोग दावीबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी गर्जु मण्डल भन्ने गजेन्द्र मण्डलको बयान ।

वारदात मिति २०५३१११९ गते म बिहानै विराटनगर आएको हुँ । उक्त दिन विराटनगरमा कोशी महोत्सव मनाउने सो कार्यमा श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवको सवारी हुने भै म सो सवारीको मूल समितिको सदस्य भएको र जि.वि.स.को क्षेत्रीय सदस्य समेत भएको हुँदा सवारीको लागि उक्त मितिमा दिउँसोको बैठकमा समेत उपस्थित भै बेलुका ५:०० बजे घरमा फर्किएको हुँदा आज सुनाइएका जनकलाल समेत ४३ जना प्रतिवादीहरूसँग मेरो घेटघाट नै भएको छैन । बेलुका घरमा जाँदा मियाँ बस्तीमा आगो लागेको थाहा भयो । कसले आगो लगाए भन्ने कुरा कसैले भनेनन् । प्रतिनिधि भएको नाताले गृहमन्त्री समेतको साथमा गै उक्त घरहरू जलेके देखेको हुँ । मेरो चरित्र हत्या गर्ने प्रयास गरी भूठा दावी लिएका हुन । किन प्रहरीको बयानमा मेरो नाम उल्लेख भयो म भन्न

सकिदैन । म सो वारदातमा नहुँदा मैले कुनै अपराध नगरेकोले भूठा दावीबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीबहादुर मण्डल गंगाईको बयान ।

म मेरो मित शयामप्रसाद काफ्लेको घर माथीगछ-८ मा २०५३१११७ गते गएको र सोही ठाउँमा बसी २०५३१११९ गते घर नआई सोभै मभारे-३ स्थित साभा संस्थाको सञ्चालक समितिको बैठकमा दिनको ११:०० देखि ५:०० बजेसम्म बसी घर गएको हुँ । रहमान समेतको घरमा आगो लागेको कुरा घरमा जाँदा मात्र थाहा पाएको हुँ । म सो ठाउँमा नहुँदा कुनै अपराधमा सामेल छैन । सामाजिक काम

गरी हिड्ने भएकाले कहिले काही नाजुकसँग मनमुटाव हुने भएकोले सोही रिसले आफ्नो मान्छेलाई कागज गराई मेरो नाम पोलेको हुनुपर्छ । कसले आगो लगायो कति सम्पत्ति क्षति भयो म सो ठाउँमा नहुँदा थाहा छैन । भूठा अभियोग दावीबाट फुर्सद पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी लेल्हु मण्डलको बयान ।

मिति २०५३।१।१८ गते भिनाजु महावीरप्रसाद मण्डलको कटहरी-५ मा भएको घरमा पूजाको निम्ता मान्न गै ऐ.१९ गते त्यही बसी २० गते मात्र घरमा आउँदा रहमान मियाँको घरमा आगो लागेको सुनेको हुँ । कति नोक्सानी भयो आगो कसले लगायो म सो ठाउँमा नहुँदा थाहा छैन । किन मउपर पोल गरी कागज लेखी दिए थाहा छैन । म नाजुम मियाँसँग सधियार भएको र रिसइवि भएको कारणले पोलेको हुनुपर्छ । मेरो अपराधमा संलग्नता छैन भूठा दावीबाट फुर्सद पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको किसनलाल सरदारको बयान ।

मिति २०५३।१।१९ गते दिनको ११:०० बजे म सहकारी संस्था लिमिटेड मभारेको सञ्चालक समितिको बैठकमा समितिको सदस्य भएको नाताले उपस्थित भै उक्त दिन ३:३० बजेसम्म मिटिङ्गमा बसेको हुँदा उक्त आगलागीको वारदातमा म सामेल छैन । सुनाइएका जनकलाल समेतका ४२ जना प्रतिवादीसँग उक्त दिन मेरो भेटघाट छैन । कसरी आगलागी भयो कति क्षति भयो सो मलाई थाहा छैन । मैले आगो लगाउने तथा आगो लगाउन आदेश दिने समेत कुनै काम नगरेको हुँदा भूठा अभियोगबाट फुर्सद पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी लक्ष्मण मण्डलको बयान ।

२०५३।१।१९ गते बिहान म विराटनगर गुद्रीमा आई जनवनी गरी बेलुका ८:०० बजे घरमा पुगेको हुँ । उक्त वारदात भएको स्थानमा वारदात समयमा म नभएको हुँदा मैले आगो लगाउने आगो लगाउन बचन दिने समेत कुनै काम गरेको होइन छैन । मलाई किन पोल उजुर गरे थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी नन्दलाल सिंह नुनियाको बयान ।

२०५३।१।१९ गते म घरगाउँमा छैन । ऐ.१८ गते बिहानै आमाही वरियाती-४ बस्ने मामा सुन्दरलाल गच्छदारको छोरीको विवाहमा गएको थिए । विवाहको कुरा टुङ्गो लगाई ऐ.२० गते मात्र घरमा आएको र घरमा आएपछि उक्त आगलागी भएको कुरा थाहा भएको हो । उक्त वारदात भएको मितिमा सुनाइएका

जनकलाल समेतका ४३ जनासँग मेरो भेट भएन । उक्त आगलागीमा मेरो १-१९-० जग्गाको उखु समेत नास भएको छ । करिव एक लाखको मेरो क्षति भएको समेत हुँदा म आफू नभएकाले कसको कारणले आगलागी भयो अरुको कति क्षति भयो मलाई थाहा छैन । मैले अभियोग बमोजिमको कसूर नगरेकोले निर्दोष छु सजाय पाउनु पर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जयनाथ मण्डलको बयान ।

मिति २०५३।१।१९ गते नामसारीको कामको लागि विराटनगरमा आई बेलुका घर फर्किएको हुँ । उक्त वारदात स्थानमा सो मितिसमयमा म नभएको हुँदा उक्त वारदात मबाट भएको होइन । म नभएको मानिसलाई किन भूठा व्यहोराको पोल उजुर गरे मलाई थाहा छैन । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा क-कसले आगो लगाए कति क्षति भयो सो समेत मलाई थाहा छैन । म निर्दोष हुँदा अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय पाउने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी सत्यनारायण मण्डल गंगाइको बयान ।

मिति २०५३।१।१९ गते म वारदात स्थानमा छैन । आफ्नो विराटनगर उ.म.न.पा.वडा नं.२२ को घरमा छु । उक्त दिन आफ्नो घरमा बसी पछि जाँदा फिरोजले महावीरको छोरी भगाई लगेको विषयमा विवाद हुँदा उक्त घटना भएको भन्ने सुनेको हुँ । म सो वारदातमा नभएको हुँदा मउपरको भूठा दावीबाट अलग फुर्सद गराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी अशोक साहले गरेको बयान ।

मिति २०५३।१।१९ गते बिहान ७ बजे सिसवनी जहदा-८ मा पर्ने स्थानमा सत्सग भएकोले सो कार्यमा दिन रात बसी भोलिपल्ट २०५३।१।२० गते बिहान मात्र आफ्नो घरमा आएको हुँ । म उक्त वारदात भएको मिति समयमा सो ठाउँमा नहुँदा मैले आगो लगाउने समेतको कुनै काम गरेको होइन । किन मउपर पोल उजुर गरे म भन्न

सक्दिन । मैले कुनै अपराध नगरेको हुँदा भूठा अभियोग दावीबाट सफाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी वासो मण्डलको बयान ।

म घोडा लिई चट्टाल थापी धानको व्यापार गर्ने मानिस हुँदा २०५३।१।१९ गते बिहानै कटहरी बजारमा गै दिनभर व्यापार गरी बेलुका घरमा फर्कदा आगो लागेको थाहा भएको हो । म चट्टाल थापी व्यापार

गर्ने मानिस हुँदा कहिले कहा कहिले कहा गै रहको हुन्छु। उक्त वारदात भएको मिति समयमा म सो ठाउँमा नभएको र आगो समेत मैले नलगाएकोमा भूठा पोल गरेका मात्र हुन। २०५३।११।१८ गते गाउँको गा.वि.स.अध्यक्षकोमा गएको समयमा महावीरकी छोरी रहमान समेतले भगाई लगेको विषयमा छलफल हुँदा नावालक हिन्दूको छोरीलाई भगाई लानु नहुने भनेको थिए, सोही कारणले मलाई दोष लगाएको हुनुपर्छ। म निर्दोष हुँदा भूठा अभियोग दावीबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको बालदेव साह वर्णवालको बयान।

वारदात मिति २०५३।११।१९ गते बिहान पटुवा, धान लिई नयाँबजारमा बिक्री गरी दिनभर त्यही व्यापार गरी बेलुका घरमा फर्किएको हुँदा उक्त घटनामा म सामेल छैन। मैले आगो लगाएको होइन। मउपर किन जाहेरीमा पोल गरे मलाई थाहा छैन। कसले आगो लगाए कति क्षति भयो सो समेत मलाई थाहा नहुँदा मउपरको भूठा दावीबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जितन मण्डलको बयान।

मिति २०५३।११।१९ गते दाजुकी छोरी निर्मला सुत्केरी हुने अवस्थामा भएकीले विहानै अस्पतालमा ल्याई बेलुका शिशवनी जहदा-१ मा बहिनीको घरमा बसी ऐ.२० गते पनि अस्पतालमा नै बसी साँझमा घर जाँदा आगलागी भएको जानकारी पाएको हुँ। ऐ.१९ र २० गते प्रतिवादी जनकलाल समेतसँग भेटघाट भएको छैन। के कसरी आगलागी भयो म नभएकोले भन्न सकिदैन। गाउँ छिमेकी भएका नाताले कहिले काही विवाद हुने भएको हुँदा सोही रिसइवीले जाहेरीमा मेरा नाम लेखेको होला। अन्य व्यक्तिले मलाई किन पोले भन्न सकिदैन। वारदातमा म नभएको र अपराध नगरेको हुँदा भूठा अभियोग दावीबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी जयकृष्ण मण्डल गंगाइको बयान।

मिति २०५३।११।१९ गते म भवानी प्रा.वि.को अध्यक्ष भएको नाताले सो स्कूलको मिटिङ्ग भएको हुँदा मिटिङ्गमा बिहान ११:०० बजे गै बेलुका ३:०० बजे घर फर्किएको हुँ। उक्त स्कूल र वारदात भएको भनेको ठाउँमा १३= कि.मि.को दूरीमा छ। म सो वारदात समय मितिमा सो ठाउँमा नगएको हुँदा आगो कसले लगायो क्षति कति भयो सो मलाई थाहा छैन। यस मुद्दाका जाहेरवाला प्रतिवादीहरू समेत सँग मेरो उक्त दिन भेटघाट नभएको हुँदा किन मउपर यस्तो अभियोग

लाग्यो थाहा छैन। जाहेरीमा मधेश्वर मण्डल लेखिएको रहेछ मेरो नाम नाथेश्वर मण्डल हो। म उक्त वारदातमा नगएको नभएको मानिस उपर भूठा अभियोग माग दावी लिएको हुँदा उक्त दावीबाट फुर्सद गराई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी नाथेश्वर मण्डलको बयान।

मिति २०५३।११।१९ गते दिउँसो नोचा गा.वि.स.वडा नं.३ अन्तर्गत अतिरिक्त हुलाकमा छु। म २०४६ सालदेखि हुलाकको प्रतिनिधिको काम गर्दछु। सो दिन उक्त हुलाकमा बसी बेलुका मात्र घरमा आएको हुँ। म उक्त घटना भएको ठाउँमा गएको हैन छैन। सो ठाउँमा नगएको हुँदा आगलागी गर्ने बचन दिने काम नगरेकोमा हिन्दू मुसलमानको विवादको कारण मलाई फसाउन भूठा पोल जाहेरी गरेका हुन। प्रतिवादीहरूसँग मेरो भेटघाट छैन। म निर्दोष हुँदा भूठा अभियोगबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको काशीनाथ चौधरीको बयान।

प्रतिवादी टुडका मण्डलको र राजेश रैया सतारको नामको म्याद मिति २०५५।३।३३ मा र प्रतिवादी रामसय मुर्मु सतार, मताल सतारका नामको म्याद मिति २०५४।११।१४ मा तामेल हुँदा बेपत्ते व्यहोराले तामेल भएको र वादी पक्षबाट यकीन वतन माग गर्दा वतन समेत खुली नआएको।

प्रतिवादी वजल सतार, गुल्तेन सदा, फुलचन्द्र मण्डल, नेविलाल मण्डल, पगुल साह, हकरु मण्डल, सगरु मण्डल र विसनदेव मण्डलका नाममा जारी भएको म्याद तामेल भएकोमा म्यादभिन्न प्रतिवादीहरू उपस्थित नभै म्याद गुजारी बसेका।

आदेशानुसार बुझिएका प्रतिवादी मिश्रीलालको साक्षी राजाराम कामत, प्रतिवादी नन्दलालको साक्षी गुलावचन्द्र नुनिया, जनकलालको साक्षी वासुदेव मण्डल, काशीनाथको साक्षी जनकलाल, गर्जु मण्डलको साक्षी गणेशलाल, प्रतिवादी लेल्लुको साक्षी श्यामप्रसाद काफ्ले, वासु मण्डलको साक्षी लल्लु दास, प्रतिवादी शिवनारायणको साक्षी शिवनारायण, दीपचन्द्रको साक्षी मनिलाल, प्रतिवादी राजदेवको साक्षी वल्ली मण्डल, प्रतिवादी नथुराजको साक्षी रामचन्द्र, प्रतिवादी बालदेवको साक्षी किशोरी मण्डल, प्रतिवादी नाथेश्वरको साक्षी पुरन महतो, प्रतिवादी शिवनाथको साक्षी भुवरलाल, प्रतिवादी जयकृष्णको साक्षी नथु मण्डल,

प्रतिवादी जितन मण्डलको साक्षी रामदेव मण्डल, प्रतिवादी लक्ष्मणको साक्षी ताराचन्द्र मण्डल र अवधलाल कामत, गजेन्द्र मण्डलको साक्षी रामेश्वर मण्डल प्रतिवादी सत्यनारायणको साक्षी तम सिंह गन्गाई, प्रतिवादी धनिकलालको साक्षी गंगाप्रसाद, जगरनाथको साक्षी वोदी मण्डल र जयनाथको साक्षी सुन्दरलाल गच्छदार, महावीर, दिनेश, उमेशको साक्षी वैजनाथ मण्डल, छगौरीको साक्षी शनिश्चर राजवंशी, अशोककुमारको साक्षी रामविलास साह, बहादुर मण्डलको साक्षी ताराचन्द्र मण्डल, किसनलालको साक्षी रामु मण्डल गंगाई, रामदेवको साक्षी पन्नालाल मण्डल, गंगाप्रसादको साक्षी रामकृष्ण मण्डलको साथै प्रतिवेदक प्र.नि.प्रदीपकुमार खड्का प्रहरीमा कागज गर्ने लालमहमद मियाँ, जाहेरवाला मदान अन्सारी र नाजुम मियाँ जाहेर गर्न मञ्जुरी दिने अलिम अन्सारी, सावुद्दिन भन्ने साहावुद्दिन अन्सारी, असगर अन्सारी, सहिद अन्सारी, सिकन्दर अन्सारी, समसुद्दिन अन्सारी, जलाउद्दिन अन्सारी, नसिम अन्सारी, हजरत अन्सारी, सिद्धिक अन्सारी, जमाल अन्सारी, सलिम अन्सारी अक्वास अन्सारी, छेदिया अन्सारी, मोनिजुद्दिन अन्सारी, ठूलो रमजान अन्सारी, जनमुलु अन्सारी, मोहरम अन्सारी, रहमान अन्सारी, (सानो) रमजान अन्सारी, रेजानु भन्ने रेजाक अन्सारी, कुवान अन्सारी, तैयब अन्सारी, असिवुल भन्ने हसिवुल अन्सारी र प्रतिवेदक गोपालबहादुर रायमाझीको बकपत्र भै मिसिल संलग्न रहेको ।

प्रतिवादीहरू मध्ये राजेश रैया सतार, टुडका मण्डल, रामसय मुर्मु सतार र मनालु सतारका नामको वारेण्टसहितको म्याद पूर्जा तामेल हुन नसकी वेपते भै आएको देखिएको र वतन सम्बन्धमा लेखी पठाउँदा कुनै वतन नभएको भनी लेखी आएकोले निजहरू प्रतिवादी नै कायम हुन सकेको अवस्था नहुँदा निजहरूको हकममा अभियोग माग दावी खारेज हुने देखियो । प्रतिवादी मध्येका वजल सतार, गुल्तेन सदा, कुलचन्द्र मण्डल, नेविलाल मण्डल, पगुल साह, हकरु मण्डल, सगरु मण्डल र विसनदेव मण्डलको हकमा निजहरूले जारी भै तामेल भएको म्याद गुजारी बसेकोले अ.बं.१९० नं.ले मुलतवी राखिदिएको छ । प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, प्रतिवादी नथुराज भोर र प्रतिवादी शिवनाथ मण्डलको हकमा आगो लगाउनेको महलको

५ नं.ले जनही चार वर्षको दरले कैद हुने ठहर्छ । प्रतिवादीहरू धनिकलाल राय, जगरनाथ मण्डल, शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, रादमेव मण्डल, गंगाप्रसाद मण्डल, दिपचन्द्र सरदार, छडौरी विश्वास मण्डल, मिश्रीलाल सरदार, महावीर मण्डल, दिनेश मण्डल, उमेशलाल मण्डल, राजदेव मण्डल, गर्जु मण्डल, गंजु भनेको गजेन्द्र मण्डल, बहादुर मण्डल, लेल्लु मण्डल, किसनलाल सरदार, लक्ष्मण मण्डल, नन्दलाल सिंह नुनिया, जयनाथ मण्डल, सत्यनारायण मण्डल, अशोक साह, वासो मण्डल, बालदेव साह वर्णवाल, जीतन मण्डल, जयकृष्ण मण्डल, मधेश्वर भनेको नाथेश्वर मण्डल र काशीनाथ चौधरीलाई लिइएको अभियोग माग दावी मनासिव देखिन नआएकाले अभियोग माग दावीबाट माथि ठहर भएका प्रतिवादीहरू बाहेक यी प्रतिवादीहरूले सफाइ पाउने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको मोरङ जिल्ला अदालतको मिति २०५९।१।२४।३ को फैसला ।

प्रतिवादी विसनदेव यादव समेत ८ जनाको हकमा मुलतवी राखिएकोमा कुनै जिकीर लिइएको छैन । प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, नथुराज भोर, शिवनाथ मण्डललाई मुलुकी ऐन आगो लगाउने महलको ५ नं. बमोजिम र प्रतिवादी राजेशरैया सतार, टुडका मण्डल, रामसय मुर्मु सतार, मतालु सतारको हकमा खारेज गर्ने र अन्य प्रतिवादी धनिकलाल राय समेत २९ जनाको हकमा सफाइ दिने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी अभियोग माग दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीतर्फबाट पेश भएको पुनरावेदन पत्र ।

लालमहमद मियाँ समेतका प्रत्यक्षदर्शीहरूले मौकामा र अदालतमा प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूले जाहेरवालाको घरमा जानाजान आगो लगाउने कार्य गरेको भनी फिटानी साथ बकपत्र गरी दिएको अवस्थामा सोको विवेचना नगरी आगो लगाउनेको २ नं.को परिभाषा भित्र नपर्ने भनी र राजेशरैया सतार, टुडका मण्डल, रामसय मुर्मु सतार, मतालु सतारको हकमा यकीन वतन खुलाउने तर्फ अन्य कारवाही नगरी खारेज गर्ने गरेको शुरु मोरङ जिल्ला अदालतको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको निमित्त अ.बं.२०२ नं.बमोजिम प्रत्यर्थी भिकाई पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत विराटनगरको मिति २०६०।३।३० को आदेश ।

आगो लगाउनेको महलको ५ नं. बमोजिम मौकामा पक्राउ परेको व्यक्तिमध्ये प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, प्रतिवादी नथुराम भोर र प्रतिवादी शिवनाथ मण्डललाई सजाय गर्ने गरेको तर्फ शुरु फैसला मिलेकै र अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा वारदातमा उपस्थित भै आगो लगाउन सामान्य बचन दिएको कुरामा सावित भै बयान कागज गर्ने प्रतिवादीहरू शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल रायको उक्त बयान कागज राजीखुशी बिना भएको भन्ने नदेखिएको समेतको आधारबाट निजहरूले आगो लगाउन हुलमुलमा सामान्य बचनसम्म दिएको देखियो । निजहरूले मुख्य भै बचन दिएको मान्न मिलेन । सो हुँदा निज प्रतिवादीहरूलाई ऐ महलको ७ नं. मा उल्लेख भएबमोजिम मतलवी मतियार मान्नुपर्ने भै सोही नं. अनुसार मुख्य कारणीहरूलाई भएको चार वर्ष कैदको सजायको आधाको दरले प्रत्येक माथि उल्लिखित प्रतिवादीलाई कैदको सजाय हुने ठहर्छ । विगो भरी भराउको हकमा कुन प्रतिवादीले के कस्तो प्रकृतिको धनमाल नोक्सान भए गरेको हो सोको तथ्यपूर्ण आधारमा दावी लिन नसकेको अवस्थामा एकमुष्ट दावीको आधारमा विगो भराउन मिल्ने देखिएन । ज्यानसम्बन्धी महलको दावीतर्फ मानिस मान्ने नियतले आगो लगाएको नदेखिँदा ज्यानसम्बन्धी महलको १५ न. बमोजिम सजाय गर्न मिलेन । अतः विगो भरी भराउतर्फ ज्यानसम्बन्धी महलको दावीतर्फ र आज यस अदालतबाट कसूरदार कायम भएको निम्न प्रतिवादीहरू बाहेक अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिई प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, प्रतिवादी नथुराम भोर र प्रतिवादी शिवनाथ मण्डललाई सजाय गरे तर्फ शुरु फैसला मिलेको र प्रतिवादी शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल रायले कसूर गरेको ठहर गर्नुपर्नेमा निजहरूलाई पूरै सफाइ दिएको हकमा मोरङ जिल्ला अदालतको मिति २०५९।१।२४।३ को फैसला नमिलेकोले केही उल्टी हुने ठहर्छ । निज प्रतिवादीहरूलाई आगो लगाउनेको महलको ७ नं. बमोजिम मुख्य कारणीहरूलाई भएको चार वर्ष कैदको सजायको आधाको दरले कैद सजाय हुने ठहर्छ भन्ने समेतको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको मिति २०६१।१।२७ को फैसला ।

घटनामा पक्राउ परेका शिवनारायण मण्डल समेतका व्यक्तिहरूले जाहेरवाला फिरोज रहमान समेतका जाहेरवालाहरूको घरमा आगो लगाएको अवस्थामा फेला परेको भनी प्र.नि. दीपककुमार खड्का समेतले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । मौकामा भएको घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का, पीडितले दिएको जाहेरी दरखास्त, बुझिएका मानिसहरूले गरेको कागजबाट पुष्टि भइरहेको तथा जाहेरवालाहरूको घरमा आगो लगाई जम्मा रु. ३८,५९,६२०।- बराबरको धनमाल हानि नोक्सानी पुऱ्याएको भनी किटानी जाहेरी दिएका र अदालतमा बकपत्र गर्दा जाहेरी व्यहोरालाई पुष्ट्याई गर्दै क्षति भएको नगद धनमाल समेतको विवरण उल्लेख गरेको अवस्थाको विद्यमानता हुँदा- हुँदै सोको मूल्याङ्कन नगरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ र ५४ विपरीत भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । अपराधिक क्रियाकलाप सम्पन्न गर्न बचन दिएकोलाई हुलमुलमा दिएको सामान्य बचन भनी गलत अर्थ लगाई तथा विगो नोक्सानी पृथक-पृथक खुलाउन नसकिए पनि एकमुष्ट क्षति भएको विगो उल्लेख गरी दिएको किटानी जाहेरी, बुझिएका मानिसहरूको कागज, जाहेरवाला प्रतिवेदक समेतका वादीका साक्षीहरूले किटानीसाथ अदालतमा गरेको बकपत्र समेतलाई प्रमाणमा नलिई ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं.को दावीबाट प्रतिवादीहरू जनकलाल मण्डल, नथुराज भोर र शिवनाथ मण्डललाई सफाइ दिई आगो लगाउनेको ५ नं. अनुसार सजाय गर्ने गरी र अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरी तथा राजेश रैया सतार समेतका फरारीको हकमा मुद्दा मुलतवीमा राख्नु पर्नेमा खारेज गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने समेतको वादी नेपाल सरकारले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

म पुनरावेदकलाई प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याउँदैमा अपराध गरेको मानिने होइन । म पुनरावेदक आगलागी घटनामा संलग्न नरहेको सो आगलागीको विवादमा मेरो सरोकार चासो नभएको र संलग्न हुने कुनै कारण अवस्था नरहेको विषयमा परिस्थितिको विश्लेषण नगरी तथ्यगत ठोस प्रमाण बिना अनुमानको भरमा मतियार ठानी प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्त

तथा कानून एवं तथ्यमा त्रुटि गरी गरेको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला उल्टी गरिपाऊँ भन्ने समेतको शिवनारायण मण्डलको पुनरावेदन पत्र ।

हामी पुनरावेदकहरूलाई प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याउँदैमा अपराध गरेको मानिने होइन । हामीले आगो लगाएको पनि होइन र बचन दिएको पनि होइन । बयानमा बचनको शब्द पारिदैमा मतियार हुने होइन । जाहेरवालाको बयान एक आपसमा विरोधाभाष भएको अवस्थामा प्रमाणको मूल्याङ्कन नगरी गरेको फैसला प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ को त्रुटिपूर्ण छ । जाहेरी दरखास्त र प्रहरीमा भएको सावित्री बयानको आधारमा मात्र कसूरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने हुँदा कानूनी तथ्य एवं प्रतिपादित सिद्धान्तको परिपालना नगरी भएको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको त्रुटिपूर्ण फैसला उल्टी गरी मोरङ जिल्ला अदालतबाट सफाई दिने गरी भएको फैसला सदर गरिपाऊँ भन्ने समेतको जगरनाथ मण्डल समेतको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा प्रतिवादीहरू उपर मुलुकी ऐन, आगो लगाउनेको महलको १, ५, ७ नं.समेत बमोजिम सजायको माग दावीको अतिरिक्त सोही महलको १० नं.बमोजिम आगो लगाएबाट क्षति भएको विगो समेत दिलाई भराई पाउन वादी तर्फबाट अभियोग माग दावी लिएको अवस्थामा सो तर्फ केही नबोली शुरूको फैसला केही उल्टी गरी गरेको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला नमिली फरक पर्न सक्ने देखिँदा प्रत्यर्थीहरू भिकाई लगाउका पुनरावेदन समेत साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेतको फौ.पु.नं.३११० मा यस अदालतबाट मिति २०६५।२।२६ मा भएको आदेश ।

यसमा मिसिल संलग्न कागजातको यथोचित विश्लेषण नै नगरी केवल पुनरावेदक प्रतिवादीहरूको प्रहरीसमक्ष भएको सावित्री बयानको भरमा शुरू जिल्ला अदालतको निर्णय केही उल्टी गरी सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला नमिली फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पेसीको सूचना दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेतको फौ.पु.नं.३५६१ र ३५६२ मा भएको मिति २०६५।२।२६ को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत

मुद्दामा पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले प्रतिवादीहरूले जानाजान लगाएको आगोबाट रहमान मियाँ समेतका व्यक्तिहरूको घर पूरै ध्वस्त भई धनमाल समेत क्षति भएको र मौकामा आगो लगाउँदा कै अवस्थामा पक्राउ गरिएको र सो आगो लगाएको कुरामा साबित समेत रहेका छन् । यसरी जाना-जान आगो लगाई ज्यान मार्ने उद्योग गरेकोले प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भनी बहस गर्नुभयो । प्रतिवदी जगरनाथ मण्डल, रामदेव मण्डल र लक्ष्मण मण्डलको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता रामप्रसाद श्रेष्ठले मेरो पक्ष अदालतमा कसूरमा इन्कार रहेका छन् । सामान्य बचन दिएको भन्ने आधारमा फौजदारी अपराधमा ठहर गरेको मिलेको छैन । मेरो पक्षको वारदातमा के कस्तो संलग्नता थियो प्रमाणद्वारा पुष्टि र प्रमाणित गर्न सकेको देखिँदैन । आगो के कसरी लागेको हो त्यो नै स्पष्ट खुल्न नसकेको अवस्थामा मेरो पक्षलाई कसूर अपराधमा सजाय गरेको नमिलेको हुँदा सफाई पाउनु पर्छ भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यसै गरी रामदेव मण्डल, जगरनाथ मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, छगोरी विश्वास, जयनाथ मण्डल समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता लक्ष्मीप्रसाद पाखरेलले प्रस्तुत मुद्दा बनी बनाउको मुद्दा हो मेरो पक्षले आगो लगाउने उद्योग गरेको भन्ने कुनै तथ्य कही देखिँदैन । घटनास्थलमा नै पक्राउ गरिएको व्यक्तिको बयान नै धेरै दिन पछिको देखिँदा प्रहरी निरीक्षक गोपालबहादुर रायमाभीको प्रतिवेदन नै शंकास्पद हुँदा मेरो पक्षले सफाई पाउनु पर्छ भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

यसरी पुनरावेदक वादी र प्रतिवादीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानूनी व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस जिकीर सुनी पुनरावेदन पत्र सहितको मिसिल प्रमाण कागजातहरू अध्ययन गरी हेर्दा पुनरावेदन अदालत विराटनगरबाट भएको फैसला मिलेको छ, छैन निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, फिरोज रहमानले महावीर मण्डलको छोरीलाई बेपत्ता पारेको विषयमा २०५३।१।१९ गते केटा एवं केटी पक्षका मानिसहरू बीच विवाद उत्पन्न भै फिरोज रहमान समेतका

मानिसहरूको घरमा प्रतिवादी शिवनारायण मण्डल समेतका प्रतिवादीहरूले आगो लगाई ध्वस्त पारी रु.३८,५९,६२०।- बराबरको धनमाल क्षति पारेकोले प्रतिवादी शिवनारायण मण्डल समेत ३१ जनालाई जानी-जानी आगो लगाई मुलुकी ऐन, आगो लगाउनेको महलको १ नं.को कसूर गरेकोले सोही महलको ५ नं.बमोजिम सजाय हुन र प्रतिवादी पगलु साह तेली समेत १३ जनाले सोही आगो लगाउने कार्यमा सहयोग गरी मतियार भै सोही महलको १ नं. को कसूर गरेकोले ऐ महलको ७ नं. बमोजिम सजाय गरी ऐ १० नं. बमोजिम क्षतिपूर्ति समेत दिलाई भराई पाउन तथा घरभित्र मानिस भएको जानी-जानी मार्ने नियतले आगो लगाएको देखिएकोले त्यस्तोलाई ज्यानसम्बन्धी महलबमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने आगो लगाउनेको २ नं.मा उल्लेख भएको हुँदा ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. को कसूरमा ऐ.को १५ नं. बमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने मुख्य अभियोग दावी भएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरू जनकलाल मण्डल, नथुराम भोर र शिवनाथ मण्डललाई शुरु जिल्ला अदालतबाट आगो लगाउनेको महलको ५ नं.बमोजिम जनही ४ वर्षका दरले कैद हुने ठहराएको हकमा सदर गरी अन्य प्रतिवादीहरू शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल रायलाई आगो लगाउन मुख्य भै बचन दिएको नभै हुलमुलमा सामान्य बचन दिएको हुँदा भनी आगो लगाउनेको महलको ७ नं.बमोजिम मुख्य कारणीलाई हुने सजायको आधा अर्थात् २ वर्षका दरले कैद सजाय हुने गरी शुरुको फैसला केही उल्टी हुने ठहराई भएको फैसलाउपर प्रस्तुत पुनरावेदन परेको देखियो ।

३. प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूले घरमा आगो लगाउनुको अलावा घरभित्र मानिस छ भन्ने जानी जानी आगो लगाई धन सम्पत्ति नोक्सानी पारेको कार्यमा प्रतिवादीहरूलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं.को दावीबाट सफाइ दिएको भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन दावीतर्फ हेर्दा प्रतिवादीहरू उपर वादी नेपाल सरकारले मूल रुपमा आगो लगाउनेको महलको ५ नं.समेतको दावी लिएको र सो ५ नं.मा अर्काको घरमा आगो लगाएमा यस महलको २ र ३ नं.ले सजाय हुने अवस्थाकोमा बाहेक भनी उल्लेख भएको तथा प्रतिवादीहरूले घरमा आगो लगाएको भने पनि

आगो लगाएका भनिएका घरभित्र को-को मानिसहरू थिए र ती घरभित्र भएका मानिसहरूलाई यो यस किसिमले भाग्न उम्कन नपाउने अवस्थामा पारी ज्यान मार्ने मनसायले आगो लगाएको भन्ने अवस्था देखिन्छ । अभियोग दावीबमोजिमको ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं.को अवस्था हुनको लागि ज्यान मार्ने मनसायले गरेको कार्यबाट ज्यान मर्न नपाएको अवस्था हुनुपर्ने हुन्छ अर्थात् अभियुक्तले ज्यान मार्ने मनसायले आगो लगाई मार्ने सम्मको काम गरेको तर त्यस्तो काम गरिसकेर पनि ज्यान भने मर्न नपाएको हुनुपर्छ । तर प्रस्तुत वारदातमा प्रतिवादीहरूले को-को मानिसलाई भाग्न उम्कन नपाउने प्रवन्ध गरी घरभित्र रहेको अवस्थामा आगो लगाएको र त्यसबाट को कसको ज्यान मर्न नपाएको हो भन्ने कुनै तथ्ययुक्त आधार प्रमाण देखिँदैन । जाति जातिमा भएको विवादमा वाहुल्यता रहेका प्रतिवादी समेतका व्यक्तिले फुसका छाना भएका घरहरूमा आगो लगाउने कार्य गरेको सम्म देखिन्छ । तर मानिस मार्ने मनसायले पूर्व योजनाबद्ध भई षडयन्त्र रची आगो लगाएको भन्ने तथ्य स्थापित हुन सक्ने तथ्ययुक्त आधार प्रमाण बेगर प्रतिवादीहरू उपर ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं.आकर्षित हुन सक्ने देखिन्छ ।

४. प्रतिवादीहरू आरोपित कसूरमा इन्कार रही अदालतमा बयान गरेको भए पनि महावीर मण्डलको छोरी सुमित्रा मण्डललाई फिरोज रहमान समेतका व्यक्तिले भगाएको सम्बन्धमा छलफल भएको र छलफलमा भगाउने पक्ष मुसलमान समुदायको भएको देखिन्छ भने केटी पक्ष हिन्दू समुदायको भई दुई समूहमा मानिसहरू विभक्त भई छलफल हुँदाकै क्रममा मुसलमान समुदायको घरमा आगो लगाएको र सो लगाएको आगोले आसपासमा रहेका फुसका छाना भएका घरहरू जली नष्ट भएको कुरामा विवाद देखिएन । प्रतिवादीहरूले आफूहरूले आगो लगाएको होइन छैन भनी कसूरमा इन्कार रही अदालतमा बयान गरेको भए पनि अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, नथुराज भोर र शिवनाथ मण्डलले आगो लगाएको भनी आरोपित कसूर स्वीकार गरेको देखिन्छ भने प्रतिवादीहरू शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल राय

अमातले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा मुसलमान बस्तीमा आगो लगाउनु पर्छ भनी भनेको कुरा स्वीकार गरी बयान गरेको देखिन्छ।

५. बुझिएका प्रहरी निरीक्षक गोपालबहादुर रायमाझीले महावीर मण्डलको छोरी सुमित्रा मण्डल र फिरोज अन्सारीबीच प्रेम भई घर छाडी भागे भगाएको विषयमा विवाद सिर्जना हुने खबर पाई आफ्नो कमाण्डमा प्रहरी टोली लिई विवादित स्थानमा गएकोमा ठूलो समूह उपस्थित भएको र सो समूहमा मुसलमान जातिका मानिसहरूको उपस्थित नहुँदा प्रतिवादी जनकलाल मण्डल, शिवनाथ मण्डल र नाथुराजभर नुनियाले मुसलमान बस्तीमा आगो लगाउनु पर्छ आगो लगाउँ भन्दै आगो लगाउन शुरु गरेकोले घटनास्थलमा नै पक्राउ गरेको, भिडको समूह ठूलो थियो भनी आफूले दिएको प्रतिवेदनलाई स्वीकार र समर्थन गर्दै एउटाले एउटा घरमा आगो लगाएको देखेको र सोही बखत पक्राउ गरेको भनी घटनाको प्रत्यक्षदर्शी भै बकपत्र लेखाएको देखिन्छ। यी प्रतिवादीहरूले पनि हिन्दू केटी मुसलमान केटाले भगाएको विषयमा छलफल गर्न गाउँलेहरू सहित आफूहरू भेला भएका र सोही अवस्थामा प्रतिवादीहरू जनकलाल मण्डल, शिवनाथ मण्डल र नाथुराज भरले मुसलमानको घरमा आगो लगाएकोमा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष साबित रहेका र अन्य प्रतिवादी शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल रायले आगो लगाउनु पर्छ भनी भिडलाई उत्तेजित गराएको तथ्य मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट पुष्टि हुन आएको देखियो। यसरी मुसलमान बस्तीमा आगो लगाउनु पर्छ भनी भेला जम्मा भएका मानिसहरूलाई उक्साई उत्तेजित गराउने र आगो लगाउने सम्मको कार्य उल्लिखित प्रतिवादीहरूले गरेको तथ्य प्रतिवादीहरूको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष भएको बयान, प्रतिवेदक गोपालबहादुर रायमाझीको प्रतिवेदन र अदालतमा भएको कागज तथा आगलागीबाट मुसलमान बस्तीका घरहरू जली ध्वस्त भएका वास्तविकता समेतका सिलसिला तथा घटनाक्रमबाट समर्थित र पुष्टि हुन आएको देखिँदा स्थापित तथ्यबाट उल्लिखित प्रतिवादीहरूले आगजनीको अपराध गरेको होइन भनी उन्मुक्ति पाउने देखिन्छ।

६. उल्लिखित प्रतिवादीहरू बाहेक अन्य प्रतिवादीहरूले कसूर गरेकोमा अधिकारप्राप्त अधिकारी तथा अदालतमा समेत इन्कार रहेका र सहअभियुक्तहरूले एक अर्कालाई पोल गर्न सकेको देखिँदैन। मौकामा घटना देख्ने प्रत्यक्षदर्शी प्रतिवेदक गोपालबहादुर रायमाझीले तत्काल पक्राउ गरेका बाहेकका अन्य प्रतिवादीहरू को-को थिए भन्न सकेको छैन। घटनास्थलमा घटना घटित हुनुपूर्व ठूलो संख्याको भीड रहेको र सो भीडमा आगो लगाउने कार्यमा संलग्न प्रतिवादीहरूलाई तत्कालै प्रहरीले पक्राउ गरेको अवस्था देखिँदा ती पक्राउ परे बाहेकका प्रतिवादी बनाइएका अन्य प्रतिवादीहरूले पनि आगो लगाएको भन्ने तथ्य स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा उल्लिखित प्रतिवादी बाहेकका अन्य प्रतिवादीहरूको पनि प्रस्तुत वारदात घटनामा प्रत्यक्ष संलग्न रहे भएको भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिन्छ।

७. प्रतिवादीहरूले मुसलमान बस्तीको एउटा घरमा आगो लगाएको र सो आगो फैलदै गई बस्ती नै ध्वस्त भएको अवस्थामा ती आगोले खाक भएका घरहरूमा के कसको घर र के कति सम्पत्ति थियो अनुसन्धानका क्रममा स्पष्ट गर्न सकेको छैन। अभियोगमा बिगोमा गोश्वारा रुपमा यो यसको यति भनी दावी लिएबाट यो यो यति मूल्य बराबरको यस्तो सम्पत्ति भन्ने स्पष्ट खुल्न नसकेको यस्तो बिगो भराई पाउने सम्बन्धमा स्पष्ट रुपमा यकीन हुन नसकेको विषयमा अदालत आफैले किटान गरी दिन पनि नसक्ने हुँदा बिगो भराई पाउने भन्ने अवस्था पनि रहँदैन। विवादको विषयका प्रकृति हेर्दा धार्मिक एवं साम्प्रदायिक किसिमले सामाजमा असहिष्णुता र उत्तेजना बढाउने, सदभाव प्रवर्द्धन नगर्ने र सामूहिक द्वेष, घृणा र अपहेलना फैलाउने किसिमको देखिन्छ। पुरुष वा स्त्रीबीच कायम हुने सम्बन्धको हकमा स्वाभाविक रुपमा नैसर्गिक स्वतस्फूर्त र स्वेच्छिक हुन दिनुपर्ने र समुदायका व्यक्तिहरूले हस्तक्षेप गरी व्यवधान सिर्जना गर्न नहुनेमा त्यसको विपरीत सामाजमा धर्म वा जातजातिको आधारमा सामाजिक सम्बन्धलाई वर्गीकृत गरी वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्ने प्रक्रियामा नै हस्तक्षेप गर्ने स्थिति खडा भएको देखिन्छ। जब सम्बन्धित व्यक्तिहरूले स्वाभाविक रुपमा स्वेच्छिक रुपले कायम गर्ने नितान्त व्यक्तिगत विषयलाई सामाजिकीकरण गरी हस्तक्षेपको आधार बनाइन्छ, तब त्यस्तो कुरा व्यक्तिगत

हित वा अहितमा सीमित नरही सामूहिक असर पैदा गर्न खोज्दछन् । यस्तो स्थिति केवल सामाजिक सम्बन्धको समस्याको रूपमा प्रकट भएको नभै आपराधिक रूपमा प्रकट भई असम्बन्धित रहेका समुदायका अन्य सदस्यहरूको समेत धनजनमा क्षति पुऱ्याउने प्रवृत्ति रहने गरेको पाइन्छ ।

८. भेदभाव गरी अरुको हकमा हस्तक्षेप गर्ने कार्य समेत पनि मानवअधिकार र फौजदारी कानूनको दृष्टिले गम्भीर विषय हुन्छन । त्यसमा पनि धर्म वा समुदायको विवाद बनाई उत्तेजित बनाई व्यापक असर भएको आपराधिक कार्यमा परिणत हुन्छ भने त्यो भन गम्भीर विषय हुन्छ, त्यस्तो विषयमा कानूनले विशेष सतर्कतापूर्वक गम्भीर एवं सख्त दृष्टिकोण लिन जसरी हुन्छ भने त्यस्तो विषयमा कानून कार्यान्वयन अझ प्रभावकारी हुन जरुरी छ । प्रस्तुत मुद्दामा जस्तो व्यापक रूपमा भौतिक क्षति भएको परिस्थितिमा सम्बन्धित व्यक्तिका नोक्सानीका क्षतिपूर्ति गर्नुका अतिरिक्त फौजदारी कानूनका दृष्टिले त्यस्तो कसूर दोहरिन नदिने हिसावले पनि पर्याप्त अनुसन्धान साथ क्षतिको सही आंकलन गरी पर्याप्त उपचारप्राप्त गर्ने प्रयास हुनु पर्ने हो तर त्यस हिसावले मुद्दामा अनुसन्धान एवं दावी नै लिन सकेको पाइएन । यस्तो स्थितिमा मुद्दामा केही प्रतिवादीहरूलाई भएको सजाय मात्रले पर्याप्त परिपुरण हुने गरी पूर्ण न्यायको अनुभूति दिलाउन सक्ने स्थिति रहेन । यस विषयमा वादी पक्षको विशेष रूपमा ध्यानाकर्षण हुन जरुरी देखिन्छ ।

९. अतः मुख्य भई आगो लगाउने प्रतिवादीहरू जनकलाल मण्डल, शिवनाथ मण्डल र नाथुराज भरलाई आगो लगाउनेका महलको ५ नं.को कसूर अपराधमा सोहीबमोजिम जनही ४ (चार) वर्ष कैद र प्रतिवादीहरू शिवनारायण मण्डल, लक्ष्मण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, गंगाई मण्डल, रामदेव मण्डल र धनिकलाल रायले भीडमा आगो लगाउन उक्साउने सम्मको कार्य गरी मतलबी मतियारको भूमिका निर्वाह गरेको सम्म देखिन आएकोले निजहरूको कार्य आगो लगाउनेको महलको ७ नं.को कसूर अपराध भित्रको देखिँदा निजहरूलाई जनही २ (दुई) वर्ष कैद हुने र अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाई दिने गरी भएको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक वादी र प्रतिवादी दुवै पक्षको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । अरु तपसीलबमोजिम गर्नु ।

तपसील

माथि ठहर खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत विराटनगरले गरेको फैसला सदर हुने ठहरी फैसला भएकोले पुनरावेदक प्रतिवादी शिवनारायण मण्डल, जगरनाथ मण्डल, रामदेव मण्डल, गंगाई मण्डल, लक्ष्मण मण्डल र धनिकलाल रायलाई पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसलाले लागेको जनही कैद वर्ष २ (दुई) को हकमा अ.व.१९४ नं.बमोजिम जेथा जमानतको सुविधा लिई पुनरावेदन अदालत विराटनगरमार्फत् यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा पुनरावेदन अदालत विराटनगरको च.नं.१४३३ मिति २०६२।७।३ को पत्रले मालपोत कार्यालय विराटनगरको च.नं.१८४८ मिति २०६२।७।६ का पत्रले यस मुद्दाको हकमा रोक्का रहेको जग्गा निज प्रतिवादीहरूलाई लागेको कैद भुक्तान भएपछि मात्र अन्य मुद्दा वा कारणबाट रोक्का राख्नु नपर्ने भए फुकुवा गरी दिनु भनी सम्बन्धित कार्यालयमा लेखी पठाई दिनु भनी शुरु जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिनु----- १

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु----- २

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६७ साल कात्तिक १४ गते रोज १ शुभम्-
इजलास अधिकृतः श्रीप्रसाद संजेल

निर्णय नं.८६५६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६३ सालको WO- ११८५
आदेश मिति: २०६७।१।१९।७३
मुद्दा : उत्प्रेषणमिश्रित परमादेश ।
निवेदक: बारा जिल्ला मभरीया गा.वि.स. वडा नं.
१ बस्ने वासुदेव राउत अहिर समेत
विरुद्ध
विपक्षी: बारा जिल्ला मभरीया गा.वि.स. वडा नं. १
बस्ने धुपिया अहिरनी समेत

- धन जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन गर्न दिने कानूनी व्यवस्थाबमोजिम धनको सद्दा जेथा जमानी अस्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा कसैले त्यस्तो अचल जग्गा जमिनलाई जमानीस्वरूप राखेर कुनै व्यवहार गर्दछ भने त्यसलाई धनजमानीभन्दा कम महत्वको वा तल्लोस्तरको जमानी हो भनी भन्नु पर्ने अवस्था नरहने ।

(प्रकरण नं.३)

- धनजमानी र जेथा जमानी भन्ने दुई फरक शब्दावली प्रयोग भएको भए पनि यो प्रकृतिको जमानी पछ्याडि रहेको विषयवस्तु भनेको कुनै पनि व्यक्तिको धनसम्पत्ति नै हुन्छ चाहे त्यो चल होस् वा अचल । चल सम्पत्ति जमानी राखेमा यो धनजमानी भै माथिल्लो स्तरको जमानी हुने र अचल वा जेथा जमानी राखेमा त्यो तल्लो स्तरको जमानी हुने अवस्था समेत नदेखिने ।

(प्रकरण नं.४)

- धन जमानी होस् वा जेथा जमानी जेसुकै प्रकारको जमानी दिएपनि अदालतले हेर्ने भनेको उक्त जमानीबाट अदालतले भरी पाउने वा पक्षलाई भराई दिने अङ्ग खाम्न सक्छ वा सक्दैन भन्ने मात्र हो । जेथा जमानी दिन ल्याएको अवस्थामा उक्त जेथा के कति मूल्य पर्ने हो, सो जेथाले तिर्नुपर्ने विगो वा लागेको जरीवाना असूलउपर हुन्छ वा हुँदैन भन्ने तथ्यमा आवश्यक विवेचना गरी यदि सो जेथाले तिर्नुपर्ने विगो र लागेको जरीवानाको अङ्ग खाम्न नसक्ने भएमा अस्वीकार गर्न सक्ने ।
- धनजमानी शब्द मात्र ऐनमा परेको जेथा जमानीको शब्द नपरेको भनी अत्यन्त संकीर्ण व्याख्या गरी निवेदकहरूले दिएको जेथा जमानी अस्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गर्न इन्कार गर्ने गरेको निर्णय न्यायोचित नदेखिने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता

किशोरकुमार अधिकारी

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता रामकृष्ण काफ्ले
अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२)

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा निवेदन परी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ :-

०५९ सालको दे.नं. १७७९ को अंश दर्ता विषयको मुद्दामा हामी निवेदकहरू प्रतिवादी रहेको र उक्त मुद्दा बारा जिल्ला अदालतबाट फैसला भएकोमा सो फैसलाउपर हाम्रो चित्त नबुझेकोले वादीले भरीपाउने ठहरेको कोर्टफी रु.७२५१।५० बराबरको जेथा जमानी लिई बारा जिल्ला अदालतमार्फत् पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा पुनरावेदन गर्न पाऊँ भनी पुनरावेदन पत्र सहित जाँदा यसमा कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) ले वादीले भरी पाउने कोर्टफीको हकमा जेथा जमानी दिने सुविधा प्रतिवादीलाई प्राप्त नहुने हुँदा जेथा जमानीको सुविधा दिन नमिल्ने भनी बारा जिल्ला अदालतबाट मिति २०६२।५।२० मा आदेश भएको र सो आदेशउपर पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा अ.व. १७ नं. बमोजिमको निवेदन पेश गरेकोमा सो अदालतले समेत बारा जिल्ला अदालतकै आदेश सदर गरेको हुँदा अन्य उपचारको मार्ग नभएकाले प्रस्तुत रिट निवेदन पेश गरेका हौं । कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) मा वादीलाई बुझाउनु पर्ने जति ठहरिएको कोर्टफीबापत धनजमानी दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था भएकोमा सो व्यवस्थाको प्रतिकूल भएको पु.वे.अ. को आदेश बदरभागी छ । अन्य व्यक्तिले दिएको धन जमानी त स्वीकार गर्न सकिने व्यवस्था उक्त ऐनमा भएकोमा जेथा जमानीलाई स्वीकार नसकिने भन्ने नदेखिँदा कोर्टफीबापत पेश गरेको जेथा जमानी अस्वीकार गरेको बारा जिल्ला अदालतको मिति २०६२।५।२० र पु.वे.अ. हेटौँडाको मिति २०६३।३।९ को आदेश उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी वादीले

फैसलाबमोजिम भरी पाउने भनिएको कोर्टफी बापतमा हामी प्रतिवादीले पेश दाखेल गरेको जेथा जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गर्नु भनी परमादेशको आदेश समेत जारी गरिपाऊँ साथै प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म दे.नं. १७७९ को फैसला कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी बारा जिल्ला अदालतका नाउँमा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै कारण भए यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा सूचना पठाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६४।३।१९।३ को आदेश ।

यस अदालतको लिखित जवाफको व्यहोरा यो छ की निवेदक वासुदेव राउत समेतको तर्फबाट अ.बं. १७ नं. अन्तर्गतको निवेदन परी सोमा प्राप्त कैफियत प्रतिवेदन इजलाससमक्ष पेश हुने हुँदा यसमा द.नं. २३५ को निवेदनसहितको कैफियत प्रतिवेदन पेश भई व्यहोरा अवगत भयो । वादीले भरी पाउने ठहरेको कोर्टफीको हकमा जेथा जमानीको सुविधा दिन नमिल्ने भनी त्यस अदालतबाट मिति २०६२।५।२० मा भएको आदेशमा कुनै परिवर्तन गर्नु परेन, कानूनबमोजिम गर्नुहोला भनी यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६३।३।१९ मा भएको आदेशपश्चात् कैफियत प्रतिवेदनसहित मिसिल कागजात सम्बन्धित बारा जिल्ला अदालतमा चलान भई गएको छ । अतः तह-तह अदालतबाट कानूनी त्रुटिरहित तबरबाट भएको उपरोक्त बमोजिमको आदेशबाट विपक्षीले रिट निवेदबाट उल्लेख गरेबमोजिमको निजको संवैधानिक एवं कानूनी हक हनन नभएको हुँदा सम्मानीत अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गरी दिनु भएको रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पु.वे.अ. हेटौँडाको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

मिति २०६२।१।१९ गतेको फैसलाअनुसार वादीले भरी पाउने ठहरेको कोर्टफी रु.७२५१।५० बापत जग्गा जेथा जमानी राखी पुनरावेदन दर्ता गरिपाऊँ भनी कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) अनुसार

प्रतिवादी रिखिदेव राउतको दर्ता नं. ८९८ मिति २०६२।५।२० मा पर्न आएको निवेदन उपर यस्मा कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) ले वादीले भरी पाउने ठहरेको कोर्टफी को हकमा जेथाजमानी दिने सुविधा प्रतिवादीलाई प्राप्त भएको नदेखिँदा कानूनबमोजिम गर्नु भनी यस्तै सन्दर्भको छि.दे.नं. ९२२।०।५९ को लेनदेन मुद्दामा मिति २०६०।४।२९ मा यसै इजलासबाट आदेश भैसकेको देखिँदा प्रस्तुत निवेदनमा समेत जेथा जमानीको सुविधा दिन नमिल्ने हुँदा कानूनबमोजिम गर्नु भनी २०६२।५।२० मा भएको आदेशउपर विपक्षी निवेदकको सम्मानीत श्री पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा मुलुकी ऐन, अ.बं. १७ नं. अनुसार दर्ता भएको निवेदनमा समेत कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने आदेश भै अन्तिम रहेको छ । यसरी यस अदालतबाट प्रतिवादीबाट वादीले भरी पाउने ठहरेको कोर्टफी बापत जेथा जमानीको सुविधा दिन नमिल्ने भनी भएको आदेश श्री पु.वे.अ. हेटौँडाबाट सदर भई अन्तिम अवस्थामा रहेको हुँदा कानूनबमोजिम भए गरेको आदेशउपर निवेदन मागबमोजिम रिट जारी हुनुपर्ने होइन । रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको बारा जिल्ला अदालतको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले बारा जिल्ला अदालतको आदेश कानूनसम्मत मानी मिति २०६३।३।१९ मा सदर गरेको फैसला २०६४।०२।१९ मा नक्कल सारी थाहा पाएको भन्दै ती दुवै आदेश तथा निर्णयहरू बदरका लागि अत्यन्तै ढिलोगरी सम्मानीत अदालतको शरणमा आएकोले यसमा विलम्बको सिद्धान्तले पनि इन्साफ भैरहनु पर्ने अवस्था छैन ।

विपक्षीले दावी गर्नु भएको कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) तथा दफा १५ ले वादीलाई प्रतिवादीले तिर्नु बुझाउनु पर्ने कोर्टफीबापत जेथा जमानीको व्यवस्था गरेको छैन । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २४ (४) यस सन्दर्भमा आकर्षित हुने दफा नै होइन । पूर्व निर्णयको पालना अदालतले गरेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३(ख) भन्ने कुनै उपधारा नै छैन । धारा १९ ले नागरिकको सम्पत्तिसम्बन्धी व्यापक अधिकारको व्यवस्था गरेको छ, जुन यसमा आकर्षण हुने होइन । धारा २४(९) ले नागरिकलाई स्वच्छ न्यायिक सुनुवाइको हक प्रदान

गरेको छ भने २४(१०) असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम निःशुल्क कानूनी सेवाको हक प्रदान गरेको छ जुन कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४ बमोजिम प्राप्त हुन्छ। उल्लिखित कानूनी दफा तथा संविधानका धारा उपधाराहरू विपक्षीको मागदावीसँग सम्बन्धित नभएकाले विपक्षीको माग दावी कानूनी त्रुटिपूर्ण छ।

विपक्षीको निवेदन गराइको तात्पर्य मलाई फैसला कार्यान्वयनमा ढिलो गराई अंश नै दिनु नपरोस् वा फैसला कार्यान्वयन नहुँदै मेरो मृत्यु होओस् भनी दण्ड सजायको ४६ नं. को म्याद बिताउनका साथै म र मेरो परिवारलाई दुःख दिनु मात्र हो।

तसर्थ यसमा उपरोक्त व्यहोरा र कथन तथा प्रमाण समेत उपर विचार गरी शुरु बारा जिल्ला अदालतको आदेश र सो आदेशलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत हेतौंडाको न्यायोचित निर्णय बदर हुनुपर्ने अवस्था र स्थिति नहुँदा भूठा व्यहोराको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको धुपिया अहिरनीको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक पक्ष तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता किशोर अधिकारीले अदालतको फैसला बमोजिम प्रतिवादीले वादीलाई तिर्नु पर्ने कोर्टफीबापत धन जमानी दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था गरिरहेको अवस्थामा प्रस्तुत मुद्दामा यी निवेदकहरूले सोहीबमोजिम कोर्टफी जेथा जमानी राखी पुनरावेदन गर्न निवेदन पेश गरेकोमा जेथा जमानी अस्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गर्न इन्कार गरेको विपक्षीहरूको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी जेथा जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गरिदिनु भनी परमादेश समेत जारी गरिपाऊँ भनी तथा विपक्षी धुपिया अहिरनीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता रामकृष्ण काफ्लेले तिनु पर्ने कोर्टफीबापत जेथा जमानी लिएर मुद्दा पुनरावेदन गर्न पाउने प्रष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभावमा पुनरावेदन अदालत तथा जिल्ला अदालतको आदेश मिलेकै छ। त्यस्तै अंश मुद्दा जिती पाएकी आफ्नो पक्षलाई फैसला कार्यान्वयनको कार्य ढिलो गराउने उद्देश्य साथ दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो।

दुवै पक्ष तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीर समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

यसमा वादीले अंश चलन मुद्दा जिती फैसला भएउपर सो फैसलामा प्रतिवादीहरूले चित्त नबुभाई पुनरावेदन गर्नको लागि वादीले शुरु अदालतमा तिरेको कोर्टफीबापत जेथा जमानी दिई पुनरावेदन पत्र पेश गर्न निवेदन दिएकोमा कोर्टफी बापत जेथा जमानी अस्वीकार गरी पुनरावेदन पत्र दर्ता गर्न इन्कार गरेको र सो उपर निवेदकहरूले पु.वे.अ. हेतौंडामा अ.वं. १७ नं.को निवेदन पेश गरेकोमा समेत पु.वे.अ. हेतौंडाले वारा जिल्ला अदालतको आदेश नै सदर गरेको हुँदा उक्त त्रुटिपूर्ण आदेशहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी जेथा जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन पत्र दर्ता गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी रहेको देखिन्छ भने कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) मा वादीले भरी पाउने कोर्टफीको हकमा जेथा जमानी दिने सुविधा प्रतिवादीलाई प्राप्त भएको नदेखिँदा जेथा जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गर्न नसकिएको हो भन्ने विपक्षीहरूको मुख्य लिखित जवाफ जिकीर रहेको देखिन्छ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा वादीले मुद्दा जिती प्रतिवादीबाट कोर्टफी भरी पाउने ठहरेको रकमबापत जेथा जमानी दिन पाउने नपाउने सम्बन्धमा नै विवेचना हुन जरुरी देखियो। पुनरावेदन गर्दा कोर्टफी तिर्ने सम्बन्धमा कोर्टफी ऐनको दफा १८ मा व्यवस्था रहेको पाइन्छ। सो व्यवस्था बमोजिम पुनरावेदन गर्दा राख्नु पर्ने कोर्टफीको सम्बन्धमा तथ्यसँग उक्त दफाको १८ (२) मा व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। उक्त १८(२) मा “पहिलो पुनरावेदन गर्दा प्रतिवादी हारी पुनरावेदन गरेकोमा वादीलाई बुझाउनु पर्ने ठहरिएको जति कोर्टफी र तोकिएको दण्ड जरीवाना पुनरावेदन दिने प्रतिवादीले र कोर्टफी नबुभाई दायर गरेको मुद्दामा वादीले हारी पुनरावेदन गरेकोमा लाग्ने ठहरेको कोर्टफी र तोकिएको दण्ड जरीवाना वादीले बुझाएपछि वा त्यसबापत कोर्टफी र तोकिएको दण्ड जरीवाना वादीले बुझाएपछि वा त्यसबापत धन जमानी दिएपछि मात्र त्यसपछिको

पुनरावेदन गर्नु परेकोमा शुरु पुनरावेदनको फैसलाबमोजिम बुझाउनु पर्ने बुझाएपछि वा त्यसबापत धनजमानी दिएपछि मात्र पुनरावेदन दायर हुन सक्छ” भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। उपरोक्त व्यवस्थाबमोजिम पुनरावेदन गर्ने क्रममा शुरु फैसलाबाट हारेको प्रतिवादीले तिर्नु पर्ने ठहरेको कोर्टफी एवं दण्ड जरीवाना तिरैर मात्र पुनरावेदन गर्न पाउने देखिन्छ। तरुन्तै नगदै तिर्न नसक्नेको हकमा धनजमानी दिए समेत स्वीकार गरी पुनरावेदन गर्न दिनु पर्दछ भनी उल्लेख भएको समेत पाइन्छ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकहरूले वारा जिल्ला अदालतको फैसलाबमोजिम तिर्नु बुझाउनु पर्ने ठहरेको कोर्टफीबापतको रकम आफूहरूले नगद मै तिर्न नसक्ने भनी जेथा जमानी दिएको देखिन्छ। जेथा जमानी दिएमा लिन हुन्छ भनी कोर्टफी ऐनको उक्त दफा १८(२) मा उल्लेख भएको नपाइए पनि धन जमानीलाई उक्त दफाले स्वीकार गरिरहेकै देखिन्छ। कसैले कुनै निश्चित जेथा देखाएर आफूले तिर्नु बुझाउनु पर्ने रकम नतिरेमा तोकिएको वा जमानी राखिएको जेथा बेचबिखन गरी सोबापत असूलउपर गर्न मिल्ने गरी दिएको जमानीलाई जेथा जमानी भनी चिनिन्छ। जेथा जमानी दिने व्यक्तिले निश्चित वा कुनै पनि अचल जेथालाई जमानीको रूपमा पेश गरेको हुन्छ। धन जमानीमा कसैले तिर्न पर्ने कुनै रकम नतिरेमा सो आफूले तिरिदिन्छु भनी जमानी दिने कुनै धन सम्पत्ति जमानी राखी दिइएको हुन्छ। धन जमानी स्वीकार गरी पुनरावेदन गर्न दिने कानूनी व्यवस्था बमोजिम धनको सट्टा जेथा जमानी अस्वीकार गर्न पर्ने हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा यदि कसैले त्यस्तो अचल जग्गा जमिनलाई जमानी स्वरूप राखेर कुनै व्यवहार गर्दछ भने त्यसलाई धनजमानी भन्दा कम महत्वको वा तल्लोस्तरको जमानी हो भनी भन्नु पर्ने अवस्था रहँदैन।

४. धनजमानी र जेथा जमानी भन्ने दुई फरक शब्दावली प्रयोग भएको भएपनि यो प्रकृतिको जमानी पछाडि रहेको विषयवस्तु भनेको कुनै पनि व्यक्तिको धनसम्पत्ति नै हुन्छ चाहे त्यो चल होस् वा अचल। चल सम्पत्ति जमानी राखेमा यो धनजमानी भै माथिल्लो स्तरको जमानी हुने र अचल वा जेथा जमानी राखेमा त्यो तल्लो स्तरको जमानी हुने अवस्था समेत देखिँदैन। यस अवस्थामा कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) मा धनजमानी शब्द मात्र परेको तर

जेथा जमानी शब्द नपरेको हुँदा जेथा जमानी स्वीकार नमिल्ने भनी वारा जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको निर्णय मनासिव देखिन आएन।

५. धन जमानी होस् वा जेथा जमानी जे सुकै प्रकारको जमानी दिएपनि अदालतले हेर्ने भनेको उक्त जमानीबाट अदालतले भरी पाउने वा पक्षलाई भराई दिने अङ्क खाम्न सक्छ वा सक्दैन भन्ने मात्र हो। जेथा जमानी दिन ल्याएको अवस्थामा उक्त जेथा के कति मूल्य पर्ने हो, सो जेथाले तिर्नु पर्ने विगो वा लागेको जरीवाना असूलउपर हुन्छ वा हुँदैन भन्ने तथ्यमा आवश्यक विवेचना गरी यदि सो जेथाले तिर्नुपर्ने विगो र लागेको जरीवानाको अङ्क खाम्न नसक्ने भएमा अस्वीकार गर्न सक्ने अधिकार सम्बन्धित अदालतमा रहे भएकै मानिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकहरूले दिएको जेथाले तिर्नुपर्ने ठहरेको कोर्टफीको अङ्क नखाम्ने भएकाले उक्त जेथा जमानी लिन अस्वीकार गरिएको हो भनी न त वारा जिल्ला अदालतको न त पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको निर्णयमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यस अवस्थामा धनजमानी शब्द मात्र ऐनमा परेको जेथा जमानीको शब्द नपरेको भनी अत्यन्त संकीर्ण व्याख्या गरी निवेदकहरूले दिएको जेथा जमानी अस्वीकार गरी पुनरावेदन दर्ता गर्न इन्कार गर्ने गरेको निर्णय न्यायोचित देखिएन।

६. अतः माथि विवेचित आधार कारणबाट कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १८(२) बमोजिम कोर्टफीबापत धनजमानी दिनसक्ने व्यवस्था रहेकै अवस्थामा सो व्यवस्था निवेदकहरूका हकमा आकर्षित हुन नपर्ने कुनै ठोस कारण नदेखिएकाले जेथा जमानी स्वीकारन इन्कार गरेको शुरु वारा जिल्ला अदालतको मिति २०६२।५।२० को आदेशलाई सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६३।३।१९ को आदेश त्रुटिपूर्ण देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्छ। अब मागबमोजिम जेथा जमानी लिई पुनरावेदन पत्र दर्ता गरी कानूनबमोजिम गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ठहर्छ। यस आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाईदिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल फागुन १७ गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत : विमल पौडेल

निर्णय नं.८६५७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६५ सालको-WO-०८२१
आदेश मिति: २०६७।१०।१०।२
विषय : उत्प्रेषण समेत ।

निवेदक: का.जि.,का.म.न.पा.वडा नं.३४ स्थित पपु
लुम्बिनी जे.भी.का अख्तियारप्राप्त प्रोपराइटर
हरिनारायण प्रसाद रौनियार

विरुद्ध

विपक्षी: भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय समेत

- साँचो कागजपत्र पेश गरेर जिकीर लिन नसकी केवल कालोसूचीमा राख्ने कामकारवाही रीतपूर्वक भएन वा प्रक्रिया पूरा भएन भनी भन्दैमा सो कुराले खासै महत्व राख्ने देखिँदैन । आफू कालोसूचीमा पर्न नसक्ने यथेष्ट प्रमाण गुजार्न नसकेसम्म सम्बन्धित निकायले कालोसूचीमा राखेको कार्य रीतपूर्वकको भएन भनी लिएको जिकीर मनासिव नदेखिने ।

(प्रकरण नं.२)

- बोलपत्रको सूचनामा उल्लेख भएका योग्यताहरू पूरा गर्न नसकेसम्म कुनै पनि फर्मले प्रतिस्पर्धामा भाग लिन पाउने हुँदैन । आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पूरा गरेको नभई झूठा व्यहोराका कागज बनाई आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याएको सम्बन्धमा उजूर परी छानबीन गर्दा आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याउनको लागि नक्कली कागजात बनाएको पुष्टि हुन आएबाट कालोसूचीमा राख्ने र त्यस्तो फर्मसँग सम्झौता गर्ने नहुने निष्कर्ष निकालेको अवस्थामा आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याउनको लागि झूठा कागजात तयार गरी पेश गर्ने फर्मलाई नै ठेक्का प्रदान गर्नु पर्दछ भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.३)

- ऐनले तोकेको आचारण एवं दायित्व पालना गर्न नसक्ने ठेकेदार कम्पनी वा फर्मको अधिकार सिर्जना भैसकेको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा र अधिवक्ता श्री बाबुराम दहाल
विपक्षी तर्फबाट: उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री शंकरबहादुर राई

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा ६२

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर भई पेश भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

विपक्षी डिभिजन सडक कार्यालयले मिति २०६५।१।१ का दिन ठे.नं. CDR07/065/66-09 पर्सा जिल्ला अन्तर्गत सिङ्गाही पुल निर्माण गर्ने कार्यका लागि बोलपत्र आव्हान गरेको थियो । सो बमोजिम आव्हान गरिएको बोलपत्र बमोजिम निवेदक कम्पनीले उक्त पुलको निर्माण कार्य गर्नका लागि योग्य र अनुभवी भएकाले आव्हान भएबमोजिम बोलपत्र खरीद गरी तोकिएको कागजात तथा धरौटी जमानतसमेत संलग्न गरी तोकिएको समयभित्रै बोलपत्र दाखिला गरेको थियो । यसरी बोलपत्र दाखिला गरेपश्चात् विपक्षी डिभिजन सडक कार्यालय नं.७ मकवानपुर, हेटौँडाले मिति २०६६।१।६ मा निवेदक कम्पनीलाई पत्र लेखी उपरोक्त पुलको ठेक्का निवेदक कम्पनीले कबोल गरेको अङ्कमा स्वीकृत भएको हुँदा कार्यसम्पादन जमानतसहित सम्झौता गर्न पाउन यस कन्स्ट्रक्शनलाई पत्र प्राप्त भएको थियो । सो पत्र बमोजिम निवेदक कम्पनीले प्राइम कर्मासियल बैंक लिमिटेड, नयाँ सडक, काठमाडौँबाट जारी भएको परफरमेन्स बण्ड सिङ्गाही पुलको लागि परफरमेन्स बण्ड रु.१०,४३,५००।-(Performance Bond Number:PCBL09-231PG) समेत संलग्न गरी २३ अप्रिल २००९ (२०६६।१।१०) मा

परफरमेन्स बण्डसहित सम्झौता गर्न आएको भनी निवेदक कम्पनीले उक्त विपक्षी डिभिजन सडक कार्यालयमा मिति २०६६।१।१० मा उपस्थित भएको थियो । यसैबीच तत्काल सम्झौता नगरिकोले अविलम्ब सम्झौता गराई पाऊँ भनी निवेदक कम्पनीले मिति २०६६।१।२४ मा पुनः विपक्षी डिभिजन सडक कार्यालयमा निवेदन पेश गरेको थियो । सो पश्चात् उक्त कार्यालयले निवेदक कम्पनीलाई च.नं.१०३३ मिति २०६६।१।३१ मा पत्र लेखी यस ठेक्कासहित सम्बन्धित कागजातहरू सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको च.नं.८९९ मिति २०६६।१।७ को पत्रबमोजिम सो कार्यालयमा पठाइएकोले सम्झौताको कार्य अगाडि बढाउन नसकिएको भनी पत्राचार गरेको थियो । उक्त ठेक्काको लागि निवेदक कम्पनीले पूरा गराउनु पर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गरिसकेको र सम्झौता गर्न गएको त्यतिका दिन बित्दा पनि सम्झौता नगरे नगराएकोमा के भएको रहेछ भनी निवेदक कम्पनीले विपक्षी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयमा बुझ्दा यस सम्बन्धित पत्र डिभिजन सडक कार्यालय हेटौँडामा मिति २०६६।१।३१ मै गैसकेको छ भनी भन्दा पत्रको नक्कल दिनुहोस् भनी अनुरोध गर्दा प्रमाणित नक्कल दिन मिल्दैन भनी फोटोकपी गरी उक्त सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयले डिभिजन सडक कार्यालय हेटौँडालाई लेखेको च.नं.९७२ मिति २०६६।१।३१ को पत्रको प्रतिलिपि दिइयो । सो पत्र हेर्दा निवेदकको बोलपत्र मूल्याङ्कन सम्बन्धमा विपक्षी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयमा उजूरी परेको कारण फाइल भिकाइएको तथा डिभिजन सडक कार्यालय हेटौँडाको लागि निवेदक कम्पनीका पार्टनर पप्पु कन्स्ट्रक्सन कारवाहीमा परेकोले बोलपत्रको लागि योग्य मान्न मिल्दैन । अतः अन्तरिम अवधिको लागि कारवाही गर्ने सार्वजनिक निकायको निर्णय नै डिभिजन सडक कार्यालय हेटौँडाको लागि कालोसूचीमा परेसरह हुने हुनाले सोअनुसार पछिल्लो बोलपत्रमा बोलपत्रको कारवाही गर्नुपर्ने भनी निर्णय गरी विपक्षी डिभिजन सडक कार्यालय नं.७, हेटौँडाले पत्र लेखी पठाएको देखियो ।

सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा २३, २४, २५, २६ र २७ बमोजिम निवेदक फर्मले उपरोक्त ठेक्का प्राप्त गर्नका लागि सम्पूर्ण कानूनी हक प्राप्त गरिसकेको र सो हक प्रचलन गर्नको लागि प्रचलित

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ बमोजिम यस फर्मलाई अधिकारप्राप्त भइसकेको अवस्थामा विपक्षी निकायले सम्पूर्ण बोलपत्रको मूल्याङ्कन विधि पूरा गरी उक्त बोलपत्रमा यस फर्मले उच्च अङ्क प्राप्त गरी ठेक्का प्राप्त गर्नका लागि ग्राह्य भइसकेकाले मेरो कानूनी हक सिर्जना भइसकेको छ । तसर्थ विपक्षी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयले प्रचलित सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ सार्वजनिक खरीद नियमावली, २०६४ तथा प्रचलित नेपाल कानूनविपरीत डिभिजन सडक कार्यालयलाई लेखेको उक्त च.नं.९७२ को पत्रको आधारमा बिना कारण यस कन्स्ट्रक्सनले पाइसकेको ठेक्का नपाइने भै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३)(च) धारा १३, धारा १९ धारा ३२ समेतका धाराहरूद्वारा प्रत्याभूत गरिएको मौलिक हकका सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा २३, २४, २५, २६ बमोजिम पाइसकेको अधिकार र नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ६(घ)(६)(७), दफा ९ समेतमा अपूरणीय क्षति हुने सम्भावना रहेकोले कानूनविपरीत अधिकार ग्रहण गरी मलाई ठेक्का सम्झौता नगर्ने सम्भावना रहेकोले प्रतिषेधको आदेश जारी हुनुका अलावा माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित आधार, कारण र प्रमाणहरूबाट सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको उक्त च.नं.९७२ मिति २०६६।१।३१ को पत्र यस सम्बन्धित आदेश, निर्णय, परिपत्र रायसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी पाइसकेको ठेक्कामा यस कन्स्ट्रक्सनसित सम्झौता गर्नु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गर्नुको साथै हाललाई अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई लेखी पठाउनु साथै यसमा अन्तरिम आदेशको सम्बन्धमा विचार गर्दा यी निवेदकलाई डिभिजन सडक कार्यालयले २०६६।१।६ को पत्रद्वारा सम्झौता गर्न बोलाएर २०६६।१।१० मा ठेक्कासम्बन्धी सम्पूर्ण कागजातहरू सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयमा पठाइएकोमा फिर्ता नआएकोले ठेक्का सम्झौताको कार्य अगाडि

बढाउन नसकिएको व्यहोराको जानकारीसम्म यी निवेदकलाई २०६६।१।३१ मा दिएको देखिन्छ। यी निवेदक र विपक्षी सडक कार्यालयबीच सम्झौता भई नसकेको, सो ठेक्का अन्य व्यक्तिलाई दिएको वा दिन अर्को बोलपत्र आव्हान नगरेको अवस्थामा अहिले नै अपूरणीय क्षति हुने अवस्थाको विद्यमानता नरहेकोले मागबमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गर्नु परेन भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।२।२४ को आदेश।

ठेक्काको लागि विपक्षी निवेदकले पूरा गराउनु पर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गर्नु नै ठेक्का सम्झौता गर्न हकाधिकार राख्छ भन्ने मिल्दैन। विपक्षी निवेदकले आफू ठेक्का सम्झौता गर्न सक्षम भएको तथ्य आफैले प्रमाणित गर्नु पर्दछ। सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा ६२ बमोजिमको आचरण र सोहीअनुरूपको दायित्व पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी तोकिएको आचरण तथा दायित्व पालना गर्न नसक्ने ठेकेदारले अधिकारको माग गर्न सक्दैन। निवेदकले बोलपत्र दाखिल गर्दा पेश गरेका अनुभवका प्रमाणपत्रहरू निजका विरुद्ध उजूर परी छानवीन गर्दा भ्रूठा देखिएपछि निजका विरुद्ध मोना कन्स्ट्रक्सनले डिभिजन सडक कार्यालय हेटौँडामा २०६५।१।२० मा उजुरी दिई सोको बोधार्थ यस कार्यालयलाई समेत दिएपछि सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा ६२(२)ख बमोजिमको कार्य गरेमा ऐ.ऐनको दफा ६३(१)क बमोजिम कारवाही अधि बढाउने कानूनी कर्तव्य यस कार्यालयको हो। विपक्षी निवेदकले प्रस्तुत ठेक्का प्रकरणमा आफू विरुद्ध के कस्ता उजुरी परे भनी नदेखाई भएको वास्तविकता लुकाई रिट निवेदन दर्ता गरेको देखिन्छ। त्यस्तै सम्पूर्ण मिसिल अध्ययनपश्चात् विपक्षी निवेदकले ठेक्का प्राप्त गर्ने नियतले केही अनुभवका कागजातहरू नभएको अनुभवका प्रमाण पत्रहरू पेश गरेको देखिन आयो। उक्त व्यहोरा विपक्षी आफूले पेश गरेको कुरा इन्कार गरी रिट निवेदन दिएको देखिँदैन। त्यसै गरी यस कार्यालयले सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ बमोजिम राय सुझाव दिन र ऐ.ऐनको दफा ६३ बमोजिम गरेको कार्य रिट निवेदनबाट बदर हुन सक्दैन। गलत तथ्यको साहारा लिई गैरकानूनी काम गरी सम्झौता तहमा पुग्दैन। मौलिक हकको सिर्जना हुन सक्दैन। पक्षहरू बीच हुने करारको प्रस्ताव गर्दैमा मौलिक हकको स्थापना हुँदैन। यस कार्यालयले कालोसूचीमा राख्ने

निर्णय नगरिसकेको अवस्थामा कालोसूचीमा राख्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने होइन भने अर्कोतिर निवेदकले गरेको कानूनविपरीत कार्यलाई समर्थन पनि गर्न सकिने होइन। यस कार्यालयले पेश गरेको राय सुझावबाट विपक्षीको मौलिक हकको उल्लंघन भयो भन्नु आफैमा निरर्थक छ। कानूनबमोजिम भए गरेको कामलाई रिट क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन। यस्तो अवस्थामा विपक्षीको मौलिक हक हनन भयो भनी सर्वोच्च अदालतबाट असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी मागबमोजिम आदेश जारी हुन सक्दैन, तसर्थ निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ।

निवेदकले निवेदन दर्ता गर्दाको अवस्थाभन्दा अहिलेको अवस्थामा निवेदक कम्पनीको बोलपत्रलाई हटाई ठेक्का खरीद प्रक्रियाबाट नै हटाइसकिएको हुँदा अवस्थाको परिवर्तन भएकाले सो नगर्नु नगराउनु यथास्थितिमा राख्नु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भनी परेको निवेदन पत्र।

मिति २०६६।१।३१ को पत्र समेतलाई विचार गरी अन्तरिम आदेश नदिने गरी यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट आदेश भइसकेपश्चात् मिति २०६६।३।४ को पत्रबाट निवेदकलाई बोलपत्रबाट समेत हटाएको देखिन आयो। ठेक्का सम्झौता सम्पन्न नभइसकेको अवस्थामा बोलपत्र समेतबाट हटाउने गरी भएको कामकारवाही अर्थात् मिति २०६६।३।१४ को पत्रबाट निवेदकलाई बोलपत्र समेतबाट हटाएको पत्रलाई अन्तरिम आदेशबाट बदर बातिल गर्न नमिल्ने हुँदा त्यस्तो अन्तिम परिणाम हुने पत्रलाई अन्तरिम आदेश जारी गर्न मिलेन। कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।३।२२ को आदेश।

अदालतबाट जारी हुने उत्प्रेषणको आदेशद्वारा भैसकेको निर्णय मात्र त्रुटिपूर्ण देखिएमा बदर हुन सक्ने तर भविष्यमा लिनसक्ने निर्णयउपर उत्प्रेषणको आदेश जारी गर्न मिल्दैन। त्यस्तै विपक्षीले आफ्नो निवेदनमा यस सडक विभागको कुन मितिको के निर्णयबाट निजको संवैधानिक र कानूनी हक हनन हुन गएको हो भन्ने विषयमा आफ्नो निवेदनमा कुनै उल्लेख गर्न सक्नु भएको समेत छैन। साथै सार्वजनिक खरीद ऐन,

२०६३ को दफा ६३ तथा सार्वजनिक खरीद नियमावली, २०६४ को नियम १४१ बमोजिम कुनै व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीलाई कालोसूचीमा राख्ने र फुकुवा गर्ने अधिकार सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयलाई रहेको र उक्त कार्यालयले कालोसूचीमा राख्ने गरी विपक्षीउपर आरोप लगाइसकेको अवस्थामा च.नं.९७२ मिति २०६६।१।३१ को निर्देशनबमोजिम डि.स.का.हेटौंडाले गरेको कार्यउपर कानूनी रुपमा प्रश्न उठ्न सक्दैन । तसर्थ डि.स.का.हेटौंडाले प्रस्तुत ठेक्का भन्दा अगाडि RSDP कार्यक्रमअन्तर्गत पथलैया चुरे र वीरगञ्ज कलैया सडक कालोपत्रे गर्ने कार्यका लागि माग गरिएको बोलपत्रको प्रस्ताव पेश गर्दा विपक्षी पप्पु कन्स्ट्रक्सनले ठेक्का पाउने नियतले गैरकानूनी रुपमा गलत लिखत तयार गरी प्रस्ताव पेश गरेको हुँदा निजउपर आरोप लगाइसकेको अवस्थामा सो पछिको ठेक्कामा उक्त फर्म पुनः योग्य हुन नसक्ने हुँदा विपक्षीको मागबमोजिम ठेक्का प्रदान गरी सम्झौता गर्न सक्ने अवस्था नरहेकोले प्रस्तुत भूठा र कपटपूर्ण मनसायले दर्ता गराइएको निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको सडक विभागको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थीले यस मन्त्रालयको के कस्तो कामकारवाही वा निर्णयले रिट निवेदकको हक अधिकारमा प्रतिकूल असर पुगेको हो सो कुरा आफ्नो निवेदनको कुनै प्रकरणमा स्पष्टताका साथ उल्लेख गर्न नसकी केवल यस मन्त्रालयलाई बिना कारण र आधार विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन तथ्यपरक नहुँदा रिट खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

अदालतबाट जारी हुने उत्प्रेषणको आदेशद्वारा भैसकेको निर्णय मात्र त्रुटिपूर्ण देखिएमा बदर हुन सक्ने, तर भविष्यमा लिन सक्ने निर्णयउपर उत्प्रेषणको आदेश जारी हुन सक्दैन । साथै चन्द्रावती पुलको ठेक्का मिति २०६६।१।६ गते विपक्षीको नाउंमा स्वीकृत भई निजलाई सम्झौता गर्न बोलाइएको भए पनि सम्झौता भई नसकेकोले निज विपक्षीको कुनै कानूनी हक सिर्जना नहुँदैको अवस्थामा सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको मिति २०६६।१।७ च.नं.८९९ को पत्रबाट माग भएबमोजिम ठे.नं. CDRO7/650/065/66-07, 08, 09 र 13 हरूको

बोलपत्रसम्बन्धी सक्कल कागजातहरू त्यस कार्यालयमा पठाइएको कारण ठेक्काको प्रक्रिया अगाडि बढाउन नसकिएको र निवेदकको फर्मसमेत कालोसूचीमा पर्ने गरी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयबाट निर्णय भएकाले सोही निर्णयबमोजिम निवेदक फर्मलाई ठेक्का प्रक्रियाबाट हटाइएको हुँदा रीतपूर्वक भएको निर्णयले निवेदकको हकमा प्रतिकूल असर नपारेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको डिभिजन सडक कार्यालयको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक पक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता शम्भु थापा र अधिवक्ता बाबुराम दाहालले निवेदक फर्मले कबोल गरेको अड्डामा ठेक्का स्वीकृत गरी निवेदक र विपक्षी कार्यालयबीच सम्झौता गर्न प्रस्ताव समेत अगाडि बढिसकेपछि सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको निर्णय उल्लेख गरी निवेदक फर्मलाई ठेक्का दिन अस्वीकार गर्ने कार्यले निवेदकको हक हितमा असर पारेको हुँदा सो सम्बन्धमा विपक्षी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालय तथा डिभिजन सडक कार्यालय समेतबाट भए गरेका अन्य निर्णयहरूसमेत उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी निवेदकको फर्मसँग ठेक्का सम्झौता गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ भनी तथा विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता शंकरबहादुर राईले निवेदकको फर्मले अनुभवसम्बन्धी नक्कली कागजात पेश गरेको हुँदा कालोसूचीमा परेको कारणले सो फर्मले ठेक्का पाउन नसकेको हो साथै ठेक्का सम्झौता भै नसकेको अवस्थामा निवेदकको हक सिर्जना भैसकेको समेत मान्न मिल्ने देखिँदैन, तसर्थ सम्झौता सम्पन्न भएर हक स्थापित नहुँदै हक हनन् भयो भनी दायर भएको भूठा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी गर्नु भएको बहससमेत सुनियो ।

दुवै पक्षतर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने नपर्ने के हो सोही सम्बन्धमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा डिभिजन सडक कार्यालय मकवानपुर अन्तर्गत पुल निर्माणको लागि बोलपत्र आव्हान गरेअनुसार निवेदक कम्पनीले समेत बोलपत्र पेश

गरेकोमा निवेदक फर्मले कबोल गरेको अङ्कमा नै बोलपत्र स्वीकार गरी ठेक्का सम्झौता गर्न बोलाई सकेपछि सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको निर्णयबमोजिम ठेक्का सम्झौता गर्न आनाकानी गरेको कारणबाट आफूले ठेक्का प्राप्त गर्न ग्राह्य भैसकेपछि ठेक्का सम्झौता नगर्ने विपक्षीहरूको निर्णय एवं कार्यले निवेदकको मौलिक हकमा आघात पारेको एवं विपक्षीको त्यस्तो कार्य गैरकानूनी भएकाले उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी प्रतिषेधलगायत परमादेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन जिकीर देखिन्छ भने निवेदक फर्मले भूठा विवरण पेश गरेको आधारमा सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको निर्णयबमोजिम कालोसूचीमा परेको हुँदा सो फर्मसँग सम्झौता गर्न नहुने भनी लेखी आएकोले सम्झौता नभएको हो, त्यसैगरी ठेक्का सम्झौता नै नभइसकेका निवेदक फर्मको हक हितमा असर परेको भनी दायर भएको प्रस्तुत निवेदन बदरयोग्य छ भन्ने मुख्य लिखित जवाफ जिकीर रहेको देखिन्छ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा विपक्षी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरीद ऐनको प्रावधानविपरीत कालोसूचीमा राख्ने निर्णय गरेको भन्नेतर्फ हेर्दा निवेदक फर्मले ठेक्का प्राप्त गर्ने उद्देश्यले केही अनुभवका कागजातहरू भूठा बनाई पेश गरेको भनी परेको उजूरुपर छानवीन गर्दा सो उजुरी व्यहोरा सत्य देखिन आएको र त्यस्तो भूठा कागजपत्र पेश गर्ने कम्पनी वा फर्मसँग सम्झौता गर्न उपयुक्त नहुने एवं कानूनबमोजिम नमिल्ने भनी लेखी पठाएको हो भनी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको लिखित जवाफमा उल्लेख भएको देखिन्छ। सोबमोजिम निवेदक फर्मले भूठा कागजात पेश नगरेको भए आफूले सक्कल कागजात पेश गरी सो कुरालाई खण्डन गर्न सक्नुपर्नेमा सोबमोजिम गर्न सकेको देखिँदैन। आफूले प्राप्त गरेका एवं पेश गरेका कागजातहरू सबै सक्कल थिए वा सत्य हुन् भनी सोबमोजिम जिकीर लिन सकेको समेत देखिँदैन। साँचो कागजपत्र पेश गरेर जिकीर लिन नसकी केवल कालोसूचीमा राख्ने कामकारवाही रीतपूर्वक भएन वा प्रक्रिया पूरा भएन भनी भन्दैमा सो कुराले खासै महत्व राख्ने देखिँदैन। आफू कालोसूचीमा पर्न नसक्ने यथेष्ट प्रमाण गुजार्न नसकेसम्म सम्बन्धित निकायले कालोसूचीमा राखेको कार्य रीतपूर्वकको भएन भनी लिएको जिकीर मनासिव देखिएन।

३. त्यस्तै निवेदक फर्मले ठेक्का सम्झौता पाउनु पर्नेमा सोबमोजिम ठेक्का सम्झौता नगरी आलटाल गरेको भन्ने जिकीरका सम्बन्धमा हेर्दा निवेदक फर्मले उक्त बोलपत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्नको लागि आफू योग्य रहेको स्थापित गर्नुपर्ने देखिन्छ। बोलपत्रको सूचनामा उल्लेख भएका योग्यताहरू फर्मले पूरा गर्न नसकेसम्म कुनै पनि फर्मले प्रतिस्पर्धामा भाग लिन पाउने हुँदैन। आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पूरा गरेको नभई भूठा व्यहोराका कागज बनाई आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याएको सम्बन्धमा उजूरु परी छानवीन गर्दा निवेदक फर्मले आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याउनको लागि नक्कली कागजात बनाएको पुष्टि हुन आएको भनी उक्त फर्मलाई कालोसूचीमा राख्ने र त्यस्तो फर्मसँग सम्झौता गर्न नहुने निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ। यस अवस्थामा आवश्यक न्यूनतम् योग्यता पुऱ्याउनको लागि भूठा कागजात तयार गरी पेश गर्ने फर्मलाई नै ठेक्का प्रदान गर्नु पर्दछ भन्न मिल्ने समेत देखिँदैन।

४. त्यसैगरी निवेदकले आफूले पाउनु पर्दछ भनी जिकीर लिएको पुलको निर्माणसम्बन्धी ठेक्का अन्य तेस्रो पक्षसँग सम्झौता गरी लगभग आधा काम सम्पन्न भैसकेको भनी विपक्षी सरकारी निकायको तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीले बहसका क्रममा उल्लेख गर्नुका साथै सो सम्पन्न भएको विवरण समेत पेश गरेको देखिन्छ। यस्तो स्थितिमा एक पक्षसँग रीतपूर्वक सम्झौता भै सम्पन्न भएको कार्यलाई सम्झौता नै नगरिएको पक्षले आफ्नो हक हनन् भयो भनी दायर गरेको रिटबाट हस्तक्षेप गर्नु औचित्यपूर्ण देखिँदैन। रिट क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने निवेदकले आफ्नो संविधान प्रदत्त वा कानून प्रदत्त हकमा हस्तक्षेप हुन गएको कुरा वस्तुनिष्ठ एवं ठोस आधारमा स्थापित गर्न सक्नु पर्दछ। प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकले त्यस्तो हक हनन् भएको देखाउन एवं पुष्टि गर्न सकेको देखिँदैन। निवेदक फर्मसँग ठेक्का सम्झौता भै नसकेको अवस्थामा सो फर्मको कानूनी हकको सिर्जना भैसकेको देखिएन। तसर्थ यस अवस्थामा आफ्नो कानूनी हक सिर्जना नै नभएको अवस्थामा हक अधिकारमा असर पऱ्यो भनी रिट क्षेत्र मार्फत् प्रवेश गर्न मिल्ने देखिँदैन।

५. निवेदक फर्मले आफू ठेक्का सम्झौता गर्न सक्षम भएको वा आवश्यक योग्यता पूरा गरेको तथ्य

स्वयं आफैले प्रमणित गर्नु पर्दछ। सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ को दफा ६२ बमोजिमको आचरण र सोहीअनुरूपको दायित्वसमेत निवेदक फर्मले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। ऐनले तोकेको आचरण एवं दायित्व पालना गर्न नसक्ने ठेकेदार कम्पनी वा फर्मको अधिकार सिर्जना भैसकेको मान्न मिल्दैन र त्यस्तो फर्मले आफ्नो हक हनन् भयो भनी रिट निवेदन लिई आउन मिल्ने समेत देखिँदैन। साथै सार्वजनिक खरीद ऐनविपरीतको कार्य गरेमा सो ऐनको दफा ६३(१)क बमोजिम सार्वजनिक खरीद कार्यालयले आवश्यक छानबीन एवं कारवाही अगाडि बढाउन सक्ने नै देखिएको र सोबमोजिम आवश्यक जाँचबुझ गरी हेर्दा निवेदक फर्मले पेश गरेका अनुभवसम्बन्धी कागजातहरू नक्कली पाइएकोले त्यस्तो कम्पनी एवं फर्मलाई ठेक्का उपलब्ध गराउन रीतपूर्वक नमिल्ने भनी लेखी पठाएको सार्वजनिक खरीद कार्यालयको निर्णय एवं पत्र व्यहोरा त्रुटिपूर्ण नदेखिएको सोबाट निवेदकको हक हनन् भएको मान्न मिल्ने।

६. अतः माथि विवेचित आधार कारणबाट ठेक्का प्रक्रियामा सहभागी हुन आवश्यक न्यूनतम योग्यता प्रदर्शित गरी प्रतिस्पर्धामा भाग लिनुपर्नेमा अनुभवसम्बन्धी कागजात नक्कली तयार गरी पेश गरेको देखिएको अवस्थामा सो कार्य सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ विपरीतको देखिँदा त्यस्तो कार्य गर्ने कम्पनी एवं फर्मलाई ठेक्का प्रदान गर्न नमिल्ने देखिई सोबमोजिम गर्नु भनी सार्वजनिक खरीद अनुगमन कार्यालयको मिति २०६६।१।३१ को पत्र एवं सो पत्रका आधारमा भएका विपक्षी निकायका अन्य निर्णय एवं आदेशले निवेदकको सवैधानिक एवं कानूनी हकमा असर पारेको देखिएन। साथै निवेदकले आफूले पाउनु पर्ने जिकीर लिएको ठेक्का सम्झौतासम्बन्धी कार्य अन्य पक्षसँग ठेक्का सम्झौता भै लगभग आधा काम सम्पन्न भैसकेको भन्ने समेत देखिएकोले परमादेश लगायतका आदेश जारी हुनुपर्ने प्रयोजन नै समाप्त भैसकेकोले निवेदकको मागबमोजिम अर्को पक्षको हकमा असर पार्ने गरी आदेश जारी गर्न मिल्ने। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६७ साल माघ १० गते रोज २ शुभम्-
इजलास अधिकृत : रमेश ज्ञवाली/विमल पौडेल

निर्णय नं.८६५८

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
संवत् २०६४ सालको रिट निवेदन नं. ०४८५
आदेश मिति: २०६६।१।२०।३
विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश समेत।

निवेदक: रामेछाप जिल्ला खनियापानी गा.वि.स. वडा
नं. ५ घर भई हाल ऐ. मन्थली गा.वि.स.
वडा नं. ४ बस्ने दिलकुमार मानन्धर
विरुद्ध

विपक्षी: जिल्ला विकास समितिको कार्यालय रामेछाप

- आफूले कानूनबमोजिम विज्ञापन प्रकाशन गरी विज्ञापित पदको लागि लिखित र मौखिक परीक्षा सञ्चालन गरिसकेपछि त्यसको नतिजा प्रकाशन गर्नुपर्दछ। अथवा, उक्त प्रक्रियामा अनियमितता वा गैरकानूनी क्रियाकलाप भएको रहेछ भने कानूनसम्मत कारण र आधार स्पष्टसँग आफ्नो निर्णयमा उल्लेख गरी बदर गर्नुपर्ने।
- आफ्नो जिम्मेवारी एवं कानूनबमोजिमको कर्तव्यको समयमै निर्वाह गर्नुपर्छ। यो सुशासन र कानूनको शासनको एउटा पक्ष पनि हो। सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीहरूको कामकारवाही कानूनसम्मत मात्र होइन, पारदर्शी र असल मनसायले गरेको हुनुपर्ने।

(प्रकरण नं.९)

निवेदकतर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद उप्रेती
विपक्षी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रमेश
शर्मा पौडेल र विद्वान अधिवक्ता श्री प्रकाश
राउत

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

आदेश

न्या.ताहिर अली अन्सारी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य सहित आदेश यस प्रकार रहेको छ :

म निवेदक एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेको नेपाली नागरिक हुँ । विपक्षी जि.वि.स.द्वारा मिति २०६०।५।१ को गोरखापत्र दैनिकमा प्रकाशित पदपूर्तिसम्बन्धी सूचनामा विज्ञापन नं. २/०६०-६१ अन्तर्गत सहलेखापाल सहायकस्तर चौथो तह (विज्ञापनमा सहायकस्तर पाँचौं तह उल्लेख भएको) पद संख्या १ खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा स्थायी रूपमा पूर्ति गर्ने गरी विज्ञापन प्रकाशन गरिएको हुनाले उक्त पदका लागि म निवेदकले समेत दरखास्त फाराम भरी बुझाई विपक्षी जि.वि.स.द्वारा उक्त पदका लागि लिइएको लिखित परीक्षामा सामेल भएकोमा लिखित परीक्षाको नतिजा मिति २०६१।७।२१ मा प्रकाशित हुँदा म निवेदक र अन्य दुई जना उम्मेदवार गरी ३ जनाको नाम उक्त पदको लागि छनौट भएको थियो । लिखित परीक्षाबाट छनौट गरिएका उम्मेदवारहरूको अन्तर्वार्ता मिति २०६१।८।१२ गतेका लागि निर्धारित गरिएको छ, भन्ने व्यहोराको सूचना मिति २०६१।७।२१ का गोरखापत्रमा प्रकाशन गरिएकोमा उक्त अन्तर्वार्तामा समेत सामेल भई नतिजाको प्रतिक्रिया बसेको थिएँ । यसै बीचमा एककासी मिति २०६४।५।७ को गोरखापत्रमा सोही पदका लागि भनी विज्ञापन नं. ११।०६४-६५ मा विज्ञापन प्रकाशन गरिएको रहेछ । सो विज्ञापनमा पहिलेको विज्ञापनको बारेमा कुनै व्यहोरा उल्लेख गरिएको छैन । हाल प्रकाशन गरिएको विज्ञापन रद्द गरी पहिले कै विज्ञापनबमोजिम पदपूर्ति गरिपाउँ भनी विपक्षी स्थानीय विकास मन्त्रालयमा निवेदन दिइएकोमा सो मन्त्रालयले यस बारेमा के भएको हो ? भनी जिल्ला विकास समितिमा पत्र पठाएको भए पनि जि.वि.स.ले जवाफ पठाउन आलटाल गरेको र सो मन्त्रालयले पनि जि.वि.स.को पदपूर्ति प्रक्रियामा हामीले हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन भनी पहिलेको विज्ञापनको नतिजा प्रकाशन गराउन ईन्कार गरेकाले अन्यायमा परी सम्मानीत अदालतसमक्ष न्यायिक उपचारको निमित्त उपस्थित भएको छु ।

उक्त पदपूर्तिको लागि विज्ञापन भएदेखि हालसम्म पनि उक्त पदको दरबन्दी विपक्षी जि.वि.स.मा कायम रहेको स्थितिमा म निवेदक समेतले दिएको लिखित परीक्षा तथा अन्तर्वार्ताको नतिजालाई खारेज गर्ने बदर गर्ने, अमान्य गर्ने वा मेरो हक हितको प्रतिकूल हुने गरी कुनै निर्णय गर्ने अख्तियारी विपक्षीहरूलाई कुनै पनि कानूनले प्रदान गरेको छैन । विपक्षीहरूको उक्त कामकारवाही र निर्णयबाट मलाई तत्कालीन संविधानको धारा ११(१),१२(२)(ड) र १७ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३) (च), १३(१) र १९(१) द्वारा प्रदत्त मौलिक हक एवं स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीद्वारा प्रदत्त कानूनी हकहरूको समेत हनन हुन गएको र ती हकहरू प्रचलन गराउने अन्य कुनै वैकल्पिक एवं प्रभावकारी उपचारको बाटो समेत नभएको हुनाले तत्कालीन संविधानको धारा ८८(२) र अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी जि.वि.स. रामेछापको ११ औं परिषद्को बैठकबाट मिति २०६०।५।१ मा भएको विज्ञापन र सोबमोजिम भएका कामकारवाहीलाई रद्द गरी अर्को विज्ञापन प्रकाशित गर्ने भनी निर्णय भएको पाइएमा त्यस्तो प्रतिकूल असर पार्ने गरी भएको निर्णय एवं मिति २०६४।५।७ को विज्ञापन र सो विज्ञापनबमोजिम गरिएको पदपूर्तिसम्बन्धी यावत कामकारवाही सूचनालाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मिति २०६०।५।१ मा भएको विज्ञापनबमोजिम लिइएको लिखित परीक्षा र अन्तर्वार्ताको अङ्कको आधारमा नतिजा प्रकाशित गरी पदपूर्ति गर्ने कार्य अगाडि बढाउनु भन्ने परमादेश लगायतका आदेश जारी गरिपाउँ र प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम किनारा नलागेसम्म उक्त पदपूर्ति गर्ने सम्बन्धमा मिति २०६४।५।७ को विज्ञापनबमोजिम पदपूर्तिसम्बन्धी कुनै पनि कामकारवाही र निर्णय नगर्नु नगराउनु यथास्थितिमा राख्नु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दावी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल राखी सूचना पठाई

लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु ।

यसमा लिखित जवाफ परेपछि पुनर्विचार गर्ने गरी निवेदनमा उल्लिखित विज्ञापनबमोजिमको पदपूर्ति हाल स्थगित गर्नु । पदपूर्ति नगर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिदिइएको छ । सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६४।०९।१९ मा भएको आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकले रिट निवेदनमा गर्नुभएको मागका सम्बन्धमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १७७ बमोजिम जिल्ला विकास समिति एक स्वशासित र संगठित संस्था हुने भनी कानूनी व्यवस्था भएको साथै त्यस्ता संस्थाबाट भए गरेका निर्णयहरूका हकमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने होइन र निवेदकले आफ्नो निवेदनमा स्थानीय विकास मन्त्रालयको निर्णयबाट आफ्नो हक अधिकार हनन् भएको जिकीर समेत नलिएको हुँदा मन्त्रालयको हकमा विपक्षी नै बनाउनु नपर्ने निकायलाई विपक्षी बनाई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाऊँ भन्ने स्थानीय विकास मन्त्रालयको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थीमध्येका म कोमलप्रसाद काफ्ले मिति २०६२ साल कात्तिक ६ मा सरुवा भई रामेछाप जि.वि.स.को स्थानीय विकास अधिकारीको हैसियतमा कार्यरत रहेको छु । अर्थात् विपक्षी निवेदकले लिखित परीक्षाको नतिजा प्रकाशित भएको भनी उल्लेख गरेको मिति २०६१।७।२९ तथा अन्तर्वार्तामा सामेल भएको भनिएको मिति २०६१।०९।१२ को मितिभन्दा करीव साढे सात महिनापछि मात्र जि.वि.स. रामेछापको स्थानीय विकास अधिकारीको जिम्मेवारी सम्हालेको हुँ । मैले पदीय जिम्मेवारी समाल्नु अगाडिदेखि अन्तर्वार्ताको नतिजा ननिस्केको तथ्य स्वयं रिट निवेदन लेखाईवाटै देखिन्छु । वास्तवमा मैले स्थानीय विकास अधिकारीको जिम्मेवारी समाल्नु अघि के कति कारणले नतिजा ननिस्केको हो अभिलेखबाट केही देखिदैन । जहाँसम्म मैले जिम्मेवारी सम्हालेपछिको स्थितिको सन्दर्भ छ । सो समयमा नतिजा निकाल्न चाहिने आवश्यक आधिकारिक कागजातहरू र अभिलेख कार्यालयमा नरहेको र नभएकोले निकाल्न नसकिएको हो । प्रस्तुत

विषयसंग सम्बन्धित रहेका पदपूर्ति सम्बन्धी कागजातहरू समेत तत्कालीन पदपूर्ति समितिको सचिवले पदपूर्ति समितिको सचिवालयमा बरबुभारथ गरेको देखिदैन । उम्मेदवारका दरखास्त फारामहरू, पदपूर्ति समितिका निर्णय पुस्तिका समेतका अन्य कागजात तथा अभिलेखहरू कार्यालयमा छैन । तथ्यको यो पृष्ठभूमिमा २०६३ फाल्गुण १० गते सम्पन्न जि.वि.स. रामेछापको ११ औं जिल्ला परिषद्बाट निवेदकले उल्लेख गरेको पदहरू पूर्ति गर्ने विज्ञापन रद्द गरी यथाशीघ्र सो पदपूर्तिको लागि नयाँ विज्ञापन गरी पदपूर्तिको प्रक्रिया अगाडि बढाउन पदपूर्ति समितिलाई अनुरोध गर्ने र साथै विगतका विज्ञापनहरूमा दरखास्त दिने उम्मेदवारहरूले दाखिला गरेको परीक्षा शुल्क सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिन जि.वि.स.को कार्यालयलाई निर्देशन दिने भनी निर्णय भएको छ । त्यसपछि मिति २०६२।१२।३० मा रकम फिर्ता लिन आउने सूचना जि.वि.स. रामेछापको पदपूर्ति समितिले प्रकाशित गरेको हो । मिति २०६४।१२।३ मा जि.वि.स. रामेछापको पदपूर्ति समितिले विना आधार नतिजा प्रकाशित गर्न कानूनसम्मत नहुने भनी तत्कालीन विज्ञापनहरू रद्द गरी पुनः विज्ञापन गर्ने निर्णय गरेको हो । निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने जिल्ला विकास समिति र जि.वि.स. पदपूर्ति समिति समेतका तर्फबाट यस अदालतमा संयुक्त रूपमा परेको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री हरिप्रसाद उप्रेतीले मेरो पक्ष विपक्षी जिल्ला विकास समितिको कार्यालयले प्रकाशित गरेको विज्ञापनमा सामेल भई लिखित परीक्षा उत्तीर्ण गरी अन्तर्वार्ता समेतमा सहभागी भएको छ । जिल्ला परीषदको बैठकबाट सो विज्ञापन बदर पनि भएको छैन । मिति २०६०।१२।१९ मा प्रकाशित विज्ञापन अनुसार पदपूर्तिको प्रक्रिया अन्त्य नगरी सोही पदका लागि अर्को विज्ञापन प्रकाशन गर्न र पदपूर्ति गर्न मिल्दैन । पहिला नै लिईसकिएको परीक्षाको निवेदन दावीबमोजिम नतिजा प्रकाशन गरिपाऊँ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी जिल्ला विकास समितिकातर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री प्रकाश राउतले निवेदन

माग दावीबमोजिम नतिजा प्रकाशन गर्न अभिलेख प्राप्त भएन । परीक्षा सञ्चालन हुँदाका समयमा कार्यरत स्थानीय विकास अधिकारीले स्रेस्ताहरू लगी गएको कारणबाट नतिजा प्रकाशन गर्न असुविधा परेको हो भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

साथै विपक्षी स्थानीय विकास मन्त्रालयकातर्फबाट उपस्थित रहनुभएका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रमेश शर्मा पौडेलले स्थानीय विकास मन्त्रालयको उक्त विज्ञापन प्रकाशन गर्ने एवं परीक्षा सञ्चालन गर्ने समेतको कार्यमा कुनै संलग्नता छैन । जिल्ला विकास समिति स्वायत्त निकाय भएको हुनाले उसले गरेको कार्यमा स्थानीय विकास मन्त्रालयको कुनै सरोकार रहँदैन । तसर्थ रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उल्लिखित कानून व्यवसायीहरूले गुर्नभएको बहस जिकीर सुनी निर्णयतर्फ विचार गरी हेर्दा रिट निवेदन माग दावीबमोजिमको आदेश जारी गुर्नपर्ने हो, वा होइन ? भन्ने सम्बन्धमा नै निर्णय दिनुपर्ने भएको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा विपक्षी जिल्ला विकास समिति रामेछापले मिति २०६०।५।१ को गोरखापत्रमा प्रकाशित पदपूर्ति सम्बन्धी सूचनामा विज्ञापन नं. २/०६०-६१ अन्तर्गत सहलेखापाल सहायकस्तर चौथो तह पदसंख्या १ खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा स्थायी पूर्ति गर्ने गरी प्रकाशित विज्ञापनमा निवेदक समेतले फारम भरी लिखित परीक्षामा उत्तीर्ण भई अन्तर्वार्ता समेतमा सामेल भई नतिजाको प्रतिक्षा गर्दागर्दै मिति २०६४।५।७ को गोरखापत्रमा पहिलेको विज्ञापनको बारेमा केही कुरा उल्लेख नगरी सोही पदको लागि विज्ञापन नं.११।०६४-०६५ मा विज्ञापन प्रकाशित गरिएको रहेछ । जि.वि.स. रामेछापको ११ औं जिल्ला परिषद्को बैठकबाट तत्सम्बन्धी कुनै निर्णय भएको भए प्रतिकूल असर गर्ने गरी भएको निर्णय र मिति २०६४।५।७ को विज्ञापन र सो विज्ञापनबमोजिम गरिएको पदपूर्ति सम्बन्धी कामकारवाहीलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मिति २०६०।५।१ को विज्ञापनबमोजिम नतिजा प्रकाशित गर्नु भन्ने परमादेश समेत जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन माग दावी रहेछ ।

३. विपक्षी रामेछाप जिल्ला विकास समितिका तर्फबाट प्रस्तुत भएको लिखित जवाफबाट नतिजा

निकाल्न चाहिने आवश्यक आधिकारिक कागजातहरू र अभिलेख कार्यालयमा नरहेकोले निकाल्न नसकिएको हो । पदपूर्तिसम्बन्धी कागजातहरू तत्कालीन पदपूर्ति समितिका सदस्य सचिवले पदपूर्ति समितिको सचिवालयमा बरबुभारथ नगरेको र ११ औं जिल्ला परिषद्को निर्णयबाट निवेदकले उल्लेख गरेको पदपूर्ति गर्ने विज्ञापन रद्द गरी पुनः विज्ञापन गर्ने निर्णय गरेको भन्ने उल्लेख भएको भन्ने देखिन्छ ।

४. यस अदालतका आदेशबमोजिम विपक्षी जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमाफर्त् सो विज्ञापनबमोजिमको पदपूर्ति सम्बन्धी फाइलहरू प्राप्त भएको देखिन्छ । ती फाइलसाथ कर्मचारी पदपूर्ति समितिको निर्णय पुस्तिका एवं सहलेखापाल पदको लागि लिइएको अन्तर्वार्ताको प्राप्ताङ्कसहितको खामबन्दी फारम समेत प्राप्त भएको देखिन आउँछ । साथै यस अदालतबाट मिति २०६४।८।१९ मा उल्लिखित विज्ञापनबमोजिमको पदपूर्ति नगरी यथावत राख्ने गरी जारी भएको अन्तरिम आदेश समेतले निरन्तरता पाएको अवस्था छ ।

५. यसरी विपक्षी जिल्ला विकास समितिले पदपूर्ति गर्ने गरी विज्ञापन प्रकाशित गरेबमोजिम लिखित तथा अन्तर्वार्ता समेतको परीक्षामा यी रिट निवेदक समेत सहभागी भएकोमा कुनै विवाद रहेन । यस तथ्यगत कुराको खण्डन जिल्ला विकास समितिको लिखित जवाफमा गरिएको छैन । सो सम्बन्धी कागजात उपलब्ध नभएकोले नतिजा प्रकाशन नगरिएको भनी जिल्ला विकास समितिले लिखित जवाफ प्रस्तुत गरे पनि त्यो कुरा खण्डन भइसकेको छ । पहिला उक्त परीक्षासँग सम्बन्धित कागजातहरू फेला नपरे पनि अहिले फेला परिसकेको भन्ने कुरा यस अदालतको आदेशानुसार प्राप्त भएको कागजातबाट देखिइसकेको छ । यस्तो अवस्थामा आफैले सञ्चालन गरेको परीक्षामा सहभागी भएका उम्मेदवारहरू बीच भएको परीक्षाको नतिजा प्रकाशन गर्ने जिम्मेवारी विपक्षी जिल्ला विकास समितिको रहनु स्वाभाविक छ ।

६. जिल्ला विकास समिति एउटा स्वशासित संस्था अवश्य हो । तर ऐनबमोजिम गठन भएको संस्थाले आफ्नो कामकारवाही कानूनसम्मत ढंगले सम्पन्न गर्नुपर्छ । आफूले चाहे अनुसार होइन । आफूले लिइसकेको २०६० सालदेखिको परीक्षाको समयमा

नतिजा प्रकाशन नगरी सहभागि भएका उम्मेदवारलाई लामो समयसम्म विपक्षीले अन्यौलमा राखेको पाइयो । जुन उचित र कानूनसम्मत कार्य होइन । यथासमयमा परीक्षाको नतिजा प्रकाशित नगरी त्यसै राख्नु र सोसँग सम्बन्धित कागजात समेत फेला नपर्नु नितान्त गैर जिम्मेवारपूर्ण र लापरवाहीपूर्ण कार्य गरेको देखिन्छ । यस्तो कार्य विपक्षीहरूको पदीय कर्तव्य र मर्यादाभन्दा बाहिरको देखिन आउँछ । यसबाट उपयुक्त समयमा छिटोछरितो किसिमले पदपूर्ति नभएबाट एकातिर कार्यालयमा जनशक्तिको अभावले दैनिक कार्य सञ्चालन सुचारु हुन सकेको हुँदैन भने अर्कोतर्फ प्रतिस्पर्धी उम्मेदवारहरूमध्ये सफल उम्मेदवारले नियुक्ति पाई सार्वजनिक सेवा गर्न पाउने हकबाट बञ्चित भई परीक्षामा सहभागी भएकाहरू तनावपूर्ण अवस्थामा रहिरहने हुन्छ ।

७. विपक्षी जिल्ला विकास समिति र जिल्ला परिषदले पनि तत्कालीन स्थानीय विकास अधिकारीबाट उल्लिखित परीक्षा सम्बन्धमा के भएको हो, फाइल स्वेस्ताहरू कहाँ छन, किन नतिजा प्रकाशनको कार्य सम्पन्न हुन नसकेको हो ? भन्ने सम्बन्धमा आवश्यक खोजबीन र छानबीन गरी सम्पन्न भइसकेको परीक्षाको नतिजा प्रकाशन गर्नेतर्फ गम्भीरतापूर्वक ध्यान नदिई पहिले प्रकाशित भएको विज्ञापनलाई बिना कारण र आधार बदर गरी पुनः विज्ञापन प्रकाशन गर्ने भनी जिल्ला परिषदको ११ औं बैठकबाट निर्णय भएको भन्ने सो जिल्ला विकास समितिको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । यसबाट जि.वि.स.भित्र भएको अनियमित कामकारवाही र त्रुटिलाई सच्याउन र नियन्त्रण गर्नेतर्फ ठोस ध्यान दिन सकेको देखिएन ।

८. लेखापाल र सहलेखापाल पदमा प्रकाशित विज्ञापन र सूचना, लिखित परीक्षाको नतिजा तथा निर्णय पुस्तिका लगायतका पदपूर्तिसँग सम्बन्धित कुनै पनि फाइल, कागजात पदपूर्ति समितिको सचिवालयमा रहेको नदेखिएको भन्ने समेतका आधारमा विगतमा भएको पदपूर्तिसम्बन्धी सबै विज्ञापन र सोबमोजिम भएका कामकारवाहीहरू रद्द गरी यथाशीघ्र नयाँ विज्ञापन गरी पदपूर्ति गर्न अनुरोध गर्ने भनी जिल्ला परिषद् रामेछापबाट मिति २०६३।१।१० मा निर्णय भएको भन्ने जिल्ला परिषदको निर्णय उतारबाट देखिन आउँछ । सो परिषदको निर्णयबमोजिम भनी जि.वि.स.

रामेछापको पदपूर्ति समितिले २०६४।१।७ को गोरखापत्रमा सोही पदको लागि भनी विज्ञापन नं. ११।०६४-०६५ मा विज्ञापन प्रकाशन गरेको देखिन्छ । यसरी सार्वजनिक कर्तव्य र दायित्व भएको निकाय र पदाधिकारीले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमबमोजिम यस विषयमा काम गरेको देखिन आएन ।

९. आफूले कानूनबमोजिम विज्ञापन प्रकाशन गरी विज्ञापित पदको लागि लिखित र मौखिक परीक्षा सञ्चालन गरिसकेपछि त्यसको नतिजा प्रकाशन गर्नुपर्दछ । अथवा, उक्त प्रक्रियामा अनियमितता वा गैरकानूनी क्रियाकलाप भएको रहेछ भने कानूनसम्मत कारण र आधार स्पष्टसँग आफ्नो निर्णयमा उल्लेख गरी बदर गर्नुपर्ने हुन्छ । विपक्षीहरूबाट त्यस्तो आधारसंगत कामकारवाही भए गरेको पाइएन । एउटा ऐनद्वारा गठित स्वशासित निकायले त्यसो गर्न पाइने होइन, आफ्नो जिम्मेवारी एवं कानूनबमोजिमको कर्तव्यको समयमै निर्वाह गर्नुपर्छ । यो सुशासन र कानूनको शासनको एउटा पक्ष पनि हो । सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीहरूको कामकारवाही कानूनसम्मत मात्र होइन, पारदर्शी र असल मनसायले गरेको हुनुपर्नेमा प्रस्तुत विषयमा त्यसो गरेको देखिएन । विपक्षीहरूको लापरवाही र गैरजिम्मेवारीपनको कारण यी निवेदक समेतले दिएको परीक्षामा नतिजा प्रकाशन नभएको र सो विज्ञापन नै रद्द गर्ने निर्णय भएको समेत देखिएको छ ।

१०. तसर्थ मिति २०६०।१।१९ को गोरखापत्रमा प्रकाशित विज्ञापन नं. २/०६०-०६१ को सहलेखापाल पदको सम्पन्न भैसकेको लिखित परीक्षा र अन्तर्वार्ता भएका सम्पूर्ण लिखित अभिलेखहरू हाल उपलब्ध भएको भन्ने देखिएको र यस अदालतबाट जारी अन्तरिम आदेशबमोजिम मिति २०६४।१।७ मा प्रकाशित विज्ञापनसँग सम्बन्धित कामकारवाहीहरू यथावत् बाँकी रहेको अवस्था हुँदा मिति २०६०।१।१९ को विज्ञापन र सो अनुसार पदपूर्ति गर्ने प्रक्रिया समेत रद्द गर्ने गरी जिल्ला परिषदको ११ औं जिल्ला परिषदबाट मिति २०६२।१।१० मा भएको निर्णय र सोही अनुसार मिति २०६४।१।७ मा प्रकाशित पदपूर्ति सम्बन्धी विज्ञापन समेत उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी बदर गरिदिइएको छ । अब मिति २०६०।१।१९ को विज्ञापन अनुसार लिइएको लिखित र अन्तर्वार्ता परीक्षामा परीक्षार्थीहरूले

पाएको अड्डको आधारमा कानूनबमोजिम अविलम्ब नतिजा प्रकाशन गरी पदपूर्ति गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनु। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६८ साल वैशाख २० गते रोज ३ शुभम्
इजलास अधिकृत: चुरामन खड्का

निर्णय नं.८६५९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट
२०६५-CR-०५४९

फैसला मिति: २०६७।१२।२४

मुद्दा : सवारी ज्यान।

पुनरावेदक प्रतिवादी: रुपन्देही जिल्ला, बुटवल
नगरपालिका वडा नं. १३ देवीनगर बस्ने
ईन्द्रप्रसाद खनाल
विरूद्ध

प्रत्यर्थी वादी: नेपाल सरकार

शुरू फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री लेखनाथ दाहाल

पुनरावेदन फैसला गर्ने :-

मा.न्या.श्री केशवप्रसाद मैनाली

मा.न्या.श्री राजेन्द्रप्रसाद राजभण्डारी

- कुनै सवारी चालकले कसैलाई नियतपूर्वक ठक्कर दिई मानिसको ज्यान मर्न गएको अवस्थामा सो सवारी साधन ज्यान मार्न प्रयोग गरिएको साधनको रूपमा रहने र त्यस्तो कार्यलाई अचानक भएको दुर्घटना (Accident) मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं.४)

- अपराधको लागि चाहिने मनसाय तत्वको रूपमा लापरवाही (Recklessness) स्थापित गर्न घटना घटाएको समयमा निषेध गरिएको परिणाम अर्थात् मानिस मर्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी भएको हुनुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो परिणामको पूर्वज्ञान भएको तर त्यस्तो परिणामको अपेक्षा गरेको थिएन भन्ने तथ्य स्थापित हुनुपर्ने।

(प्रकरण नं.५)

- कतिपय अवस्थामा पूर्ण सचेत रही, होशियारीकासाथ कुनै काम गर्दा पनि निषेधित परिणाम आउन सक्दछ। यस्तो अवस्थालाई रोक्न नसकिने दुर्घटना (Unavoidable Accident) को रूपमा लिई त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिमा आपराधिक मनसाय तत्वको पूर्ण अभावको कारणले त्यस्तो व्यक्तिलाई दोषी (Blameworthy) को रूपमा लिन नसकिने।

(प्रकरण नं.६)

- सापेक्षित अपराध (Relative crime) मा आपराधिकताको (Blameworthiness) निर्धारण अपराधका सन्दर्भमा प्रतिवादीमा रहेको मनसाय तत्व (Mens rea) ले गर्ने गर्दछ। त्यस्तो अपराधका विभिन्न तहहरु हुने भएकोले कुनै खास वारदातका प्रतिवादीले कुन आधारमा कुन हदसम्म आपराधिक दायित्वबहन गर्नुपर्ने हो भन्ने निश्चय गर्न वारदात घटाउन निजमा विद्यमान मनसाय तत्वलाई पहिचान र त्यसको स्तर (Degree) को निर्धारण गर्नु अनिवार्य हुने।

(प्रकरण नं.७)

- सवारी साधन चलाउने अनुमतिप्राप्त व्यक्ति र सवारी चलाउने अनुभवप्राप्त व्यक्तिले ट्राफिक नियम, संकेतहरु र तत्कालीन अवस्था र परिस्थितिको बारेमा स्वाभाविक रूपमा जानकारी राखी आफूले त्यस्तो बेलामा मादक पदार्थ सेवन गरी तेज गतिमा चलाएको सवारीबाट घटना हुन सक्ने जानकारी भएको व्यक्ति हुन् भनी मान्नु पर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा पूर्ण होशियारीकासाथ नियन्त्रित गतिमा सावधानीपूर्वक सवारी चलाउने

दायित्व पूरा नगरी आवश्यक सावधानी नअपनाई आवश्यकताभन्दा बढी गतिमा र मादक पदार्थ सेवन गरी सवारी चलाएबाट निजले लापरवाहीपूर्वक सवारी चलाएको देखिन आउने ।

(प्रकरण नं.१०)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा

प्रत्यर्था वादी तर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१, १६१(२), (३)

फैसला

न्या.ताहिर अली अन्सारी: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर निम्नानुसार रहेको छ:-

मिति २०६३।७।७ गते साँभ बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित सडकमा लु.१च २३५६ नं. को जीपले लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिँदा विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्के घाइते भएकाले स्थानीय मानिसहरुको सहयोगमा लुम्बिनी अञ्चल अस्पताल बुटवलमा लगिएको, जीप चालकले उक्त स्कूटर घिसार्दै जीपलाई ईलाका प्रहरी कार्यालय बुटवलतर्फ ल्याउँदै गरेको अवस्थामा फेला पारी पक्राउ गरी दाखिला गरेको छु । निज जीप चालकले मादक पदार्थ सेवन गरेको हुँदा स्वास्थ्य परीक्षण समेत गराई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र.स.नि. आनन्द बस्नेतको प्रतिवेदन ।

मिति २०६३।७।७ गते साँभ बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित सडकमा लु.१च २३५६ नं का जीपले लु.४ प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिँदा स्कूटरमा सवार रहेका विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्के घाइते भई रोचक मास्केको उपचारको क्रममा मृत्यु भएकोले जीप चालक ईन्द्रप्रसाद खनालउपर

कानूनबमोजिम कारवाही गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र.नि. रञ्जित राठौरको प्रतिवेदन ।

लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर लु.१च २३५६ नं. को जीपको मेकानिकल जाँच गर्दा बेचालु अवस्थामा देखिएको, लु.१च २३५६ नं. को जीपको अगाडि दायँ बम्फर कुचिएको, इन्जिन ढाक्ने हुट कुचिएको अन्य पार्टपूर्जा दुरुस्त हालतमा पाइएको भन्ने समेत व्यहोराको प्र.ज. रत्नलाल पौडेलको प्रतिवेदन ।

बुटवल नगरपालिका वडा नं. ४ गोलपार्क स्थित पूर्वमा रत्न विद्यापीठ इङ्गलिस स्कूल, पश्चिममा रत्न विद्यापीठको पुरानो भवन, उत्तर र दक्षिणमा सिद्धार्थ राजमार्ग सडक यति चारकिल्लाभिन्न रहेको सडकको चौडा २० फीट रहेको, सडकको बीच रेखादेखि पश्चिम ५ फीटमा रगतका टाटा तथा फुटेका सिसाका टुक्राहरु रहेका, सोही स्थानमा उत्तरबाट दक्षिणतर्फ जाँदै गरेको लु.१च २३५६ नं. को जीपले रोचक मास्के समेत चढी गएको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिएको स्थान, उक्त स्थानदेखि ५०० गज टाढा रहेको ईलाका प्रहरी कार्यालय बुटवलको गेटसम्म जीपले स्कूटर घिसारी ल्याएको डाम रहेको, घिसारिएको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर पूर्ण रुपले क्षति भएको भन्ने समेत व्यहोराको घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का ।

मिति २०६३।७।७ गते साँभ अ. ६.३० बजेको समयमा मेरो छोरा विरज श्रेष्ठ र छोराको साथी रोचक मास्के काम विशेषले लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरमा चढी चिडियाखोलातर्फ गइरहेको अवस्थामा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित नाङ्गलो रेष्टुरेण्टदेखि दक्षिण अन्दाजी २० मिटर दक्षिणमा रहेको सडकमा लु.१च २३५६ नं. को जीप चालकले मादक पदार्थ सेवन गरी लापरवाहीपूर्वक गाडी चलाई विपरीत साइडमा भएको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर र सोमा रहेका विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्केलाई ठक्कर दिई दुर्घटना गराएका कारणबाट उपचारको क्रममा रोचक मास्केको मृत्यु भएको र विरज श्रेष्ठ सख्त घाइते भएकाले जीप चालकलाई पक्राउ गरी कानूनबमोजिम कारवाही गरी सम्बन्धित पक्षबाट घा खर्च तथा क्षतिपूर्ति समेत दिलाई भराई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको जितेन्द्र सिमाडगैडाको जाहेरी ।

मिति २०६३।७।७ गते साँभ ६.३० बजेको समयमा मेरो भाञ्जा रोचक मास्के र छोरा विरज

श्रेष्ठ लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरमा चिडियाखोलातर्फ गई रहेको अवस्थामा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित नाङ्गलो रेप्टुरेण्टदेखि दक्षिण अन्दाजी २० मिटरको फरकमा रहेको सडकमा लु.१च २३५६ नं. को जीप चालकले मादक पदार्थ सेवन गरी तीव्र गतिमा लापरवाहीपूर्वक जीप हाँकी अर्को साइडमा रहेको स्कूटर तथा विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्के समेतलाई ठक्कर दिई दुर्घटनाको कारणबाट रोचक मास्केको उपचारको क्रममा मिति २०६३।७।८ गते मृत्यु भएको र विरज श्रेष्ठ सख्त घाइते भएका गाडी चालकउपर सवारी तथा यायात ऐन, २०४९ को १६१(१) नं. बमोजिम सजाय गरी सम्बन्धित पक्षबाट क्षतिपूर्ति समेत दिलाई भराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रामेश्वर श्रेष्ठको जाहेरी दरखास्त ।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ पाल्पा दोभानदेखि घर आउन लु.१च २३५६ नं. को जीप हाँकी आई रहेको अवस्थामा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ गोलपार्कदेखि केही मास्तिर आउँदा सडकको बायाँ साइडमा दिउसै भैलो खेल्ने मानिसहरुको जमघट थियो । क्रस गरी अगाडि जान दायाँ च्यापी जीप अगाडि बढाएको अवस्थामा दक्षिणबाट उत्तर आउन विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्के चढेर आएको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर समेतलाई ठक्कर लागी स्कूटर जीपको अगाडि पट्टामा अडकियो, स्कूटरमा सवार गरेका दुवैजना उच्छ्रितई घाइते भएका हुन, स्कूटरलाई घिसारी इलाका प्रहरी कार्यालय बुटवलमा ल्याएको हुँ । वारदातको बेला मैले मादक पदार्थ सेवन गरेको थिएन । दुर्घटनाबाट रोचक मास्केको मृत्यु भएको हो, विरज श्रेष्ठ घाइते भएका हुन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ईन्द्रप्रसाद खनालले प्रहरीमा गरेको बयान ।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ ६.३० बजेको समयमा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित सडकमा दक्षिणतर्फबाट आएको लु.१च २३५६ नं. को जीपले सिद्धबाबातर्फ गइरहेको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिँदा दुर्घटना भई रोचक मास्केको मृत्यु भएको, विरज श्रेष्ठ घाइते भएका हुन, दुर्घटना जीप चालकले जीप गलत साइडबाट चलाउँदा भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको सडक दुर्घटना प्रतिवेदन ।

लु.४प ३७५ नं को स्कूटरको अगाडिको भाग कच्याककुचुक भएको, च्यासिसको भाग कुच्चिई

दोबारिएको, हेण्डल कच्याककुचुक भएको, इन्जिनमा घसारिएको टाटा देखिएको, उक्त स्कूटर पूर्णरूपमा क्षति भएको भन्ने समेत व्यहोराको मुचुल्का ।

बुटवल नगरपालिका वडा नं. ४ मैनाबगर स्थित रामनगर घाटको पूर्व बुटवल नगरपालिका वडा नं. १३ को मजुवा सुकुम्बासी बस्ती, पश्चिम बुटवल नगरपालिका वडा नं. ४ को पार्किङ्ग स्थल, उत्तर र दक्षिण तिनाउ खोला यति चारकिल्ला भित्र रहेको तिनाउ खोलाको पश्चिम किनारमा रोचक मास्केलाई सतगत गरेको स्थान भन्ने समेत व्यहोराको मुचुल्का ।

मिति २०६३।७।७ गते सिद्धबाबातर्फ जान लु.४प नं. को स्कूटर रोचक मास्केले हाक्ने, म पछाडि बसी गइरहेको अवस्थामा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित सडकको विपरीत दिशाबाट आएको लु.१प २३५६ नं. को जीपले रडसाइडमा आई ठक्कर दिँदा रोचक मास्के र म घाइते भएकोमा उपचारको क्रममा रोचक मास्केको मृत्यु भएको हो । मेरो टाउको र मृगौलाको वरिपरि रगत जमेको छ, दायाँ खुट्टाको पिँडौलाको हड्डी भाँच्चिएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको विरज श्रेष्ठले गरेको कागज ।

घाइते विरज श्रेष्ठको औषधि उपचार रु. ५०,०००।- गाडीधनीबाट बुभिलिएँ, पछिसम्म लाग्ने औषधि उपचार खर्च निज गाडीधनीले गरिदिने भन्ने सम्झौता भएको छ, भन्ने समेत व्यहोराको जितेन्द्र सिमाङ्गैडा श्रेष्ठले गरेको कागज ।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ म लु.१च २३५६ को जीपमा यात्रा गरी आएको थिएँ । जीप ईन्द्रप्रसाद खनाले चलाएका थिए । बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ नाङ्गलो रेप्टुरेण्टदेखि केही दक्षिण सडकमा आउँदा बाँया साइडमा भैलो देउसी खेल्ने मानिस थिए । ती मानिसले सडकको केही भाग ओगटेका थिए । चालकले दायाँबाट जीप अगाडि बढाउँदा लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरमा दक्षिणबाट उत्तरतर्फ जान आइरहेका विरज श्रेष्ठ घाइते भएका हुन भन्ने समेत व्यहोराको तारा गहतराजले गरेको कागज ।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ घरमा आउँदा लु.१च २३५६ नं. को जीपमा यात्रा गरी आएको थिएँ । चालक ईन्द्रप्रसाद खनाल थिए । बेलुका अ. ६.३० बजेको समयमा बुटवल नगरपालिकास्थित नाङ्गलो रेप्टुरेण्टदेखि दक्षिण साइडमा आउँदा बाँया साइडमा

भैलो खेल्ने मानिसहरु थिए। दक्षिणबाट उत्तरतर्फ जान लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरमा आउँदा विरज श्रेष्ठ र रोचक मास्केलाई ठक्कर दिँदा घाइते भई रोचक मास्केको मृत्यु भएको हो। विरज श्रेष्ठ घाइते भएका हुन। लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर क्षति भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रेमबहादुर क्षेत्रीले गरेको कागज।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ मेरो छोरा रोचक मास्के र विरज श्रेष्ठ लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरमा चढी उत्तरतर्फ गईरहेको अवस्थामा बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित सडकमा दक्षिणतर्फ आउदा इन्द्रप्रसाद खनालले हाँकी आएको लु.१च २३५६ नं. को जीपले ठक्कर दिई दुर्घटना भई रोचक मास्केको मृत्यु भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको निरञ्जनप्रसाद श्रेष्ठले गरेको कागज।

किरिया खर्च तथा क्षतिपूर्तिवापतको रकम रु. एक लाख पाएँ, किरिया खर्च तथा क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा दावी छैन भन्ने समेत व्यहोराको निरञ्जन मास्केले गरेको भरपाई कागज।

टाउकोमा चोट लागेको अवस्थामा मिति २०६३।७।७ गते रोचक मास्के यस अस्पतालको इमरजेन्सी विभागमा उपचारको लागि भर्ना भएकोमा थप उपचारको लागि अन्यत्र रिफर गरिएको हो भन्ने समेत व्यहोराको लुम्बिनी अस्पताल बुटवलको पत्र।

मिति २०६३।७।७ गते साँझ बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५ नाङ्गलो रेण्टुरेण्टदेखि दक्षिण सडकमा इन्द्रप्रसाद खनालले दक्षिणतर्फ आउँदा हाँकी लिई आएको लु.१च २३५६ नं. को जीप सडकको बायाँ साइडमा मानिसहरुको जमघट भएकोले दायाँ च्यापी जीप अगाडि बढाउँदा दक्षिणबाट उत्तरतर्फ जान विराज श्रेष्ठ र रोचक मास्के चढेको लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिई दुर्घटना हुँदा रोचक मास्केको उपचारको क्रममा मिति २०६३।७।८ गते मृत्यु भएको, विरज श्रेष्ठ घाइते भएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको वस्तुस्थिति मुचुल्का।

प्रतिवादी इन्द्रप्रसाद खनालले सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(२) मा वर्णित ढङ्गले सवारी चलाई जाहेरवालाको छोरालाई ठक्कर दिई रोचक मास्केको मृत्यु हुन गएको हुँदा निजलाई सो ऐनको दफा १६१(२) बमोजिम हदैसम्म सजायको मागदावीसहित दायर भएको अभियोग पत्र।

मिति २०६३।७।७ गते म दोभानबाट टिका लगाएर लु.१च २३५६ नं. जीप चलाई फर्किरहेको अवस्थामा बुटवल गोलपार्क नर आइपुग्दा लु.४प ३७४ नं. को स्कूटर लिई दुईजना तलबाट माथि चिडियाखोलातर्फ जाँदै थिए। उक्त स्कूटर मेरो गाडीमा ठोक्किई मान्छे उच्छ्रितएर स्कूटर गाडीमुनि अड्कियो, मैले गाडी लिएर ईलाका प्रहरी कार्यालय बुटवलमा गएको हो, मैले चलाएको जीपले ठक्कर दिँदा मृतक रोचक मास्केको मृत्यु भएको हो, म आफ्नै साइडमा थिएँ। मेरो लापरवाही थिएन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी इन्द्रप्रसाद खनालले अदालत समक्ष गरेको बयान।

आदेशानुसार वादीका साक्षी प्रेमबहादुर क्षेत्री, तारा गहतराज र जाहेरवाला रामेश्वर श्रेष्ठको बकपत्र भई मिसिल संलग्न रहेछ। प्रतिवादीले आफ्ना साक्षी उपस्थित गराउन नसकेको।

घटनास्थलमा देउसीभैलो खेलिरहेको समूहलाई बचाउ गर्ने उद्देश्यले गाडी अगाडि बढाउँदा दुर्घटना हुन गई रोचक मास्केको मृत्यु भएको देखिँदा प्रतिवादी इन्द्रप्रसाद खनाललाई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(२) बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग मागदावी पुग्न नसक्ने तर प्रतिवादीले चलाएको सवारीबाट रोचक मास्के चढेको स्कूटरलाई ठक्कर लागी निजको मृत्यु हुन गएको कुरालाई प्रतिवादीले स्वीकार गरेको र मिसिल संलग्न प्रमाणबाट समेत मानिस मर्नसक्ने सम्भावना नदेखिएको परिस्थितिमा मृत्यु हुन गएको देखिएकाले प्रतिवादी इन्द्रप्रसाद खनाललाई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(३) बमोजिम रु.२,०००।- मात्र जरीवाना र तीन महिना कैद हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको रुपन्देही जिल्ला अदालतको मिति २०६३।११।१३ को फैसला।

घटनास्थलमा देखिएको गाडीको ब्रेकको डामले गाडीको अत्याधिक गतिलाई संकेत गर्दछ। मादकपदार्थ सेवन गरी सवारी चलाई विपरीत साइडमा गई रोचक मास्केलाई ठक्कर दिई सोही कारणबाट निजको ज्यान बचन सक्ने प्रयाप्त अवस्था हुँदाहुँदै प्रतिवादीले चलाएको सवारीको ठक्करबाट निजको मृत्यु भएको देखिन आएको छ। तसर्थ, शुरु अदालतको फैसला उल्टी गरी अभियोग मागदावी बमोजिम सजाय

गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा आफ्नो साइडमा गइरहेको स्कूटरलाई प्रतिवादीले चलाएको जीपले ठक्कर दिई स्कूटर चालकको मृत्यु भएको देखिएको अवस्थामा प्रतिवादीलाई कम सजाय गर्ने ठहराई शुरुवाट भएको फैसला फरक पर्नसक्ने देखिँदा छलफलको लागि प्रत्यर्थी भिकाई आएपछि वा म्याद नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६४।८।१८ गतेको आदेश ।

मिसिल संलग्न लाशप्रकृति मुचुल्का र प्रतिवादीको बयान समेतका आधारबाट प्रतिवादीले चलाएको जीपले ठक्कर दिई रोचक मास्केको मृत्यु भएको कुरा प्रष्ट हुन्छ । प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा गाडीको गति ३५ कि.मी प्रतिघण्टा भएको स्वीकार गरेका छन् । मिति २०६३।७।७ मा दिएको डाक्टरको प्रतिवेदनमा निजले रक्सी सेवन गरे तापनि पूर्णहोसमा रहेको जानकारी गराउँदछु भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । मानिसहरुको हल भएको ठाउँमा मादक पदार्थ सेवन गरी ३५ कि.मी. प्रतिघण्टाको गतिमा सवारी चलाई गलत साइडमा सवारी लगी स्कूटरलाई ठक्कर दिई दुर्घटना भएको र सोही दुर्घटनाको कारणबाट स्कूटर चालकको मृत्यु भएको अवस्थामा सवारी चालकको लापरवाही थिएन भन्न मिल्ने । चालकले गलत साइडमा जीप लानुपर्ने बाध्यात्मक स्थिति परेको, होशपूर्वक गाडी चलाएकोले शुरु फैसला सदर हुनुपर्छ भन्ने पुनरावेदक पक्षबाट प्रस्तुत भएको बहससँग सहमत हुन सकिएन । शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।१।१३ गते भएको फैसला केही उल्टी भई प्रतिवादीलाई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६९(२) बमोजिम दुई वर्ष कैद सजाय हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६४।१।१६ को फैसला ।

म पुनरावेदकले होसियारीपूर्वक चलाएको गाडीले ठक्कर दिएको कारणबाट दुर्घटना हुनगएको र शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतबाट सोहीबमोजिमको सजाय गरिएकोमा सो सजाय भुक्तान गरी बस्नुलाई थप अपराध स्वीकार गरी बसेको भनी अनुमान र तर्क गर्न मिल्दैन । गाडीको गति ३५ कि.मी. प्रतिघण्टा भएको भनी स्वीकार गरेको कारण जघन्य अपराध

गरेको भनी अर्थ गरी मलाई थप सजाय गरिएको उपर्युक्त फैसला कानूनसम्मत छैन । मिति २०६३।७।७ मा दुर्घटनापश्चात् ईलाका प्रहरी कार्यालय, बुटवलमा म हाजिर भएपछि भीम हस्पिटलबाट तयार गरिएको प्रतिवेदनमा मैले मादक पदार्थ सेवन नगरेको भन्ने स्पष्ट उल्लेख भएको छ । प्रहरी प्रशासनको प्रभावबाट पछि तयार गरिएको दोस्रो प्रतिवेदनमा मादक पदार्थ सेवन गरेको भएतापनि पूर्ण होसमा रहेको भन्ने प्रतिवेदन बनाई मिसिल सामेल गरिएकोले दोस्रो प्रतिवेदन निष्पक्ष र शंकारहित छैन । भीम अस्पतालका डाक्टरको प्रतिवेदनलाई इन्कार गरी सो सम्बन्धमा एक शब्द पनि उल्लेख नगरी, पछि तयार गरिएको दोस्रो प्रतिवेदनलाई आधार मानी मलाई दुई वर्ष कैद गर्नेगरी गरिएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । मैले खेल्ने केटाकेटीहरुलाई बचाई गाडी अगाडि लैजाने क्रममा केही दाय्राँ साइडमा लैजाने पर्ने बाध्यता परेको कारण मैले केही साइड मिची गाडी अगाडि निकाल्दा स्कूटर चालकहरु तीव्र गतिमा आएकाले मैले चलाएको गाडीमा ठोक्किन गई सोही स्कूटरका चालक तथा पछाडि बस्ने व्यक्ति अचानक उछिडिन गएको अवस्थामा शुरुले गरेको तीन महिना कैद र रु.२,०००।- जरीवानाको फैसला उल्टी गरी दुई वर्ष कैद गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६४।१।१०६ को फैसला त्रुटिपूर्ण भएकोले उल्टी गरी शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतको फैसला सदर कायम गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा जाहेरवालाले अदालतमा गरेको बकपत्र तथा प्रतिवादीले अदालतमा गरेको बयान समेतबाट प्रतिवादीले लापरवाही गरेको कारण दुर्घटना गरेको भन्ने कुरा यकीन रुपले पुष्टि हुन नसकेको अवस्थामा पुनरावेदक/प्रतिवादीलाई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६९(२) अनुसार दुई वर्ष कैद गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको परिप्रेक्ष्यमा फरक पर्नसक्ने हुँदा छलफलको लागि पेसीको सूचना महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।७।१८ को आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा

पुनरावेदकका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा र विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पुनरावेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापाले यी पुनरावेदकले चलाएको लु.१च २३५६ को जीपले मिति २०६३।७।७ गते साँझको समयमा लु.४प ३७४ नं. को स्कूटरलाई ठक्कर दिँदा स्कूटरमा सवार रोचक मास्के समेत घाइते भई निजको उपचारको क्रममा मृत्यु भएको हो । यी पुनरावेदकले होशियारीपूर्वक सवारी चलाएको हो । लापरवाहीपूर्वक गाडी चलाएको होइन । दुर्घटना भएको समयमा जीपको गति प्रतिघण्टा सामान्य ३५ कि.मी. मात्र रहेको छ । निजले सो समयमा मादक पदार्थ सेवन नगरेको मिसिलबाट देखिन्छ । तिहारको चाडवाडको समयमा सडकमा बच्चाहरु खेलिरहेको देखी तिनहरुलाई जोगाउनको लागि अर्को साइडमा होशियारीपूर्वक लाँदा आकस्मिक रूपमा मृतक सवार भएको स्कूटर अगाडि आएकोले ठक्कर लाग्न गएको हो । मृतकको तत्काल मृत्यु भएको पनि होइन । सोही जीपमा सवार रहेका प्रेम खत्रीले जीपको गति कम थियो, भैलो खेल्ने केटाकेटीलाई जोगाउन खोज्दा ठक्कर लाग्न गएको भनी अदालतमा बकपत्र गरेका छन् । अदालतमा बकपत्र गर्ने तारा गहतराजले चालकले हर्न बजाएको, साइडलाईट दिएको, गाडीको ब्रेक लगाउँदा लगाउँदै ठक्कर लाग्न गएको हो, चालकको लापरवाही थिएन भनी लेखाएका छन् । गाडी तीव्र गतिमा थिएन, केटाकेटीलाई बचाउन अर्को साइडमा लगेको र ब्रेक लगाउँदा लगाउँदै ठक्कर लाग्न गएकोले लापरवाही गरेको होइन । लापरवाही भएको अवस्थामा मात्रै सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६९(२) बमोजिम सजाय हुनेमा शुरु जिल्ला अदालतले तथ्यको सही विश्लेषण गरी उक्त ऐनको दफा १६९(३) बमोजिम सजाय गरेको फैसला नै कायम गरी पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले यी पुनरावेदकले चलाएको गाडीले अर्को साइडमा गएर मृतकको स्कूटरलाई ठक्कर दिएकोमा विवाद छैन ।

साँझको समयमा तिहारको चाडवाड चलिरहेको बेलामा शहरको मध्यभागमा प्रतिघण्टा ३५ कि.मी. को गतिमा जीप कुदाएकोलाई कम गतिको भन्न मिल्दैन । सो स्थानमा प्रतिघण्टा ३५ कि.मि. को गतिमा जीप जस्तो सानो गाडी कुदाउँदा मानिसलाई ठक्कर लाग्नसक्छ र मानिसको मृत्यु हुनसक्छ भनी साधारण समझ भएको जोसुकैले बुझ्नसक्ने कुरा हो । यी पुनरावेदकले जानीजानी अनुचित जोखिम लिएको र त्यसको परिणामस्वरूप मानिसको मृत्यु भएको कार्यलाई लापरवाही मान्नुपर्ने भएको हुँदा पुनरावेदन अदालतले शुरुको फैसलालाई उल्टी गरेको हो । यी पुनरावेदकले मादकपदार्थ सेवन गरी गाडी चलाएको भन्ने निजको स्वास्थ्य परीक्षण प्रतिवेदनले देखाएको छ । यस्तो अवस्थामा पुनरावेदन अदालतको फैसला मनासिव नै भएको हुँदा सदर हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत मिसिलको अध्ययन गरी दुवैपक्षबाट प्रस्तुत भएका बहस जिकीर समेत सुनी विचार गर्दा पुनरावेदन अदालत बृटवलको मिति २०६४।११।६ को फैसला मिलेको छ, छैन र प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रतिवादी ईन्द्रप्रसाद खनालले सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा, १६९(२) को बर्खिलाप सवारी चलाई जाहेरवालाको छोरोलाई ठक्कर दिई मृतकको मृत्यु हुन गएको हुँदा निजलाई ऐ. ऐनको दफा १६९(२) बमोजिम हदैसम्मको सजायको माग दावी लिई अभियोग पत्र दायर भएको देखिन्छ । शुरु जिल्ला अदालतले प्रतिवादीले जानीजानी वा लापरवाहीसँग सवारी चलाएको कारणबाट मृतकको मृत्यु हुन गएको नदेखिएकोले सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६९(२) को अभियोग दावी नपुग्ने तर प्रतिवादीले चलाएको सवारीबाट मृतक चढेको स्कूटरलाई ठक्कर लागी मृतक मर्नसक्ने सम्भावना नदेखिएको अवस्था र परिस्थितिमा मृतकको मृत्यु हुन गएको देखिएको भन्ने आधारमा यी प्रतिवादीलाई उक्त ऐनको दफा १६९(३) बमोजिम रु.२,०००।- जरिवाना र तीन महीना कैद हुने ठहर गरेको देखिन्छ । उक्त फैसलाउपर वादीको पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदन

अदालतले शुरुको फैसलालाई केही उल्टी गरी उक्त ऐनको दफा १६१(२) अर्थात् अभियोग मागदावीबमोजिम यी प्रतिवादीलाई गरेको सजायउपर निजको यस अदालतमा प्रस्तुत पुनरावेदन परी निर्णयार्थ पेश भएको देखिन्छ ।

३. सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१ मा सवारी चलाउँदा ज्यान मरेमा हुने सजायसम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । उक्त दफाको उपदफा १ देखि ३ सम्मका विभिन्न उपदफाहरुमा सोसम्बन्धी कसूरका विभिन्न फरक-फरक तत्वहरुको आधारमा फरक-फरक आपराधिक दायित्वको निर्धारण हुने र सजाय हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यी तीनवटै अवस्थामा आपराधिक कार्य र परिणामका दृष्टिले भिन्नता नभएपनि अपराधको एउटा महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा रहेको आपराधिक मनसाय तत्व (ःभलक चभव) का विभिन्न तह (Degree) को आधारमा फरक-फरक आपराधिक दायित्व र सजायको निर्धारण गरिएको पाइन्छ । आपराधिक मनसाय तत्वको रूपमा रहने नियत (Mens rea) का विभिन्न तीन तह हुनसक्ने उक्त दफाले उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

४. दफा १६१ को उपदफा (१) मा गरिएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा कसैको ज्यान मार्ने मनसायपूर्वक चलाएको सवारीबाट ज्यान मरेकोलाई हत्याको अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ । यसरी कसैको ज्यानै मार्ने आपराधिक मनसाय (Criminal Intention) ले कुनै व्यक्तिले सवारी साधनको प्रयोग गरेको अवस्थालाई यो उपदफाले हत्या सरहको अपराध मानी निषेध गरेको छ । मनसाय तत्वभित्र त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले उसको कार्यबाट हुने आपराधिक परिणाम अपराध गर्दा वा सो गर्नुपूर्व नै सामान्य समझको व्यक्तिले अनुमान गर्नसक्ने वा इच्छित परिणाम (Predictable Result) को पूर्वज्ञान भएको र त्यस्तो परिणामको अपेक्षा (Willingness of the expected result) गरेको हुन्छ । यसरी यस्तो आपराधिक कार्य परिणामको पूर्वज्ञान र इच्छा भएकोलाई आपराधिक मनसाय तत्वको उच्चतम् तह (Highest degree of mens rea) को रूपमा लिइन्छ । कुनै सवारी चालकले कसैलाई नियतपूर्वक ठक्कर दिई मानिसको ज्यान मर्न गएको अवस्थामा सो सवारी साधन ज्यान मार्न प्रयोग गरिएको साधनको रूपमा रहने र त्यस्तो

कार्यलाई अचानक भएको दुर्घटना (Accident) मान्न नसकिने हुनाले कानूनले यस्तो प्रकृतिको कार्यलाई मनसायपूर्वक गरिएको आपराधिक कार्यको रूपमा परिभाषित गरेको हो ।

५. मनसाय तत्वको दोस्रो तहको रूपमा लापरवाही (Recklessness) लाई उक्त दफाको उपदफा (२) मा व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यसमा अपराधको लागि चाहिने मनसाय तत्वको रूपमा लापरवाही (Recklessness) स्थापित गर्न प्रतिवादीलाई घटना घटाएको समयमा त्यस्तो निषेध गरिएको परिणाम अर्थात् मानिस मर्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी भएको हुनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो परिणामको पूर्वज्ञान भएको तर त्यस्तो परिणामको अपेक्षा गरेको थिएन भन्ने तथ्य स्थापित हुनुपर्दछ । अभै, लापरवाहीको अवस्थामा पनि प्रतिवादीले परिणामको अपेक्षा नगर्ने मात्रै नभई सो परिणाम नआओस् भन्ने इच्छा समेत राखेको हुन्छ । तर सम्भावित परिणामप्रति जानकार हुँदाहुँदै, परिणामको चाहना नगर्दा नगर्दै पनि उसले आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिन अनुचित जोखिम लिन्छ र आपराधिक घटना घट्न पुग्दछ । मनसाय तत्वको रूपमा लापरवाहीको यस्तो अवस्थालाई आपराधिक मनसायको दोस्रो तहमा राखिएको छ । यस्तोमा पहिलो अवस्थाको भन्दा कम फौजदारी दायित्व बहन गराउने आधार प्रतिवादीमा परिणामको इच्छा नहुनु नै हो । तर तुलनात्मक रूपमा हेल्चेक्याई (Negligence) भन्दा बढी आपराधिक दायित्व बहन गराउने आधार वारदातका सम्बन्धमा प्रतिवादीमा रहेको परिणामको पूर्वज्ञान हो ।

६. मनसाय तत्वको तेस्रो र तल्लो तहको रूपमा उक्त दफा १६१ को उपदफा (३) मा हेल्चेक्याई (Negligence) लाई राखिएको देखिन्छ । अपराधको मनसाय तत्वको रूपमा हेल्चेक्याईमा प्रतिवादीलाई परिणामको पूर्वज्ञान र परिणामको इच्छा दुवै हुँदैन । तर प्रतिवादीबाट हुन गएको कार्य सामान्य समझ भएको व्यक्तिले त्यस्तै अवस्थामा गर्ने वा गर्नुपर्ने कार्यको सामान्य स्तरभन्दा निम्नस्तरको हुन्छ र त्यसको परिणाममा कुनै घटना घट्न पुग्दछ । हेल्चेक्याई समाजले सामान्य रूपले अपेक्षा गरेको स्तरभन्दा तल्लो स्तरबाट गरिएको कार्य हो । यो एउटा बेपर्वाह अवस्था हो । यसमा आपराधिक मनसाय र लापरवाहीमा

विद्यमान रहेका कुनै पनि तत्वको विद्यमानता नरहने हुनाले यसलाई न्यूनतम अपराधिक दायित्व बहन गर्ने कसूरको रूपमा कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। कतिपय अवस्थामा पूर्ण सचेत रही, होशियारीकासाथ कुनै काम गर्दा पनि निषेधित परिणाम आउन सक्दछ। यस्तो अवस्थालाई रोक्न नसकिने दुर्घटना (Unavoidable Accident) को रूपमा लिई त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिमा अपराधिक मनसाय तत्वको पूर्ण अभावको कारणले त्यस्तो व्यक्तिलाई दोषी (Blameworthy) को रूपमा लिइदैन।

७. सापेक्षित अपराध (Relative crime) मा अपराधिकताको (Blameworthiness) निर्धारण अपराधका सन्दर्भमा प्रतिवादीमा रहेको मनसाय तत्व (Mens rea) ले गर्ने गर्दछ। त्यस्तो अपराधका विभिन्न तहहरू हुने भएकोले कुनै खास वारदातका प्रतिवादीले कुन आधारमा कुन हदसम्म अपराधिक दायित्वबहन गर्नुपर्ने हो भन्ने निक्यौल गर्न वारदात घटाउन निजमा विद्यमान मनसाय तत्वलाई पहिचान र त्यसको स्तर (Degree) को निर्धारण गर्नु अनिवार्य हुन जान्छ।

८. प्रस्तुत मुद्दामा अभियोजनपक्षले यी प्रतिवादीले सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(२) को कसूर गरेको भनी अभियोग दावी लिई अभियोगपत्र दायर गरेकोमा शुरु जिल्ला अदालतले प्रतिवादीले गरेको कार्यलाई मागदावीको अभियोगभन्दा तलको कम अपराधिक दायित्वको स्तरमा अथवा हलुका अपराधिक कार्य अर्थात् दावीभन्दा हलुका कसूरको रूपमा लिई दफा १६१(३) बमोजिमको कसूर निर्धारण गरी सोहीबमोजिम सजाय गरेको देखिएको छ। त्यसउपर परेको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदनमा माग दावीबमोजिम पुनरावेदन अदालतबाट कसूर ठहर भएउपर प्रस्तुत पुनरावेदन परेको हो। यस्तोमा यी प्रतिवादीले चलाएको जीपले मृतक समेत चढेको स्कूटरलाई ठक्कर दिई मृतकको मृत्यु हुन गएको कार्य यी प्रतिवादीको लापरवाहीपूर्ण कार्यको परिणाम हो होइन भनी निर्णय गर्नुपर्ने भएको छ।

९. जिल्ला अदालतबाट सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१ को उपदफा (३) को कसूर र सजाय निर्धारण गरी भएको फैसलाउपर प्रतिवादीको पुनरावेदन परेको छैन। यसको अतिरिक्त

प्रतिवादीले चलाएको लु. १ च २३५६ नं. को जीप विपरीत दिशाबाट आएको लु. ४प ३७४ नं. को स्कूटरसँग ठोक्किएको तथ्य स्वीकार गरी प्रतिवादीले अदालतमा गरेको बयान समेतबाट देखिँदा उल्लिखित मिति र समयमा वारदात भएकोमा विवाद रहेन। यी प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा वारदातको समयमा गाडीको गति प्रतिघण्टा ३५ कि.मी. भएको भनी आफैँले स्वीकार गरेको देखिन्छ। उक्त घटना बुटवल नगरपालिका वडा नं. ५, नाङ्गलो रेष्टुरेण्टदेखि दक्षिण सडकमा भएको र घटनाको समयमा सडकमा केटाकेटीहरू भैलो खेलिरहेको भन्ने समेत देखिएवाट बाटोमा धेरै मानिसहरूको उपस्थिति र साँझको समयमा परम्परागत भैलो खेल्ने समेत गरिरहेको समयमा नगरभित्रको क्षेत्रमा उक्त गति सामान्य नभई अत्यधिक नै देखियो। यसका अतिरिक्त मिति २०६३।७।७ मा रुपन्देही भैरहवास्थित भीम अस्पतालका डाक्टरले यी प्रतिवादीको शारीरिक अवस्थाको परीक्षण गरी दिएको प्रतिवेदनबाट यी प्रतिवादीले रक्सी सेवन गरी सवारी चलाएको देखिन आउँछ। यसमा विवाद छैन। सवारी साधनले मानिसलाई ठक्कर दिएमा मानिसको मृत्यु हुनसक्ने र शहरभित्र परम्परागत पर्व र उत्सव मनाइरहेको अवस्थामा मानिसको हुल भएको साँझको, समयमा मादकपदार्थ सेवन गरी प्रतिघण्टा ३५ कि.मि. को गतिले गाडी चलाउँदा मानिसलाई ठक्कर लाग्न सक्ने र त्यसबाट मानिस मर्न सक्ने भन्ने कुरा सामान्य समझ भएको मानिसले जान्ने र बुझ्ने कुरा हो।

१०. यी प्रतिवादी सवारी साधन चलाउने अनुमतिप्राप्त व्यक्ति भएको र सवारी चलाउने अनुभवप्राप्त व्यक्ति पनि भएकोले निजले ट्राफिक नियम, संकेतहरू र तत्कालीन अवस्था र परिस्थितिको बारेमा स्वाभाविक रूपमा जानकारी राख्ने व्यक्ति भएकोले निज आफूले त्यस्तो बेलामा मादक पदार्थ सेवन गरी त्यस गतिमा चलाएको सवारीबाट त्यस्तो परिणाम हुन सक्ने जानकारी भएको व्यक्ति हुन् भनी मान्नु पर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा पूर्ण होशियारीकासाथ नियन्त्रित गतिमा सावधानीपूर्वक सवारी चलाउनु निजको दायित्व हो। आफ्नो यस दायित्व पूरा नगरी आवश्यक सावधानी नअपनाई आवश्यकताभन्दा बढी गतिमा र मादक पदार्थ सेवन गरी सवारी चलाएवाट निजले लापरवाहीपूर्वक सवारी चलाएको देखिन आउँछ। त्यसमा पनि यी

प्रतिवादीले आफूले चलाएको जीप गलत साइडमा लगी स्कूटरलाई ठक्कर दिएको र सोही कारणले मानिसको मृत्यु हुन गएको देखिएबाट निजले चलाएको सवारीको गति माथि नियन्त्रण कायम गर्न नसकी लापरवाहीपूर्वक गाडी चलाएको थप पुष्टि हुन आएको छ । यस अवस्थामा चालकले बाध्यात्मक परिस्थितिमा गलत साइडमा गाडी लानु परेको, पूर्ण होशियारीकासाथ गाडी चलाएको र ब्रेक लगाउँदा-लगाउँदै दुर्घटना हुन पुगेकोले प्रतिवादीलाई कम सजाय हुनुपर्छ भन्ने पुनरावेदकका पक्षबाट प्रस्तुत विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता समेतको बहस जिकीरसँग सहमत हुन सकिएन ।

११. तसर्थ, उल्लिखित विवेचित आधार र कारणबाट शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।११।१३ मा गरेको फैसला केही उल्टी गरी प्रतिवादीलाई सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(२) बमोजिमको कसूर ठहर गरी निजलाई दुई वर्ष कैद सजाय हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत वृटवलको मिति २०६४।११।६ को फैसला मनासिब देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्रम । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.तर्कराज भट्ट

इति संवत् २०६७ साल चैत २४ गते रोज ५ शुभम
इजलास अधिकृत : श्रीप्रकाश उप्रेती

निर्णय नं.८६६०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट

२०६७-MS-०००१

फैसला मिति: २०६७।१२।२४।५

विषय:- अदालतको अपहेलना ।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महागरपालिका
वडा नं. ३० ठहिटी बस्ने नेपाल ल सेन्टर
काठमाडौंका कार्यालय सहायक सानुबहादुर श्रेष्ठ

विरुद्ध

विपक्षी: उपराष्ट्रपति परमानन्द भ्ना, उपराष्ट्रपतिको कार्यालय

- अदालतको अपहेलनामा आरोपित व्यक्तिलाई सजाय गर्न सो व्यक्तिको कार्यले अदालतप्रतिको जनआस्था र विश्वसनीयतामा ह्रास भएको छ, छैन वा अदालतको मर्यादा र सम्मानमा खलल पुगेको छ, छैन भन्ने कुरा जति महत्वपूर्ण हुन्छ, सो कार्य गर्ने व्यक्तिमा त्यस्तो कार्य गर्दा त्यस्तो परिणामको अपेक्षा गर्ने मनसाय थियो, थिएन भन्ने कुरा पनि त्यति नै महत्वपूर्ण हुने ।
- अदालतको अपहेलनाको आरोप लागेको व्यक्तिमा आफ्नो कार्यप्रतिको पश्चाताप वा गल्ती स्वीकार गरी आफ्नो व्यवहार र आचरणमा सुधार ल्याउने मनोबल छ, छैन भन्ने कुरा समेतको विचार गर्नुपर्ने ।
- अदालत आफैँ हरहालतमा न्याय गर्ने निकाय भएकोले न्याय र अन्यायबीचको अन्तर छुट्याउन अत्यन्त संवेदनशील भएर हेर्नुपर्ने हुन्छ । अदालतले बदलाको भावनासाथ अपहेलनामा कारवाही वा निर्णय गर्दैन । कार्य र परिणामको निष्पक्ष विवेचना गरेर मात्र अपहेलना ठहर्ने/नठहर्ने र आरोपित व्यक्तिलाई सजाय गर्ने वा नगर्ने निर्णयमा अदालत पुगनु पर्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- कुनै पनि व्यक्तिको अन्य व्यक्तिसँग के कस्तो सम्बन्ध रहन्छ भन्ने विषय ती सम्बन्धित व्यक्तिहरूको आपसी विषय भएको र यस्तो सम्बन्ध व्यक्तिहरूको आचरण र व्यवहारको विषय हो । न्यायाधीशको पनि व्यक्तिगत रुपमा अन्य व्यक्तिहरूसँग सुमधुर वा कटुतापूर्ण सम्बन्ध हुन सक्दछ । यस्तो व्यक्तिगत कटुतापूर्ण सम्बन्ध अदालतको अपहेलनाको विषयवस्तु बन्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.११)

निवेदककातर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री जुक्तिजङ्ग लामिछाने

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री मिथिलेशकुमार सिंह

अवलम्बित नजीर: नेकाप २०३३, ति.नं. ३२७, पृ. ९५ सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०२ को उपधारा (३)
- सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७

आदेश

न्या.ताहिर अली अन्सारी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०२(३) र सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर निम्नानुसार रहेको छ :-

विपक्षी उपराष्ट्रपति परमानन्द भाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले तोकेबमोजिम उपराष्ट्रपति पदको शपथ ग्रहण गर्दा नेपाली भाषामा शपथ ग्रहण गर्नुपर्नेमा हिन्दी भाषामा शपथ ग्रहण गर्नु भएको र त्यस्तो असंवैधानिक शपथ ग्रहण बदर गरी पुनः नेपाली भाषामा नै शपथ ग्रहण गर्नुपर्ने माग राखी निवेदक बालकृष्ण न्यौपानेले उपराष्ट्रपति परमानन्द भाले समेतका विरुद्ध दिनु भएको उत्प्रेषणलगायत परमादेशको रिट निवेदनमा मिति २०६६।४।९ मा यस अदालतबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम विपक्षी उपराष्ट्रपति परमानन्द भाले नेपाली भाषा नै उक्त पदको शपथ ग्रहण गर्नुपर्ने समेत फैसला भएकोमा विपक्षीले सो फैसलाले आगोमा घिउ थपेको, विवेकको प्रयोग हुन नसकेको, यस्तो फैसला गर्ने न्यायाधीशले राजीनामा दिएर घरै बसे हुन्छ भन्ने आदेशात्मक अभिव्यक्ति दिएका र सो फैसला कार्यान्वयनको लागि विपक्षीको कार्यालयमा पेश भएपछि निज परमानन्द भाले सो फैसला र समग्रमा सम्मानीत श्री सर्वोच्च अदालत र सो फैसला गर्ने सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री मिनबहादुर रायमाझी र माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी. प्रति आक्रोशित र उत्तेजित भै सो फैसलाको सम्पूर्ण आदेश र निर्णयहरूलाई पूर्णरूपले

अवज्ञा गर्ने, फैसलाका सबै तत्व र वस्तुहरूलाई पूर्ण रूपले निश्क्रिय, प्रभावहीन बनाई फैसलालाई रद्दीको टोकरीमा फ्याकने र फैसला गर्ने सम्माननीय न्यायाधीशज्यू समेतलाई डर त्रास देखाई निस्तेज र मर्यादाहीन निरीह प्राणी बनाउने र अयोग्य, अन्यायी व्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत गर्ने र सर्वोच्च अदालत नै न्याय दिनमा अशक्त र प्रभावहीन संस्थाको रूपमा आम जनमानस र विश्वको न्यायिक परिदृश्यमा चित्रित गरी सर्वोच्च अदालतको मान, मर्यादा, प्रतिष्ठा र गरिमालाई धुलोमा मिलाई आफू मात्र ठूलो शक्तिसम्पन्न राजनीतिज्ञ शासकको रूपमा प्रमाणित हुने गरी सर्वोच्च अदालतको पूर्ण रूपले अपहेलना गरी मिति २०६६।४।९ गते विपक्षीले आफ्नै कार्यालयमा पत्रकार सम्मेलन समेत गरी सर्वोच्च अदालत र त्यसका सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश एवं माननीय न्यायाधीश समेतको मानमर्दन गरी विभिन्न भूठा, दोष आरोपहरू लगाई उक्त फैसलालाई पूर्णरूपले अवज्ञा गर्ने, नमान्ने, दुराग्रहयुक्त, धम्कीपूर्ण, वक्तव्य जारी गरी पूर्ण रूपले सर्वोच्च अदालतको अपहेलना गर्नु भएको छ ।

मिति २०६६।४।९ गते विपक्षीले पत्रकार र आमसञ्चारका माध्यमहरूलाई सो फैसला गर्ने सम्माननीय न्यायाधीश र माननीय न्यायाधीश एवं सर्वोच्च अदालतका विरुद्ध निम्नलिखित गम्भीर आरोपसहितको अपहेलनाजनक अभिव्यक्ति दिनु भएको छ ।

१. शपथ ग्रहणसम्बन्धी मुद्दा प्रधान न्यायाधीश मीनबहादुर रायमाझीले पूर्वाग्रही भएर फैसला गरेको ।
२. फैसलामा संलग्न न्यायाधीशले समान्ती र अहंकारवादी सोच राखेर चरित्र हत्या गर्ने प्रयास गरेको ।
३. न्याय दिने व्यक्ति पूर्वाग्रही र प्रतिशोधले प्रेरित भएको ।
४. फैसला विवेक र न्यायपूर्ण भए स्वीकार्न बेर लगाउँदै न थिए र न्यायको आत्मा मार्ने दुर्नियतले प्रेरित फैसला स्वीकार्न मेरो आत्माले दिएन । नेपाली नबोल्नेहरू नेपाली हुन नआउने यो कस्तो न्याय हो ?

५. जालभेलसहितको बलजपत्ती शपथ लिन तयार छैन ।
६. कानून तथा शक्तिका दम्भ पाल्नेहरू जित्न चाहन्छन् जितुन् तर त्यो जित समग्र राष्ट्र र सबै भाषाभाषीको भावनाको जित हुन सकेन भने अन्तवोगत्वा राष्ट्र नै हार्ने छ भनी सबैले बुझ्न जरुरी छ ।
७. अदालतको निर्णय अविवेकी न्याय दिने व्यक्ति पूर्वाग्रही र प्रतिशोधले प्रेरित न्यायिक क्षेत्रमा मानसिक रुपान्तरणको खाँचो छ ।

विपक्षीले आफ्नो कार्यालयमा पत्रकार सम्मेलन गरी उक्त अभिव्यक्तिहरू दिई सर्वोच्च अदालतको अपहेलना गर्ने अपराधिक कार्य मन, वचन, कार्यले जानी बुझिकन गर्नु भएको र विपक्षी स्वयं अदालतमा न्यायाधीश रहँदा अदालतको मान, प्रतिष्ठा र गरिमामा आँच आउने आचरणमा आलोच्य बनी अदालतबाट बाहिरिनु परेको अदालतप्रतिको प्रतिशोधपूर्ण दुरासय र दुष्संस्कारको संग्रहित मानसिकताले सर्वोच्च अदालतको मान, प्रतिष्ठा र गरिमालाई विनिष्ट गर्ने कुत्सित नियमले उपराष्ट्रपति पदको दुरुपयोग गरी छिमेकी मित्रराष्ट्रहरू र स्थानीय राष्ट्रिय राजनीतिलाई समेत सर्वोच्च अदालतको विरुद्धमा खडा गराई सर्वोच्च अदालत र विपक्षीका समकालीन सहकर्मी न्यायाधीशहरूसँग बदला लिन कुत्सित भावनाले विपक्षी खुला रुपमा अदालतको अपहेलना गरी जघन्य अपराध गरेको हुँदा विपक्षी परमानन्द भालाई अदालतले ठाउँ पक्राउ गरी थुनामा राखी सर्वोच्च अदालतको अपहेलनामा कारवाही चलाई हदैसम्मको सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिम अदालतको अपहेलनामा कारवाही किन गर्नु नपर्ने हो ? कारवाही गर्न नपर्ने आधार र कारण भए सो समेत साथै राखी यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक ७ दिनभित्र आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिमार्फत् लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने समेत

व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६६।४।१९ को आदेश ।

निवेदकको माग दावीबमोजिम सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको मान, प्रतिष्ठा र गरिमालाई विनिष्ट गर्ने गरी कुनै प्रकारबाट अदालतको अपहेलनाजन्य कार्य नगरेकोले निवेदन माग दावी भूठा एवं फरेवपूर्ण छ । सम्मानीत अदालतबाट संवत् २०६५ सालको रिट नं. ०६५-wo- ०००६ र रिट नं. ०६५-WO-०१७८ का निवेदनहरूको सम्बन्धमा मिति २०६६।४।१९ मा भएको आदेशहरूको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०६६।४।१२ को पत्रबाट मिति २०६६।४।१३ मा उपराष्ट्रपतिको कार्यालयका नाउँमा प्राप्त हुन आएपछि, उपराष्ट्रपति कार्यालयमा मिति २०६६।४।१४ गतेका दिन पत्रकार सम्मेलन आयोजना गरी वाचन गरेको राष्ट्रवासीसँग मेरो अपिलको सन्दर्भमा पत्रकार सम्मेलनमा व्यक्त गरेको कुराहरूबाट सम्मानीत अदालतका विरुद्ध गम्भीर आरोपसहितको अपहेलनाजनक अभिव्यक्ति दिइएको छैन । पत्रकार सम्मेलनमा व्यक्त गरिएको अभिव्यक्तिहरूबाट सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको कुनै प्रकारबाट अपहेलना हुने कार्य नभएको र सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको अपहेलना गर्ने मेरो कुनै मनसाय समेत नरहेको र विवेकपूर्वक हुने सम्मानीत अदालतको हरेक न्यायिक निर्णयप्रति सम्मान प्रकट गरिने भएकोले अदालतको मान, सम्मानमा आघात पुग्ने कुनै कामकारवाही नगरिएकोले निवेदकको भूठा निवेदन दावी खारेजभागी छ ।

सम्मानीत अदालतको अपहेलना हुने काम मबाट भए, गरेको छैन । साविकमा न्याय सेवाको क्षेत्रमा लामो अवधिसम्म सेवा गर्नुको अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा समेत रही काम गरिसकेको म सम्मानीत अदालतको मान, मर्यादा, प्रतिष्ठा र गरिमाप्रति अत्यन्त सजग र संवेदनशील छु । उल्लिखित सपथ बदर गर्ने आदेश गर्नु हुने सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी र माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी. मध्ये सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी र मबीच साविकमा स्वभाविक सम्बन्ध भएपनि पछि म पुनरावेदन अदालत र त्यसपछि सर्वोच्च

अदालतको न्यायाधीश रहँदाको अवधिमा हामीहरू बीच व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा समेत अत्यन्त कटुतापूर्ण सम्बन्ध रहेकोले उहाँ मप्रति पूर्वाग्रहप्रेरित रहेको तथ्य सम्मानीत अदालतसमक्ष अनुरोध गर्न चाहन्छु । हामी बीचको कटुतापूर्ण सम्बन्ध भएका व्यक्तिबाट भएको आदेशप्रति मेरो विमर्त भएकोले समग्र न्यायपालिकाको गरिमालाई सो अभिव्यक्तिबाट कुनै ठेस पुऱ्याउने मेरो मनसाय नरहेको हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदककातर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री जुक्तिजङ्ग लामिछानेले विपक्षीले उपराष्ट्रपतिको पदको शपथ लिँदा हिन्दी भाषामा शपथ लिनु भएको र सो असंवैधानिक भएकोले बदर गरी पुनः नेपाली भाषामा शपथ लिनु भनी परमादेश जारी गर्न माग गरी यी विपक्षीका विरुद्ध बालकृष्ण न्यौपानेले दिनु भएको रिट निवेदनमा मिति २०६६।४।१९ मा विपक्षीले नेपाली भाषामा नै उक्त पदको शपथ लिनुपर्ने ठहर भई फैसला भएकोमा सो फैसला एवं सो फैसला गर्ने न्यायाधीश उपर विभिन्न आरोप लगाई रद्दीको टोकरीमा फ्याक्ने, फैसला गर्ने न्यायाधीशलाई डर, त्रास देखाई निस्तेज र मर्यादाहीन निरीह प्राणी बनाउने, अयोग्य र अन्यायी व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्ने जस्ता कार्य गर्नु भएको छ । मिति २०६६।४।१९ गते विपक्षीले पत्रकार सम्मलेन गरी सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश एवं न्यायाधीशको मानमर्दन गरी विभिन्न भूठा दोष र आरोपहरू लगाई अदालतको मान, मर्यादा र जनविश्वासमा नै आँच पुग्ने कार्य गरी विभिन्न सञ्चार माध्यममा प्रचार-प्रसार समेत गर्नु भएकोले विपक्षीको सो कार्यले अदालतको अपहेलना भएको छ । अदालतको अपहेलना गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई कारवाही र सजाय गर्ने अधिकार नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ ले सर्वोच्च अदालतलाई दिएको छ । विपक्षीलाई त्यसबाट उन्मुक्ति प्रदान नगरेकोले निजलाई हदैसम्मको सजाय हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मिथिलेशकुमार सिंहले यी निवेदकलाई अदालतको अपहेलना भयो भनी निवेदन दिने हकद्वया नै छैन । अदालतले कसैको कार्यले आफ्नो अपहेलना भएको ठानेमा कारवाही गर्नसक्ने भन्ने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था हो । प्रत्यर्थीको कार्यबाट अदालतको अपहेलना भएको ठानेमा अदालत आफैले मुद्दा चलाउन सक्नेमा चलाएको छैन । प्रत्यर्थी उपराष्ट्रपतिको पदमा आसीन व्यक्ति भएको र यस अदालतको न्यायाधीश पदमा समेत रही न्याय क्षेत्रमा लामो समय काम गरेको व्यक्ति हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले अदालतको अपहेलना गर्ने कुरा कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । लिखित जवाफमा अदालतको अपहेलना गर्ने मनसाय नभएको, आफूले अपहेलना नगरेको, अदालतको मान, सम्मान गर्ने, वचनवद्धता देखाएको अवस्थामा अपहेलनामा कारवाही गर्न मिल्दैन । अपहेलनामा कारवाही गर्दा अदालत सदैव संवेदनशील र क्षमाशील हुनुपर्ने भन्ने विभिन्न मुद्दामा सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । कसैबाट भएको कुनै कार्यले अदालतको अपहेलना भयो भन्ने प्रश्न उठेको अवस्थामा पनि त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिको अपहेलना गर्ने मनसाय थियो, थिएन भनी विचार गर्नुपर्छ । मनसाय नै नभएको अवस्थामा अपहेलनामा कारवाही गर्ने हो भने अदालतलाई प्राप्त यस्तो विशिष्ट अधिकारको सही प्रयोग भएको मान्न सकिँदैन । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक देश भएको भनी संविधानमा नै परिभाषित गरिएको अवस्थामा कुनै एउटा भाषाको प्रयोगलाई अनिवार्य गरिएको सन्दर्भमा व्यक्त विचार र अदालतमा कार्यरत एकजना न्यायाधीशसँग कटुतापूर्ण सम्बन्ध रहेको भन्ने अभिव्यक्तिले समग्र न्यायपालिका र सर्वोच्च अदालतको अपहेलना भयो भनी भन्न नमिल्ने हुनाले प्रत्यर्थीलाई निवेदन मागबमोजिम सजाय हुनुपर्ने होइन । निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत मिसिल अध्ययन गरी निवेदक तथा विपक्षीको तर्फबाट पेश भएका बहस जिकीर समेत सुनी विचार गर्दा निवेदन मागबमोजिम प्रत्यर्थीको कार्यबाट यस अदालतको अपहेलना भएको भन्ने आधारमा निजलाई अदालतको अपहेलनामा सजाय

गर्नुपर्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णायतर्फ विचार गर्दा विपक्षी उपराष्ट्रपतिले आफ्नो कार्यालयमा पत्रकार सम्मेलन गरी विभिन्न अभिव्यक्तिहरू दिई सर्वोच्च अदालतको अपहेलना गर्ने कार्य गरेकोले विपक्षीलाई सर्वोच्च अदालतको अपहेलनामा कारवाही चलाई सजाय गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी रहेको छ । सम्मानीत अदालतको अपहेलना हुने काम मबाट भए, गरेको छैन । साविकमा न्याय सेवाको क्षेत्रमा लामो अवधिसम्म सेवा गर्नुको अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा समेत रही काम गरिसकेकोले म अदालतको मान, मर्यादा, प्रतिष्ठा र गरिमाप्रति अत्यन्त सजग र संवेदनशील छु । शपथ बदर गर्ने गरी आदेश गर्नु हुने सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी र माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी. मध्ये सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी र मेरो बीचमा साविकमा स्वभाविक सम्बन्ध भएपनि म पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश रहँदाको अवधिमा व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा समेत अत्यन्त कटुतापूर्ण सम्बन्ध रहेकोले उहाँ मप्रति पूर्वाग्रहप्रेरित रहेको तथ्य अनुरोध गर्न चाहन्छु । कटुतापूर्ण सम्बन्ध भएका व्यक्तिबाट भएको आदेशप्रति मेरो विमति भएकोले समग्र न्यायपालिकाको गरिमालाई सो अभिव्यक्तिबाट कुनै ठेस पुऱ्याउने मेरो मनसाय नरहेको भन्ने समेत व्यहोराको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

३. अदालतको अपहेलनालाई सजायभागी कार्यको रूपमा परिभाषित गरी सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अदालत निष्पक्ष, स्वच्छ र सक्षम हुनुपर्ने र अदालतबाट निस्पादित कामको आधारमा आर्जित जनविश्वासमा अदालतप्रतिको विश्वसनीयता कायम रहने भएकोले अदालतप्रतिको विश्वासमा खलल पर्ने वा आँच आउने कुनै पनि अवाञ्छित कार्यलाई निषेध गर्ने प्रयोजनको लागि पनि अदालतको अपहेलनालाई वर्जितकार्यको रूपमा कानूनद्वारा निषेध गरिएकोले यो अपराधजन्य कार्यको श्रेणीभित्र पनि पर्न जाने हुन्छ । अदालतको अपहेलनामा गरिने कारवाही र सजायको व्यवस्था अदालतको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता

र यसप्रतिको जनआस्थाको रक्षाको लागि हो । किनभने अन्य निकाय वा कार्यालयजस्तो यो होइन । धेरै अगाडि सर्वोच्च अदालत विरुद्ध एडभोकेट कुसुम श्रेष्ठ भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले अदालतको अपहेलनासम्बन्धी कारवाहीबारे यसरी बोलेको छ - “न्याय शुद्ध र स्वच्छ राख्ने, अदालतको मर्यादा, इज्जत बचाई राख्ने कारवाही न्यायाधीशको बचावटको लागि नभई अदालतको इज्जत, मर्यादामा खतरा परेबाट हुने खराबीबाट जनतालाई बचाउनका लागि” गरिने कारवाही हो । उक्त मुद्दाको फैसलामा अदालतले पुनः भनेको छ, - “नचाहिँदो र फजूलको हो भन्ने लागे पनि न्यायाधीशहरूले आफ्नो विरुद्धको कतिपय आलोचनाहरू सुन्नु पर्दछ । तर जब न्यायाधीशहरूको आचरणमा आँच आउने गरी कुनै कुरा हुन्छ भने आलोचनाको सीमा नाघी न्याय सम्पादनको काममा नै धक्का पुग्न जान्छ ।”

(नेकाप २०३३, निर्णय नं. ३२७, पृ. ९५)

४. जनआस्था नै अदालतको वास्तविक शक्ति हो । निर्भीक र स्वतन्त्र भएर निष्पक्ष रूपले गरिने कार्यसम्पादनबाटै अदालतले जनविश्वास र जनआस्था हासिल गर्दछ र यसको रक्षा गर्नु अदालतको धर्म हो । त्यसकारण कुनै नागरिक वा व्यक्तिको वचन, कार्य वा आचरणबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा पनि अदालतको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र निर्भीकतामा आँच आउन दिनु हुँदैन । अदालतको मान, सम्मान गरिमा र मर्यादा भनेकै यसको स्वतन्त्रता र निष्पक्षतालाई अक्षुण्ण राख्नु हो । लिखित वा मौखिक जुनसुकै रूपमा वा जुनसुकै माध्यमबाट अदालत वा न्यायाधीशलाई होच्याउनु वा अनर्गल शब्दको प्रयोग गर्नु वा अभिव्यक्ति दिनु वा भूठो अनर्गल प्रचार गर्नु वा अदालत परिसरभित्र वा बाहिर यसको सम्मान र गरिमामा आँच आउने खालका क्रियाकलाप गर्नु वा जानीजानी अदालतको निर्णय, आदेश नमान्नु, बेवास्ता गर्नु वा त्यसप्रति अपमानजनक कार्य वा व्यवहार गर्नु निश्चितरूपले अदालतको अपहेलनाजन्य कार्य हुन्छ । जुन प्रकार वा प्रकृतिको भए पनि त्यो कारवाहीयोग्य हुन्छ । यसको रोकथाम र नियन्त्रणकै लागि अदालतको अपहेलनालाई संविधान र कानूनले सजायभागी कार्यको श्रेणीभित्र राखेको छ र यसप्रति

अदालत स्वयं पनि सधै संवेदनशील एवं सचेत रहिरहनु पर्ने हुन्छ ।

५. अदालतको अपहेलनामा आरोपित व्यक्तिलाई सजाय गर्न सो व्यक्तिको कार्यले अदालतप्रतिको जनआस्था र विश्वसनीयतामा ह्रास भएको छ, छैन वा अदालतको मर्यादा र सम्मानमा खलल पुगेको छ, छैन भन्ने कुरा जति महत्वपूर्ण हुन्छ, सो कार्य गर्ने व्यक्तिमा त्यस्तो कार्य गर्दा त्यस्तो परिणामको अपेक्षा गर्ने मनसाय थियो, थिएन भन्ने कुरा पनि त्यति नै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको अतिरिक्त अदालतको अपहेलनाको आरोप लागेको व्यक्तिमा आफ्नो कार्यप्रतिको पश्चाताप वा गल्ती स्वीकार गरी आफ्नो व्यवहार र आचरणमा सुधार ल्याउने मनोबल छ, छैन भन्ने कुरा समेतको विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । अदालत आफैँ हरहालतमा न्याय गर्ने निकाय भएकोले न्याय र अन्यायबीचको अन्तर छुट्याउन अत्यन्त संवेदनशील भएर हेर्नुपर्ने हुन्छ । अदालतले बदलाको भावनासाथ अपहेलनामा कारवाही वा निर्णय गर्दैन । कार्य र परिणामको निष्पक्ष विवेचना गरेर मात्र अपहेलना ठहर्ने/नठहर्ने र आरोपित व्यक्तिलाई सजाय गर्ने वा नगर्ने निर्णयमा अदालत पुग्दछ ।

६. अदालतको अपहेलनासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०२ को उपधारा (३) ले “सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ । यसले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अपहेलनामा कारवाही चलाई कानूनबमोजिम सजाय गर्न सक्नेछ” भनेको छ । यस्तै सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ को कानूनी व्यवस्था यस प्रकार रहेको छ :-

दफा ७ सर्वोच्च अदालत र मातहतका अदालतको अपहेलना :

- (१) सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अपहेलनामा कारवाही चलाएको मुद्दामा कसूरदार ठहराएको व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अभियुक्त वा कसूरदारले सर्वोच्च

अदालतलाई सन्तोष हुने गरी क्षमा याचना गरेमा अदालतले निजलाई क्षमा दिन वा सजाय तोकी सकेको भए सजाय माफ गर्न, घटाउन वा अदालतले तोकेको शर्तमा सजाय मुलतवी राखी त्यस्तो शर्तको पालन भएमा सजाय कार्यान्वित नगर्न आदेश दिन सक्नेछ ।

७. यसरी कुनै व्यक्तिको कुन कार्य, आचरण, वचन, अभिव्यक्ति वा व्यवहारबाट अदालतको अपहेलना भएको छ वा छैन भन्ने कुराको निर्णय गर्ने, अपहेलनाजन्य कसूरको ठहर वा परिभाषा गर्ने, अपहेलना गरेको ठहर गर्ने र अपहेलना गरेमा सजाय गर्ने वा नगर्ने सम्पूर्ण अधिकार यस अदालतमा निहित रहेको छ । यसको प्रयोगबाट न्यायाधीशको इज्जत-प्रतिष्ठा, मर्यादा वा हितको संरक्षण गर्नु वा अन्य कुनै व्यक्तिको कुनै आर्थिक वा राजनीतिक हितको संरक्षण वा प्रवर्द्धन गर्ने नभई अदालतको मर्यादा र प्रतिष्ठाको रक्षा गर्ने काम यस अदालतले गर्दछ । यस्तै अपहेलनाजन्य कार्य हो, होइन, अपहेलनामा कारवाही गर्नुपर्ने हो, होइन र त्यसबापत कारवाही गरी अदालतले अपहेलना गरेको ठहर गरे पनि तोकिएको सजाय गर्नुपर्ने, नपर्ने वा निर्धारितभन्दा कम सजाय गर्ने वा अपहेलना गरेको ठहरे पनि आरोपित व्यक्तिले सजाय भोग्न नपर्ने गरी आदेश गर्न अदालत पूर्ण रूपले अधिकारसम्पन्न र सक्षम रहेको छ । एउटा अर्को महत्वपूर्ण कुरा के स्पष्ट रूपमा बुझ्नु पर्दछ भने कुनै व्यक्ति विशेषको पद वा ओहदाको आधारमा कसैलाई अदालतको अपहेलनामा कारवाही हुन वा अपहेलना गरेको ठहरेमा हुने सजाय भोग्नबाट कानूनी उन्मूक्ति (Legal immunity) संविधानले प्रदान गरेको छैन ।

८. अदालतको अपहेलनासम्बन्धी कारवाही र मुद्दा एउटा विशेष र विशिष्ट (Peculier) प्रकृतिको कारवाही र मुद्दा हुन्छ । यसमा अभियोजनकर्ता र अभियुक्तबीचको फौजदारी कारवाहीमा एउटा स्वतन्त्र तेस्रो व्यक्तिको रूपमा उभिएर न्यायाधीश वा अदालतले निर्णय गर्ने मात्र होइन । अपितु यसमा वादी (Accuser) र निर्णयकर्ता (Judge) दुवै अदालत आफैँ हुन्छ । सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत (Court of record) पनि भएकोले यस अदालतलाई कुनै व्यक्ति वा निकायउपर अदालतको अपहेलनामा कारवाही चलाउने

अन्तर्निहित अधिकार संविधानले प्रदान गरेको छ । यस्ता अधिकार स्वतन्त्र न्यायपालिका भएको अन्य देशका संविधानले पनि उच्चतम् तहको अदालतलाई प्रदान गरेको हुन्छ । यसको उद्देश्यको सम्बन्धमा प्रकाश पार्दै N. L. Patel, C.J.M. Nadia Vs. State of Gujarat & others भएको मुद्दामा भारतको Supreme Court ले यसरी बोलेको छ: "The object and purpose of punishing contempt for interference with the administration of justice is not to safeguard or protect the dignity of the Judge or the Magistrate, but the purpose is to preserve the authority of the court to ensure an ordered life in society." (Criminal Miscellaneous Petition No. 1110 of 1990, decided on September 11, 1991-Supreme Court Journal 1991, Vol.3, p.464)

९. प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा हेर्दा यी प्रत्यर्थीले यस अदालत र शपथ ग्रहणसम्बन्धी मुद्दाको फैसला गर्ने न्यायाधीशका सम्बन्धमा विभिन्न आरोप लगाएको, अदालतलाई नै प्रभावहीन संस्थाको रूपमा आम जनमानसमा चित्रित गरेको, अदालतबाट भएको फैसलालाई अवज्ञा गरेको, फैसला गर्ने न्यायाधीशको मानमर्दन गरेको, पत्रकार सम्मेलन गरी अदालतका बारेमा दुष्प्रचार गरेको भन्ने समेतका आरोप प्रस्तुत मुद्दाको निवेदनकर्ताले लगाई नेपालको उपराष्ट्रपतिलाई विपक्षी बनाइएको छ । निजले पत्रकार सम्मेलन समेत गरी फैसला गर्ने न्यायाधीशहरूका सम्बन्धमा अनेक कुराहरू अभिव्यक्त गरेको भन्ने समेत निवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । विपक्षीले पत्रकार सम्मेलन गरी अनेक कुराहरू व्यक्त गरेको तथ्यमा विवाद छैन । पत्रकार सम्मेलनमा भनिएका र अभिलेख गरिएका कुराहरूमध्ये कतिपय कुराहरू देशको उपराष्ट्रपतिले अदालत वा न्यायाधीश बारे व्यक्त गर्न नहुने हो । अदालत एउटा संवैधानिक निकाय र राज्यको तेस्रो अङ्ग हो । यसको मर्यादाको रक्षा गर्नु साधारण नागरिकको भन्दा राष्ट्रको उपराष्ट्रपतिको बढी जिम्मेवारी हुनेमा साधारण नागरिकको दर्जा भन्दा पनि तल भरेर कुराहरू व्यक्त गर्नु कदापि सुहाउने कुरा होइन । तर प्रत्यर्थीबाट पेश भएको लिखित जवाफमा अदालतको अपहेलना गर्ने काम आफूबाट

नभएको, अदालतको मान, मर्यादा, प्रतिष्ठा र गरिमाप्रति अत्यन्त सजग भएको भनी आफूले अपहेलनाजन्य कुनै कार्य नगरेको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ । यसबाट विपक्षी उपराष्ट्रपतिबाट व्यक्त शब्द र विचारले अदालतको अपहेलना नै भएको हो वा सजायभागी हुने गरी अपहेलना गरिएको भन्ने निष्कर्षमा पुग्नै पर्ने स्थिति छैन ।

१०. विपक्षीले यस अदालतबाट भएको शपथ ग्रहणसम्बन्धी मुद्दाको फैसला नमानेको वा त्यसको अनादर वा अटेर गरेको भन्ने दावी छैन र तथ्य वा घटनाक्रमबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि भएको छैन । अपितु, व्यवहारमा र आचरणबाट यस अदालतको फैसला स्वीकार गरेकै देखिएको छ । फैसलालाई अस्वीकार गर्दै व्यवहार र आचरणबाट नमानेको खण्डमा एउटा अर्कै अवस्थाको सिर्जना हुन सक्दथ्यो, जुन भएको पाइँदैन । व्यवहारमा फैसला मानेर पनि फैसला गर्ने न्यायाधीशमध्ये एक जनाको सम्बन्धमा केही अभिव्यक्तिहरू व्यक्त गरिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा Jiwani Kumar Pathak निवेदक भएको एउटा अपहेलना मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले अदालतको अपहेलनाको आधारबारे यसरी बोलेको छ : "Willful or deliberate disobedience of order of court is the real factor for determination as to whether contempt of court has been committed." (Supreme Court Journal 1991, Vol.I, p.582)

११. प्रस्तुत मुद्दाका विपक्षीले आफ्नो लिखित जवाफमा निजले हिन्दी भाषामा लिएको शपथ बदर गर्ने न्यायाधीशहरू मध्ये एक जना अर्थात् तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाभीसँग आफू पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको रूपमा कार्यरत रहँदाको अवधिमा सम्बन्ध राम्रो नरहेको भन्ने कारणले निजको व्यक्तिगत सम्बन्धमा केही कुराहरू भनेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । यसबाट तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाभी र यी प्रत्यर्थीका बीचमा कटुतापूर्ण सम्बन्ध रहेकोतर्फ संकेत गर्दै पत्रकार सम्मेलनमा आफ्ना भनाई राखिएको देखिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिको अन्य व्यक्तिसँग के कस्तो सम्बन्ध रहन्छ, भन्ने विषय ती सम्बन्धित व्यक्तिहरूको आपसी

विषय भएको र यस्तो सम्बन्ध व्यक्तिहरूको आचरण र व्यवहारको विषय हो । न्यायाधीशको पनि व्यक्तिगत रूपमा अन्य व्यक्तिहरूसँग सुमधुर वा कटुतापूर्ण सम्बन्ध हुन सक्दछ । यस्तो व्यक्तिगत कटुतापूर्ण सम्बन्ध अदालतको अपहेलनाको विषयवस्तु बन्न सक्ने देखिन आउँदैन । यस परिप्रेक्ष्यमा विपक्षीको उक्त भनाई निजको एक जना न्यायाधीशसँगको कटुतापूर्ण सम्बन्धबाट सिर्जना भएको भावनात्मक अभिव्यक्ति मात्र हुनसक्ने कुरालाई पनि नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन ।

१२. यस मुद्दामा निवेदकतर्फबाट विपक्षीद्वारा व्यक्त भएको भनिएको अभिव्यक्तिहरूलाई गहिरीरिएर अध्ययन गर्दा ती मध्ये केही कुराहरूबाट लक्षित न्यायाधीशको मात्र नभई अदालतको प्रतिष्ठामा पनि आँच पुग्नसक्ने भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । जुन देशको उपराष्ट्रपति जस्तो महत्वपूर्ण र गरिमामय पदमा आसीन व्यक्तिका लागि पक्कै सुहाउँदो कुरा भएन । तर, निजतर्फबाट प्रेषित लिखित जवाफमा व्यक्त निजको आकांक्षा, विचार र प्रतिवद्धताप्रति पनि अविश्वास गर्नुपर्ने आधार र कारण देखिँदैन । यसबाट निजले अदालतको मानमर्दन गर्ने नियतले वा अदालतको अपहेलना गर्ने नै उद्देश्यले ती कुराहरू व्यक्त गरेको भन्ने विश्वास गर्ने आधार र अवस्था रहेन ।

१३. तसर्थ, उल्लिखित विवेचित आधार र कारण तथा सर्वोच्च अदालतको अपहेलना गरेको छैन, गर्ने मनसाय समेत छैन भन्ने लिखित जवाफमा उल्लिखित शब्द र विपक्षी लिखित जवाफकर्ताको लिखित प्रतिवद्धता समेत हेर्दा विपक्षीलाई सजाय गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकीर पुग्न नसक्ने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.तर्कराज भट्ट

इति संवत् २०६७ साल चैत २४ गते रोज ५ शुभम्-
इजलास अधिकृत:- श्रीप्रकाश उप्रेती

निर्णय नं.८६६१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अली अन्सारी
माननीय न्यायाधीश डा.श्री भरतबहादुर कार्की
२०६३ -WO-११०९

आदेश मिति: २०६७/१२/२१/२

विषय :- उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश ।

निवेदक: जिल्ला सर्लाही, गाउँ विकास समिति डमुमरिया,
वडा नं.४ बस्ने सकुन्तलादेवी सिंह भूमिहार
विरुद्ध

विपक्षी: जिल्ला सर्लाही, गाउँ विकास समिति गडहिया
वडा नं. १ बस्ने रामचन्द्र सिंह भूमिहार

- भरी पाउने विगो एक, दुई केही कित्ता जग्गाबाटै उठ्नसक्ने अवस्था हुँदाहुँदै भएभरको सबै जग्गाबाट तर्फ समेत आफैँ छानी लिलाम गराउनु सरासर कानूनविपरीत र अन्यायपूर्ण कार्य हो । विगो असूलउपर गर्न चाहिने जति जग्गा लिलाम गरी विगो भराउन सक्नेसम्म कानूनी व्यवस्था हो । ऋणी वा तिनका परिवारका नाममा रहेको सबै जग्गाबाट छानीछानी जग्गा नै लिने गरी विगो भराउ गर्ने कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य होइन । यसको अतिरिक्त ऋणीलाई मात्र पञ्चकृते मूल्याङ्कन र लिलामीको सूचना दिएर मात्र नपुग्ने ।
- दर्तावालालाई सूचना नै नदिई निजको नामको घर जग्गा लिलाम गर्नु गराउनु कानूनविपरीतको कार्य हो । साथै अन्य जग्गाहरू बाँकी रहँदा रहँदै धेरै जग्गाबाट वा सबै कित्ताबाट र घरबासको जग्गाबाट पनि कित्ताकाट गरी लिलाम गर्नु गराउनु कानूनविपरीत र अन्यायपूर्ण कार्यलाई मान्यता प्रदान गर्न सकिँदैन । यसबाट दर्तावालाको कानूनी हक माथि गैरकानूनी ढंगले अतिक्रमण भएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

यस्तो अवस्थामा त्यस्तो दर्तावालाले लिलाम बदर मुद्दा नदिएको भन्ने कारणले त्यस्तो कार्य कानूनसम्मत हुन सक्दैन वा दर्ता बदरमा फिराद दायर नगर्नुको परिणामबाट गैरकानूनी लिलाम कानूनी बन्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदिका तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री महादेव पण्डित
विपक्षी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७५(६)

आदेश

न्या.ताहिर अली अन्सारी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश निम्नानुसार रहेको छ :-

मेरो पति टुटन सिंह २०३८ सालभन्दा अधि स्वर्गीय हुनु भएकोले नावालक छोराद्वय त्रिभुवनप्रसाद र सन्तोषकुमारको लालनपालन शिक्षा दिक्षा समेतको अभिभारा मउपर आई म असहाय महिलाले स्वास्थ्य सेविकाको नोकरी गरी दुवै छोराहरूको भरण पोषण गर्दै पैसा जोडी घर बनाई जग्गा जमिन समेत जोड्दै आएकोमा जेठा छोराको विवाह भएपछि निजलाई २०५० सालमा नै गाउँ समाजका गन्यमान्य व्यक्तिहरूलाई रोहवरमा राखी भिन्न गरी दिएकी छु । म निवेदिका घरको मुख्य भई सम्पूर्ण व्यवहार चलाई आएकी छु । विपक्षी त्रिभुवनप्रसाद सिंह भूमिहारले मिति २०६०।२।१५ मा विपक्षी रामचन्द्र सिंह भूमिहारसँग रु.७३,०६०।- कर्जा लिएको भनी निजले सर्लाही जिल्ला अदालतमा २०६२ सालको दे.नं. १०३९ को लेनदेन मुद्दा दिएकोमा विपक्षी त्रिभुवनप्रसादको नाउँमा जारी भएका इतलायनामाको म्यादभित्र निजले प्रतिवाद नगरी बसेको कारणबाट सो अदालतबाट मिति २०६२।६।६५ मा एक्तर्फी फैसला भई अन्तिम रहेको छ । विपक्षीले मेरो नाउँमा दर्ता रहेको जिल्ला

सर्लाही डुमरिया गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ को कि.नं. ३७९ को ०-५-१५, ऐ. कि.नं.३ को ०-२-०, ऐ. कि.नं.९ को ०-४-१०, ऐ. कि.नं. १२ को ०-१-०, ऐ. कि.नं. २४ को ०-०-१५, ऐ. कि.नं. १५५ को ०-४-१६, ऐ. कि.नं. १७८ को ०-४-० र ऐ. कि.नं. ३०४ को ०-०-१५ धुर जग्गाबाट विगो भरिभराउ गरिपाऊँ भनी सर्लाही जिल्ला अदालतमा मिति २०६२।१।१९ मा निवेदनपत्र चढाएकोमा सो अदालतबाट मिति २०६२।१।९ मा त्रिभुवनप्रसादको नाउँमा विगो दाखिल गर्ने ३५ दिने सूचना तामेल भई मिति २०६२।१।०३ मा अशियार संख्या वादीबाट खुलाउन लगाई दरखास्तमा देखाएको जग्गामध्ये त्रिभुवनप्रसादको भाग जति रोक्का राख्ने आदेश भई तीन भागको एक भाग जग्गा रोक्का राखिएको रहेछ ।

मिति २०६२।१।२० मा जायजात तायदात र मिति २०६२।१।२२ मा मूल्याङ्कन मुचुल्का खडा गरी मिति २०६२।१।२९ मा लिलामीको सूचना जारी गरी मिति २०६३।२।२६ मा लिलामी गराउँदा विपक्षी गोविन्द ठाकुरले रु.९८,३४३।२६ मा लिलाम सकार गरेकोले मिति २०६३।३।२ मा तामेली पर्चा खडा गरी निजलाई मिति २०६३।३।१२ को चलन पूर्जी दिएको र सोको आधारमा मालपोतबाट जग्गा कित्ताकाट नामसारी दर्ता समेतका कार्य भएको कुरा निज गोविन्द ठाकुरले घरखाली गरी दिनु भन्न आउँदा जानकारी भयो । मिति २०६३।४।४ मा छोरा सन्तोषकुमारमार्फत् नक्कल सारी सोही दिन वेरीतको लिलाम बदरतर्फ दण्ड सजाको ६१ नं. अन्तर्गत निवेदन दिएकोमा हदम्यादको आधारमा केही गर्नु नपर्ने भनी सर्लाही जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।७।३६ मा आदेश भएको र सो आदेशलाई मिति २०६३।१।०।४ मा पुनरावेदन अदालत जनकपुरले सदर गरेको छ ।

लिलाम चढाएको जग्गाहरू म निवेदिकाको नाउँमा दर्ता रहेको कुरामा विवाद छैन । मेरो जग्गाबाट त्रिभुवनप्रसादले मेरो मञ्जूरी बेगर लिएको ऋण निज विपक्षीको दायित्वको भएको र सो रकम भरिभराउ गराउँदा जायजात तायदात, पञ्चकृते मूल्याङ्कन, लिलाम बढाबढ, रोक्का समेतका अवस्थामा मलाई सूचना जानकारी दिनुपर्नेमा मलाई एक पटक पनि कुनै कुरामा सूचना जानकारी

नदिई मेरो जग्गालाई अनधिकृत तवरबाट मनोमानी ढंगबाट जायजात तायदात, पञ्चकृते मूल्याङ्कन, रोक्का गराई लिलामी गरेको र मेरो जग्गालाई मेरो मञ्जूरीवेगर तर्फ समेत छुट्टयाई चलन पूर्जा समेत दिनेलगायतका कार्यहरू गरिएका छन् । विपक्षी त्रिभुवनप्रसाद मेरो सगोलको अंशियार होइन र निजले गरेको व्यवहारको निमित्त म वा मेरो सम्पत्तिउपर दायित्व सिर्जना हुन सक्दैन । मबाट अंश छुट्टयाई लिन बाँकी नै रहेको मानी हरिने हो भने पनि लेनदेन व्यवहारका ९ नं. बमोजिम निजले अंश पाउनेसम्मको सम्पत्ति निजको अंशवापत छुट्टयाई लिएपछि मात्र भरिभराउ हुने देखिँदा देखिँदै पनि भरिभराउ नै गर्न नमिल्ने विगोलाई कानूनी व्यवस्थाको विपरीत कानूनलाई अदालत जस्तो निकायबाट जानकारी नलिई बलमिच्याई गरी भरिभराउको कार्य मात्र होइन लिलाम र चलन पूर्जा समेत दिने कार्य उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत स्पष्टतः बदरभागी छ ।

लिलाम गरिएका जग्गाहरूमध्ये जिल्ला सर्लाही डुमरिया गा.वि.स. वडा नं. ३ कि.नं. ३, ९, १२, २४ का जग्गासम्म पैतृक जग्गा भएको र ऐ. कि.नं. ३७९, १५५, १७८, ३०४ का जग्गाहरू मैले स्वास्थ्यकर्मीको नोकरी गरी पैसा बचाई जोडेको स्त्री अंशधनको १ नं. ले मेरो एकलौटी हकको अरु कसैको हक नलाने जग्गा भएको र कि.नं. २४ मा निर्मित घर समेत मैले पतिको स्वर्गवास भएपछि आफ्नो स्वप्रयासबाट निर्माण गरेकोमा मेरो एकलौटी हकको जग्गा समेतबाट विपक्षी त्रिभुवनप्रसादले निजी तवरले मेरो मञ्जूरी नलिई लिएको ऋणवापत लिलाम गरी चलनपूर्जा समेत दिइएका निर्णय, प्रक्रिया र कार्यहरू स्त्री अंशधनको १ नं. विपरीत रहेको छ । जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७५(४) को रीत नै नपुऱ्याई जायजात तायदात मुचुल्का खडा गरिएको र पञ्चकृते मूल्याङ्कन गराउँदा ऐ. नियम ७५(५) अन्तर्गत अदालत रहेको गा.वि.स. वा न.पा. को एक जना र नजिकको कुनै अड्डाको एक जना प्रतिनिधि राखी पञ्चकृते मोल कायम गर्नुपर्ने र सोही उपनियम (क) देखि (झ) सम्म कुनै आधारमा मूल्य कायम गर्नुपर्नेमा मिति २०६२।१२।२२ का दिन पञ्चकृते मोल मुचुल्कामा

तहसीलदार बाहेक अरु कसैको सही नरहेको र मलंगवा न.पा.का. प्रतिनिधि एवं मालपोत कार्यालय सर्लाहीका प्रतिनिधिको ठाउँ रिक्त रहेकोबाट उक्त कार्यको स्वेच्छाचारीतालाई स्थापित हुन्छ । लिलामी सम्बन्धमा जारी गरिएको मिति २०६२।१२।२९ को सूचना विपक्षी त्रिभुवनप्रसाद सिंहले बुझी लिएको भनी निजको सही भएको भएपनि सो सही इतलायनामामा निजैको भएको भर्पाई र लेनदेनको तमसुकसँग मेल नखाएको मलंगवा न.पा. को सचिव यस बखत पनि फेला नपरेको भनी व्यहोरा जनाइएको डुमरिया गा.वि.स.लाई पठाइएको लिलामीसम्बन्धी मिति २०६२।१२।३० को सूचनामा भर्पाई नदेखिएको र लिलामी हुँदा पुनः को.ले.नि.का. सर्लाही र मलंगवा न.पा. को प्रतिनिधि अनुपस्थित जनाई लिलामी मुचुल्का खडा गरिएको हुनाले फौसलादेखि लिलाम र भरिभराउसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य नै विपक्षीहरूको मिलेमतोमा ऐ. नियम ७५(४), (५), (६), (८) समेतको प्रतिकूल र बहुमूल्य जग्गाहरूको स्वेच्छक रूपले अल्पमूल्य कायमा गरी सम्पत्ति हरण गर्ने कार्य गरेको हुँदा विपक्षीहरूबाट भएको भरिभराउसम्बन्धी कार्य, लिलामी, चलनपूर्जा, तामेलीमा राख्ने निर्णय र नामसारी दर्ता समेतका कार्य प्रचलित कानून र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको प्रतिकूल हुनुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को दफा १२(२), १२(३)(ड)(च), १३(१), १९(१) र २४(९) द्वारा प्रदत्त हक समेत हनन् हुन गएकोले तहसीलदारद्वारा गरिएको भरिभराउसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य, निर्णय, जारी गरिएको सूचना, मुचुल्का र चलनपूर्जा तथा सोको आधारमा विपक्षी मालपोत कार्यालयद्वारा गरिएको जग्गा नामसारी दर्तासम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य र सर्लाही जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालत जनकपुरका आदेशहरू समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मेरो सम्पत्तिलाई संरक्षित गराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदिकाको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक ३५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीलाई सूचना दिनु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६४।२।२७ को आदेश ।

वादी जिल्ला सर्लाही गडहिया वडा नं. १ बस्ने रामचन्द्र सिंह भूमिहार प्रतिवादी ऐ. डुमरिया गा.वि.स. वडा नं. ४ बस्ने त्रिभुवनप्रसाद सिंह भूमिहार भएको लेनदेन मुद्दामा भएको सर्लाही जिल्ला अदालतको मिति २०६३।६।६ को फैसलाअनुसार विगो भरिभराउको सिलसिलामा विगोबापत दावी लिएको जग्गा डाक लिलाम भैसकेकोमा सो डाक लिलाम बदर गरी पाउन प्रतिवादी मध्येको गोविन्द ठाकुर भूमिहारको निवेदन परी सोमा डाक लिलाम बदर गर्न नमिल्ने भनी भएको सर्लाही जिल्ला अदालतको मिति २०६३।७।३ को आदेश बदर गरी पाउन रिट निवेदिका सकुन्तलादेवीको अ.वं. १७ नं. बमोजिम यस अदालतमा निवेदन परी सोमा कैफियत माग भै पेश हुँदा यस अदालतबाट मिति २०६३।१०।४ मा यसमा निवेदनमा जिकीर लिएको मुलुकी ऐन अ.वं. ३६ नं. को हदम्याद नालेस गर्ने प्रयोजनको लागि भएको देखिँदा निवेदिकाको प्रस्तुत उजुरी निवेदनमा सो हदम्याद आकर्षित हुने देखिएन । तहसीलदारबाट भएको सम्पूर्ण लिलामी कारवाही दर्ता बदर गराउन परेको उजुरी निवेदन हुँदा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ६१ नं. को कानूनी प्रावधानअनुरूप नै उजुरी निवेदन परेको मान्नु पर्ने हुन आउँछ । निवेदिका सकुन्तलादेवीले मिति २०३६।३।१८ मा नक्कल सारी थाहा पाएको देखिनाले थाहा पाएको मितिबाट दण्ड सजायको ६१ नं. तथा जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम १३ बमोजिम १५ दिनभित्र उजुर नगरी मिति २०६३।४।४ मा उजुरी निवेदन दिएकाले म्याद नघाई उजुरी गरेको देखिन आएको हुँदा त्यस अदालतबाट मिति २०६३।७।३ मा गरेको आदेश मिलेकै देखिँदा केही परिवर्तन गरी रहनु परेन, कानूनबमोजिम गर्नु भनी आदेश भएको हुँदा कानूनबमोजिम अधिकारक्षेत्र ग्रहण कानूनबमोजिम नै यस अदालतबाट आदेश भएको र उक्त आदेशबाट निवेदिकाको कानूनद्वारा प्रदत्त कुनै पनि मौलिक हक हनन् नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको लिखित जवाफ ।

रामचन्द्र सिंह भूमिहार वादी र त्रिभुवनप्रसाद सिंह भूमिहार प्रतिवादी भै चलेको लेनदेन मुद्दामा

वादीले प्रतिवादीबाट साँवा ब्याज समेत विगो भराई लिन पाउने ठहरी यस अदालतबाट मिति २०६३।६।६ मा भएको फैसला अन्तिम भएपछि मुलुकी ऐन दण्डसजायको ४२ नं. को म्यादभित्र लेनदेन मुद्दाका प्रतिवादीको सगोलको आमाको जेथा देखाई विगो भराई पाउँ भनी वादीको निवेदन पर्न आएकोले निवेदन प्रतिवादीको अंश भागमा पर्ने सम्पत्ति प्रतिरक्षीमध्येका गोविन्द ठाकुर भूमिहारले लिलाम सकार गरेकाले लेनदेनको विगो वादीलाई भराई दिई मिति २०६३।३।२ मा विगोको मिसिल तामेलीमा राखी मिति २०६३।३।१२ मा लिलाम सकार गर्ने व्यक्तिलाई चलनपूर्जी दिइएको थियो । यी निवेदिकाले बेरीतको लिलाम बदर गरिपाउँ भनी मिति २०६३।४।४ मा दिएको निवेदन हदम्यादको आधारमा यस अदालतबाट २०६३।७।३ मा केही गर्नु नपर्ने भनी भएको आदेशउपर यी निवेदिकाले पुनरावेदन अदालत जनकपुरमा अ.वं १७ नं समेतको निवेदन प्रस्तुत गर्दा यस अदालतको उक्त आदेश सदर भै मिति २०६३।१०।४ मा पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट आदेश भएको हुँदा कानूनबमोजिम भएको कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुनुपर्ने होइन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको सर्लाही जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

यो कार्यालयले सर्लाही जिल्ला अदालतको पत्रअनुसार मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ८ख (२) अनुसार रोक्का राखी दिएको र सर्लाही जिल्ला अदालतकै फैसला, लिलामी मुचुल्का, आदेश र चलनपूर्जी समेतको आधारमा मालपोत ऐन, २०३४ को दफा ८(१०) अनुसार रिट निवेदिकाको नामको जग्गा लिलाम सकार गर्ने व्यक्तिको नाममा दा.खा. भएको छ । रिट निवेदिकालाई कुनै किसिमको अन्याय यो कार्यालयले नगरेको हुँदा रिट निवेदन खारेजहोस् भन्ने समेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय सर्लाहीको लिखित जवाफ ।

निवेदिकाको छोराको अंश भागको जग्गा शुरु सर्लाही जिल्ला अदालतबाट लेनदेनको विगोमा लिलाम भइरहेको अवस्थामा मैले मिति २०६३।२।२६ गते लिलाम सकार गरेकोमा मिति २०६३।३।२ गते तामेली आदेश समेत भई सोमा कुनै विवाद हुन

नआएकोले अदालतले मलाई मिति २०६३।३।१२ मा चलनपूर्जी समेत दिएको हो । सो चलनपूर्जीको जग्गा मैले आफ्नो नाउँमा दाखिल खारेज दर्ता समेत गराई लिएउपर विपक्षलाई चित्त नबुझी अन्याय पर्न गएको भए अ.वं. ८६ नं. बमोजिम लिलाम दर्ता बदर हक विपक्षमा रहेकोमा सो नगरी फैसला नै कार्यान्वयन भइसकेको, अ.वं. १७ नं. र दण्ड सजायको ६१ नं. आकर्षित नहुनेमा पनि विपक्षीले दिएको निवेदनबाट शुरु र पुनरावेदन अदालतबाट लिलाम बदर नहुनु स्वाभाविक नै हो । विपक्षी सकुन्तलादेवीले विगो मुद्दाको मिसिलबाट सम्पूर्ण मिसिल संलग्न रहेको कागजको नक्कल मिति २०६३।३।१८ मा लिएको र सो मितिले दण्डसजायको ६१ नं. र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १३ ले तोकेको १५ दिन नघाई मिति २०६३।४।४ मा दिएको निवेदन हदम्यादको आधारमा लिलाम बदर नहुने गरी भएको आदेश कानूनसंगत भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको विपक्षी गोविन्द ठाकुरको लिखित जवाफ ।

विपक्षी सकुन्तलादेवी सिंहले अदालतमा उपस्थित भई विगो मुद्दाको मिसिलबाट सम्पूर्ण मिसिल संलग्न कागजको नक्कल लिएको कुरा प्रमाण मिसिलबाट पुष्टि भइरहेको छ र सोही मितिले दण्डसजायको ६१ नं. तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १३ ले तोकेको १५ दिने म्याद नघाई मिति २०६३।४।४ मा दिएको निवेदनमा हदम्यादको आधारमा शुरु सर्लाही जिल्ला अदालत तथा पुनरावेदन अदालत जनकपुर समेतबाट लिलाम बदर नहुने गरी भएको आदेश कानून तथा न्यायसंगत भएकोले तथा फैसला नै कार्यान्वयन भइसकेको अवस्थामा विपक्षी तेस्रो व्यक्तिको हक मेटिएको भए अ.वं. ८६ नं. बमोजिमको बाटो हुँदाहुँदै रिट क्षेत्र अबलम्बन गरेको हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको विपक्षी रामचन्द्र सिंहको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदिकाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री महादेव पण्डितले विपक्षी त्रिभुवनप्रसाद सिंह यी निवेदिकाका जेठो छोरा भएपनि निज

२०५० सालदेखि अलग भइसकेको हो । निजले लिएको कर्जाको दायित्व यी निवेदिकामाथि हुँदैन । मिति २०६०।२।१५ मा रामचन्द्र सिंह भूमिहार वादी र त्रिभुवनप्रसाद प्रतिवादी भई चलेको मुद्दामा मिति २०६२।६।६ मा भएको फैसलाबमोजिम भरिभराउको कारवाही गर्ने सन्दर्भमा रिट निवेदिका र जग्गा दर्तावालालाई बुझिएको छैन । यी निवेदिकाको ३ अंशियार भएको भनी ३ भागको १ भाग रोक्का गराएको र मिति २०६०।१२।२२ को मूल्याङ्कन मुचुल्का खडा भएकोमा मूल्याङ्कन अति न्यून गरिएको छ । मिति २०६२।१२।२९ मा लिलामीको सूचना जारी गरी मिति २०६३।२।२६ मा भएको लिलामीमा विपक्षी गोविन्द ठाकुरले रु.९८,३४३।२६ मा सकार गरेको भनी निजलाई चलनपूर्जी दिएको र सोहीबमोजिम मालपोत कार्यालयले निजको नाममा नामसारी दर्ता गर्ने समेतका कार्य गर्दा यी निवेदिकालाई कुनै सूचना जानकारी नदिई दण्ड सजायको ४२ नं. र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७५ को प्रत्यक्ष त्रुटि गरेको अवस्था हुँदा मिति २०६३।२।२६ को लिलामी र सो पछिका सम्पूर्ण कामकारवाही बदर हुन आदेश जारी हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रस्तुत मिसिलको अध्ययन गरी निवेदिका तर्फका विद्वान अधिवक्ताले प्रस्तुत गर्नु भएको बहस जिकीर समेत सुनी विचार गर्दा निवेदिकाको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पति टुटन सिंह २०३८ सालभन्दा अधि स्वर्गीय हुनु भएकोले नावालक छोराद्वय त्रिभुवनप्रसाद र सन्तोषकुमारको भरणपोषण गर्दै आएकोमा जेठा छोराको विवाहपछि निज २०५० सालदेखि भिन्न बसेको र म निवेदिका घरको मुख्य भई सम्पूर्ण व्यवहार चलाई आएकोमा विपक्षी त्रिभुवनप्रसाद सिंह भूमिहारले मिति २०६०।२।१५ मा रामचन्द्र सिंह भूमिहारसँग रु.७३,०६०।- कर्जा लिएको भनी सर्लाही जिल्ला अदालतमा परेको लेनदेन मुद्दामा मिति २०६२।६।६।५ मा एक्तर्फी फैसला भएको रहेछ । सोको विगो भरिभराउ गर्दा मलाई जानकारी र सुनुवाइको मौका समेत नदिई कानूनविपरीत मेरो घर र मेरो नामको दर्ता जग्गा समेत लिलामी गरी

विपक्षीलाई नामसारी गराएको कार्य बदर गर्न दण्ड सजाको ६१ नं. अन्तर्गत निवेदन दिएकोमा हदम्यादको आधारमा केही गर्नु नपर्ने भनी सर्लाही जिल्ला अदालतबाट मिति २०६३।७।३६ मा आदेश भएको र सो आदेशलाई मिति २०६३।१०।४ मा पुनरावेदन अदालत जनकपुरले सदर गरेको समेतका निर्णय, लिलामी, चलनपूर्जी, तामेलीमा राख्ने निर्णय र नामसारी दर्ता समेतका कार्यहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भन्ने नै मुख्य निवेदन जिकीर रहेको देखिन्छ ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदिकाले जिकीर गरेबमोजिम जग्गाको मूल्याङ्कन जायजात, तायदात एवं लिलामी प्रक्रिया कानूनबमोजिम भएको छ, छैन भनी हेर्दा निवेदिकाका छोरा त्रिभुवनप्रसाद सिंहले लिएको कर्जाको भरिभराउको लागि निवेदिकाको जग्गा लिलाममा चढाएको देखिन्छ । निवेदिका र विपक्षी मध्ये त्रिभुवनप्रसाद सिंह आमा छोरा भएकोमा विवाद छैन । त्रिभुवनप्रसाद सिंहलाई २०५० सालमा नै गाउँ समाजका व्यक्तिहरूलाई राखी भिन्न गरिदिएको भनी निवेदन जिकीर लिएपनि रीतपूर्वक अंश लिई भिन्न भएको देखिन आउँदैन । यसबाट निज सगोलमा नै रहेको अवस्थामा लिएको कर्जा निजको अंशभागबाट असूलउपर हुन सक्ने देखिन आउँछ । यी निवेदिका, निजको जेठो छोरा त्रिभुवनप्रसाद र कान्छो छोरा सन्तोषकुमार भई निजहरू ३ अंशियार भएको मिसिलबाट देखिन आउँछ । यसबाट सगोलको सम्पत्तिको ३ भागको १ भागबाट अदालतको फैसलाबमोजिमको भरिभराउको कार्य हुन सक्ने नै देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा भरिभराउको कार्यको लागि भएको जायजात तायदात र जग्गाको मूल्याङ्कन प्रक्रियामा जग्गावाला यी निवेदिकालाई जानकारी दिएको देखिन आउँदैन । मिति २०६२।११।२० मा भएको यी निवेदिकाको विभिन्न कित्ता जग्गा र कि.नं. २४ मा बनेको घरको मूल्याङ्कन मुचुल्का र मिति २०६२।१२।२२ मा पञ्चेकृते मोल गर्दा समेत यी निवेदिकालाई सोको सूचना दिइएको वा रोहवरमा राखिएको देखिन आउँदैन ।

४. सर्लाही जिल्ला अदालतबाट यी निवेदिकाको नाममा रहेका घर जग्गाहरू मिति २०६३।२।२६ मा लिलाम बढावढ गर्ने भनी जारी भएको मिति २०६२।११।२९ को सूचनाको जानकारी यी निवेदिकालाई दिएको मिसिलबाट देखिन आउँदैन । यसैगरी मिति २०६३।२।२६ मा भएको यी निवेदिकाको नाम दर्ताको घर जग्गाहरू लिलाम बढावढ गर्दा समेत सोको सूचना जानकारी यी निवेदिकालाई दिएको वा निजलाई रोहवरमा राखेको मिसिलबाट देखिन आउँदैन । लिलाम समेतका सबै प्रक्रियाको जानकारी लिलाम सकार गर्ने विपक्षी गोविन्द ठाकुरले घर खाली गर्न भनेपछि मिति २०६३।४।४ मा छोरा सन्तोषकुमार मार्फत नक्कल लिई थाहा पाएको भनी रिट निवेदनमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । उक्त भनाईको लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ताहरूबाट खण्डन हुन सकेको पाइँदैन । यी निवेदिकाको विभिन्न कित्ता जग्गाहरूमध्ये आफूखुशी तर्फ छुट्याई कि.नं. ३७९ को ०-५-१५ को जग्गामध्ये उत्तरबाट ०-१-१८-१२, कि.नं. ३ को ०-२-० मध्ये पूर्वबाट ०-०-१३-५, कि.नं. ९ को ०-४-१० मध्ये उत्तरबाट ०-१-१०, कि.नं. १५५ को ०-४-१६ मध्ये पूर्वबाट ०-१-४, कि.नं. १७८ को ०-४-० मध्ये पश्चिमबाट ०-१-६-१० समेतका जग्गाको लिलाम बढावढ गरी विपक्षी गोविन्द ठाकुरले सकार गरेको देखिन्छ । भरिभराउको प्रयोजनका लागि विगोको लागि चाहिने केही सिँगै कित्ता जग्गा लिलाम नगरी निवेदिकाको कि.नं. २४ मा घर रहेको कित्तालगायत धेरै कित्ताबाट कित्ताकाट गर्दै लिलाम गर्नुपर्ने कारण र औचित्य मिसिलबाट देखिन आउँदैन ।

५. भरी पाउने विगो एक, दुई केही कित्ता जग्गाबाटै उठ्नसक्ने अवस्था हुँदाहुँदै भएभरको सबै जग्गाबाट तर्फ समेत आफैँ छानी लिलाम गराउनु सरासर कानूनविपरीत र अन्यायपूर्ण कार्य हो । विगो असूलउपर गर्न चाहिने जति जग्गा लिलाम गरी विगो भराउन सक्नेसम्म कानूनी व्यवस्था हो । ऋणी वा तिनका परिवारका नाममा रहेको सबै जग्गाबाट छानीछानी जग्गा नै लिने गरी विगो भराउ गर्ने कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य होइन । यसको अतिरिक्त ऋणीलाई मात्र पञ्चकृते मूल्याङ्कन र लिलामीको सूचना दिएर पुग्दैन । ऋणी

बाहेक अरु नै व्यक्तिका नामको सम्पत्ति लिलाम गर्नु पर्दा दर्तावालालाई सोको जानकारी गराउनु वा सूचना दिने जिल्ला अदालत नियमावली, २०५१ को नियम ७५(६) ले अनिवार्य गराएको छ। यसको विपरीत दर्तावालालाई सूचना नै नदिई निजको नामको घर जग्गा लिलाम गर्नु गराउनु कानूनविपरीतको कार्य हो। साथै अन्य जग्गाहरू बाँकी रहँदा रहँदै धेरै जग्गाबाट वा सबै कित्ताबाट र घरबासको जग्गाबाट पनि कित्ताकाट गरी लिलाम गर्नु गराउनु कानूनविपरीत र अन्यायपूर्ण कार्य हो। यस्तो कार्यलाई मान्यता प्रदान गर्न सकिँदैन। यसबाट दर्तावालाको कानूनी हक माथि गैरकानूनी ढंगले अतिक्रमण भएको मान्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा त्यस्तो दर्तावालाले लिलाम बदर मुद्दा नदिएको भन्ने कारणले त्यस्तो कार्य कानूनसम्मत हुन सक्दैन वा दर्ता बदरमा फिराद दायर नगर्नुको परिणामबाट गैरकानूनी लिलाम कानूनी बन्न सक्दैन।

६. तसर्थ, उल्लिखित विवेचित आधार र कारणबाट सर्लाही जिल्ला अदालतले मिति २०६३।२।२६ मा गरेको निवेदिकाको घर जग्गाको लिलामी कानूनबमोजिम भएको देखिन नआउँदा उक्त लिलामी र सोपछिका विपक्षीको नाममा दर्तालगायत सम्पूर्ण कामकारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ। अब दर्तावालालाई कानूनबमोजिम सूचना दिई अन्य कार्यविधि पूरा गर्दै विगोले खामे जति सिङ्गे कित्ताहरूका जग्गा लिलामी समेत गरी विगो भरिभराउको कारवाही पुनः कानूनबमोजिम गर्नु भनी विपक्षी सर्लाही जिल्ला अदालतको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।
उक्त रायमा सहमत छु।
प्रा.डा. न्या.भरतबहादुर कार्की
इति संवत् २०६७ साल चैत २१ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृत :- श्रीप्रकाश उप्रेती

नेपाल कानून पत्रिका

तथा

सर्वोच्च अदालत बुलेटिन

अब हाम्रा वेबसाइटमा उपलब्ध छन्

ठेगाना

www.supremecourt.gov.np

- यो वेबसाइट खोजिपछि बायांतर्फ **नेपाल कानून पत्रिका** तथा त्यसको तल **सर्वोच्च अदालत बुलेटिन**मा क्लिक गर्नुहोस्।
- २०६५ साल वैशाखदेखिका यी पत्रिकामा समाविष्ट निर्णयहरू पढ्न र अर्को निर्णय नभएसम्म निःशुल्क डाउनलोड गर्न सकिनेछ।